ВСЕСВІТ

ВЕСЬ МИР

THE WORLD

LE MONDE

DIE WELT

EL MUNDO

全世界

IL MONDO

SVET

БУХ ДЭЛХИЙ

विश्व

VILAG

СВЕТ

6

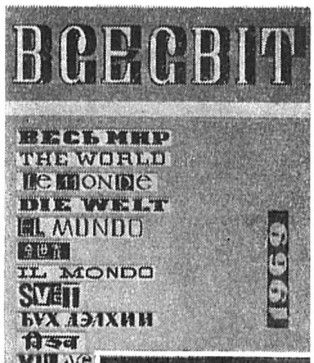

№ 6 1969

(132) ЧЕРВЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання дванадцятий

У ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ДО СТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

ХУЛІО МАТЕУ. **Портрет. Що це таке!** Вірші. 3

СЕН КАТАЯМА. **З товаришем Леніним.** 4

Ми продовжуємо друкувати спогади про В. І. ЛЕНІНА видатних діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху.

У цьому номері журналу вміщуємо спогади Сен Катаями (1859—1933) — одного з організаторів Комуністичної партії США, видатного організатора і керівника Комуністичної партії Японії.

В ательє Армандо Піццінато. 6

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ЮРІЙ БРЄЗАН. **Подорож до Кракова.** Повість. 13

Брєзан Юрій (нар. 1916 р.) — відомий німецький письменник (живе в НДР), пише німецькою та серболужицькою мовами. Автор багатьох романів і повістей, серед них: «Весільна подорож на батьківщину» (1953), «Кріста» (1957), «Гімназист» (1958), «Семестр загубленого часу» (1960) та ін.

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ. **За ким сумує дзвін.** Роман. (Закінчення). 78

СТАТТІ, НАРИСИ

УКРАЇНА І СВІТ

ЯН ТАБІСЬ. **Підвавельський град — Наддніпрянська столиця.** 57

ДЬЄРДЬ РАДО. **Зустрічі з українською літературою.** 60

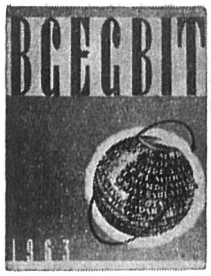

К. ШАХОВА. **Червоний Мартін.** 70
А. КИСІЛЬ. **Сіменон і його романи.** 123

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

ПАОЛА УТЕВСЬКА. **Альфа, бета...** 131

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ

Г. АНДЖАПАРІДЗЕ. **Пошуки і втрати.** Англійський роман 1968 року. 155

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Колиска Кошута. 8
«Лісові брати». 11
Я. ЯШИН. **«Горила № 1».** 63
Гроші з катастроф. 66
Мовчазний Карфаген. 76
Г. КОРОТАЄВСЬКИЙ. **Астрологи й роботи.** 120
Обережно: поліція! 128
ІВАН ПАСЕНКО. **Свідки минулого.** 137

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 141
НАШІ ІНТЕРВ'Ю 146
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ 148
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 77, 122, 127, 130

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), **Т. К. Якимович.**

Художній редактор М. Я. Коваленко.

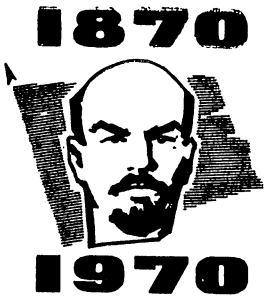

ХУЛІО МАТЕУ

ПОРТРЕТ

Я сходив кров'ю на холодній цементівці, —
Розповідає мій земляк, іспанець. —
І враз побачив аж під стелею на стінці
Хустинку вишиту, немов багрянець.
Дивився Ленін!.. із маленького портрета,
Дивився Ленін!.. наче тут шуміла Волга...
Дивився Ленін!.. теж у камері в'язничній.
Дивився Ленін!.. щоби жив я довго.
Чия рука так вміло образ вишивала,
І хто зробив це маєво з хустини,
Йдучи на смерть? Немов вікно відкрило
До світла перемоги, що ніде не згине.
Торкнувся до чола із полотна м'якого,
Поцілував зелені очі — квіти волі,
Тоді знеможений підвівся я з підлоги,
Щоб той портрет не бачив мою кволість.
Я не хотів, бо Ленін у години грізні
Зборов Сибіру ніч несамовиту.
Я не хотів, бо Ленін — прапор гуманізму,
Його не знищити, не забруднити!
Підніс мене! Й подужчав я відразу.
Той образ передам комусь, як світло.
Скільком він допоміг уникнути поразок,
Скількох рятує він в Іспанії і в світі!

ЩО ЦЕ ТАКЕ?

Будують школи,
Ясла, лікарні,
Заводи, шляхи,
Монументи, канали
І довкіл — крани,
Сталеві велети
Підносять граніт
І бронзу до неба.
Кладовище вчора,
А нині — безмежний
Сад,
Який соколам
Не облетіти.
Містер Уелс, між нами:
Що це таке?
Це тільки мрії Леніна?
Чи це країна мрії?

З іспанської переклали Олесь ЛУПІЙ
та Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА

СЕН КАТАЯМА

З товаришем Леніним

З товаришем Леніним я зустрічався тричі; отже, мої спогади про нього вельми бідні й обмежені. Ось ці три зустрічі: перша — на засіданні Всеросійського з'їзду Рад, у Великому театрі, де ввечері 23 грудня 1921 року товариш Ленін робив доповідь з'їзду; друга — в січні 1922 року в його робочому кабінеті в Кремлі й остання — 13 листопада 1922 року в Андріївському залі Кремля, на IV конгресі Комуністичного Інтернаціоналу.

I

Перш ніж поділитися своїми враженнями про Леніна, я хочу розповісти, як я був підготовлений до зустрічі з вождем світового пролетаріату. Я чував про те, з якою силою він умів переконувати аудиторію під час Брест-Литовська, а також і в інших випадках, коли своїми аргументами розбивав супротивників. Та найкращим знайомством з товаришем Леніним було для мене читання його «Держави й революції». Ця книга дала мені справжню програму Жовтневої революції — програму «переходу від капіталізму до комунізму».

То був надзвичайно серйозний і важкий час після економічної блокади, громадянської війни й голоду. Вигнавши всіх зовнішніх ворогів і тільки-но прийнявши нову економічну політику, Радянська Росія відправляла в Геную делегацію з директивами Леніна. На засіданні з'їзду Володимир Ілліч говорив про внутрішню і зовнішню політику і дав ясну перспективу. Імперіалістичні держави світу боролися за те, щоб вийти з повоєнної кризи шляхом Вашінгтонської конференції, а по тому конференції в Генуї, куди вони змушені були запросити Радянську Росію, яка була тепер в набагато сприятливішому становищі, ніж будь-коли раніше.

Тут доречно пояснити, чого я опинився на тому засіданні з'їзду. З 1916 року я брав участь у русі лівого крила в Америці й у виданні тижневика «Революційна доба» та щомісячника «Класова боротьба», завдання яких полягало в роз'ясненні американським робітникам суті російського революційного руху... Я приїхав із Мексіки, де працював тоді, з тим, щоб взяти участь у з'їзді трудящих Далекого Сходу.

До приходу товариша Леніна я сказав кілька вітальних слів. Великий театр був переповнений. Всі присутні, надзвичайно схвильовані, напружено чекали виступу Леніна.

Коли Ілліч увійшов у зал, всі встали й аплодували кілька хвилин. Після того, як головуючий назвав оратора і товариш Ленін піднявся на трибуну, делегати знову встали й вітали його тривалою овацією.

Оскільки я не знав російської мови, мої спостереження того вечора були обмежені. Володимир Ілліч тримався перед аудиторією невимушено. Всі слухали його з виключною увагою, затамувавши подих.

Товариш Ленін говорив десь близько трьох годин, без будь-яких ознак утоми, майже не змінюючи інтонації, неухильно розвиваючи свою думку, викладаючи аргумент за аргументом, і вся аудиторія, здавалося, ловила кожне сказане ним слово. Товариш Ленін не вдавався ні до риторичної пишномовності, ні до якихось жестів, але володів надзвичайною привабливістю; коли він почав говорити, запала мертва тиша, всі очі втупилися в нього, а Ленін обводив поглядом аудиторію, начебто гіпнотизуючи її. Я спостерігав багатолюдні збори й не бачив жодної людини, яка б крутилася чи кашляла на протязі цих довгих трьох годин. Він захопив аудиторію. Слухачі не помічали часу. Товариш Ленін — найвидатніший оратор, якого я будь-коли слухав у своєму житті. Коли він закінчив промову, всі встали, знову почали аплодувати й проспівали «Інтернаціонал»; так закінчилося це засідання IX Всеросійського з'їзду Рад.

Після засідання товариш Ленін прийняв мене, простягнув руку, сердечно потиснув мою, вимовляючи моє ім'я так правильно і впевнено, начебто ми вже давно були знайомі.

II

Удруге я зустрівся з Леніним під час I з'їзду революційних організацій Далекого Сходу у січні 1922 року.

З'їзд було скликано з метою організації революційних сил далекосхідних країн і демонстрації імперіалістичним державам, що об'єдналися на Вашінгтонській конференції, революційної моці цих країн. Жовтнева революція пробудила трудящих Далекого Сходу; незабаром вони довели свою силу японському імперіалізму, який намагався поневолити китайців, поставивши їм 21 зневажливу вимогу; серед японських робітників раз у раз вибухали так звані «рисові бунти» (1918); в Кореї почався рух за незалежність (1919).

Той з'їзд, що складався з представників Китаю, Японії, Індонезії і Монголії, відбувся у Москві 1922 року. Всього з'їхалося близько 200 делегатів. З'їзд звернувся до товариша Леніна з проханням взяти участь в його роботі й дати свої вказівки. Але через стан здоров'я Ленін не міг задовольнити це прохання і запросив представників з'їзду до себе.

Того вечора ми, обрані з'їздом делегати, пішли до Кремля. Ленін прийняв нас у своєму робочому

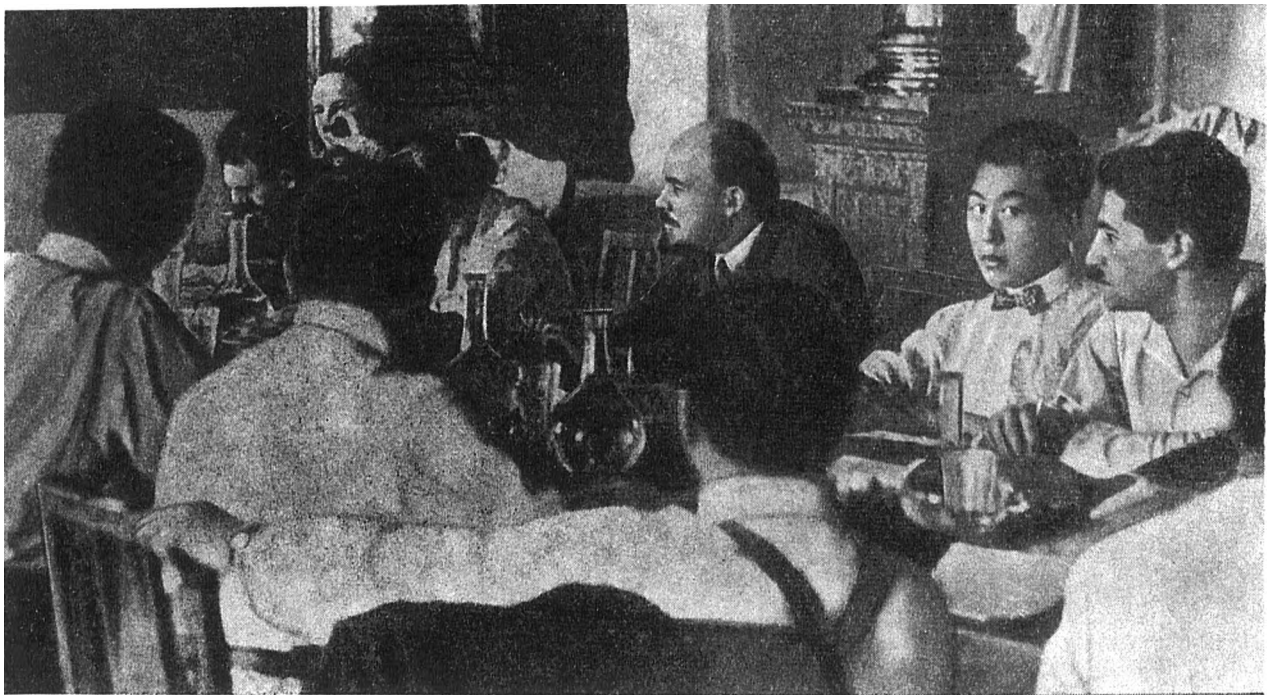

В. І. Ленін на засіданні секції народів Сходу на II конгресі Комінтерну. Липень—серпень 1920 року.

кабінеті. Це була велика кімната, просто, але гарно вмебльована. Увійшовши, ми побачили на правій стіні її декілька картин; на одній з них був зображений російський революційний діяч [1], якого Ленін дуже любив, ліворуч стояли дві великі шафи з книгами. Посеред кімнати — великий стіл і поряд зручне крісло, в якому звичайно сидів товариш Ленін. Круг столу — багато стільців для відвідувачів.

Кілька хвилин ми чекали на прихід товариша Леніна. Ніхто з делегатів, крім мене, ніколи його не бачив. Увійшовши до кімнати, Ленін потис кожному з нас руку, сів у крісло і по черзі повів розмову з представниками різних країн; а ми слухали питання і вичерпні відповіді товариша Леніна.

З кожною делегацією Ленін обговорював спеціальні питання її країни, а також проблеми, що стосувалися всього Далекого Сходу. Він підкреслював необхідність об'єднання революційних сил країн, представлених на з'їзді. Звичайно, в розмові фігурувало й питання про єдиний фронт; Володимир Ілліч, переконуючи в необхідності об'єднання революційних робітників далекосхідних країн, сказав, дивлячись на мене:

— Ви захищали єдиний фронт у далекосхідних країнах.

Певно, він читав мою статтю, де я твердив, що корейські й японські робітники повинні утворити єдиний фронт проти японського імперіалізму, що однаково пригноблює й експлуатує трудящих обох країн.

Того вечора товариш Ленін був у доброму гуморі й мав хороший вигляд. Він вів розмову англійською мовою, причому говорив зовсім вільно, уважно вислуховував кожного, хто до нього звертався, — надзвичайно добре вмів він слухати! — кожного розрадив і підбадьорив. Ми всі почувалися цілком невимушено, як удома. У цій короткій, але надзвичайно змістовній бесіді Ленін дав кожній делегації багато корисних порад і вказівок.

Коли ми почали прощатися, товариш Ленін підвівся і, зробивши крок-два вперед, потис усім нам руки. Я йшов останнім, і завдяки цьому мені пощастило обмінятися з ним кількома словами.

— Я чув, ви залишаєте Москву і їдете на село відпочити?

— Так,— сказав товариш Ленін.

— Бажаю вам спокійно відпочити й набратися здоров'я!

— Мушу добре відпочити, — приязно відповів Ленін,— бо повинен працювати. Ми всі повинні працювати.

Ми сердечно потисли один одному руки, і я пішов.

III

Утретє і востаннє я потис Ленінову руку під час IV конгресу Комінтерну — 13 листопада 1922 року, де, як відомо, він робив доповідь «П'ять років російської революції й перспективи світової революції».

Величезний Андріївський зал був переповнений. Появу Леніна чекали з нетерпінням і зустріли захопленими оваціями та невгамовними вигуками. Делегати встали й проспівали «Інтернаціонал».

Зійшовши на трибуну, товариш Ленін потис руку кожному з членів президії, і я відчув, що рука його не така міцна, як давніше; згадав, що він довго хворів і сюди, привітати конгрес, прийшов над силу.

Коли ж Ленін почав говорити, він видався цілком здоровим, його промова була майже такою, як і минулого грудня у Великому театрі. Говорив він німецькою мовою, кілька разів зиркнув на годинника, намагаючись закінчити промову за одну годину. Зайва річ переказувати тут зміст його виступу. Скажу лише, що всі присутні слухали його надзвичайно уважно і в повній тиші.

Коли він закінчив, увесь зал лунко зааплодував. Ленін сів між керівних товаришів і кілька хвилин говорив з ними. По тому покинув зал. Усі присутні стояли, поки він не вийшов.

На закінчення я хочу сказати кілька слів про те, що мій контакт з товаришем Леніним був дуже незначний, оскільки я зустрічався з ним лише тричі, але для мене було невимовне щастя бачити його, стискати його руку. Є багато товаришів, котрі вчилися і навіть працювали під його керівництвом, мій досвід — крапля в морі, та навіть у Радянському Союзі є мільйони, які хотіли бачити його, чути його, говорити з ним, але це їм не вдалося. Кожний, хто зустрічався з Леніним у своєму повсякденному житті, має розповісти про це іншим — це невідкладний обов'язок перед партією і революцією. Саме тому я й написав свої спогади про товариша Леніна.

[1] Мабуть, автор говорить про барельєф Халтуріна. — (Ред.).

Великий Жовтень. 1967. Темпера.

В ательє Армандо Піццінато

В одному з останніх номерів журналу «Більденде кунст» (НДР) мистецтвознавець Петер Х. Фейст розповідає про творчість видатного італійського художника-реаліста Армандо Піццінато, ім'я якого тісно зв'язане з життям і боротьбою трудящих сучасної Італії:

«Я часто пригадую той сонячний день у Венеції: в маленькому садочку, такому крихітному, яким тільки може він бути в цьому місті на островах, де треба рахувати кожний квадратний метр суходолу, пишно розквітли духмяні квіти

Ми розмовляли тоді про дні визволення Італії від фашизму й окупації, близькі і вже далекі, бо відтоді минуло двадцять років, про пожвавлення революційно-демократичного руху в країні, руху який об'єднує прогресивні сили Італії. Мої співрозмовники, представники прогресивної інтелігенції, митці, з тривогою говорили про важке економічне й правове становище трудящих мас Італії, високорозвиненої капіталістичної країни, яку постійно потрясають кризи. Вони з ентузіазмом відзначали активізацію народного руху, керованого комуністами.

Все, про що ми тоді говорили, я знайшов у оточеному квітами ательє Армандо Піццінато, в його картинах. Армандо Піццінато — художник, якого справедливо називають одним з найсерйозніших італійських митців його генерації, генерації антифашистів, до якої належать також Гуттузо, Леві і Манцу».

Різні періоди творчого шляху Піццінато-художника, на перший погляд, дуже відрізняються один від одного. Але попри всю їхню індивідуальну своєрідність, це не лише фази в розвитку однієї, хай і дуже яскравої творчої особистості. Вони відбивають характерні риси в розвитку цілого реалістичного напрямку, типові для багатьох прогресивних митців, які починали свій творчий шлях у 30-х роках.

Перші картини Піццінато, створені в 20-х — на початку 30-х років, відрізняються від популярних на той час творів в дусі футуризму або «піттура метафізика». Ще п'ятнадцятирічним хлопцем він малює стоптані черевики, як на відомій картині Ван-Гога З самого початку в його картинах нема фальшивого блиску, рожевої барви, брехливих ілюзій.

Картини Піццінато 1942—1943 років, темні за своїм колоритом, близькі до експресіоністського живопису, передають напруження, похмуру атмосферу того часу. Після визволення Італії від фашизму, за яке

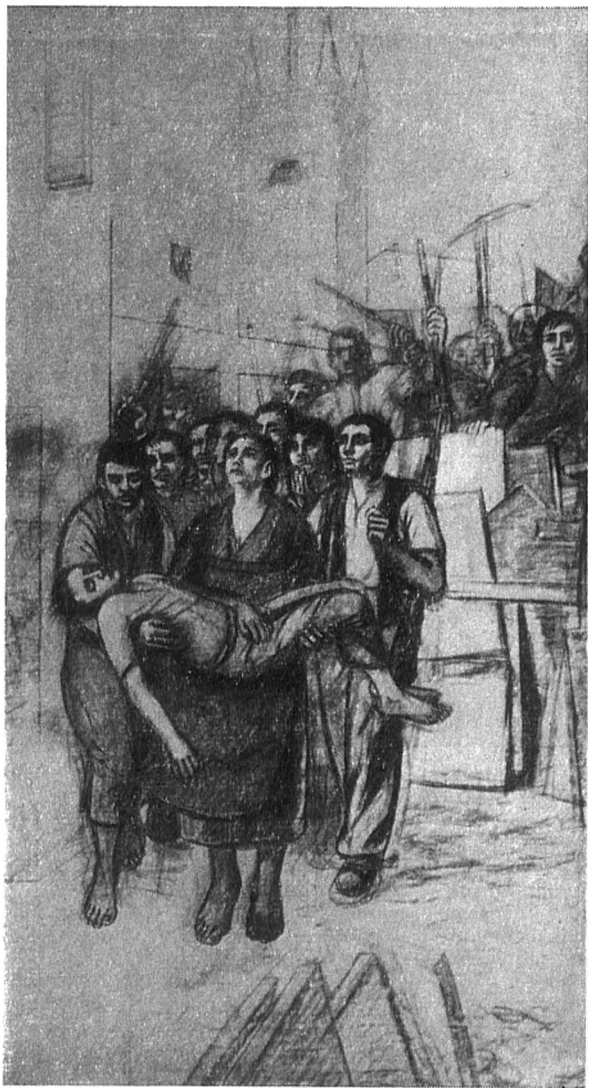

Забитий наймит. 1949. Олія.

Піццінато боровся із зброєю в руках в лавах партизанів, в творах митця стає дедалі помітнішим вплив Пікассо. Для італійських художників, і не лише для них, автор «Герніки» є в цей час живим прикладом, уособленням антифашистської боротьби засобами мистецтва.

Але Піццінато шукає своїх власних художніх рішень. Він прагне по-своєму відтворити події й соціальні проблеми світу, що його оточує. І треба визнати, що в багатьох працях перших повоєнних років він конкретніший, емоційніший за Пікассо. Його полотна партійні, ідейно глибокі і ясні. Така, наприклад, картина «Забитий наймит» або написана до століття «Комуністичного маніфесту» багатофігурна композиція «Привид ходить по Європі». Відтворюючи постаті робітників і селян, глибоко реалістичні, сповнені дії, Піццінато вдосконалює свою художню, образну мову. Свої твори він адресує товаришам по спільній боротьбі, тим самим робітникам і селянам, які є героями його полотен. Він закликає їх до активної діяльності, надихає на боротьбу.

Однією із значних праць п'ятдесятих років є фресковий розпис адміністративного будинку в Пармі. Фрески з Парми свідчать про глибоке знання дійсності, тісний зв'язок з трудовим народом, в якому митець бачить провідну історичну силу нашої доби. Сповнені руху і барв картини Піццінато «Докери», «Селянська родина». Остання приваблює своїм теплим настроєм, справжньою людяністю.

Картини 50-х років становлять в певній мірі підготовчий етап для нових художніх рішень останнього часу. В працях, створених після 1960 року, Піццінато широко застосовує символічні можливості форм і кольорів, його пензель стає вільнішим, рухливішим. Інтенсивна блакить і яскрава зелень, нервовий мазок, звучні комбінації барв характерні для «Венеціанських садів». Звернення до пейзажу збагачує його образну мову, робить її розмаїтішою.

В 1967 році до 50-ліття Великого Жовтня він створює велике полотно, в якому всі свої мистецькі досягнення ставить на службу великим ідеям комунізму, тим суспільним силам, з якими він зв'язав своє життя і творчість і яким належить майбутнє.

Монументальна картина «Великий Жовтень» відзначається агітаційним пафосом і життєствердним оптимізмом. Цей твір — видатне досягнення Піццінато — майстра монументального мистецтва, що несе масам великі прогресивні ідеї нашого часу.

Докери. 1961—1962. Олія.

Колиска Кошута

У центрі міста, на площі перед старовинним собором стоїть пам'ятник Лайошу Кошуту.

Майже два століття тому якийсь Роберт Товсон зробив у своєму щоденнику такий запис: «Я не можу збагнути, що спонукало 30 тисяч людей оселитися в місці, де немає ані струмочка, ані річки, ані деревця, ані будь-якого будівельного матеріалу».

Тим часом Дебрецен, а йдеться саме про це угорське місто, вже тоді існував понад 400 років (перші відомості про нього з'явилися в 1361 році). І, власне, саме географічне положення міста вплинуло на його розвиток та історію, адже Дебрецен лежав на перехресті найважливіших торговельних шляхів, що вели на Схід. З другого боку, віддаленість міста від центральних районів країни спричинилася до того, що протягом століть воно було притулком для тисяч поневолених, що втікали від свавілля поміщиків, турецького розбою та гноблення Габсбургів.

Багато разів Дебрецен ставав центром боротьби угорського народу за незалежність своєї країни. І дебреценці із справедливою гордістю називають його «найбільш угорським» серед усіх угорських міст.

Дебрецен позбавлений якогось зовнішнього блиску, і тим більше впадають в очі численні пам'ятники, що ними прикрашені всі великі площі міста. Найбільший і найкращий з них споруджено угорському національному герою Лайошу Кошуту. Саме тут, у Дебрецені, проголосив він незалежність країни.

«Ми, угорський уряд та Національні Збори, зібралися тут, щоб урочисто оголосити, що Угорщина перед богом і перед світом є незалежна держава і що Габсбургсько-Лотарінгську династію скинуто з престолу...»

Ці слова Кошута пролунали 14 квітня 1849 року з кафедри Реформістської Колегії. А 21 грудня 1944 року в цьому ж будинку зібрався тимчасовий уряд країни, що заклав підвалини нової Угорщини. У своїй першій декларації, прийнятій у Дебрецені, уряд закликав угорський народ виступити на боці Радянського Союзу проти гітлерівських та хортістських фашистів.

Заснована 1538 року Реформістська Колегія довгий час залишалася освітнім центром Дебрецена. Багато великих синів Угорщини здобували тут свою освіту. Сьогодні Колегія має одну з найкращих у республіці бібліотек — вона налічує близько 30 000 томів і серед них є багато унікальних видань.

Піклування про розвиток науки

На одній з центральних вулиць Дебрецена.

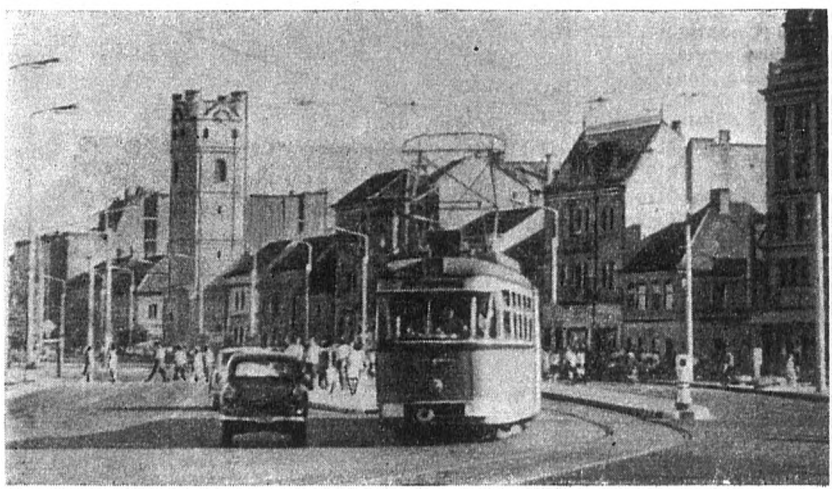

не є для жителів Дебрецена лише історичною ремінісценцією, воно стало нагальною потребою. Адже із зміною економічної й суспільної структур місто стало швидко втрачати свій сільськогосподарський характер і перетворювалося на значний культурний центр.

Ось що розповідає декан офтальмологічного факультету медичного інституту професор Аладар Кетеші: «Я приїхав сюди 1921 року — Дебрецен був тоді, власне, великим селом. Сьогодні вже нікому й на думку не спаде порівнювати Дебрецен з селом».

У 1966 році в місті налічувалося 51 початкова і 14 середніх шкіл та кілька вищих учбових закладів, в яких здобували освіту близько шести тисяч студентів. Найбільший серед вузів — університет ім. Лайоша Кошута, де навчається 1900 юнаків та дівчат.

Кожен шостий студент університету проходить практику в Радянському Союзі: хто в радгоспах Криму, хто на будівельних майданчиках Естонії та в численних наукових закладах Києва, Харкова, Ужгорода.

У 1961 році тут виникла нова форма щорічних контактів із зарубіжними студентами — лекції так званого «Літнього університету» поблизу Дебрецена. Минулого року на ці курси приїхало близько 180 слухачів з 17 країн — це переважно викладачі та студенти, що вивчають угорську мову. Чимало лекцій перекладалися синхронно шістьма мовами.

Всесвітньовідомий фармацевтичний завод «Біогаль».

Місто швидко забудовується новими, світлими спорудами.

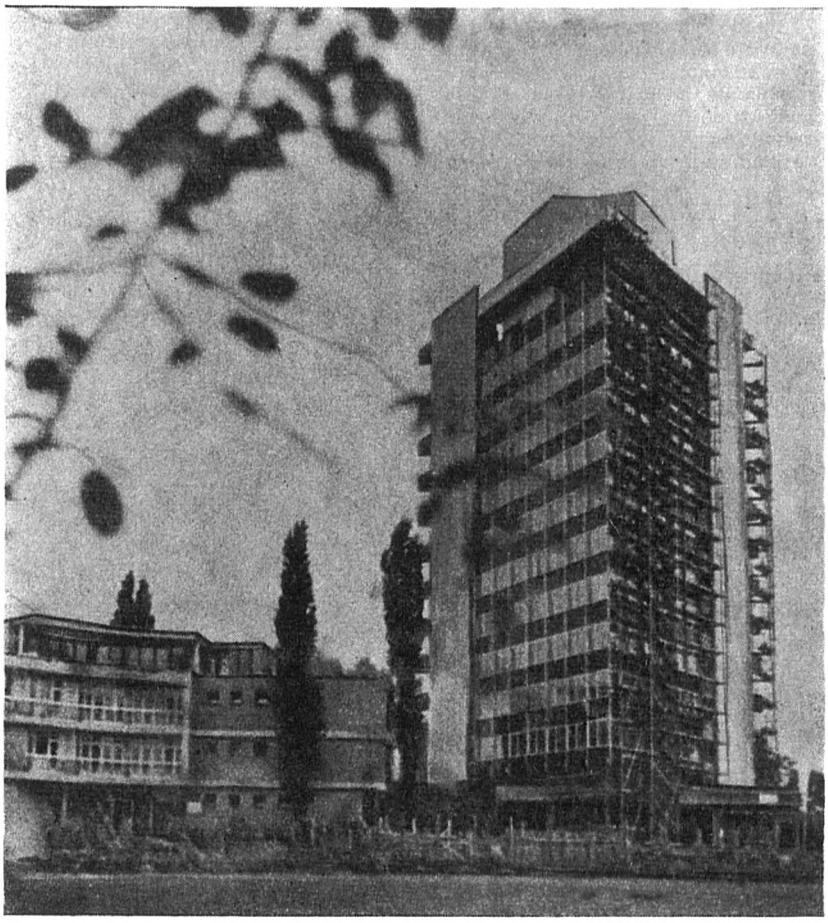

●

Розповідаючи про Дебрецен, не можна не сказати й про Ласло Холло — 82-літнього художника, що все своє життя присвятив служінню двом пристрастям: любові до живопису та любові до своєї угорської батьківщини. Обидві вони злилися в його реалістичних творах.

З яскравих полотен — нехай Холло зображує людей чи пейзажі рідного краю, старовину чи сучасність — промовляє сама Угорщина, її народ.

Ласло Холло, творчість якого двічі переривали страшні війни, дістав світове визнання лише в п'ятдесятих роках. «Під час останньої війни були знищені всі мої кращі твори, потім минуло ще кілька років, перш ніж я знову зміг взяти до рук пензля»,— розповідає художник.

Холло починав свою освіту в Мюнхені перед першою світовою війною. Він жив у Франції, Іспанії, Італії. «Але де б я не був і що б я не малював, в моєму серці завжди була Угорщина. Тільки коли по-справжньому любиш свою батьківщину, можна бути послідовним інтернаціоналістом». Важко не погодитися із словами старого митця.

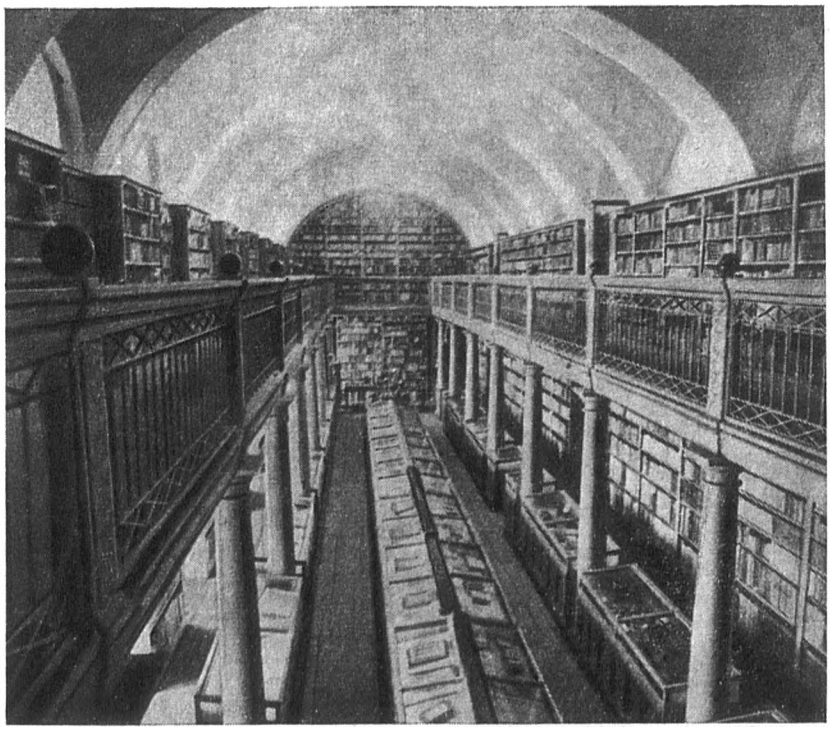

Книгосховище бібліотеки Реформістської Колегії.

●

Деякі західні журналісти ще й сьогодні змальовують Дебрецен у псевдоромантичному стилі, немов тут, між Дунаєм і Тисою, час зупинився ще в XVIII столітті. Вони замовчують існування в місті великого Обчислювального центру, обладнаного сучасними електронними машинами; не часто згадують й про Науково-дослідний інститут атомного ядра Академії наук, в якому працює 130 чоловік.

Понад десять років тому на прискорювачі заряджених частинок було успішно виконано перші досліди. За допомогою прискорювача частинкам надається енергія у 2 мільйони електрон-вольт. Тепер розпочато будівництво нового прискорювача, здатного надати енергію в 5 мільйонів електрон-вольт.

Закінчуючи середні спеціальні або вищі учбові заклади, молоді угорські фахівці не ламають собі голову над тим, куди ж влаштуватися на роботу. На них чекають численні підприємства легкої й важкої промисловості, що виникли в Дебрецені за роки народної влади.

Так, у 1952 році, коли фармацевтичне підприємство «Біогаль» тільки-но починало розвиватися, більшість робітників становили жінки з навколишніх сіл. Тепер 70 процентів робітниць мають середню й спеціальну освіту, а продукція підприємства дістала визнання не лише в Угорщині, а й далеко за її межами. Численні антибіотики, сироватки, таблетки та інші медичні препарати з маркою «Біогаль» допомагають одужати сотням тисяч людей. Добре відома продукція цього підприємства і в Радянському Союзі.

«Одним з перших в країні підприємство «Біогаль» перейшло на нову систему планування, — розповідає секретар парторганізації заводу товариш Рац. — За цей час продуктивність праці зросла на 40 процентів».

«Звідси ніхто не хоче йти, а сюди хочуть всі», — додає завідуюча дослідницькою лабораторією «Біогаля» доктор Варга.

●

Геологи кажуть, що тут, у низині, де б тільки не ткнув палицею, натрапиш на джерело мінеральної води. Треба лише, аби та палиця мала завдовжки кілька кілометрів. Такі джерела широко використовуються при лікуванні багатьох хвороб. У Дебрецені ще в двадцятих роках нашого століття теж знайшли «гарячу воду», але вона цікавила тодішніх угорських капіталістів значно менше, ніж, скажімо, нафта. І лише в 1952 році ці джерела забили на повну силу. В численних водолікарнях міста тисячі хворих дістали тепер змогу лікувати ревматизм, неврози, подагру.

Високими темпами йде в Дебрецені житлове будівництво.

Зараз в місті налічується 154 тисячі жителів, а вже в 1970 році його населення зросте до 170 тисяч.

Художник Ласло Холло в своїй майстерні.

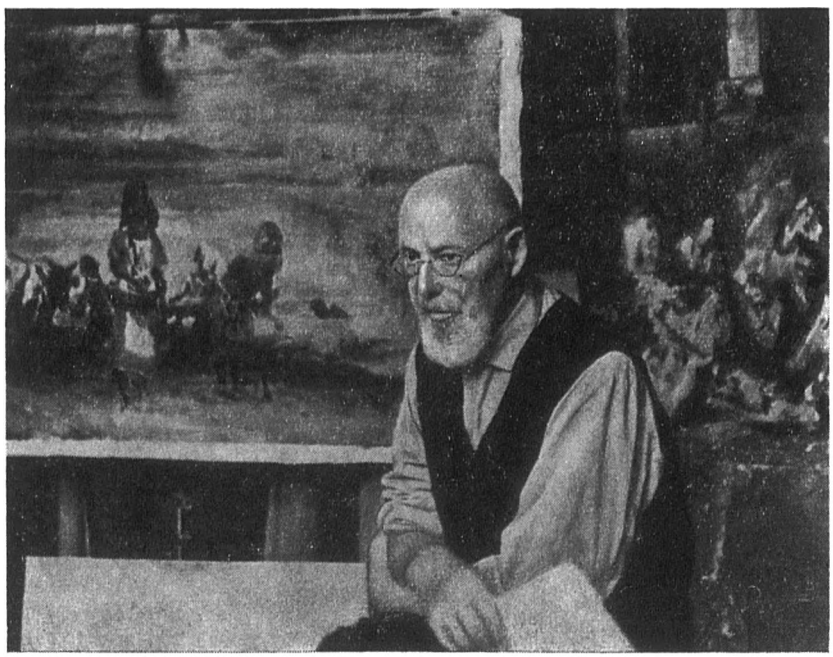

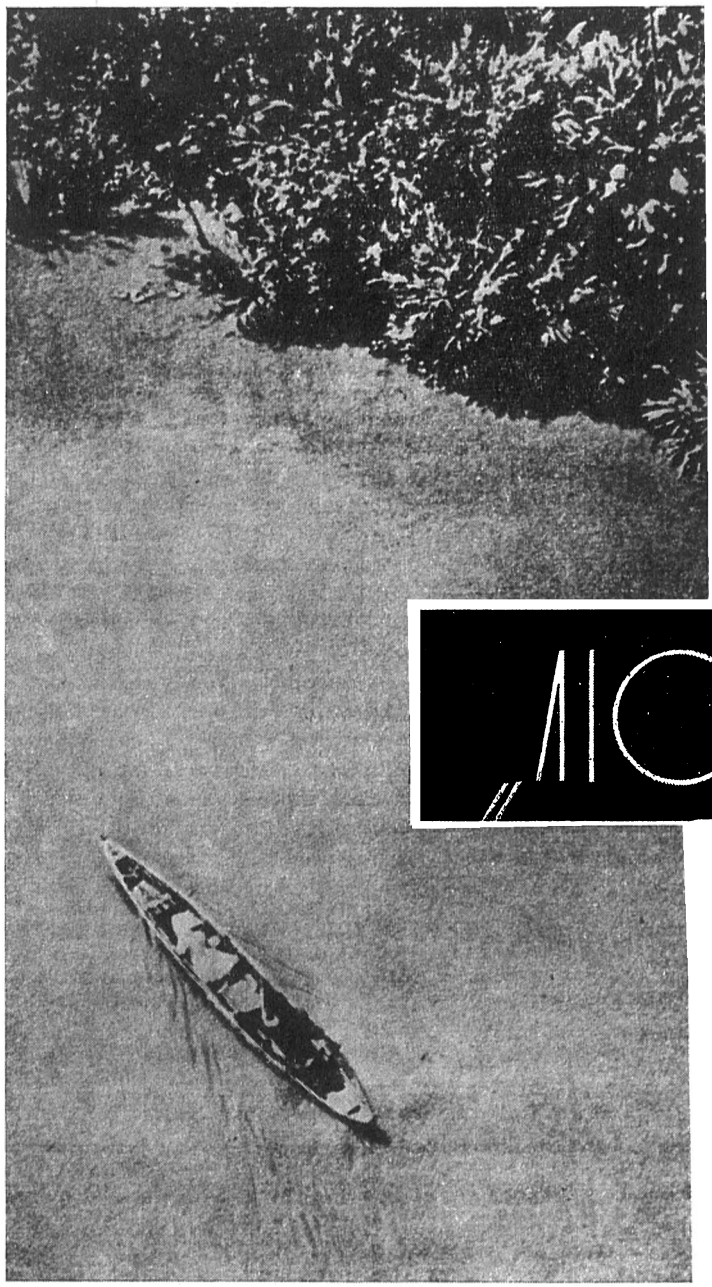

Три чверті території Сурінаму вкриті лісами. Річки — це майже єдиний засіб зв'язку між віддаленими районами країни.

„ЛІСОВІ БРАТИ"

Сурінам, — місцевість в Південній Америці, в енциклопедичних словниках називається «Гвіаною Нідерландською», а її положення на географічній карті визначається так: «...між Гвіаною Британською і Гвіаною Французькою». Після чого, власне, дальші пояснення стають непотрібні: кожному зрозуміло, що в районі цих трьох Гвіан добре похазяйнували імперіалістичні хижаки.

Історія Сурінаму — це одна з найбрудніших сторінок діяльності міжнародного імперіалізму. Десь наприкінці XVII сторіччя Сурінам захопили нідерландські загарбники. Перед тим, на межі XV і XVI століть, тут побували їхні конкуренти з Іспанії та Англії, які встигли винищити значну частину місцевого індіанського населення і добре пограбувати країну. Та перетворити мужні індіанські племена на рабів не пощастило ані іспанцям, ані англійцям. І на початку XVII століття вони відступили Сурінам голландцям — в обмін на нідерландську колонію в Північній Америці — ту землю, де зараз стоїть Нью-Йорк.

Та незабаром сюди знову простяглися зажерливі британські руки, бо «Новий Амстердам», який вже встиг стати Нью-Йорком, перейшов до рук повсталих американців. Англійці побачили, що програли, й вирішили повернути Сурінам назад — цього разу вже без будь-якого обміну, а з допомогою зброї. Вони здійснили свій задум, і лише в 1816 році Великобританія віддала Нідерландам частину Сурінаму, решту залишивши собі. Отже, стався «полюбовний» розділ загарбаної індіанської території між двома колонізаторами. Голландці пішли на цей поділ, бо самі на той час були зайняті «освоєнням» Індонезії, названої ними «Голландською Індією», в порівнянні з якою землі Сурінаму вже видавалися їм малоцінними.

Ці «міжусобні» війни, звісно, не заважали обом ворогуючим сторонам жорстоко експлуатувати корінне населення колонії, а також негрів, яких завезли сюди з Африки. Серед тубільців не раз виникали народні повстання, внаслідок яких частина негрів пішла з плантацій у глухі ліси й заснувала там селища «лісових братів»; вони провадили успішну партизанську боротьбу проти загарбників. Ще й тепер, через двісті років, у хащах Сурінаму мешкає багато тисяч «лісових негрів», нащадків отих «братів».

Індіанці — первісне населення Сурінаму.

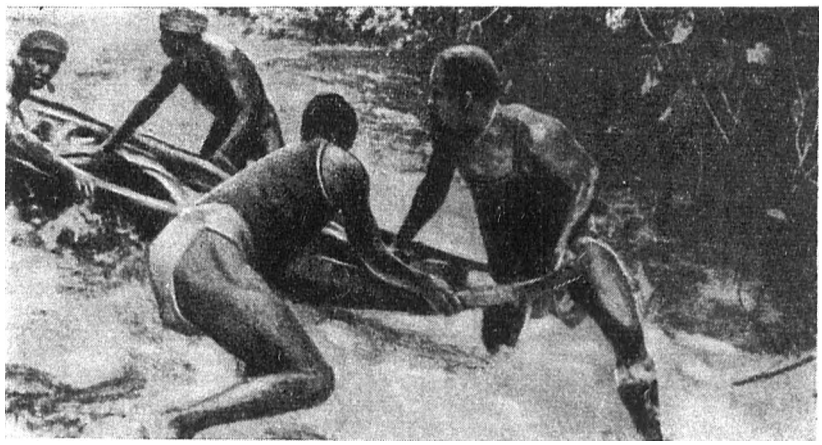

Нащадки африканських невільників, «лісових братів», пересуваються по річках у пірогах.

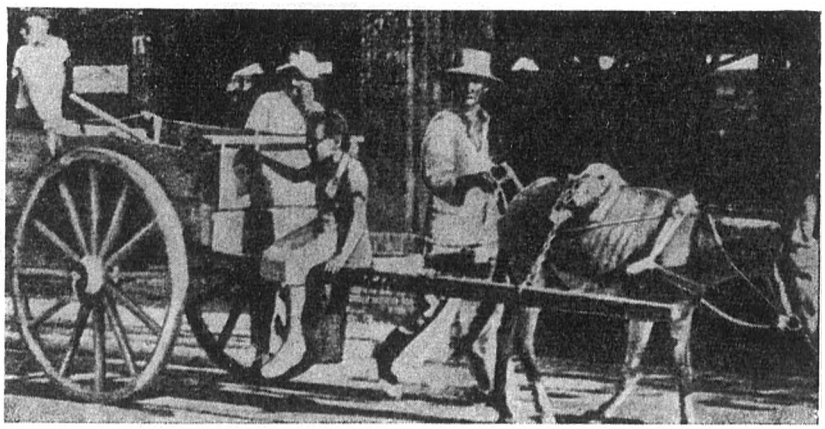

На вулицях сурінамської столиці.

У роки другої світової війни, перш ніж Голландію окупували гітлерівці, її уряд встиг проголосити Сурінам та інші колонії складовими частинами метрополії, її автономними департаментами з місцевим управлінням, функції якого, однак, обмежуються лише справами місцевого самоврядування.

Істотніше зацікавилася Голландія своєю заморською колонією лише наприкінці другої світової війни, коли тут було знайдено поклади бокситів. До того часу місцеве населення займалося переважно сільським господарством, вирощувало рис, цукрову тростину, каву, какао, банани, тютюн. Обробна промисловість була на дуже низькому рівні — існувало лише кілька кустарних підприємств. Населення голодувало, як голодує й нині.

Коли стало відомо, що на Сурінамі знайдено боксити, туди негайно ж простяглися лабети американського капіталу. Бокситові промисли, що дають 17 процентів світового видобутку цієї сировини, опинилися в руках американських компаній.

Останнім часом тут з'явилися й західнонімецькі ділки. Вони провадять пошуки бокситів, залізної руди, фосфатів, марганцю, золота, нікелю, діамантів і вивозять цінні породи дерева.

Нині в Сурінамі, колонії, що входить до так званих «Автономних заморських володінь Нідерландських на півночі Південної Америки», — налічується близько 330 тисяч мешканців, в її столиці Парамарібо мешкає 100 тисяч чоловік — майже третина населення країни.

А населення тут дуже строкате. Основна його частина — індіанці, слідом за «лісовими братами» подалися у глибину лісів. Там живуть вони, повністю зберігши свої стародавні звичаї — так само як «лісові брати» відтворюючи в своїх поселеннях африканський спосіб життя і навіть африканський стиль будов. У столиці Парамарібо можна зустріти людей різних рас з усіх континентів. Тут є малайці, індійці, китайці, негри, місцеві індіанці, але найбільше креолів. Білих, тобто голландців і американців, тут нараховується не більше двох тисяч — це представники місцевої адміністрації та іноземних компаній. Розмовляють вони на мові, яка зветься «тхакі-тхакі» і являє собою суміш із примітивної англійської мови та мов усіх національних груп, репрезентованих у Сурінамі.

Більше половини місцевого населення й досі неписьменні. Ця обставина допомагає імперіалістам, зокрема західнонімецьким промисловцям, експлуатувати малосвідоме й покірливе населення. Уже кілька років підприємці з ФРН розробляють плани «розвитку Сурінаму» — займається цим фірма «Зальцгіттер індустрібау», яка дістала кілька концесій і вишукує засоби максимально ефективної експлуатації багатств Сурінаму.

У країні тепер швидко зростає опозиційний рух. Тут засновано Національну республіканську партію, яка висунула гасло боротьби за незалежність Сурінаму, що і досі залишається колонією Голландії.

Нафтопереробний завод в Арубі.

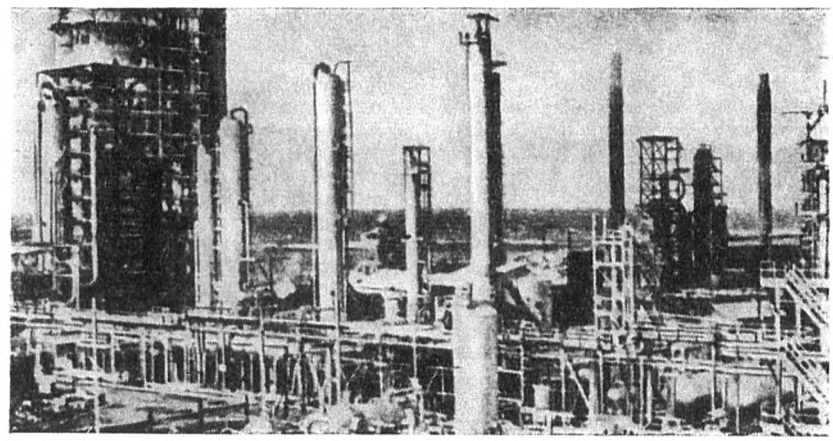

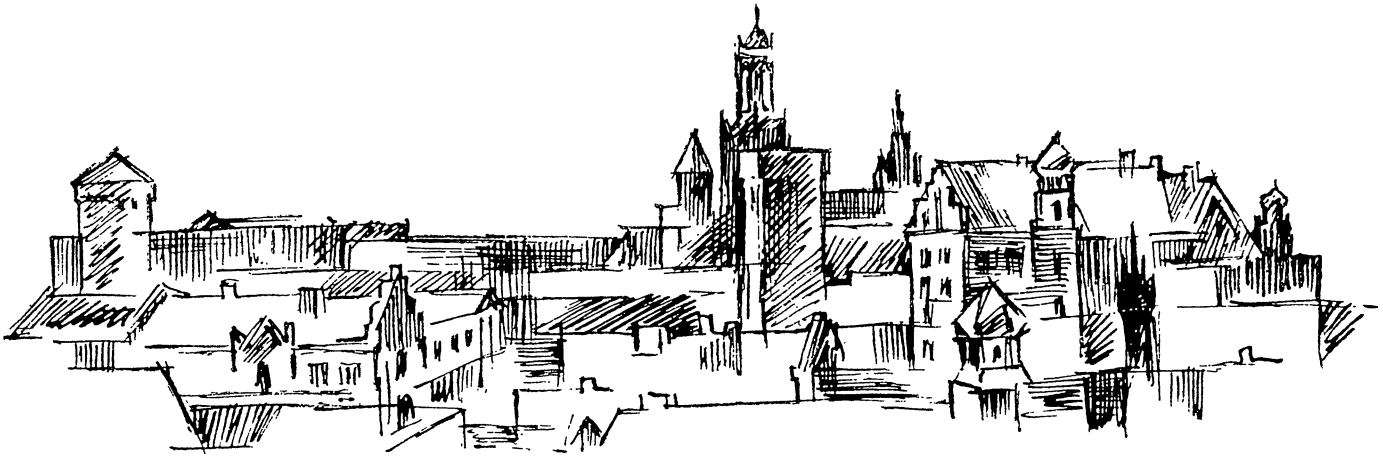

ЮРІЙ БРЄЗАН

Малюнки О. Ларина.

ПОДОРОЖ ДО КРАКОВА

ПОВІСТЬ

1.

Що б там не казали фізики й філософи, а я глибоко переконаний — недосконалість людського мозку порівняно з електронним полягає не в його незмірно повільнішій дії, а в тому, що він здатний нагромаджувати в собі і видавати згодом найнелогічніші речі, зовсім нехтуючи наслідками.

Ситуація, в якій я опинився, мала б викликати тільки сміх — та мене вистачає в кращому разі на усмішку, що нагадує гримасу в кривому дзеркалі кімнати сміху. В таке становище мене завів мій власний розум — коли б я був моралістом, то сказав би: завів у спосіб підступний і аморальний — отож сиджу тепер у Варшаві, силкуюся відновити втрачену рівновагу і водночас збираюся-таки будувати готель у Закопаному.

Дванадцять днів тому, коли я знову, через вісімнадцять років, ступив на європейську землю, мені й уві сні таке не снилося. Спершу Європа відбилась у моїй свідомості лише як волога, холодна імла, що схопила мене в свої неприємні обійми, коли я вийшов з літака на рейнсько-майнському аеродромі. Але й це відчуття одразу погасили якісь спогади про те, що така погода типова для середньоєвропейського квітня. Аеродромні споруди, — деякі з них були ще в риштованні,—справили на мене набагато сильніше враження. Залагоджуючи всі потрібні формальності, я звернув увагу на яскравий фотоплакат, на якому було зображено найбільший з будь-коли збудованих мною готелів: «Літаком авіакомпанії Панатлантік ви можете полетіти в Ріо-де-Жанейро!» Щодо моїх намірів, то я мав на меті оглянути Франкфурт, де протягом останніх років було споруджено чимало цікавого. Я знав, що в цьому місті живе Ада. Я не мав наміру ані стрічатися з нею, ані не стрічатися. Прочитавши в газеті повідомлення про мій приліт, вона прийшла до мене в готель: елегантна дама, що вміло, як тільки могла, припудрила свій вік, удачлива бізнесменка, котра й свої власні успіхи розглядала як бізнес. Вона говорила м'якою говіркою цього міста, а проте, все це якось не поєднувалось одне з одним.

Вона неквапливо пила з чашечки каву і базікала про всяку всячину: про місто, про своє авто, про своє хоббі — розведення пуделів та про подорож до Японії під час Олімпійських ігор.

Слухаючи ті балачки, я нудився і нервував.

А вже наступного ранку я вилетів у Берлін, хоча спершу мав намір затриматися ще на день, бо ж міжнародна конференція, заради якої я сюди прибув, починалася лише через два дні.

Мені знайомі розкішні центральні вулиці великих міст усього світу, я звик до них, і вони не хвилюють мене — та коли я опинився на центральній вулиці Берліна, мені стало не по собі. Я намагався якось відігнати від себе неприємне почуття, що огорнуло мене, як навчився відганяти все, що, наче зашкарублий пережиток, не вкладалося в межі здорового глузду.

Ніде в світі не було чогось такого, що я міг би називати «батьківщиною» чи принаймні «домівкою»; я мав французький паспорт, рахунок у одному з північноамериканських банків, проектне бюро в Боготі, я палив люльку, пив віскі, не ходив ні на які концерти, не читав ніяких романів, до очманіння працював і був здоровий — я: Стефан Гонда.

Тож я, Стефан Гонда, простуючи Курфюрстендамм у Берліні, нараз усвідомив, що на відстані години їзди автомобілем, на схід звідси, лежить країна, котра була колись моєю батьківщиною.

Давно забуте почуття страху й давно забута ненависть, виявляється, були забуті не зовсім, і багатство цієї вулиці я сприймав як новий фасад імперії «Über-alles-in-der-Welt» [1]. На якусь мить мені навіть схотілося залишити Європу ще до початку конференції.

Я повернувся в готель, замовив собі в номер віскі, увімкнув телевізор і впізнав на екрані Норберта Ноймана, новопризначеного статс-секретаря Східного Берліна, мого колишнього друга, а потім ворога — це було мільйон років тому.

Бек домовився про дружбу з Гітлером, і, на знак тієї дружби, цей німець з'явився в Познанському університеті. Я побачив його в аудиторії і намалював. Я надав його вугластому обличчю ще більшої вугластості, вольове підборіддя зробив просто грубим, домалював йому на комір знак SS. Одного разу я зайшов до студентської їдальні, і там не було жодного вільного місця, окрім як за столом цього німця; тоді я взяв тарілку й сів на підвіконні, перед носом у нього.

Через кілька днів після цього студенти-ендеки [2] вчинили в університеті дебош. Вони заходилися виганяти з аудиторії євреїв. Я встряв у бійку, коли помітив серед тих, що билися, німця. Проте я був трохи розчарований, коли побачив, що він, широко розставивши ноги, стоїть над збитим з ніг євреєм і гамселить ендеків. Бився він просто здорово. Ставши пліч-о-пліч, ми кулаками вибили фашистів на вулицю, а тоді сіли на сходах перед порталом звести подих. У німця під правим оком красувався синець, у мене — величезна гуля на лобі. Хтось випробував міцність мого черепа ключем од брами. Я запитав німця, чи він комуніст. Той тільки криво посміхнувся, мовляв, бог милував; він був членом націстської спілки студентів.

А ще після однієї бійки, коли ми не дали викинути у вікно миршавого єврейського хлопчину, що завжди носив шафрановожовту краватку, ми стали друзями. Разом пили горілку, розводилися про красу дівочих ніжок і про те, яка ця краса часом ілюзорна — мовляв, краса завжди збуджує, а коли йдеться про насолоду, то навіть заважає. Ми ходили разом в оперу, познайомилися з двома балеринами й потім крали хліб у їдальні, бо наші стрибухи за один вечір пропили студентські обіди за цілий місяць. Я вчив Норберта розмовляти по-польськи, а він мене — по-німецьки, ми читали Гейне і вважали ідіотами націстів, що палили його вірші. Ми сперечалися за Міколая Коперника і паплюжили вільне місто Данціг. Ми зубоскалили над Норбертовим націстським посвідченням і насміхалися з беківської обмеженості мого брата Віктора — лейтенанта повітряних сил.

Ми присягалися іменем homo sapiens et humanus, називали політиків неандертальцями, і кожен з нас любив свою батьківщину.

Ми брали з собою на «маївки», тобто на травневі прогулянки за місто, довгокосу Аду, і вона робила з нами, двома її старшими братами, усе, що їй заманеться, і Норберт називав її, так само, як і я, сестричкою. Він, потай від батька й старої Маші, навчав Аду танцювати танго й слоуфокс, а також допомагав виконувати домашні завдання з німецької мови. Їй було тринадцять, а йому двадцять два, коли вона стояла біля мене на пероні вокзалу й він махав нам на прощання рукою, аж поки поїзд зник під мостом. Його націсти не дозволяли йому більше у нас вчитися. Вночі Адина подушка була мокра від сліз, і я втішав її, повторюючи: «Адже він знову приїде». Він це обіцяв.

Тож завдяки Нойманові, я по-справжньому відчув, що знову в Європі, хоч вона й була чимось минулим, навіть давномину-

[1] Маються на увазі слова кайзерівського і націстського гімну «Німеччина над усе».

[2] Ендеки — націонал-демократи (партія правих радикалів у Польщі до 1939 р.).

лим: минулим, що не мало ніякого відношення до сучасності. І ось людина з того періоду життя, який ви самі перекреслили, стає зненацька на вашому шляху і вітається з вами. Тільки ж це вітання не поверне кам'яного віку в сьогодення. І коли я кажу: виходить, ти тепер тут за міністра, чи майже за міністра і в тебе вже намічається черевце, то це аж ніяк не означає, нібито я хочу сказати: а пам'ятаєш, як колись, під великдень, ти купався у нас в гарячій, як окріп, воді, а до цього ми ще й випили добряче, і як ти ледве видряпався з ванної і впав на підлогу, знепритомнівши, мов непорочна діва, і Ада, сповнена відчаю, поцілувала тебе; як ти опритомнів і сказав, буцімто ти — Спляча Красуня в чоловічій подобі. Потім ти розповів нам німецьку казку про Сплячу Красуню і поцілунок принца, Ада сиділа червона як мак, а потім зухвало, як ото часом говорять малі дівчиська своїм дорослим братам, сказала, що, мовляв, це був тільки захід медичної допомоги при втраті свідомості, якого їх навчили в загоні герлскаутів — і вона вибігла й замкнулася в своїй кімнаті, а на великдень уранці ти знайшов у одному з видутих яєць любовний вірш...

Нічого такого я й на думці не маю казати тобі, пане статс-секретар! Я пам'ятаю лише дати спорудження мого готелю в Ріо-де-Жанейро, що тепер красується на плакатах, я не пригадую того, що діялося за давніх часів лука і стріл.

Я хотів йому подзвонити. Але в цьому місті «Über-alles-in-der-Welt» не було такого телефону, який міг би мене зв'язати з апартаментами пана Ноймана. Це місто не могло навіть переплюнути через мур, що відгороджував його від Нойманового царства. Отже, «Über-alles» було замуроване. Я виявив це, коли їхав до найближчої телефонної будки, що стояла по той бік муру.

Нойман запросив мене до себе на квартиру, яка нічим не відрізняється від інших і міститься в будинку, також схожому, як дві краплі води, на інші, в будинку без парадних сходів, бо ж парадні сходи — надмірна розкіш. Ми сиділи один проти одного, двоє чужих людей, говорили один одному «ти» і пили чай — це я забажав саме чаю, бо ж склянками з чаєм навіть у Німеччині не цокаються. Ми говорили про квітень, про мій щасливий переліт, і я бачив, як напружено він розмірковує над тим, що привело мене до нього. Просто дурна примха, мабуть, вирішив він нарешті—адже це був розумний і проникливий чоловік. І тут до кімнати зайшла його донька; на ній була пістрява картата спідничка і біла блузка, темне волосся коротко підстрижене. Там, за дверима, вона, видно, сміялася з чогось, і цей сміх іще й досі світився в її очах. В руках вона тримала великий букет яскравих, схожих на ромашки квітів, і я подумав: «Принцеса ромашок». Проте я одразу ж схаменувся й більше не думав ні про що таке, про що не хотів думати.

— Моя сім'я,— промовив пан статс-секретар, і раптом став схожий на мого давнього приятеля Норберта, якщо в такий спосіб можна пояснити те, що він ураз став зовсім іншою людиною, щирою й життєрадісною.— Звати її Барбара.

Мене він одрекомендував як одного з славетних архітекторів західного світу, а тому я мусив сказати кілька слів про витиньковану вуличку з башточками, на якій він жив; і хоч сам Нойман, безперечно, ніяк не був причетний до того, що архітектура цієї вулички така незугарна, проте контратакував завзято.

Барбара вмостилася на бильці батькового крісла. У неї були довгі гарні ноги, і я розмірковував, звідки я знаю цю пістряву картату спідничку.

Вона сиділа й уважно роздивлялася мене — спершу я справив на неї неприємне враження, видався цинічним і бридким, трохи згодом — цікавим, свого роду екзотичним екземпляром її домашнього звіринця — про це вона сама розповіла мені значно пізніше, коли я вже знав, що нагадує її барвиста картата спідничка.

Отоді все це й почалося, і те, що під час мого першого візиту справило на Барбару враження, пізніше втратило для неї значення, або, в усякому разі, не допомагало їй більше.

У Барбари був грудний мінливий голос. Він подобався мені саме своєю мінливістю й ніжністю. Але я волів би, щоб він був різкий і крикливий, а у нього, її батька, щоб пропав зовсім. Цього свого бажання я тоді ще не усвідомлював, так само як під час мого наступного візиту, коли він сказав, ніби мимохідь, побіжно, щоб не виказати свою гордість:

— Між іншим, Барбара добре розмовляє по-польськи. Восени вона, можливо, поїде туди вчитись. Це ще не напевно, спершу вона з'їздить наступного тижня до Польщі на кілька днів.

— Наступного тижня?— перепитав я.— А куди саме?

Коли б він назвав тоді Познань, моє рідне місто, місто, в якому ми з ним училися, мені здається, нічого такого не сталося б, я сидів би вже знову в Боготі й проектував якийсь новий готель для Хілтона, або адміністративний будинок для «Юнайтед-фрут».

Він сказав:

— До Кракова.

Нараз з моїм голосом щось сталося, і коли б мене змусили говорити під присягою, я, мабуть, сказав би: моїм голосом ніби промовляв хтось інший.

— Мене дуже просили приїхати до Кракова. Я ще не дав згоди. Але якщо поїду, то в неділю уранці.

— А коли ти збираєшся?— звернувся Норберт до Барбари.

— Я зможу не раніше, як у понеділок,— відповіла вона байдужно і якось ніби неохоче, через що, як видалося мені, враз утратила всю свою привабливість.— Я певна, що місця в спальному вагоні не дістану. Так само, як і в готелі.

— Он як,— сказав я.— Але ж я поїду машиною.

Барбара не відповіла, вона прихилилася спиною до книжкової шафи й дивилася на нас. Її очі, як мені здалося, були посаджені надто глибоко, а байдужість і нехіть були не зовсім щирі, дихала вона частіше, вона чекала.

Її батько засміявся.

— Якщо тобі цікаво знати мою думку, Барбаро, то я вибрав би автомобіль.

Він запалив сигару і навряд чи помітив, як вона посміхнулась — іронічно-поблажливо, зовсім як доросла. Посмішка промайнула і зникла, і дівчина знову байдужно промовила:

— Ви однаково проїжджатимете повз нас.— Проте мене її тон вже не міг обдурити.

Ми всі троє були схвильовані, хоч не знали через що. Потому я довго не затримувався; не пам'ятаю вже, про що ми тоді й говорили. У всякому разі, не про подорож, і не про політику, і аж ніяк не про ті часи, коли ми були студентами. Між іншим, він запитав, яка в мене машина. Не довго думаючи, я бовкнув, що куплю собі новий «рено». Нойман явно схибнувся на автомобілях, він знав про них,— навіть про ті, що їздили поза межами його урядування,— більше, ніж мені тоді хотілося. Коли до них прийшов якийсь молодик в окулярах, я підвівся, щоб попрощатись. Молодик пробурмотів своє прізвище і зміряв мене суворим поглядом.

— Мені теж хочеться поїхати з тобою,— сказав Нойман.

На жаль, пан статс-секретар мав у суботу летіти до Фінляндії, чи то купувати дерево, чи продавати хімічні товари — далебі не пам'ятаю — головне, що він кудись відлітав.

Барбара простягла мені руку з такою гримасою, ніби я був банкрот або наречений-аферист, і сказала:

— Поїду, мабуть, з вами.

— О сьомій,— сказав я.

Барбара кивнула. Хлопчина, що стояв поряд неї, нервово ковтнув повітря.

2.

За рекомендацією торгівця автомобілями я купив собі сизо-голубий «рено-16» — середнього розміру досить потужний комфортабельний автомобіль, пристосований для того, щоб у ньому спати. Я найняв службовця автомобільної фірми, щоб він обкатав машину; за три дні той наїздив добрих півтори тисячі кілометрів. У неділю о шостій ранку автомобіль уже стояв біля мого готелю.

— Цією машиною, месьє, можете спокійнісінько їхати аж до Делі й назад. Не матимете жодного клопоту, — сказав службовець.

— Чому саме до Делі? — запитав я.

— Просто так, — сказав він. — Остання передача, яку я слухав у вашому авто, була з Делі.

Зараз із мого приймача линули звуки музики — німецька радіостанція «Гамбург—Гафен» передавала мелодії бадьорі й сентиментальні.

— Виходьте! — сказав я.

— Слухаю, месьє. — Од його розв'язності не лишилось і сліду, в душі він, певно, клацнув каблуками.

Я розрахувався з ним, додавши ще п'ять процентів чайових, і тепер він таки справді клацнув каблуками.

За хвилину до сьомої я зупинив своє авто перед Барбариним будинком. Вона вже стояла біля під'їзду. Обличчя в неї було понуре, якесь наче неживе, ніс видавався зашироким, рот — завеликим, повні губи— безбарвними. Вона ніби й не збиралась сідати.

— Ви ще чекаєте батька? Чи, може, маму?

— Моя мама померла, коли я народилася, — відповіла дівчина. Я міг би пригадати в цю мить, що й моя мати померла, коли народилася Ада, але я нічого не пригадував.

Барбара дивилася на мій новий автомобіль.

— Навіщо ви сказали батькові, що мусите їхати до Кракова? І чому вам забаглося, щоб я поїхала з вами?

— Можете вибирати, — відповів я. — Або візьміть квиток у спальний вагон на завтра на вечір, або сідайте зараз у маши-

ну. Якщо віддасте перевагу другому варіанту, то матимемо час пошукати відповідь на ті запитання, на які важко відповісти.

Вона і досі стояла в дверях свого будинку.

— Які у вас наміри щодо мене? — Вона, безперечно, хотіла запитати щось інше, щось не таке безглузде.

— Аби заспокоїти вас, — відповів я, — можу сказати, що ніколи не домагаюсь прихильності у дівчат, котрі того не хочуть.

Я взяв у неї валізу й дорожню торбинку і поставив у багажник. Відтак сів у машину й відчинив праві дверцята. Барбара довго й незграбно вмощувалася поряд мене, її коротеньке чорне шкіряне пальто при цьому так напнулося, що аж відлетів гудзик.

— Пальто зніміть, — сказав я, — машина опалюється.

Їй довелося знову вийти з машини. Для неї це був останній шанс спекатися мого товариства — адже тоді я ще не знав, що цей шанс вона втратила вже тоді, коли я був у них в гостях, коли я видався їй схожим на яхтсмена, здатного навіть у негоду привести свій човен до тихої гавані, і коли вона подумала, що в моєму човні її не злякав би навіть найстрашніший шторм. А коли дівчина щось таке собі уявить про чоловіка, вона фактично вже сідає в його човен. Якщо ж вона, крім того, ще чула про того чоловіка щось цікаве і, бозна з яких причин, забрала собі в голову, що вона йому потрібна, — на мою думку, в неї навряд чи залишається якийсь шанс.

Барбара слухняно зняла пальто, а коли я окинув поглядом її світлий костюм і сказав: «Чому вам хотілося бути чорною, коли ви така ясна», усміхнулась і тепер уже зручно вмостилася на сидінні. Та за хвилину вона знову виструнчилась і сиділа, наче аршин проковтнула, судорожно вчепившись пальцями в рукавички та закусивши нижню губу. Вона була бліда, і на шиї, на чолі та на обличчі в неї проступили червоні плями. Лице її, як здалося мені, набрякло од сліз, хоч вона, звичайно, не плакала.

— Якби ви показували дорогу, ми швидше вибралися б з міста, — озвався я.

І вона сказала:

— Праворуч. — Потім: — Ліворуч. — А ще трохи згодом: — Ось і дорога.

Тон, яким усе це говорилося, дратував. Мені вже кортіло зупинити машину, виставити валізу й торбинку на тротуар і сказати дівчині: «Бувай здорова, муфлоновида ягнице». Але нечистий, що заварив усю цю кашу, присилував мене й зараз сказати:

— Я називатиму вас ББ. Згода?

Вона вперше глянула на мене.

— Чому ББ? — Голос у неї зараз звучав якось особливо — глухо і водночас, дідько його знає чому, — ніби лунко.

— О, адже у вашому імені два Б. І — так само називають Бріжіт Бардо.

— Бардо — блондинка.

— Проте прославилася вона не цим.

Барбара ніби не дочула моїх слів. Насупивши брови, вона дивилася у вікно на сосни та пісок. І наче ще дужче виструнчилась і заціпеніла. Навіть при найбільшому бажанні навряд чи кому вдалося б розгледіти в її поставі хоч одну лінію Бріжіт Бардо. Я мав на увазі лиш повні, дещо сумовито скривлені вуста, про які Бардо колись сказала, що вони хочуть мати від життя усе.

— Ви співаєте? — запитав я.

— Так, — здивовано відповіла Барбара.

— Я навчу вас улюбленої пісеньки Бардо.

Тут я мусив зупинитись, бо в цьому місці і справді було щось на зразок митного контролю, хоч я ніколи в це не вірив. Митники були сповнені недільної благодушності, і перевірка тривала хвилини дві.

Ми виїхали на автостраду.

— А ви також співаєте? — запитала Барбара.

Я запевнив її, що, якби не будував, то, напевно, співав би у барі. Потім промугикав їй одну з мисливських пісень індіанців племені тукано, якої навчився від представника цього племені, що протягом кількох місяців був моїм шофером. Я, власне, й розстався з тим хлопчиною лише тому, що не міг більше чути цієї пісні, а він — сидіти за кермом і не наспівувати її.

Барбара зажадала, щоб я переклав їй текст. Пісенька складалася з кількох слів, які весь час повторювались. Я трохи звернув з шосе, щоб набити люльку. Барбара слідкувала за мною, плями зникли з її обличчя, шкіра в неї була бліда і ніжна.

— Мені подобається, коли чоловік палить люльку, — сказала вона.

— Може, хочете закурити? — запитав я.

— Сигарету, якщо у вас є.

Сигарет у мене не було. Ми під'їхали до зупинки, на якій стояв автобус, і я відкупив у водія половину його запасу.

Барбара сказала:

— Курець із мене нікудишній, але часом хочеться закурити. Ну, от як зараз.

Вона невимушено витягнулась на сидінні, незважаючи на те, що спідничка при цьому підскочила на цілу долоню вище колін.

— Юрген, — провадила вона далі, — ніколи б не додумався зупинитись і купити сигарети у водія автобуса лише тому, що мені закортіло закурити.

— Дякую, — відказав я і поцікавився, чи цей Юрген не її друг.

Вона на мить завагалась — мабуть, Юргенів статус для неї самої був не зовсім ясний, — а тоді сказала:

— Ми з ним давні знайомі.

Трохи згодом Барбара попросила мене не називати її ББ. «Зважаючи на те, що...» — вона так і не пояснила, на що саме, але з того, як вона зашарілася, я зрозумів, що їй хотілося б бути по-іншому схожою на Бріжіт Бардо, аніж це було насправді. Я був дуже задоволений з себе, і те, що Барбара вловила глузливі нотки, мені теж сподобалось. Я сказав, що ім'я «Барбара» подобається мені значно більше, хоча воно й не таке модерне.

— У школі мене називали Кітт, — сказала дівчина. — Не знаю чому, але майже у всіх нас були інші імена. А Юрген зве мене Бебс. Надто вже по-дитячому, правда ж?

Я сказав, що для добрих друзів то однаково, як кого звати, й запропонував, щоб і вона, аби ми були квити, спробувала придумати для мене щось дотепне.

Замість пристати на мою пропозицію, вона, на мій превеликий подив, заявила, що я страшенно схожий на якогось там Симонова, ну, просто як рідний брат. Вона була вкрай розчарована, коли довідалась, що я зроду не чув про цього, як вона запевняла, славнозвісного письменника.

— Я не читаю книжок, ані романів, ані будь-яких інших подібних витворів людської фантазії, — відрубав я. — Читати романи — це майже те саме, що вірити в бога або в чорта, або в обох одразу.

Для неї це звучало як блюзнірство. Шокована Барбара мовчала. Я відчував, якими очима вона дивиться на мене — наче намагається розгледіти в мені сатану. Та цього, зрештою, не сталося, і вона лише дала зрозуміти, що їй прикро чути таке від мене.

— Хто не читає книжок, той сам себе обкрадає, — проголосила вона. — А музика? З цього предмета я завжди мала трійку, і от Юрген навчив мене розуміти музику. У нього сила-силенна пластинок, і він слухає музику так, ніби читає книжку. Мені ж вона дає лише радість, або, — вона пошукала потрібне слово, — або відчуття того, що я ще трохи виросла, розумієте?

Цього я не розумів. Барбара розпалилася, вона закурила другу сигарету, щоки в неї почервоніли. Вона прагнула прилучити мене до краси і багатства своєї віри. Вона й справді була ще дуже юна, сповнена безглуздих ідеалів, беззастережної віри в можливості людини, що піднялася над усім живим завдяки своєму розумові. Насправді ж вона мала на увазі не розум, а щось таке, що вона називала «людськістю» і що по суті, було просто доброю давньою безсмертною душею часів середньовіччя. І книжки отого Симонова ця душа сприймала як своєрідну нову біблію.

Я мимоволі згадав Лу. Вона танцювала в балеті, коли гладун Помселло, що фінансував чимало моїх задумів і називав себе моїм другом, познайомив мене з нею. Лу казала: «В моїй душі!» — і при цьому клала долоню собі на груди так, ніби хтось намагався знайти її душу. Я запитав, чи взагалі у неї є душа. Аж дві, відповіла вона, одна безсмертна, а друга товста і, кажучи це, витягла з піджака Помселло гаманець. Лу була найщирішою з дівчат, яких я будь-коли знав.

Барбара почала мені набридати, і я збільшив швидкість. Дорога, як на Європу, була непогана.

— А вам і справді треба до Кракова? — запитала Барбара.

Ми були неподалік від Одера, перед нами лежав Франкфурт.

— Мені там нічого робити, — відповів я. — Може, підвезти вас до вокзалу?

Вона похитала головою. Ми під'їхали до кордону. Барбара розмовляла з польськими прикордонниками по-польськи, вона й справді непогано знала цю мову. Зазирнувши в мій паспорт, до мене прикордонники звернулися по-французьки, я відповів їм. Мова — тільки засіб спілкування, і ніщо більше. Нижчі істоти реагують на звуки.

Ми їхали чудовою асфальтованою дорогою з безліччю табличок і дороговказів; я читав польські написи так само, як до цього читав німецькі, а ще раніше — португальські, іспанські, французькі, англійські. Без будь-яких інших емоцій.

3.

До речі, це був перший сонячний день, відколи я прибув до Європи. Коли ми втретє переїхали Одер, я звернув з шосе на розмитий подекуди водою путівець. До польової дороги моя машина, як виявилось, була менш пристосована, та, зрештою, довезла нас до піщаного схилу на узліссі.

— Як на мене, — сказав я, — то це ідеальне місце для сніданку.

Барбара погодилась, вона, певно, добре вже зголодніла. Місце їй сподобалося — на осонні, в затишку, звідси можна було милуватися краєвидом по той бік річки. Скільки ми маємо часу?

Стільки, скільки нам заманеться.

Тоді вона прийматиме сонячні ванни. Можна?

Я на все був згоден, аби тільки вона не поводилася, як дівчина з Армії спасіння.

Барбара мовчала, проте я бачив, що вона не збирається довго таїти в душі свої проповіді. А поки що вона раділа сніданкові, навіть усміхнулась, коли я підключив до автомобільної батареї тостер.

Земля була ще досить холодна, і я виніс із машини обидва передні сидіння. Барбара поралась коло сніданку. Вона б залюбки порізала і підсмажила увесь наш білий хліб.

Вона сказала:

— Я з'їм шість скибок. А ви?

— Удвічі менше, — відказав я, дивлячись, як вона відкриває бляшанку з солониною. Барбара сиділа навпочіпки, затиснувши бляшанку між колінами, між вузенькими, худими колінами. А я в цей час розповідав їй досить детально про одну каліфорнійську платинову принцесу, з якою одного разу цілу годину просидів у ліфті між поверхами готелю в Манілі і яка вирішила була, що я художник. Наступного дня вона заявилась до мене в номер і зажадала, щоб я намалював її. Одразу скинула своє манто, і тоді виявилось, що на ній анічогісінько немає, окрім шматка нейлонової гардини. А я навіть за мільйон доларів не погодився б малювати загорнену в нейлон ляльку.

— Навіщо ви мені про це розповідаєте?— спокійно спитала Барбара.

— У неї були зовсім круглі коліна, — відповів я. — Такі, як у маріонеток.

— Можливо, а в мене груба кістка, — різко сказала Барбара. — Та ви про це розповідали лиш для того, аби довести мені, що, хоч ви й люб'язна людина, але цинік.

Я витяг з банки пластмасовою паличкою кружальце ананасу і ткнув його Барбарі в рот.

— Жуйте спокійно, повільно, а ще повільніше ковтайте, — проголосив я, — а коли проковтнете, тричі глибоко вдихніть повітря, або ще краще, — я відкоркував пляшку, — може, вип'єте ковток кока-коли? Це найкращий засіб проти раптового психічного неладу, такого, як, скажімо, фата-моргана, чи поява марсіян або циніків, і все це у моїй подобі.

Барбара засміялась, вона повеселішала, але думки своєї не змінила, як і досі була впевнена, що я навмисне вдаю із себе циніка. Моє посилання на спорідненість слів «собака» і «цинік» — це все, що лишилось у мене в пам'яті від гімназійних знань старогрецької мови, — ще дужче переконало її в тому, що я хочу виступити перед нею в ролі такого собі песика-циніка. Але — разом з цим вельми рішучим «але» Барбара подала мені перші грінки — але вона, мовляв, знає мене краще, ніж я гадаю, вона знає про мене все, що було відомо її батькові.

Уривками, — межі яких визначалися ритмом роботи тостера, — Барбара почала відкривати мені свою, як вона казала, душу.

Після мого першого візиту вона зайшла знову до кімнати, і її огорнуло якесь дивне почуття, наче крісло, в якому я щойно сидів, було і порожнє і не порожнє водночас. Відтоді, коли б вона не заходила до тієї кімнати, крісло, що стояло перед акваріумом, майже ніколи не видавалось їй порожнім. Досить було примружити очі, і вона бачила мене як живого. І вона почала розпитувати батька, і дізналася про мене все.

— Отже, все? — перепитав я. Цього разу я вперше відчув, що мені важко ні про що не згадувати.

— Геть усе, — потвердила Барбара. — Навіть про шрам.

Я не мав ані найменшого бажання вислухувати, звідки у мене під правою ключицею взявся зазубрений синій шрам.

І все-таки запитав:

— Ну, то що ж ви знаєте?

Барбара переказала пригоду, яка сталася з нами на зелені свята під час подорожі до вільного міста Данціга, — в її інтерпретації вийшла досить романтична історія.

А по суті, вона була комічна.

За кілька злотих ми домовилися тоді, що нас візьмуть на велетенський, зв'язаний з трьох частин, пліт, поставили посередині два намети, один для Норберта і мене, а другий, менший — для Ади, яка плакалася біля нас і канючила, аж поки ми таки погодилися взяти і її з собою.

Тринадцятирічна Ада мала вигляд майже дорослої дівчини, і невдовзі ми помітили, що молодий плотар, хлопчина з лісової місцевості з-понад Верхнього Дунайця, якось дивно на неї поглядає. В її присутності він німів і ціпенів, а коли старий плотар посилав його до керма на край плоту, відповідав тому невдоволеним, майже звірячим гарчанням.

Ада ж зовсім не боялась його і відмовлялася йти спати до мого намету. Але на третій день нашої мандрівки погодилася помінятися місцем з Норбертом, причому зробила це так, що плотар того не помітив.

Наступної ночі парубок з ніжністю ведмедя накинувся на уявну Аду і, не готовий до опору, був викинутий геть з намету. На той час ми вже підпливали по Мертвій Віслі до Данціга.

В останню ніч нашої подорожі ми з Норбертом сиділи біля намету, в якому спала Ада, курили, щоб розігнати комарів, і дивилися на місто, до якого наближалися. Ми не спали, хоч і бачили, що молодий плотар біля одного з шлюзів залишив пліт. На світанні, коли ми зійшли на берег, іменем вільного міста Данціга, з криком «польські сви-

ні», на нас напали троє якихось типів. Під час цієї сутички я кинувся збоку на ніж, який мав простромити груди Норберта. Тої ж миті з'явилась поліція, яку нам на підмогу викликала своїм криком Ада, і заарештувала нас, про всяк випадок, як польських шпигунів. Поліція не брала до уваги неглибокий поріз завдовжки з палець на моїй правій ключиці, вона зважила лиш на той факт, що Норберт був німецький студент, офіційно відряджений до Польщі на навчання.

У Барбариному викладі історія мала два епізоди з рятуванням: її батько врятував честь Ади, відлупцювавши хлопця-плотаря, а я врятував життя її батькові, підставивши свої груди під націлений у нього ніж.

І вона була певна, що шрам, яким була скріплена наша велика дружба, і досі є на моїх грудях.

— Авжеж, авжеж, — погодився я. — Ваш батько врятував честь моєї сестри Ади. А на моїх грудях, — я розстебнув сорочку, —і досі є шрам.

Барбара втупила очі в мій шрам, і я прочитав з її обличчя, що я великий герой і рятівник її батька.

Та цей шрам нічогісінько не знав про той сміховинний поріз пезом вільного данцігського ножа — він перекрив його.

Це сталося сімнадцятого листопада сорок четвертого року; весь день тоді світило сонце; село, під яким тяглася річка, називалось Конєчнін. Німецькі сапери підготували все, щоб висадити в повітря міст, але поки що зволікали з цим. Нас було одинадцять чоловік; ми мали один кулемет, п'ять гвинтівок і сорок вісім гранат. Ми хотіли затримати тих, що мали перейти через міст, сподівалися затримати їх доти, коли вже буде запізно підривати міст.

Коли зайшло сонце, з річки на берег поповз туман. Ми почули гуркіт моторів, я знав — це підходять ті, на кого ми чекали. Очевидно, я дав наказ відкрити вогонь на хвилину чи дві пізніше, ніж треба, але цього було досить, щоб штаб дивізії досяг мосту, а його ар'єргард став проти нас.

Бій був короткий, він тривав доти, поки не лишилось жодної гранати, або ж доти, доки мені в груди під праву ключицю не встромили багнет, тоді як у тумані, вже зовсім близько, ревли танки.

Я згадав про це, показуючи Барбарі шрам — справжній і не справжній. Я міг би згадати значно більше, ну, хоча б те, кого і що рятував штаб дивізії, тікаючи на захід; мені неважко було б пригадати й те, що того дня смерть для мене була б значно миліша за багнетову рану. Того, що разом з дивізійним штабом їхав вермахтівський бордель, і серед дам... — того я не згадував.

Я тільки запитав:

— Скільки вам, власне, років, Барбаро?

— Влітку буде двадцять.

— А чи могли б ви розповісти мені про ваш перший день народження?

Вона спантеличено блимнула на мене.

— Мій шрам старший за вас. Це далеке-далеке минуле. Кам'яний вік. Тоді ще всюди бігали динозаври. І тому давайте вип'ємо трохи віскі, віскі — чудовий засіб проти динозаврів та інших примар кам'яної доби, майже чарівний засіб. А тоді, поки ви, як це належить жінці, прибиратимете після сніданку, я пошукаю кролячу нірку для неїстівних залишків.

Я знайшов заселену лисячу нору.

Треба було б колись розкопати й дослідити таку споруду. Хоча, коли вже до того дійде, що рештки людства закопаються в землю, можна буде побачити речі й цікавіші. Навряд, щоб після атомного фейєрверку не лишилося живих людей, проте повітря, вода, земля, безперечно, будуть отруєні, і це може спричинитися до неймовірних мутацій.

Я бачив на атолі Бікіні велетенських черепах, котрі виходили на берег покласти яйця, а потім не могли потрапити назад, до моря — вони втрачали інстинкт. Тисячі черепах загинуло в піску за якихось кілька метрів од води. В тих самих краях після останніх американських випробувань бачили, нібито, риб, котрі несли яйця.

Можливо, після атомної війни й жінки нестимуть яйця, а наші нащадки з'являтимуться на світ з особливим протипроменевим панциром.

Якось на Формозі я зустрів у сауні [1] американця, мабуть, мого ровесника, що працював у атомній лабораторії в пустелі Невада. Ми розговорились, як це часто буває поміж людьми, що лежать поряд голі на лежаках і, нарешті, відчувають себе людьми. Голова його була забита теоріями про те, що і як могло б бути, якби спалахнула війна. Найгірше те, сказав він, що вчені не можуть дослідити цього питання експериментальним шляхом і майже не мають надії побачити, що буде потім. Це його, видно, страшенно засмучувало, а що по його обличчю збігали краплини поту, то здавалося, ніби професор-атомник плаче.

Коли я повернувся до автомашини, Барбара, загорнувшись у ковдру, лежала на одному з передніх сидінь. Її плечі, руки й обличчя були намащені кремом, а повіки й кінчик носа прикриті листочками кульбаби.

Я сказав їй, що в неї таку не закохаєшся. А вона на те відказала, що згодом буде

[1] Фінська парна баня.

видно. Бо коли вона засмагне на сонці, то схожа на індіанку. От тоді, може, й сподобається мені?! А тим часом, мовляв, краще б я їй розповів що-небудь.

— Ну, хоча б про Південну Америку. Чи про якусь іншу частину світу, де ви побували. Або хоча б про свій дім-мрію.

— Я не маю ані дому, ані жодної мрії. І про Південну Америку не знаю, що розповісти. Є там, наприклад, індіанські родини, для яких анаконда — свійська тварина, що доглядає дітей, коли батьків немає вдома.

— Я б померла від страху, якби анаконда...

Внизу, при дорозі, якась селянська родина квапливо тупцяла туди й назад за сівалкою: чоловік, жінка, дитина й кінь, — заповзятливі й кумедно мовчазні, наче вони обробляли чужу ниву. Трохи далі за ними, на річці стояла чорна плоскодонна берлина з вугіллям, чи, може, з щебінкою, на якій не видно було ані живої душі. Десь калатали дзвони. Ага, сьогодні ж неділя. Тим-то оті селяни так поспішають, вони ж бо крадуть у пана-бога його неділю. За тиждень великдень, спало мені на думку, а великдень у нас завжди був...

Я б не сказав, що мені зручно було отак сидіти. Барбара ніби застигла. Я глянув на неї: енергійне підборіддя й вугласте чоло, обличчя бітніка. Десь над нами на дереві співав якийсь птах, спершу чулися дзвінкі, уривчасті звуки, а під кінець м'які і протяглі. Я спіймав себе на тому, що намагаюсь пригадати, як зветься цей птах.

Барбара промовила:

— Дому ви не маєте, але просто так заходите собі до магазину й купуєте дорогий автомобіль.

— Я купую те, що мені потрібне.

— І ви можете купити все потрібне вам?

Я запідозрив, що вона знову починає розводити філософію.

— Скажімо, я змушений був би купити вам нові панчохи, якби у вас із собою не було запасної пари. У всякому разі, на таку думку мене наводить стрілка на вашому правому коліні.

Барбара рвучко підвелася, пильно оглянула панчоху на правому коліні і, — здається, я не помилився, — пробурмотіла: «Дідько б їх забрав!» І я визнав, що вона має право на такий вияв обурення.

Коли б не стрілки на панчохах, заявила Барбара, то й вона, можливо, вже могла б придбати такий автомобіль. Мовляв, панчохи поглинають усі її капітали. Вона пошукала у своїй торбинці й витягла звідти, не дуже дбаючи про етикет, нові панчохи. Я не міг при цьому не помітити, яка вона граціозна і які в неї гарні й сильні ноги.

Ми ще трохи постояли на тому самому місці, побачили, як селянська родина, що вкрала у пана-бога вербну неділю, покотила польовою дорогою геть, у своє невидиме село. Берлина мов застигла на лискучій, ясній воді, птах над нами висвистував свої коротенькі, рвучкі трелі, викінчуючи їх м'яким, протяглим звуком. Сонце сяяло, вітер спав, краєвид по той бік річки губився в далекій ясно-блакитній імлі. Збоку Барбара виглядала дуже юною, майже по-дитячому ніжною, прямо тобі апостол Іоанн.

4.

Безглуздо питати: «що було б, якби...»

А що було б, якби серед дівчат з борделю при дивізійному штабі, що давав драла під Конєчніном, я не впізнав Ади? Може, ми своєчасно напали б на штаб, може, я тоді б загинув і був би тепер лише прізвищем на пам'ятнику. А могло й таке трапитися, що я не став би й прізвищем на пам'ятникові, поляків тоді полягло багато, хіба ж усіх увічниш? А може, я і не загинув би і тепер був би бургомістром у Зельоній Гурі, або воєводою, або генералом.

Або ж будував би наново оце місто Вроцлав, як його головний архітектор.

Могло б статися й таке, що не в червні того року, а в квітні або в грудні якогось іншого я залишив би цю країну, проте прийшов би до того самого висновку — недооцінювати в цьому самого себе в мене не було підстав. Прийшов би до висновку: життєва формула, котру я собі склав, найбезглуздіша з усіх формул, до яких тільки може додуматися людина.

Ні, я не допитувався, «що було б, якби...», коли ми в'їжджали в місто П'ястів—Вроцлав. Я пригадав, що колись це місто було німецьким, і Барбара знала, що прусський король Фрідріх загарбав його разом з добрячим шматком Сілезії.

А давніше був кайзер Генріх, але його вигнав з країни кривоустий князь Болеслав, сказав я.

А ще років за сто до цього був такий собі кайзер Отто, що його Болеслав Хоробрий прогнав аж до Тюрінгії, відказала Барбара; вона добре знала польсько-німецьку історію.

Але ж ви приходили знову і знову, якщо не солдати з війною, то купці, — сказав я.

Я дивився на прикрашене червоно-білими прапорами місто, а на полотнищі, натягненому впоперек вулиці, прочитав: «Свято західних земель» і запитав у перехожого, як проїхати до готелю «Монополь».

Ми рушили далі, і Барбара зауважила:

— А я гадала, що ви забули рідну мову.

Лиш тепер я усвідомив, що нараз заговорив по-польськи. До швейцара готелю я звернувся вже по-французьки.

«Номер для пана, безперечно, залишено, згідно з телеграмою — номер з ванною, ласкаво прошу, але для дами, тисяча пробачень, мосьє нічого не замовляли, тож немає жодної змоги влаштувати її...»

Звичайно, адже Барбара хотіла їхати до Кракова...

Швейцар зиркнув на Барбару, тоді на мене: мовляв, у мосьє окремий номер, то коли б мосьє не заперечував, можна було б...

Ну що ж, хай буде так...

Нагорі я сказав Барбарі, що коли їй це не до вподоби, ми можемо поїхати далі, або ж коли вона забажає, я спатиму в автомобілі. Проте найрозумніше буде тверезо поставитися до обставин: я спатиму на канапці у першій кімнаті, а вона влаштується у спальні. Барбара якось криво усміхнулася й задумливо глянула на готельного служника, що ніс багаж у наш номер.

Коли служник пішов, вона вирішила, що, навпаки, я піду в спальню, а вона залишиться у вітальні. Канапка, мовляв, для мене закоротка.

Мені видалося недоречним наполягати на тому, що запропонував я, бо хоч Барбара й розводилася діловито про наші габарити і умовляла мене погодитися з її пропозицією щодо розподілу місць, на шиї й на обличчі в неї знову проступили червоні плями. Потім вона вислизнула до ванної кімнати, цілу вічність стояла там під душем, і минула ще одна вічність, поки вона — як нова копійка — вийшла нарешті звідти. На ній було нове вбрання: я б сказав, якась плетена безрукава куртка до колін і ясно-фіолетові пантофлі. Причому й обличчя в неї змінилося до невпізнання. Вона одразу збагнула, яке враження справила на мене, й посміхнулась, і щось у тій посмішці було від приборкувачки тигрів і від вихованки монастирської школи водночас.

Я вже не пам'ятаю, коли виявляв справжню цікавість до жінки, більшу, ніж це було треба, аби заволодіти нею, якщо мені того хотілося. І от Барбара почала мене інтригувати, я кажу про той різновид цікавості, котра не дає людині вже лишатись байдужою.

Я поголився перед дзеркалом, що майже не вкрилось парою — Барбара, здається, приймала холодний душ; і раптом мене пойняло шалене бажання пошпурити чимось у дзеркало, щоб розбити пику, що втупилася в мене своїми сірими очима — обличчя існує для того, щоб маскувати людину. Коли я усвідомив, що хотів розбити саме те, що мене маскує, то засміявся і занурившись у крижану воду, якої напустив у ванну, бо ж душ видався мені занадто теплим.

Ми довго і майже мовчки вечеряли. Теми загальних розмов були вичерпані, вечеря також не давала для них якогось приводу. Страви й напої були чудові, обслуговування — навіть Барбара відзначила це — ненав'язливо чемне. Про те, що польський шніцель — це щось зовсім інше, ніж німецький, можна було говорити не з більшим запалом, аніж про гостей ресторану, які, як вважала Барбара, були переважно її земляками. Від їхньої підкресленої добропорядності мене аж млоїло — ну точнісінько як атеїсти в церкві.

За столом, що стояв посеред зали, сидів худорлявий чоловік із старечими коричневими плямами на чолі й лисині і виряджена жінка, мабуть, десь Барбариного віку. Розмовляли вони голосно, розв'язно, він — гортанною, добре розжованою німецькою мовою, вона — запальним, легковажним, цвірінькаючим діалектом. Барбара визнала його за баварця, а її за віденку й нараз почервоніла. Якусь мить у неї був такий вигляд, ніби вона знову замкнеться в собі, або ж навпаки, зараз підхопиться й голосно вигукне, що вона зовсім не така, як та дама.

В цю хвилину подали каву, і Барбара запалила сигарету. Дим зайшов їй у вічі.

— Я така незугарна, правда ж? — запитала вона.

Я погодився, мовляв, часом це й справді так, і сказав, що мене це дивує, бо ж вона молода жінка, що належить до вершків суспільства. Барбара якусь мить тішилася тим, що вона належить до вершків суспільства. А коли помітила, що я не кепкую і що то був не жарт, глянула на мене такими наївними і щиро здивованими очима, що я просто не наважився відгадувати хід її думок.

— Минулого року, — сказала вона, — я закінчила школу, так само, як і двадцять вісім інших учнів нашого класу. Коли б я склала іспити менше як на «чотири», батько не дозволив би мені йти вчитися в інститут. Нізащо!

— Це вам здорово не пощастило! — докинув я. — Ви б могли ще рік чи два грати в теніс, бігати на лижах, плавати на яхті, танцювали б, фліртували...

— А потім? — насторожено запитала вона.

— Потім знайшли б собі, скажімо, гарного жениха.

Вона дивилась на мене як на циркового клоуна, в очах її грали бісики, здавалося, вона ледве стримується, щоб не заплескати в долоні.

— О господи, — вигукнула вона, ледве стримуючи сміх, — а ви й справді приїхали з джунглів!

Від цієї миті вона, певно, переборола усі свої комплекси, — я, власне, ще й зараз не можу збагнути, як це сталося, — й більше вже не дивилась на мене, як на екзотичного диво-звіра.

Я дав їй привід детально розповісти мені про те, чим живуть молоді дівчата в її країні, і я лише принагідно зауважив, що нестачу дівчат легкої поведінки я аж ніяк не вважаю недоліком суспільства.

Барбара спитала: — Правда? — і записала одне очко на моє конто, яке, безперечно, вона весь час вела в думці.

Після вечері я запропонував куди-небудь піти, ну, хоча б у бар, де можна потанцювати й послухати музику. Барбара зраділа, й коли ми, детально розпитавши, де міститься бар, вийшли на вулицю, без зайвих роздумів взяла мене під руку.

Завдяки каблукам, вона була лише трошки нижча за мене — я терпіти не можу низеньких жінок; з нею було приємно йти, а зазирнувши в одну з вітрин, як у дзеркало, я побачив, що ми взагалі непогана пара. Наші погляди зустрілися в склі вітрини, й Барбара сказала:

— А я знаю, про що ви подумали.

— І я маю рацію?

— Можливо, — відповіла вона, критично оглянувши наше віддзеркалення; а за кілька кроків без будь-якого взаємозв'язку, — чи, може, для неї тут і був якийсь взаємозв'язок, — додала: — Але ви мусите все-таки пояснити, чому ви сказали моєму батькові, що вам треба до Кракова?

Ми домовилися, що я відповім на це запитання після першого танцю в барі. Ми роздивлялись на освітлену сонцем стару ратушу, на фасади будинків довкола ринку. Барбарі все здавалося чудовим, а я подумав, що це зведене з руїн і попелу середньовічне чудо коштувало багато мільйонів доларів. Ми зайшли до костьолу, стародавнього, величного, виповненого людьми і духом ладану; я потягнув Барбару знову на вулицю.

Бар містився в підвалі. Ми були перші відвідувачі, якщо не брати до уваги чотирьох чи п'яти дам сумнівної поведінки та молодого чоловіка, котрий уже встиг видудлити півпляшки вина.

В приміщенні панувала нудьга, як це завжди буває в нічних барах о ранній порі. Бармен утупився очима в піаніста, який механічно щось награвав. Інші музиканти, посхилявши голови, думали про щось своє, а саксофоніст час від часу облизував губи. Неподалік від нас троє офіціантів упівголоса, але збуджено про щось дискутували. Барбара запевняла, що про футбол.

Я замовив сотерн [1].

Джаз умить прокинувся, бармен спохопився і професійно-недбало заходився переставляти пляшки, офіціанти, що досі сперечалися, зникли за завісою, а дами заходилися пудрити обличчя.

Джаз був непоганий, вино також, і взагалі мені тут сподобалося, цей бар, — що стосується обладнання, музики, меню, у якому можна було знайти буквально все, що має бути в барі, — міг би стояти десь у Боготі чи Нью-Орлеані.

Барбара хотіла танцювати. Зважаючи на мою сивину, джаз, поки ми йшли на танцмайданчик, від епілептичного ритму перейшов до ліричного, мелодійного вальса.

Барбара знала цей шлягер, — мелодія була російська, вже майже евергрін [2], — її здивувало, лиш те, що вона чує його тут.

Танок у нас пішов легко, а ще легше й краще — наступний, танго, хоч мені було нелегко приладнатись до неймовірно повільного ритму, в якому тут виконують цей танець.

Ми повернулись до столика, і Барбара сказала:

— Ви чудово водите машину, розмовляєте німецькою, польською, французькою мовами. А що ви вмієте ще?

— Розмовляти по-англійськи, по-іспанськи, по-португальськи.

— ...можете співати, як індіанець і танцювати як...

— Як хто?

Вона зашарілася.

— Я хотіла сказати: як юнак. Адже я ще ні з ким не танцювала танго з таким задоволенням.

В такі хвилини, як ця, я не знав, як поводитися з нею. Вона відверто говорила те, що думала, причому була переконана, що й весь світ робить так само. У її щиросердості не було й крихти снобізму, а в її наївності — й тіні розрахунку. Дівчата такого типу були для мене такі ж незбагненні, як для горянина-індіанця розуміння того, що він мусить займатись хатнім господарством.

Барбара вгамовувала спрагу вином, вона пила його, як содову воду. А трохи згодом сказала:

— Отже, перший танок станцьовано.

— Я не хочу, щоб мене про щось запитували, — відказав я.

І це було справді так; я не мав жодного бажання пояснювати ані їй, ані комусь іншому, ба навіть самому собі, як сталося, що я сиджу тут з нею, у Вроцлаві. Хай краще

[1] Біле французьке вино.
[2] Завжди популярний, модний *(англ.)*.

це буде не вроцлавський бар, а бар у будь-якому іншому місті, і Барбара хай зветься не Нойман, а просто Барбара, і хай вона мені чужа, Барбара Ікс, ми чудово вдвох танцюватимемо, а якщо їй забажається, — чудово разом спатимемо.

Проте Барбара воліла бути Барбарою Нойман.

— Я повинна це знати, — наполягала вона. — Я не цікава, або принаймні не дуже цікава. — Вона подумала. — Ні, я таки цікава. Одного разу — це було всього три дні тому, а мені здається, відтоді минуло багато-багато часу — я чекала на Юргена біля Інституту романістики. Сама того не бажаючи, точніше, не усвідомлюючи того, я порівнювала з вами всіх чоловіків, котрі проходили по Музейному мосту. Якось я вгледіла, як угору сходами піднімався сивий широкоплечий чоловік, чимось подібний до вас. Я знала, що це не можете бути ви, і все ж мало не пішла йому назустріч. Потім прийшов Юрген, і я навіть не одразу збагнула, що чекала саме на нього.

У відповідь на це освідчення я не міг зробити нічого іншого, як набити люльку й випити вина. Те, що розповіла Барбара, то була її справа, а я був не той чоловік, якого можна вивести з рівноваги чимось подібним.

— Вас це не обходить, — додала вона,— просто я не хотіла брехати. Але це не те, на що ви мусите мені відповісти.

— Ви подобаєтесь мені, ББ, — сказав я.

— Не називайте мене так!

— Ви мене змушуєте до цього.

— Неправда, — вона розсердилася й випила усе вино із своєї склянки.

Підійшов офіціант і налив їй ще.

— Я гадав, — спокійно вів я далі, — що вам сподобається, коли я вас так називатиму. А крім того, ви мені справді припали до серця.

Вона нахмурилася й замислилась. Можливо, вона побачила, як сидить на бильці крісла свого батька, батько й чужинець розмовляють між собою, колись вони були друзями, добрими друзями, як сказав батько. А може, вони не були друзями, бо чому ж тоді не згадували разом минулого? І чому чужинець так гостро, майже вороже відповів, коли батько хотів розпитати його про сім'ю?

— Зрозумійте мене правильно: я тільки хочу знати, що сталося між вами і моїм батьком?

Вона говорила тихо, делікатно, дзвінким голосом.

Вона хотіла змусити мене викопати дещо з того, на закопування чого я витратив цілі роки. Що ж, хай спробує. Хотів би я побачити людину, котра зуміла б присилувати мене зібрати той попіл, що розсіявся над сімома морями, і знову воскресити мене, Стефана Гонду, котрий нині смалить люльку, п'є віскі й зводить будівлі.

— Щасливий той, хто має пам'ять — я її не маю, — сказав я і простяг до Барбари свій келих. — Будьте ви Барбарою, а я Стефаном, і квит. І давайте потанцюємо!

Бар заповнився людьми. На знак прихильності за те, що ми були першими гістьми, — інших для цього підстав, на мій погляд, не могло бути, — джаз і досі особливо уважливо ставився до нас, до мене і Барбари, не примушуючи нас перетворюватись на маріонеток. Барбара зауважила, що краще, мабуть, по-німецькому сказати не «маріонеток», а «кривляк».

Отже, джаз приязно ставився до нас і не робив з мене кривляку, бармен тільки блимнув на одну з легковажних дам, щоб та звільнила для нас місце, і її ніби вітром здуло зі стільця, й не встиг я замовити джін-фіц для Барбари і манхеттен для себе, як бармен застережливо підняв руку:

— Краще рюквандерівського, сер, з уельських погребів, — запропонував він чистісінькою англійською мовою.

Барбара, мов зачарована, стежила, як маніпулює він з пляшками. Все це видавалося їй мало не цирковим номером, і вона призналася, що не дуже знається на тому, що запропонував нам бармен. Проте бармен виявився і справді непоганим хлопцем: за кілька хвилин Барбара дістала свій джін-фіц, а я — міцний, зовсім мені не знайомий напій.

— «Волзький боцман!», — багатозначно пояснив бармен, страшенно гордий з того, що зроблений ним коктейль сподобався мені.

Ми ще кілька разів танцювали, навіть щось епілептичне, й Барбара похвалила мене; вона була весела, не питала більше про мерців, а навпаки, зажадала, аби я навчив її тієї пісеньки Бардо, що обіцяв. Вона, безперечно, не була найвродливішою дівчиною в барі, але вже напевно — найприємнішою; я не міг пригадати, щоб іще коли бував з такою дівчиною в такому барі. Не було нічого дивного в тому, що багато хто з присутніх досить відверто роздивлялися нас.

Десь біля півночі я відчув утому, мені перехотілося пити, і я не бачив жодної підстави силувати до цього Барбару. По суті, це була нечувана річ — в мене з'явився страх перед алкоголем.

Я розрахувався, і, вже не молодий, чудово вишколений, з почуттям власної гідності, старший офіціант нахилився до мене й, затинаючись від хвилювання, пошепки попросив: мовляв, йому і його колегам було б

дуже приємно, якби я — і в його руці раптом з'явилася книжка — якби я залишив свій автограф, «monsieur, s'il vous plaît» [1].

Барбара раніш за мене збагнула, в чім річ, і спалахнула, як рожа, від сорому за цього чоловіка.

Я прочитав назву книжки й ім'я автора. І сказав: гаразд, тільки, будь ласка, в гардеробі.

Старший офіціант, такий самий червоний, як і Барбара, пішов слідом за нами, і останнє, що я помітив у барі, — це був саксофоніст, котрий, граючи, вклонився мені.

Коли ми вийшли, я пояснив офіціантові, що, на жаль, я — не пан Симонов.

Барбара вважала за потрібне докинути:

— Але один з найславнозвісніших архітекторів Америки.

Я написав йому в книжці, що мені тут усе дуже сподобалось і скріпив написане своїм підписом, додавши банкноту в п'ять доларів.

Старший офіціант чемно подякував, проте його розчарування, здавалось, не могли применшити ані мої долари, ані Барбарині запевнення, що в своїй галузі я не менш знаменитий, аніж Симонов.

— Мені шкода цього чолов'ягу, — сказала вона, коли ми вийшли на вулицю, й засміялася голосно й щиро.

— Ну й кумедна ж ця Європа! — вигукнув я. І це було саме те, що мені хотілося сказати з цього приводу.

Біля готелю я запитав у Барбари, скільки часу їй потрібно.

Вона вмить збагнула, про що йдеться.

— Можна мені в душі пробути п'ятнадцять хвилин? — і запитально глянула на мене.

Я поплентався вулицею вгору, аж до якогось великого магазину, перейшов на той бік порожньої вулиці й повернувся назад. Я роздивлявся нові будівлі і руїни поміж ними, у кожній вітрині я помічав прапорці, або й великі червоно-білі полотнища на честь Свята західних земель, а у вітрині однієї з книгарень запримітив ту книжку, що мені її підніс офіціант у барі. Я розсердився на себе, коли усвідомив, що зупинився перед вітриною лиш для того, щоб побачити цю книжку.

Барбара лежала на канапі, здавалось, вона була не дуже втомлена. Окрім черевиків, з її речей ніде нічого не було видно.

— Це був чудовий день, — сказала вона. — Я вдячна вам за нього.

Я побажав їй доброї ночі і примусив себе не думати про те, що вона лежить за якихось п'ять метрів од мене за незамкненими дверима, у безрукавій білій піжамі. І, як здавалось, не дуже втомлена.

[1] Будь ласка, пане *(франц.)*.

5.

У понеділок вранці я ніби перенісся у кам'яний вік: довкола, з усіх боків на мене напосідали його атрибути.

Портьє приніс мені рахунок, тоді попрохав у мене вибачення і, злегка вклонившись, назвав своє прізвище, прізвище старого графського роду. Він займався, власне, — ви розумієте мене, мосьє, — геральдикою. Оце — він розкрив альбом — оце герб родини Гонда, і чи я часом... бо, наскільки йому відомо, усі Гонди вмерли.

Я вирішив жбурнути ручну гранату в докучливе минуле.

— Сподіваюсь, ви бачите, що я живий, а що, згідно з теорією Дарвіна, ми походимо від мавпи, — почав я, неквапно розпалюючи люльку, — а, згідно з біблією, від Адама, то я щасливий бути вам ріднею, пане граф. Бувайте здорові!

— Пардон, мосьє!

Прошу, пардон, та ще з десяток різних геральдичних дурниць і цілий комплект предків аж до Дарвінової мавпи включно!

А потім Барбара — голодна, свіжа, приємна, на яку важко було не звертати уваги.

Так само не можна було не звертати уваги, не чути ранкового міста: дзвінкоголосого, людного, життєрадісного.

Це не було зруйноване місто, що відбудовувалось, це був суцільний будівельний майданчик, гори щебінки, безліч незабудованих місць. Мені закортіло десь перевірити фундамент, крикнути щось кранівникові.

А на одному з незабудованих майданчиків — селянський базар.

Штовхітлива, рухлива юрма поміж запряжених невеликими конячками легких возів, що ними зручно і на базар з'їздити, і молоду до церкви одвезти, і на цвинтар — покійника. Вони були придатні й для того, щоб проїхати сотні кілометрів із сходу на захід, із старим деренчливим плугом і клунком зерна для посіву; там зібрали врожай, тут засіяли, з прокльонами і надією. Селяни привезли сюди Польщу на оцих своїх візках.

Барбара задумливо сиділа поряд мене й раз по раз крутила головою, обертаючись то праворуч, то ліворуч; вона пильно придивлялася до міст, сіл, до ланів, до будівельних бригад, що ремонтували дорогу після зими. Одного разу вона попросила мене їхати повільніше, бо біля якогось із возів бігло лоша.

Тільки коли ми приїхали в Бжег, з неї ніби злетіло напруження, й вона усміхнулась, іронічно і наче зі смутком.

— Увесь цей час я дивилася, що тут збереглося німецького, — пояснила вона. — Самі тільки казарми з червоної цегли.

На воротях німецької цегляної казарми висів прапор — білий орел на червоному тлі. Вартовий біля воріт був у тій самій формі, яку колись носив і я.

— Вам це прикро бачити? — запитав я трохи різкіше, аніж хотів.

Їй було прикро це бачити підсвідомо, незалежно від її бажання. Хоча здоровий глузд диктував їй іншу тезу, котрою вона завдячує своєму батькові: чим більш польським стане цей край, тим краще буде і для німців, і для поляків.

Мені і те, й інше було байдуже; але тими клітинами свого єства, куди не сягав розум, я радів, що на німецьких казармах висів польський прапор. І також підсвідомо мені було цікаво, чому статс-секретар Норберт Нойман так думав.

Нараз я помітив, що моє «я» роздвоїлося: один «я» стояв на березі й, криво усміхаючись, споглядав, як другий пливе, чи то по річці, чи по морю, аж поки його не понесло течією.

Непокоїтися, власне, не було причин; будь-якої миті я міг оте дивне, чуже «я» обернути знову на інше, яким воно було насправді: мильна булька, ніщо. Я був такий упевнений в собі, що, здавалось, міг би грати у футбол з привидами.

Краєвид був нудний, різних відтінків зелень, подеколи вигулькне і зникне село.

— А тепер я вам признаюся, Барбаро, чому узяв вас із собою, — сказав я. — Щоб ви зі мною розмовляли в дорозі.

Вона похитала головою:

— Але ж, коли я з вами розмовляю, ви кажете: «Армія спасіння».

Я пообіцяв більше такого не казати. Барбара якусь мить подумала, а тоді безпорадно знизала плечима.

— Тільки ж у моєму житті не було нічого особливого. Протягом останнього року працювала в книгарні ученицею. Здебільшого, розпаковувала книжки і розставляла на полицях.

Вона пішла ученицею в книгарню, бо її батько хотів, щоб вона рік попрацювала, а крім того, за цей час удосконалила свої знання з польської мови.

Я зауважив, що, як на мене, то англійська куди важливіша, і поцікавився, чи багато людей в їхній країні вивчають польську?

Вона погодилась, що англійська — мова справді дуже потрібна.

— А польської вчать лише в кількох школах, — пояснила вона. — Проте, знаєте, чим по-справжньому пишається мій батько?

Певна річ, цього я не знав і довідався, що Норберт Нойман пишався тим, що в його країні вже не кажуть зневажливо «поляке». Барбара не була певна, чи розумію я значення цього вислову.

Означав щось цей вислів, чи ні, мене це не обходило. Я сказав, що на Барбариному місці краще б узявся за англійську.

Барбара засміялась:

— Мій батько вивчав англійську, та ще й як!

Я помітив, що їй кортить розповісти. І я не заперечував.

Це було два роки тому, в травні, за день чи за два до дня мого народження. Приходить батько додому, бадьоро насвистуючи, і кричить ще з коридору:

— Жабеня! — він завжди так називає мене, коли в доброму гуморі, а Барбарою — лише тоді, коли я мушу нести покуту за двійку з математики. Для нього математика — все одно що релігія, він просто інтеграл-фетишист.

Отже, він гукає: «Жабеня!», — а я вийшла з своєї кімнати й питаю:

— Ти що, купив мільйон метрів «тревіри»? [1]

Тревіра — це в нього свого роду мрія, чи точніше, хвороблива ідея. Це його улюблене слівце для означення всього, що люди охоче купували б у магазинах, і що він залюбки імпортував би, але, на жаль, не може. Іноді він сідав у крісло, знімав окуляри, тер очі і з серйозним та задумливим виразом обличчя відповідав на моє запитання, що воно за тревіра:

— Я купив десять англійських верстатів-автоматів.

І він починав розводитися про свої чудо-автомати, які за два-три роки дадуть йому змогу купити мільйон метрів тревіри.

Але потім була лише тисяча метрів, а на додачу танкер з нафтою, два кораблі, вантажені деревом, і вагон протиполіомієлітової сироватки, й тоді вже батько питався в мене:

— Скажи, жабеня, хіба те, що в нас не буде більше дітей, знівечених паралічем, — хіба це не сотні мільйонів метрів тревіри?

Так, це були сотні мільйонів метрів, але батько сидів, тримаючи окуляри, і вигляд у нього був серйозний і сумний, бо ж він не міг купити тревіри стільки, скільки йому хотілося: щоб були переповнені геть усі крамниці, щоб заводи були забезпечені всім потрібним.

Але того вечора він не був сумний, він був герой.

— Жодної тревіри, — почав він, — просто я вирішив показати тобі приклад, приклад того, як треба вчитися.

[1] Синтетична тканина.

Я слухала його скептично.

— Може, ти знайшов математика-вундеркінда?

— Математика тут ні до чого, і ніякого не вундеркінда. Це я вчитимуся. — Він розсміявся. — Та що це я кажу — я будь-що вивчу!

З своєї високоповажаної гімназії він виніс не більше шести англійських речень.

Від того вечора до нас двічі на тиждень почав ходити його новий вчитель. Приблизно з місяць усе йшло гаразд, батько заучував напам'ять слова, вчився вірно їх вимовляти. Та невдовзі він перестав вечорами читати, потому почав посилати мене саму на концерти, а Юргенові подарував свій абонемент на футбол. І нарешті, він перестав чіплятися до мене через математику, забув навіть про своїх рибок.

Акваріум завжди був його хоббі.

Дехто приходив до нас і думав: хе! які міщани! — акваріум! І ми бачили, що вони ледве стримуються, щоб не сказати про це вголос.

Вони вважали це чимось аморальним, негарним, а один чоловік навіть підозрілим. Батько казав мені, що найстрашнішим для того чоловіка є те, що він і сам був певен, що нічого підозрілого в цьому знайти не можна. Батько розповів якось тому типові цілу купу нісенітниць про те, щó риби їдять і чого не їдять, скільки їм потрібно на день кубічних сантиметрів кисню і як звуться ті чи інші рибки та рослини — по-німецькому та по-латинському. Все це він вигадував і пояснював з серйозним обличчям. Опісля він тішився, як дитина, твердячи, що заронив у душу того чоловіка глибокий сумнів.

— Сумнів, — говорив батько, — це початок мислення, а з мислення починається людина.

— А як же віра? — питала я.

— А в що ти віриш? — запитанням на запитання відповів він.

— Я вірю в те, що ти міщанин.

— Чому?

— Тому що завів собі акваріум.

— По-перше, фройляйн, не забувайте про логіку. Той факт, що я маю акваріум, свідчить лиш про те, що я власник акваріума, а все інше — марновірство. — Потому він нагодував рибок і налив собі й мені коньяку.

Тож він занедбав свій акваріум, і замість пити коньяк, вечорами дудлив міцну чорну каву. Бувало, він приходив додому і не звертав навіть уваги, вдома я, чи мене немає. А одного недільного ранку глянув на свій настільний календар і помітив, що вже кілька днів не відриває з нього листочків.

— Дивно, — зауважив він, — як інколи людині стає байдуже, який нині день.

Це вже був не мій батько, якому ніколи ніщо в світі не було байдуже, а надто, який сьогодні день.

Я любила його в той момент більше, аніж будь-коли раніше.

І я сказала:

— За десять хвилин я перевдягнусь, тобі на це також не треба багато часу. Якщо ти зараз же не поїдеш зі мною до Кенігс-Вустергаузена чи кудись-інде...

— Я мушу вивчати англійську.

— ...і не мандруватимеш зі мною цілий день, присягаюсь тобі, що матиму з математики самі лише одиниці!

Він був весь у собі, навіть перестав розуміти жарти — щоправда, тоді я не жартувала, і він зрозумів це.

Ми поїхали за місто, залишили машину, а самі проходили пішки цілий день. Стояв серпень, і було дуже жарко. Зненацька я знепритомніла, а коли знову прийшла до тями, геть усе гойдалося: я, батько, яблуня, під якою я лежала. Але нічого смішного в цьому не було, й коли ми потім лежали з батьком у затінку на узліссі, я здогадалась, що він перелякався, чи я, бува, не...

Я не дала заглибитися батькові в його дурні думки і сказала:

— Скоро і ти, і я матимемо інфаркт через твою англійську.

— Інфаркту ми не матимемо, ми виїдемо з міста. Подамося кудись у сільську місцевість і станемо споживчим кооперативом. І я не вивчатиму більше англійської.

Я не розуміла, чому він у свої п'ятдесят років так носиться з тією англійською. Адже є досить перекладачів, казала я йому; а крім того, батько вільно розмовляв по-французьки.

І тоді він розповів мені про випадок, що трапився з ним у лютому в Африці. Провадилися переговори про купівлю африканцями комплекту заводського устаткування, об'єкту, вартістю в кілька мільйонів англійських фунтів. У цій справі був також вельми зацікавлений один західнонімецький концерн. Ми вже були майже домовилися. І ось одного дня якийсь шикарний англійський клуб влаштував званий обід з нагоди якогось ювілею. Мій батько, єдиний запрошений з нашої делегації, пішов на прийом і зустрів там свого африканського торгового партнера, а також представника конкуруючої з нами західнонімецької фірми. Те, чого не вдалося досягти представникам концерну Фліка шляхом переговорів, їм пощастило домогтися тут, на прийомі, влаштованому англійським клубом, що його — як з'ясувалося потім — вони, по суті, й організували.

Це зовсім не означає, що на тому прийомі представники Фліка пішли в наступ на

батька з відкритим забралом, зовні все було якраз навпаки. Вони люб'язно перекладали все, що він говорив німецькою чи французькою мовами, на англійську. А насправді, вони завели його в таке становище, що він або мусив залишити прийом, без бою віддавши справу до рук представників Фліка, або ж на очах у представників африканської держави задовольнитися нікчемною роллю молодшого партнера західнонімецької фірми. В обох випадках батько втратив би свій престиж, а разом з ним набагато більше, аніж контракт, про який тоді йшлося.

У тій ситуації йому на допомогу прийшов один англієць, котрий запевнив батька, що йому просто приємно було зіпсувати «клятому Флікові» заварену ним кашу. Це був стріляний горобець, він заговорив з африканцями на суахілі, так ніби «фліківців» і близько не було, й, напевно, не все, що він сказав, представники західнонімецької фірми слухали з приємністю. Наслідок його втручання був такий разючий, що панам з концерну Фліка лишилось тільки упитись од злості, а через два дні батько остаточно залагодив цю справу.

Одразу ж після підписання контракту англієць, між іншим, знову прийшов до представників нашої делегації, щоб одержати винагороду за посередництво. Ми купили партію новітніх англійських прядильних верстатів, не передбачених жодним планом.

— Без цього англійського торгового агента, — сказав батько, — ми втратили б тоді в Африці набагато більше, аніж той контракт. А все тому, що я не знав англійської.

— Отже, тепер ми станемо споживчим кооперативом, — сказала я.

— Як на мене — чудова перспектива, — відказав він.

Увечері, коли ми, стомлені, повернулися додому, він узявся за свій підручник.

— Але для нас це кепська перспектива,— закінчив він розмову.

Батько учився наполегливо, не вдаючи з себе героя, а коли таки домігся свого, не хизувався й не кричав «ура».

Він тільки випив велику чарку коньяку і заявив:

— Тепер, жабко, bloody Flicks[1] такими фокусами, як отой зі мною, не вдасться вирвати в нас жодного метра тревіри.

Барбара оповідала, і світ набував округлості й робився прозорий, як скляна куля; він був сповнений таємниць, проте таємниці розкривалися — треба було лиш подивитися на нього протягом тижня чи двох очима статс-секретаря Норберта Ноймана; земна куля була поділена меридіанами й розмальована всіма барвами, від чорної до білої, а де якою — це знав Норберт Нойман; було минуле, і було майбутнє, минуле було уроком, а майбутнє — все одно, що метеорологічна карта з ізобарами, лініями магнітних завихрень, зонами низького й високого тиску, і низький насувався із Заходу, а вітер віяв зі Сходу, — казав Норберт Нойман.

Я похвалив Найробську історію і розповів іншу. Про карнавал в Ріо: троє бандитів вбралися в костюми розбійників, тож нікому й на думку не спало, що то справжні бандити, і вони спокійнісінько пограбували півміста, а поліції потім залишалося лиш гризти собі лікті. Щодо моєї зустрічі з Фіделем Кастро—це сталося невдовзі після подій у Свинячій затоці; він дивився бейсбол, в цього хлопця міцні нерви. Щодо корабельної катастрофи, якої зазнала «Санта Анна» на Амазонці, то це, власне, була старезна посудина, перевесниця Ноєвого ковчега. Ми пливли вгору, проти течії, і раптом посеред річки ця плавуча труна пішла на дно. Алігаторів аж кишіло, це був для них чудовий сніданок, — сказав я Барбарі, — хоч насправді на той час нагодився лиш один, і він задовольнився ногою одного індіанця. А потім мандрівка вниз по річці, всього три дні, але яких три дні!..

Я навмисне вибирав історії романтичні і хвилюючі, змальовував грінго смішними й лихими, а робітників з нафтових промислів Венесуели — героями, індіанців же — усіх разом і поодинці — чудовими хлопцями. Я розповів Барбарі про одне з повстань у чілійських селітряних копальнях, а також про ідіотську «війну» в одному з північноамериканських університетських міст, де студенти напали на гуртожитки своїх однокашниць і пограбували гардероби дівчат. Остання мода-фетиш — жіноча білизна.

Я перевіряв, що Барбарі припаде до смаку. Мені хотілося, щоб я подобався їй не лише як чоловік, що палить люльку, добре водить автомобіль, вправно танцює танго і є двійником Симонова.

Ми проїжджали верхньо-сілезьким індустріальним районом. Я пригадав — щогодини я дедалі глибше поринав у спогади, і мені ставало все байдужіше, що я поринаю в них, — тож я пригадав, що був тут у січні 1945 року. Висаджені в повітря домни, підірвані, затоплені шахти, зруйновані залізниці, мости, немає електроенергії, немає вугілля — лише де-не-де блимає вогник, лише вряди-годи почується стукіт ковальського молота в сільській кузні.

Тепер від сільсько-ковальських злиднів тут і сліду не лишилося.

Хоч моя машина трусилась і підстрибувала на вибоїстій бруківці, хоч будинки дов-

[1] Клятим фліківцям *(англ.)*.

кола були сірі, а повітря сповнене димом, хоч на всьому й лежав товстий шар чорної кіптяви, але я знову довкола бачив домни, рудопідйомні башти, чув вищання пресувальних машин, брязкіт і дзенькіт сталі; бачив сучасні житлові квартали, нові, широкі вулиці, і я вголос читав, читав з іронією, на яку тільки був здатний, з іронією, що адресувалася Барбарі, мені самому, всім, читав гасло, написане велетенськими червоними літерами на білому тлі й почеплене на одній з рудопідйомних башт: «Хай живе робітничий клас Польщі!»

І я почував себе, як побитий пес: адже іронія моя часто бувала щирою, і я волів би крізь землю провалитись, аніж читати подібні слова інакше, як гасла Армії спасіння, або в кращому разі як першу-ліпшу настанову з «Правил вуличного руху».

Я збільшив швидкість, і ми помчали вздовж вулиці. У Кракові є аеродром, може, ще сьогодні встигну на літак. Я не хочу, щоб до мене чіплялися привиди. Польща Польщею, хай собі буде, але мене обходить тільки моє життя, і я не бажаю, щоб мені межи очі хтось сипав прах мертвих!

— Шкода, Барбаро, — сказав я, — я охоче переночував би з вами. Але я мушу негайно летіти додому.

На узбіччі дороги стояли дві маленькі дівчинки й махали руками. Карлики під автостопом. За плечима у них були ранці.

— Зупиніться, будь ласка! — попросила Барбара.

— Чи не могли б ви нас підвезти? — пропищала одна з дівчаток.

А друга додала:

— Нам далеко йти.

— Звичайно, підвеземо, — сказала Барбара, вийшла з машини, підняла й посадила в неї спершу світлокосого, а тоді темнокосого карлика. Сама сіла на заднє сидіння.

— Дякую, пане! — звернулось до мене темнокосе пискля, а світлокосе й собі докинуло:

— Нам справді дуже далеко йти.

— А куди ж вам? — запитав я.

— Ми покажемо, пане, — сказало темнокосе. — Їдьте.

У дзеркало я бачив, що Барбара всміхається. Дівчатка сиділи тихенько, тримаючи в пелені свої маленькі вимазані чорнилом рученята.

— А хто це вас, карлики, примушує вже ходити до школи? — запитав я.

Їм видалося смішним те, що їх назвали карликами. І каштановокоса щебетуха пояснила, що їм обом уже майже по вісім років, а, крім того, вона стоїть четвертою в шерезі, вишикуваній за зростом, он як!

Ранці у них були шкіряні. На обох — шерстяні калготки, милі платтячка, барвисті плетені кофточки і міцні черевики на ногах. Безперечно, діти заможних людей.

— А чому ви не у формі?

Свою синю шкільну одежу вони завжди лишають у школі.

— Адже нам дуже далеко йти, а в цю пору часом буває ще холодно, — пояснила блондинка. — От зараз уже зупините, пане.

Я загальмував, але виявилось, що дівчинка тільки попередила. Треба було проїхати ще метрів сто.

Коли вони виходили з машини, я поцікавився, хто їхні батьки. В однієї, як з'ясувалось, — батько слюсар, у другої — без певної професії, працює на будівництві.

— І часто ви їздите авто? — запитала Барбара.

— Майже щодня,—гордо відповіла блондинка.

— Але ваш автомобіль, пане, — найкращий, — додала шатенка, і раптом обидві, без будь-якого на те приводу, пирснули од сміху й побігли геть, у напрямку двох звичайнісіньких одноповерхових будиночків, що стояли неподалік.

Барбара знову сіла поряд мене і сказала:

— Ще чотирнадцять кілометрів.

Чотирнадцять кілометрів лишалось до Кракова. Давньої королівської резиденції Ягеллонів. Можливо, й це місто не має нічого спільного з мертвим Стефаном Гондою і тією країною, заради якої всі обличчя людей у сіро-зелених шинелях і сірих сталевих касках стали колись для нього обличчям одного чоловіка.

У всякому разі, обидві селянські дівчинки, одна — донька слюсаря, а друга — будівельного робітника, не мали нічого спільного з тією Польщею, котру той Стефан Гонда колись знав, прокляв, покинув і забув.

6.

Новий готель «Краковія» був точнісінько такий, який і я збудував би на цьому місці. Навіть те, що в холі був протяг, — єдиний, зрештою, недолік, помічений мною, — можна було виправдати: нічого сидіти в холі — адже там немає ні газет, ні офіціанта, котрий подав би коктейль або чашечку кави.

У приймальні — привітні, послужливі, з почуттям власної гідності молоді люди, що добре знають свою справу, дуже чемні, проте ніякої тобі підлесливості заради чайових. Особливо чарівна була там одна молода жінка — вона нас приймала. З Барбарою вона розмовляла м'якою німецькою мовою, а зі мною — французькою. Типова

краків'янка. Заради таких дівчат в мої часи не один студент з північної чи центральної Польщі їхав, бувало, вчитися до Ягеллонського університету.

Ми піднімалися ліфтом, Барбара на п'ятий, я — на четвертий поверх, і Барбара сказала:

— А дівчина вам сподобалася.

Звичайно, дівчина мені сподобалася, але це не давало Барбарі підстав питати мене, чи лишуся я тепер у Кракові. І вже зовсім ніяких — для того, щоб попереджати мене, що вона, мовляв, завтра вранці, очевидно, влаштує свої справи в університеті й післязавтра поїде додому.

Через дві години ми стояли на березі весняної Вісли.

Барбара, помилувавшись повноводою річкою, раптом сказала:

— А в мене немає душу.

— Цьому легко зарадити, — відказав я. — Вам треба спуститися поверхом нижче, до мене.

За трьома кам'яними столами на березі чоловіки грали в карти: за одним — у бридж, за двома іншими — у преферанс. За спиною кожного гравця стояло по три болільники. У багатьох чоловіків у руках були торбинки й сіточки, один з тих, що грали у бридж, тримав між колінами дві пляшки з молоком. Глядачі пошепки обмінювались коментарями, гравці грали з гідністю і завзяттям, вони з індіанською незворушністю сприймали копійчані програші і так само незворушно ставилися до виграшів — теж, звичайно, копійчаних.

— І жодного тобі самогубства, — зауважила нарешті Барбара, явно розчарована цим Монте-Карло на свіжому повітрі.

В західних вікнах Вавелю палало сонце. Ми піднялися на замковий пагорб. Барбара захоплено роздивлялась Вавель, спершу весь комплекс, а тоді — дуже уважно — замковий двір у стилі ренесансу. Двір сподобався й мені: чудовий музейний куточок. Якась зубата літня дама у вбранні бляклого рожевого кольору фотографувала кожну колону й кожну арку, все їй здавалося тут most interesting[1]. Вона належала до тих американців, котрі, якщо мають на це гроші, й собі будують Вавель у мініатюрі, десь, скажімо, між Нью-Йорком та Сан-Франціско.

Оскільки королівські зали були вже зачинені, ми мусили задовольнитись оглядом кафедрального собору. Двоє чоловіків, стоячи на велетенських переносних драбинах, щітками й ганчірками витирали пил з ламп, ангелів, ореолів святих. Здавалось, вони поділовому розсудливо вимили містично-похмурий костьол і виставили його сушитися на сонці. Перед однією з мадонн вклякла стара селянка. Її релігійний запал — хоч як це дивно — більшою мірою надавав кафедральному соборові музейного вигляду, ніж усі оті королівські саркофаги, середньовічні ікони, корогви, регалії.

— Коли б вона була набожна, — прошепотіла Барбара, — їй було б важко тут молитися. В цьому соборі просто не лишилося місця для бога — надто вже багато королів, ренесансу, барокко, Віта Ствоша, Торвальдсена, Фішера з Нюрнберга і Берецці з Флоренції, візантійських фресок, французьких гобеленів.

Королі й доктори alma mater Jagiellonis, штандарти й поети; на мене насідала Sancta Polonia[1] з занесеними шаблями, галопом мчала на мене батьківщина, Грюнвальд і Понятовський.

— Пардон! — сказав я «предкам» Міцкевича, знову перейшов з польської мови на німецьку і спокійно подивився в мертве обличчя Янові Собеському. Я пригадував, що котрийсь Гонда був у почті цього короля, але спогад цей губився десь у закутках пам'яті.

— Якийсь із цих бородатих — Гонда, — сказав я Барбарі, — у битві під Віднем він зарубав стільки турків, що цей король нарік його почесним іменем Мечислав. Тоді це важило так само багато, як зараз, скажімо, звання чемпіона Європи з фехтування. Пам'ять про це збереглась у родинній традиції...

Барбара пильно подивилась на рятівника Європи Собеського, тоді на мене.

— А ви вмієте фехтувати? — Серед цих мерців вона виглядала надто юною і життєрадісною.

Я криво всміхнувся.

— Якби ви тільки спробували...

Барбара зашарілася, проте також осміхнулась і сказала:

— Я в це не вірю.

В голові у мене майнула думка, що тоді принаймні все це мало б якийсь сенс, проте за мить я вже відчував, що я цього і сам не хочу. Барбара не належала до тих жінок, котрих кохають до самозабуття. І мені справді схотілося збудувати Вавель десь між Іст-Рівером і Рокі-Маунтізом, якщо я відчую щось подібне.

Я позіхнув: нудно.

Барбара перехилилася за високі, по груди, штахети й поманила мене до себе:

— Погляньте!

Я глянув: це був надгробок королеви Ядвіги, яка за порадою мадонни — чи котрогось з інших небожителів — не пішла в монастир, а взяла на трон і в ліжко поганина Ягелло, з Литви, котрого разом з усі-

[1] Страшенно цікавим *(англ.)*.

[1] Свята Польща *(лат.)*.

ма його литовцями перемáнила від лісóвих і бурштинових богів. Поляки нарекли її за це святою.

Між гратами і саркофагом лежали цидулки. Деякі з них були так згорнені, що їх могла прочитати хіба що сама свята; з іншими міг познайомитися кожен, хто тільки бажав. Усі вони просили королівської допомоги.

«О, свята наша королево Ядвіго, — читав я впівголоса Барбарі, котра не дуже знала ся на польському скорописі. — Прошу тебе, допоможи мені одержати четвірку по контрольній з математики, і тоді я матиму загальну трійку. Допоможи мені, будь ласка, взагалі краще розуміти математику. Єва К.» А в кінці — точна шкільна адреса, щоб королеві не довелося довго шукати, де їй слід ужити рішучих заходів.

— Навіть зворушливо, — сказала Барбара таким тоном, наче вона заздрила Єві К., що та дістане допомогу у вивченні математики.

Я пильно дивився на акуратний, круглий дівочий почерк, літери то розпливалися, то знову поставали перед моїми очима, чіткі й круглі, а внизу стояло: «Ада», з великим обтічним А... Вона говорила швидко, боялася, що я сміятимусь, але я спитав: «І що ж ти написала? Чи, може, ти не дуже віриш королеві Ядвізі?»

— Я написала, — мотнувши головою, Ада відкинула свою товсту чорну косу за спину, — що французька в мене посувається зовсім погано і що уроки фортепіано вже стоять мені поперек горла...

— Сестричко!..

— Але ж це правда! А ще я написала: «Зроби, благаю тебе, щоб мій дурний брат Стефан...»

Я грізно підступився до неї.

— Ану, повтори, який у тебе брат Стефан?

— «Дурний» я не написала, а тільки подумала, свята і так знатиме — «щоб Стефан нарешті почав щось тямити в статистиці».

— В статиці, Адо!

— Байдуже, — сказала Ада. — А взагалі, це була найкраща із наших шкільних екскурсій.

Вона вмостилася перед моїми конспектами.

— Тобі треба сьогодні працювати?

— Звичайно, — відказав я.

— Такого я ніколи не змогла б вивчити. — Вона скривилася, роздивляючись мої зошити. — А Норберт сьогодні прийде?

Я засміявся

— Я куплю тобі морозива з вершками, якщо скажеш, чого ти просила в королеви для нього...

— Ти бридкий! — Вона схопилась на ноги й майнула з кімнати.

Я випустив цидулку з рук, оте прохання Єви К. Я прийшов до музею, а хтось, — може, чорний готичний Христос за високим олтарем, чи свята королева Ядвіга чи ота селянка, що вклякла перед мадонною, — украв той музей, лишивши переді мною самих лише Гонд. Ян Собеський ішов з військом на Відень і дарував Мечиславові Гонді новий меч; Ягелло приніс на жертовник шлюбу Литву, задля Ядвіги й Міцкевича, до таємної спілки друзів яких у Вільно належав і мрійник Гонда. Попереду селянського війська їхав Косцюшко, а двоє Гонд, батько й син, полягли в останнім бою. Ада Гонда чистила картоплю для націстів і вкрала шість патронів і дві буханки хліба для Армії Крайової. А Стефан Гонда...

Коли ми виходили, Барбара щось розповідала.

У промінні призахідного сонця мене обсипало морозом.

Барбара сказала:

— Ви такий блідий, Стефане.

Коли ми вийшли за фортечний мур, річка, що простяглася перед нами, здавалася сланцево-сірою, місто якось зблякло; нараз я усвідомив, що Барбара назвала мене просто Стефаном. Проте в цей спосіб не так легко було знову позаганяти в домовини усіх Гонд.

Мені б зараз допоміг хтось такий, хто дрючком доти лупив би Стефана Гонду, котрий виринув під самим берегом, поки його знову не поглинула б безодня. А Барбара була з тих людей, що кидають у воду ще й тих, хто стоїть на березі.

Я її недооцінював. Вона сказала:

— Я б охоче випила зараз коньяку.

Коли ми повернули на Гродську вулицю, вона зупинилась і виявила бажання поглянути на Вавель і з цього місця. Я також зупинився, але голови не повернув. У мене було таке відчуття, ніби слідом за мною бредуть усі Гонди.

Я зупинив таксі.

— Одвезіть нас туди, де можна випити пристойного віскі, — сказав я водієві.

Водій кивнув і провіз нас чи не половиною вулиць міста.

Біля готелю «Французький» він запевнив:

— Тут ви матимете все найкраще.

Віскі тут і справді було добре, водій таксі оцінював його не за показниками свого таксометра.

Що ж до Барбариного бажання випити коньяку, то воно за цей час зникло, і вона замовила собі оранжад. Вона сказала, що завжди помічає, коли батькові конче треба випити, і що я мав саме такий вигляд.

У мене не було настрою розводитися на ці теми. Барбара відчула це і дала мені спокій. Вона попросила офіціанта принести їй журнал і заглибилася в нього, а я дивився на неї, поки вона підвела погляд і спокійно глянула на мене, чи то задумливо, чи допитливо. Лише тоді, коли вона опустила очі, я помітив, що повіки в неї тремтять.

Потому вона подивилася на мене ще раз, похитала головою і лагідно всміхнулась.

Я гукнув офіціанта. Будь ласка, ще віскі і чогось поїсти. Барбара голоду не відчувала, а у мене після Вавеля з'явився апетит...

Коли ми вийшли на вулицю, вже стемніло. Ми мовчки брели куди очі світять, аж поки до нас не долинули звуки сурми з дзвіниці Маріацького костьолу. Дзвіниця була недалеко, і ми підійшли до неї саме вчасно, щоб почути, стоячи між дзвіницею і ратушею, останній удар годинника.

Костьол наче підсвічували. Добропорядні гості, що приїздять до Кракова, мусять оглянути Маріацький костьол, сказав я, для самоосвіти. And now, ladies and gentlemen, you will see the most famous Veit-Stoß-skulptures [1].

Я виступав у ролі гіда.

Ми зайшли до костьолу.

Довкола багато свічок, і все ж у кафедральному соборі сутінь, лише домініканець на кафедрі яскраво освітлений. Перед головним олтарем блимала вічна лампада. На лавах щільно сиділи люди, а в правому боковому нефі уклякло на колінах ціле гроно вбраних у чорно-біле черниць. Я подумав, що Барбара поверне назад.

Якась жінка на останній лаві озирнулась, присунулася ближче до свого сусіди й поманила Барбару. Почуваючи себе боязко й незвично серед цього оточення, Барбара, якусь мить повагавшись, сіла на лаву.

Я за її спиною прихилився до колони. Домініканець проповідував: «Сума людських знань переважає людський дух, капітуляція людини починається з електронного мозку і закінчується добровільною втратою людської подоби. Чим більше знань, тим заплутаніший лабіринт, тільки господь бог може вивести людину з нього...»

Мене не цікавила філософія. Чи мури того лабіринту увінчані богом, чи добробутом, чи соціалізмом, чи вони стоять голі — усе це залежить від нервової системи. Слова домініканця долинали до мене наче звідкись здалека і наче говорив він якоюсь чужою мовою, і коли я вдивлявся в світло й темряву собору,— мені здавалось, що я гублюся в них. Здавалося, наче з темряви виринала світлова колія, яка закінчувалася у ще яснішому місці. З невидимої темної ніші вона бігла до короля, що вимахував капелюхом, одного з трьох святих на велетенському триптиху Віта Ствоша.

З найтемнішого закутка головного олтаря — до червоно-фіолетового каноніка, що сидів на дубовій лаві криласу і демонстративно читав свій молитовник. Модернізм проповідника йому, очевидно, не подобався.

Сам проповідник: з глибин органу, з тремтливої сутіні сповідальні світлові колії бігли до нього, він був найяснішою точкою в побожних сутінках, гарний чоловік з підстриженою на сучасний лад бородою, продуманими жестами; то не були жести молитви, він ніби виписував математичні знаки...

Гроно орденських сестер: темна, важка маса, без ясних обрисів; падаючи бозна-звідки, світло виривало з темряви лише двоє облич — одне немолоде, з опущеними кутиками губ, воно повернене до чоловіка на церковній кафедрі, але не слухає його, і друге — юне, кирпатеньке, що, ховаючись за безликою маскою, з цікавістю стежило чи то за мною, чи за моїм сусідою біля колони. Коли наші погляди стрілися, вона інстинктивно піднесла руку, щоб поправити волосся і — раптом скам'яніла, опустила голову й нічим не вирізнялася більше з безтілесного грона.

Од цього живого руху руки й раптового мертвотного заціпеніння мені стало не по собі, захотілось піти звідси, і я глянув на Барбару. Вона сиділа тихенько, як мишка, іще тонша в цьому розсіяному світлі. Неприємне почуття дедалі зростало, пронизувало все моє єство, мій мозок став беззахисний, я вже не міг не згадати того, про що не хотів згадувати, не хотів згадувати ще в Берліні, тоді, коли вперше побачив Барбару, так само, як і кілька годин тому, коли прочитав біля домовини Ядвіги прохання Єви К.

Це було тридцятого серпня тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року. Я сидів у кімнаті біля радіо, наш диктор повторював заяву Чемберлена про те, що Англія надасть Польщі допомогу. Ми не скоримося Гітлерові, Гітлер не відважиться напасти.

У передпокої задзеленчав дзвоник, і одразу ж до мене з коридору долинув Адин сміх; вона обіймала нашу бабусю Машу, Маша, напевно, заплакала, вона любила Аду так само, як і всі ми, і страшенно боялася війни. І ось Ада на порозі, в ушах іще лунає її сміх, на ній пістрява картата спідничка і біла блузка, волосся зовсім коротко підстрижене — ще на початку літа вона обчикрижила його. Обома руками Ада

[1] А тепер, леді і джентльмени, ви побачите найуславленіші скульптури Віта Ствоша (*англ.*).

тримає величезний букет ромашок, і я кажу:

— Принцеса ромашок!

Відтак вона недбало жбурляє квіти на стіл і кидається мені на шию.

— Ти ж повинна була лишитись у Закопаному, сестричко.

— Але ж післязавтра до школи!— відказує вона.

А на другий день почалася війна. «Післязавтра» не настало.

Головний вівтар відступив углиб, червоне світло попереду було ніби застереження, фіолетовий канонік зник і — нехай буде проклята та людина, котра має пам'ять.

Проповідник з кафедри проголошує:

— Тріумфом людського розуму є космічні кораблі, героєм — росіянин Леонов, що перший вийшов з корабля у космічний простір — і все ж таки людина лишається віч-на-віч із своїм безсиллям...

А тепер, подумав я, він знову скаже про всемогутність бога, доброго бога — вир зловісного реготу поглинув домініканця, а в глибині того виру — підвал на Торунській вулиці.

Ада, зібгавшись, лежала на старому матрасі, на ній була вузенька червоно-синьо-коричнево-жовта картата спідничка, крати великі, неоднакового розміру; це був веселий узор. Ада курила свою першу в житті сигарету. Три години тому загинув батько, його розстріляли разом з сімнадцятьма іншими заложниками, неподалік звідси, під червоним цегляним муром каземату. Ада чула постріли, я бачив, як упав батько. Ада не плакала, її обличчя було якесь безтямне, заціпеніле. Але завтра вона піде в казарми служби зв'язку військово-повітряних сил просити роботи, це їй доручила Армія Крайова.

Армія Крайова — це був я. Віктор, пілот, перебував у Англії; Людвік, наш старший брат, капітан запасу — за Бугом. Армія — це були ми, Ада і я. Аді було шістнадцять.

Підвальна нора, де містилося її мешкання, була не дуже зручним для мене місцем. Я вивільнився з її обіймів, герой не може дозволити, щоб у нього на шиї висіла мала сестричка.

Регіт, як чорний гриб, що заслонив сонце і всі дитячі віршики, сонце, любе сонце... і віру, котру придумали, щоб робити людину безсилою, а також саме безсилля, що зовсім доконує людину.

Ми лежали вчотирьох в іншому підвалі нашого міста. Четверо героїв, що були поза законом. Ніхто з нас не мав права залишити підвал, бо вже почалася комендантська година; я виліз у маленький дворик. Великий жовтий місяць роздивлявся на все довкола, я бачив навіть, як попід парканом пробіг їжак, жодної тобі затіненої місцинки, бодай маленької... Я заліз у порожню собачу буду...

Пополудні на одній з найлюдніших центральних вулиць я чекав на Аду. Вона вийшла з казарми. На шиї в неї був разок дерев'яного намиста, котре я їй подарував; в одній з намистинок було сховано швидку милосердну смерть. У Ади було сумне личко, але, вгледівши її, я зрадів, — яка вона юна і гарна.

Ми мовчки привітались одне до одного з протилежних пішоходів вулиці; в мене є для тебе шматок хліба, сказали її очі, а мої відповіли — я не дам тебе скривдити, маленька моя сестричко. Вона зайшла до костьолу, а коли трохи згодом вийшла звідти, під полою в неї вже не було хліба, так само, як і двох револьверних патронів, що були встромлені в хліб. Я взяв хліб, що лежав праворуч, за другою сповідальнею, постояв іще в костьолі, поки прочитали «отченаш».

Ні, я не молився, я радів хлібові, радів за Аду, за себе, тому що я був герой.

Коли я вийшов на вулицю, звідкись несподівано приїхали машини вермахту, з них позіскакували солдати й швидко перекрили частину вулиці. Попався, подумав я, слава богу, що хоч при мені нічого немає, що могло б зрадити товаришів, а сам я мовчатиму і помру. Хай живе батьківщина!

Солдати зігнали всіх чоловіків на той бік вулиці, де стояв костьол, а жінок — на протилежний. Я угледів Аду й підняв руку — прощавай, сестричко.

Уздовж шереги жінок повільно йшов тип у цивільному, за ним услід котив вантажний автомобіль. Тип у цивільному тицяв пальцем на ту чи іншу дівчину, двоє солдатів хапали її і висаджували на машину.

Я все зрозумів, але все ще не хотів вірити; хай буде проклята Адина врода; я бачив її сумне личко, бачив, як воно від жаху росло; тремтячою рукою вона подала солдатам своє посвідчення з місця роботи; один із них добродушно засміявся, а другий щось сказав, мовляв, скоро, лялечко, в тебе буде набагато кращий папірець.

Вони набрали чотирнадцять дівчат, і, коли проходили повз мене, один солдат сказав другому, що приїхало п'ять досвідчених проституток з Гамбурга, які скоро навчать красунь лягати...

Грузовик з дівчатами поїхав, серед них була й Ада, вона судорожно стискала своє дерев'яне намисто, не чотки — танок смерті перед будинком номер два на Старому Ринку, п'ять матусь-проституток і моя ма-

Г. 13 621 1

ленька сестричка Ада, і ще тринадцять моїх сестер.

Коли автомобіль поїхав, на ньому стояв і Норберт Нойман — гвинтівка, сталева каска і сіро-зелений мундир. Він дотримав слова, повернувся, розшукав Аду, забрав. Усі обличчя між сталевими касками і сіро-зеленими мундирами відтоді стали його обличчям.

А дівоче обличчя Ади, взятої в неволю, на загибель, стало обличчям Польщі, втіленням моєї батьківщини, моїм білим орлом на червоному тлі. І я поклявся, затиснувши кулак, у якому лежало два пістолетні набої, що змию ганьбу з обличчя Польщі — з маленького чистого дівочого личка моєї сестри Ади.

І от я обернувся на собаку і кусав себе за лікті, й ніколи вітчизна не була мені така люба, як тоді, коли я лежав у собачій буді, а Ада опинилась у вермахтівському борделі.

Як довго це тривало, не пам'ятаю.

Коли я трохи опізнився з наказом стріляти біля мосту під Конєчніном, Ада в офіцерській шапці співала «Лілі Марлен», й коли машина, на якій вона їхала, зупинилася, Ада не побігла рятуватись до нас, а кинулася тікати по мосту...

— Амінь,— проголосив домініканець.

Великий Маріацький костьол загув од співу, хор благав святого духа зійти до них; Ада також любить отак співати, в неї тепер два борделі, двадцять вісім дівчат, а очолює її фірму колишній фельдфебель санітарної служби з будинку розпусти на Старому Ринку номер два.

Паства сипнула до виходу, я кивнув святому духові, і Барбара вхопила мене за руку, щоб вируючий натовп не потяг її за собою.

Надворі було тепло, десь поблизу завивав джаз. Барбара сказала:

— Я багато думала. І про вас також.

— Отже, можна і діяти,— сказав я.— Сотворити щось путяще.

Я повів її через площу, майже готовий щось сотворити.

7.

Усе найсуттєвіше, здається, відбувається в темряві і лишається темним. Ми щось міркуємо собі, комбінуєм, і зрештою щось із того, до чого ми прагнули, таки здійснюється — випадково.

У ліфті ми підіймалися разом з чоловіком, що скидався на чужинця, від якого добряче тхнуло букетом з часнику, алкоголю та ще якихось ароматів, що не піддавалися точному визначенню. Чолов'яга підіймався на п'ятий поверх, і, щоб не лишатися наодинці з ним, Барбара вийшла разом зі мною.

Виходячи з кабіни, вона зачепилась ногою за багаж чужинця й так роздерла панчоху, що, як вона сама сказала, не могла при мені підійматися сходами на поверх вище, а рушила до дверей з двома нулями.

Я не надав значення тій злощасній пригоді з панчохою, а що з усіх комунальних послуг віддаю перевагу гігієнічним, то я потяг Барбару до себе в номер і показав їй на двері ванної.

Барбара витягла з сумочки запасну панчоху, надягла її, потім знову зняла, і другу також, а тоді все, що було на ній, і стала під душ.

А можливо, це було так: вона надягла панчоху, вимила руки і витерла їх моїм рушником. Він був ще зовсім чистий, я ним не користувався.

На вузенькій скляній поличці над умивальником стояли пляшечки — полоскання для рота, великий флакон «For men» [1], ліки. Вона ніби бачила, як я відраховував у склянку краплі, вісім-дев'ять-десять, з мого обличчя не було видно, щоб я страждав від болю в шлунку. Вона поставила ліки знову на поличку, пляшечка тихенько дзенькнула. Над поличкою — дзеркало, вона задивилась на себе...

Дзеркало сліпе, це був кіноекран, на якому з'явились герой західного світу і батько — герой східного світу, модель добропорядного життя. Вони не могли бути поряд, не пасували один до одного. Батько, безперечно, був реальністю. А той, другий, повитий таємницею, від нього тхнуло чужиною. Вони не нападали один на одного, пили чай, і міряли себе міркою минулого, про яке знали тільки вони самі; і дівчина спантеличено дивилася,— наче руки й ноги в неї були зв'язані,— як вони мінялися обличчям і поставою. Спробуй угадай, хто є хто. Помінявшись обличчям і поставою, кожен усміхався до неї так, як це досі робив інший.

Але ж Барбара має право бути цікавою, допитливою...

Раптом вона опам'яталася й усвідомила, що знімає з руки годинника й кладе його на поличку, обережно, щоб не дзенькнув. Одна Барбара — холодна, розсудлива — певно, казала: адже ти кохаєш Юргена, а якщо це неправда, якщо відкрилась нова сторінка, то чого ти почервоніла тоді, в готельному ресторані у Вроцлаві, коли осуджувала віденку; і перша Барбара дивилася, як друга вішає сукню на мої плічка. Першій ніби заціпило, а друга всміхалася майже глузливо, обережно зсуваючи з ніг панчохи, котрі щойно надягала. Вона чула,

[1] Чоловічий лосьйон.

про що говорить розсудлива,— слова долинали ніби звідкись здалеку,— поклала сорочку поряд з іншим вбранням на табуретку. Першу охопив жах — ти божевільна, безсоромна, кричала вона,— а друга, завинувши голову у рушник, раділа, дивлячись у дзеркало, що вона гарна; відтак одкрутила нікельований кран душу.

Може, це було так, а може, зовсім інакше, цього я не знаю. А що я знаю — так це уривчасті Барбарині слова, її саму.

Я лежав на дивані, чув, як зашумів душ, і вперше в житті спробував здогадатись, якої любові чекала від мене дівчина.

На якусь мить я пригадав Ноймана і криво посміхнувся: уявляю собі вираз його обличчя, коли б він побачив зараз Барбару. Нараз мені спало на думку: а що, коли Барбара візьме мою «Юхту»? [1] Всьому буде кінець ще до того, як підніметься завіса. «Юхта» на жіночій шкірі смердить мені так само, як запах фіалки на чоловічій.

Барбара відчинила двері і стала на порозі, загорнена в купальне простирадло. Я розкутав її й поніс у кімнату, вона була важкенька. Сподіваюсь, вона зрозуміє, як важко її нести, подумав я.

Я чув, як сильно б'ється і її, і моє серце. Ми досі й словом не перекинулися. Барбара заплющила очі й дихала спокійно, наче хотіла заснути. Волосся на скронях у неї закучерявилося. Її шкіра злегка пахла недоспілими бразільськими горіхами.

Я відчував, що вона спостерігає за мною, очі в неї були великі, ніжні, темні.

— Мене ще зроду жоден чоловік не носив на руках. Як це хороше!— Вона всміхнулась.— Між іншим, я важу п'ятдесят шість кілограмів.

Я роздивлявся на неї.

— Уже кілька днів,— промуркотала вона, — лишаючись на самоті, я називаю тебе на «ти», а зараз мені це чомусь важко зробити.

Я не знайшов нічого кращого, як сказати, що німці одне з одним переходять на «ти» вже тоді, коли в них однакові краватки.

Барбара тихо засміялась.

— Але ж ми не маємо на собі краваток.

Так, ми не мали на собі краваток, і Барбара докинула, що колись їй таки треба було спізнати, що кохання — не повітряна куля, барвиста й гарна, але яка згодом лопає.

Минув якийсь час, і вона промовила своїм глибоким, мінливим голосом:

— Я страшенно хочу їсти.

Вона хотіла пообідати десь у місті.

— Буде дощ, — заперечив я. — Небо затягли хмари.

— Байдуже. Пробіжимось під дощем додому.

Ми їли яйця з шинкою і смажену картоплю в якомусь студентському кафе.

Барбара почувалася спокійно і на диво впевнено в цьому просто умебльованому залі. Одразу впадало в око, що майже всі відвідувачі — студенти. Студентки, вродливі і не дуже вродливі, належали до зовсім іншого типу дівчат, ніж ті, яких я бачив тут раніше і з якими зустрічався донедавна в інших краях. Можливо, ці були трохи ширші в плечах, у грудях, але головне, що обличчя в них були зовсім інші: та сама, що і в Барбари, впевненість у собі, без жодної тіні снобізму.

— Іноді я приходитиму сюди і згадуватиму про тебе,— сказала Барбара.— Ти часто приїздитимеш до мене?

— Я заберу тебе з собою.— Ідея ця й для мене самого була трохи несподівана, але я вмить відчув, що це якраз те, що треба.

— Чудово,— промовила Барбара.— І куди ж ми поїдемо?

— Спершу до Греції, — бовкнув я, не замислюючись.

— Я завжди мріяла провести канікули на одному з грецьких островів,— Барбара від насолоди аж очі заплющила, але в неї не було великого акторського таланту, а тим паче — для ролі романтичної гімназистки.— На острові — лише кози та ми з тобою.

— Як Дафніс і Хлоя,— докинув я.

— Хто вони?

— Хлоя — пастушка і непорочна діва...

— Гм,— мугикнула Барбара.— То краще візьмімо інші ролі.

Пустився тихий дощ. Ми йшли повз кінотеатр, у якому демонструвався «Фараон». Барбара читала роман, і їй закортіло побачити фільм. Цей роман я читав також, ще в ті давні часи. Я купив квитки, Барбара зауважила, що вони дуже дорогі, мабуть, із нас злупили дорожче.

— Ти маєш вигляд товстосума, а я — дурного дівчиська,— заявила вона.

Нам пояснили, що з нас узяли лише за тригодинний сеанс.

Барбара потягла мене в куток.

— Завтра я з'їм тільки смажену картоплю без яєць,— зашепотіла вона,— бо тобі доведеться зараз комусь подарувати квитки.

Я подарував квитки, і ми потьопали крізь мжичку до готелю. Барбара засунула руку в кишеню мого плаща.

— Три години змарнувати на фараона,— розмірковувала вона вголос,— і це при

[1] Чоловічий одеколон.

умові, що я всього якихось п'ять днів без двох годин матиму тебе — на таке здатен хіба що єгиптолог.

Набагато краще, мовляв, навіть під дощем поблукати вулицями Кракова.

— Удвох з тобою,— додала вона.

Я знизав плечима.

Пізніше, стоячи біля відчиненого вікна, за яким лопотів дощ, вона сказала:

— Я люблю тебе.

— Сказала б краще, що тобі подобається в моїй постелі,— заперечив я.

Вона замовкла й спантеличено глянула на мене.

— У тебе сумні очі й тонкі губи,— промурмотіла вона. Можливо, вона хотіла сказати, що я нікчема і що я ображаю її. Вона поцілувала шрам під моєю ключицею і повторила:

— Я люблю тебе.

Я вийняв з тумбочки біля ліжка сигарету.

— Слухай ББ, — я побачив, як вона наморщила чоло,— навіть коли тобі треба усе це якось узгодити з твоєю мораллю, не говори таких речей. Є ціла купа слів, котрі тільки маскують основні властивості людини, страх, дурість, егоїзм. Тобі не треба вживати таких слів.

— А тепер послухай, що я скажу, Стефане,— заперечила вона.— Навіть коли тобі треба усе це узгодити з твоєю аморальністю — не мели дурниць. Бо ж я однаково в них не вірю. І, незалежно від того, що я — справді уперше в житті!—сказала чоловікові «я люблю тебе», незалежно від...—вона вкусила мене за вухо й прошепотіла: — мені справді подобається в твоїй постелі.

Я був задоволений з неї і з себе.

Вона заснула біля мене, спокійна й упевнена в собі. Я довго дивився на неї, уві сні вона була чужа мені людина, більше не мала влади наді мною, і мені не хотілось, щоб вона й далі лежала поруч.

Я загорнувся в ковдру й ліг на вузенькому тапчані. Але був надто збуджений, щоб заснути.

Ще п'ять днів Барбара. Вона романтична, вона цілує мій великий рятівно-батьківський шрам і боїться за мене, на двадцять два роки пізніше, ніж треба. Взяти її з собою в Грецію було б не зле. А звідти — до Стамбула, Бейрута, Дамаска. Я уявив собі, як у Бейруті дарую Барбару одному з шейхів. Тверезо міркувати я більше не міг, бо був таки стомлений.

Я лежав,— як це робив безліч разів до цього в палатці, у готелі, на голій землі, у машині, в літаку, на кораблі,— заклавши руки під голову, з розплющеними очима; наді мною снувався час, чорний, без зірок, він линув поволі-поволі, він мене або всмокче в себе, або погасить, так, як гасив усе я, а коли щось гасне, воно зникає, наче його ніколи й не було, стає примарою, бажанням, фетишем.

Я дивлюсь своєму бажанню — бажанню розтоптати оте обличчя між сталевою каскою і сіро-зеленим мундиром — прямо в вічі. Воно теж тільки мій фетиш супроти чорного неба.

Я заснув, коли вже розвиднілось.

8.

Барбара вдягалась, я дивився на неї.

— Не дивись на мене так!—сказала вона й повернулась до мене спиною.

— Колись у мене була приятелька в Лімі, її родовід починався від Кортеса, вдень вона також ставала моральна, аж побожна.

— Бельбас!— сказала Барбара.— Ти мене зовсім з розуму зведеш, а в мене зараз немає часу.

Вона дістала із сумочки панчоху, повільно надягла її на кулак, панчоха була зовсім подерта.

Чи подобалося б мені, якби вона ходила по місту в подертій панчосі?

Звичайно, ні!

— Поглянь!— сказала вона, зав'язуючи вузлом панчоху.— Я збережу її. І коли буду бабусею, то розповідатиму своїм онукам, що це пам'ятка про ті часи, коли ти збаламутив мене. — Вона глянула на мене й засміялась.— Я бачу, ти нічогісінько не розумієш. І не треба. Та вчора ввечері я справді не хотіла йти до тебе. Але ж ти такий затятий...

— Я затятий?

— Ти мене, так би мовити, спокусив.

Я підвівся.

— Ось я тобі зараз...

— Облиш! Мені треба до проректора.

Я хотів її одвезти, але вона запротестувала, мовляв, про неї одразу піде недобра слава.

Помітивши на моєму обличчі глузливо-здивований вираз, вона й собі глузливо засміялась.

— Це б дало підстави гадати, що я належу до старого світу,— пояснила вона.— А це недобра слава.

Тільки-но Барбара пішла, я знову почав мислити тверезо. Її вплив на мене був обмежений часом безпосередньої присутності, але цей вплив був такий сильний, що я зовсім втрачав здоровий глузд і починав поводитись якось аж надто смішно.

Я замовив телефонну розмову з Варшавою, з Помселло-молодшим, з хлопчиною, що умивався всіма водами Амазонки й пра-

цював там у місії. Можливо, цей чолов'яга допоможе мені одержати пристойний паспорт для Барбари.

Барбара повернулася в чудовому настрої. Мовляв, усі в університеті були такі люб'язні з нею, всі-всі, за винятком хіба що шофера таксі, який трохи не переїхав її. Звичайно, вона в тому винна, бо перебігала вулицю перед самісінькими колесами. Крім того, в якійсь халабуді, де продавались овочі, вона з'їла солоний огірок, прямо з бочки, в цю пору солоні огірки, он як!— і...

Вона пополотніла.

— Моя рукавичка!

В неї була тільки одна рукавичка. Ми поїхали до овочевої крамнички і з'їли ще по огірку, проте рукавички так і не знайшли. Барбара вирішила, що забула її на підвіконні біля кабінету проректора, або ж її переїхав сердитий таксист. А я ще й винуватий лишився. Огірок вона їла, бо була голодна, а голодна була, бо не снідала, не снідала ж тому, що довго спала... Тому рукавичку загубила через мене.

Я виявив готовність поїхати з нею покаятися на грецькі острови, де повно кіз...

Барбара глянула на небо, воно знову було ясно-голубе.

— До Закопаного всього якихось сто кілометрів звідси,— сказала вона.— Я ще ніколи не була в Закопаному.

В готелі на мене чекав якийсь журналіст. Я не мав підстав бути з ним нечемним. З другого боку, для інтерв'ю не було ані найменшого приводу. Барбара тим часом пакувала наші валізи, причому таки знайшла свою рукавичку, що лежала в шухляді трюмо. Ми виїхали з міста, і сурмач на Маріацькій вежі засурмив нам услід. Я розповів Барбарі легенду про сурмача, що попередив городян про наближення татарської орди, а потім його вразила ворожа стріла.

Це я був сурмачем, і я сурмив на сполох. Так, я знову згадав геть усе. Поки Барбара сиділа поруч, мої спогади у якийсь сміховинний спосіб давали мені задоволення, я навіть пишався ними. Час од часу я забував, що я французький громадянин, у якого в Боготі є власне проектне бюро.

Я забув навіть про Ноймана.

Погода була гарна, повітря — прозоре. Дорога то здіймалася вгору, то бігла вниз, ми часто зупинялися й оглядали ландшафт. Барбарина радість від споглядання краєвидів поступово, попри мою волю, робила й мене співвласником далеких гір Баб'я Гура, зелених і синіх лісів, сіл у весняних шатах, що були такі близькі й водночас такі чужі мені.

На горі Обідова ми зупинилися. Я лишився біля автомашини, а Барбара пішла до пам'ятника, спорудженого на честь уславлених партизанських загонів з Горценських гір.

Вона побачила вінки біля пам'ятника, нарвала квіток кульбаби, наламала березового віття й поклала і свій букет поряд з іншими. Мені слід було б підійти до пам'ятника й привітатися з Піотром Скарбою — взимку 1942 року в нас із ним була одна гвинтівка на двох.

Ні, я не думав про це, але щось у мені, над чим я не був владен, пов'язувало колишнє горе і давноминулі клопоти з пам'ятником на честь Піотра Скарби.

Існував якийсь зв'язок між Скарбою та Барбарою, я відчував це. Він лежав десь аж край обрію, в імлі, як оті ліси на сході.

Десь там були ще дві могили, одна на сільському кладовищі, а друга — без хреста й надгробка — бозна-де. Під пам'ятником поховано майора Людвіка Гонду, що 1939 року подався за Буг, а 1944 повернувся на батьківщину. А в невідомій могилі лежить капітан Віктор Гонда, що 1939 року перелетів до Англії, а 1946 був скинутий на парашуті в Польщу.

Одного послала Польща з Любліна, другого скинув у ліси Лондон. Вони зустрілися і вбили один одного.

Через два дні після цього я одержав диплом архітектора, на третій день виїхав до столиці. Жодна людина, що не бачила цього на власні очі, не може собі уявити, яка була тоді Варшава. І ніхто, хто бачив її в ті часи, не міг у тверезому стані припустити, що з цієї велетенської Помпеї колись знову постане місто.

Серед нас були люди, які весь час озиралися і майже всерйоз шукали довкола себе хоч одне обличчя, на якому можна було б побачити бодай крихту віри в те, що Нови Свят колись буде так відбудовано, що викопаний з землі й поставлений на свою колону в кінці вулиці Зигмунт навіть не здогадається, що руїни і загибель його міста не приснилися йому. Були навіть утопісти, які обшукували купи звалищ на тому місці, де колись був Старий Ринок, сподіваючись знайти хоч один цілий шматочок, по якому можна було б відновити історичні фасади цієї площі.

Я не належав до жодної з категорій цих навіжених. Я не жив тоді як людина, я існував — нормально функціонуючий мозок. Інколи мені здавалось абсурдним, що в мене є тулуб, ноги. Тільки руки не видавались мені чужорідним тілом, вони були інструментом мозку. Якось у дзеркало я побачив свій шрам під ключицею; він не заболів, він не мав нічого спільного з моїм минулим, не нагадав мені навіть того, що саме Піотр Скарба послав мене вчитись до нелегального університету. Шрам був мерт-

вий, рана зарубцювалася й заросла, ніхто не здогадувався, що з неї витекло стільки довір'я і глупоти, і дурної віри, що не потрібен був навіть пеніцилін. Рана сама себе дезинфікувала, себе й мене, і зажила.

Звістку про смерть своїх братів я дістав на четвертий день свого перебування в Варшаві. Минув ще один день, поки я зрозумів, що мої брати вбили один одного в ім'я різних батьківщин, які називалися одним і тим самим іменем. Скільки ж є тих батьківщин з однаковою назвою, якщо й досі повторюється в новому варіанті історія Каїна й Авеля?

Я поїхав туди, в південно-східні ліси, щоб побачити могили моїх братів, одну — на сільському кладовищі, а другу — бозна-де. Могили були уявні, в них нікого не було поховано, окрім мого уявного минулого. Це минуле лишилося позаду, коли на десятий день після цього я переплив Одер, а на тридцять четвертий стояв уже за креслярською дошкою в Гаврі. На триста вісімдесятий день, промимривши якісь слова, я став громадянином того міста і тієї країни.

Одного з тих триста вісімдесяти днів мені слід було б узяти в руки пістолет. Це означало б визнати, що безсенсовість має певний сенс.

На горі Обідова дув сильний вітер, він шарпав на Барбарі одежу, валив її з ніг. Вона пішла од пам'ятника Піотру Скарбі. Пам'ятник лишився позаду, а вона прямувала до мене, і що ближче підходила Барбара, то вищий ставав пам'ятник, то чіткіше міг я розгледіти її ноги, груди, обличчя. Вона кохала мене і поклала вінок із кульбаби та березового віття на могилу Піотра Скарби, вона нічого не знала про нашу гвинтівку, одну на двох, але біля пам'ятника не відчувала ніякої різниці між ним і мною.

Я дивився на Барбару, що йшла до мене. Я сидів обіч дороги, й мені здавалося, ніби я біжу босоніж по грубих, шерехатих кам'яних плитах. Таке саме почуття огортало мене в дитинстві, коли в мене піднімалась температура. Моя мати була вродлива жінка з чорним волоссям і ніжними руками; коли вона померла, мені було дев'ять років. Я пишався, що до нас приходило багато людей, простих і мостивих, щоб подивитися на мою гарну маму в труні. Батько плакав, коли труну закрили віком; я теж мало не плакав, дивлячись на нього.

Мій батько був худорлявий, стрункий чоловік, що говорив спокійним, трохи хрипким голосом. Його вважали за одного з кращих редакторів нашої країни, він володів точним, гострим стилем. Коли його повели до червоного цегляного муру, він ніс на руці свій акуратно складений піджак. Рукава його білої сорочки, як завжди, були задовгі, — він мав короткуваті руки. Коли йому зав'язали очі, мені здалося, що вони вже вбили його: в нього більше не було обличчя. Він стояв спокійно і впав долілиць.

Барбара сіла поряд мене. Сонце світило нам у спину, холодний вітер віяв у обличчя. Барбара поклала свій плащ собі на коліна. Поруч у кущах нашорошився зяблик. Барбара запевняла, що він прослухує свій район. Час від часу він схиляв набік голівку і прислухався, але ніхто, що міг би посперечатися з ним, не відповідав. Барбара сиділа біля мене, вигнувши дугою спину й поклавши підборіддя на коліна, і спостерігала за птахом, киваючи головою у такт його руладам.

Вона запитала:

— Коли було повстання Косцюшка?

Я здивовано глянув на неї.

— У тисяча сімсот дев'яносто четвертому.

— Рівно на сто п'ятдесят років раніше за того чоловіка, котрому поставлено цей пам'ятник, — сказала вона. — А перед Косцюшком були ще інші!

— Завжди хтось був перед кимось.

Два автобуси, повні школярів, важко повзли вгору. Вони зупинились коло пам'ятника, й одна з учительок голосно й енергійно щось скомандувала. Вона однаково розповідатиме про Піотра Скарбу, про Косцюшка й інших — релігія. Я підвівся і пішов до машини.

У Закопаному нові готелі, нові пансіонати, нові санаторії, але жодного номера для нас. Містечко було забите відпускниками, туристами, а найбільше дітьми.

Барбара, котра ніколи тут не була, почувалася менш чужою, ніж я. Я впізнав багато дечого: старовинні дрожки, спереду — кошлатий кінь, а на сидінні, як на троні, — гураль [1]; дерев'яна церковця на вулиці Костьольній, мініатюрний курортний парк з концертною раковиною, зубчата залізниця на гору Губалувка. І навіть гірський масив Гевонта був такий самий, як колись: втомлений рицар.

Але незнайоме явно переважало над знайомим. Я вийшов з готелю, в якому ще раз марно питав місця, і вже здаля побачив Барбару, що стояла біля машини. Вона не вирізнялась з-поміж інших людей — виглядала так само, як інші, як більшість.

Люди робили для мене Закопане чужим — вони по-інакшому рухались, по-інакшому трималися. Навіть селянка, що на розі Круповки продавала вершки, і та нічим більше не нагадувала селянку, що колись продала нам вершки — Аді, батькові й ме-

[1] Житель Високих Татр *(польське)*.

ні, десь у 1937 чи 1938 році, хоч і на ній була така сама хустка, спідниця, а на ногах вона мала навіть постоли. Місцеві не були більше обслуговуючим персоналом, відпускники не були панами. І в тих, і в інших було щось притаманне й Барбарі, так само, як і отим школярочкам, що зупинили нас на сільській вулиці, і мийникові автомобілів з готелю «Краковія», і службовцям, що приймали гостей — у всіх них було щось таке незнайоме й незбагненне, чого я не годен навіть визначити. Може, я й справді приїхав з джунглів, як казала Барбара.

Через два дні під нашим вікном група молодих людей співала «Гуралю, чи тобі не жаль...»

— За хлібом, за хлібом, пане,
я мушу йти, Подгалє лишити...

Вони співали проникливо, з благоговінням, і я нараз збагнув, що саме робило для мене людей чужими, отож моє рівняння розв'язувалось так: вони співали про давню нужду, котра гнала їх з рідного краю — вони співали казку з прадавніх часів. «Гензель і Гретель» і «Гуралю, чи тобі не жаль...» були з тієї ж самої збірки казок.

В бюро по найму житлових кімнат нам, нарешті, запропонували притулок, певна річ, не апартаменти-люкс. Тож ми мусили залишити Закопане. Ми проїжджали повз трамплін-гігант, подібну споруду я бачив уперше в житті. І я сказав, що краще волів би спробувати перепливти Ла-Манш, аніж шугонути зі швидкістю сто кілометрів на годину з цієї штуковини.

Я змушував автомобіль через силу повзти вгору по вузькій кам'янистій, місцями розмитій дорозі. Двічі мій «рено» зависав, одного разу я змушений був діставати домкрат, а другого — на допомогу нам прийшла група туристів. Це були угорці, ми не розуміли ані слова. Я запропонував їм на знак вдячності сигарети, вони спершу похитали головами, але потім таки взяли, почастувавши мене своїми.

Ми сподівалися знайти де-небудь гірську хату, а натомість побачили край широкої полонини, оточеної вкритими снігом вершинами, бетонний блок готелю. Нам дали кімнату на третьому поверсі. Барбара підійшла до вікна, з німим зачудуванням задивилася на дику панораму й зітхнула.

— Лишилось усього чотири дні й шість годин.

— Усе відносно, — зауважив я.

Вона кивнула головою.

— З кожної години ми зробимо дві. — Барбара обернулась і глянула на мене. — Цього мені мусить вистачити, поки ти повернешся. — Мені здалося, що в її голосі забриніли ледь відчутні нотки іронії.

Вона стояла проти світла, і я не міг розгледіти виразу її обличчя. Мені хотілося б дізнатися, кого чи чого стосувалася її іронія.

9.

З кожної години ми робили дві. Наша доба мала сорок вісім годин, без жодних перерв, навіть сон не розлучав нас.

Я не можу відновити в пам'яті окремі дні, я бачу тільки епізоди, про які також не можу з певністю сказати, в які години вони відбувалися.

Але ж це не має значення. Я сперся на колону Зигмунта і дивлюся вниз на Нови Свят. Ось вони — костьоли, палаци, будинки посольств, такі ж, як були колись. Зигмунт на своїй колоні не знає, чи то йому часом не приснилась руйнація і загибель рідного міста. Божевільні ставали нормальними, нормальні божевільними.

Я проходжу якихось п'ятсот кроків уперед, стаю посеред Старого Ринку. Ця площа — одне ціле. Коли стоїш тут, здається, що кожен дім сам по собі. Я спробував зайти до одного з них, але дверей ніде не було видно. Входжу в двері сусіднього будинку і потрапляю в дім, куди щойно хотів зайти. Ні, кожен дім тут не сам по собі, декотрі з них — це лише фасади, а за фасадом — частина зовсім іншого будинку.

Чи сподівався хто від мене, що я, стоячи посеред Старого Ринку, за фасадом бачу справжні будинки так ясно, що міг би, можливо, зробити навіть їхні точні ескізи?

Ми подалися на полонину Кондратова. Для людей, котрим немає куди поспішати, це зовсім недалеко, якась година ходу. Стежка була нерівна, часом кам'яниста, часом м'яка, майже болотиста. Ми здибали мисливця з капловухим рудим псом, а трохи згодом якогось сивобородого чоловіка, що тягнув довгу ялинову жердку; тонкий край жердки раз по раз гойдався.

На полонині, здавалось, ніде не було ані душі, довкола так тихо, що чути було навіть, як капає тала вода. Гірська хатина стояла замкнена.

Ми сіли на грубо обтесану колоду під її західною стіною.

Сонце припікало, сніг у затінених улоговинах на схилах видавався сірим, тьмяним.

Барбара сиділа поруч мене, прихилившись до стіни.

— Ти мусиш говорити зі мною, Стефане, — мовила вона, дивлячись вузенькими щілинками своїх примружених очей на вкриті сліпучо-білим снігом вершини Гевонта. —

Навіть коли тобі не дуже хочеться — мусиш!

— Чому? — Розмовляти мені зовсім не хотілось, я обняв її за плечі, і моя рука лягла їй на груди.

Кілька секунд вона потерпіла, а тоді скинула мою руку, трохи з жалем, але рішуче.

— Задля мене, — сказала вона. — А може, й задля нас обох. Тільки напевне я цього не знаю. Мені невідомо, чи для тебе важливо, що ми вкупі. Бо для мене це важливо. І навіть дуже.

— Мені неясно, чому в такому випадку ми повинні говорити про якісь нереальні речі, — сказав я.

Вона присунулася до мене.

— Не можу ж я прийти до батька й сказати: «Отак і так, тату, я їду зі Стефаном до Колумбії, або в Гонолулу, або ще кудись». У мене є очі, і я бачила, як ви сиділи один проти одного, ви — не друзі. Що пролягло між вами, між тобою і моїм батьком?

— Нічого.

Якусь мить Барбара мовчала. Я не знав, розчарована, ображена чи задоволена вона моєю відповіддю. Непомітно спостерігав за нею, вона мала такий вигляд, ніби рахує в думці пористі сіруваті кам'яні брили, якими була всіяна полонина.

— Гаразд, — нарешті мовила вона, — тоді говоритиму я, а ти слухатимеш. Може, ти зрозумієш, що я мала рацію, коли просила розповісти все про себе. Адже від вас обох залежить, що буде зі мною. Ідеться не лише про те, чи поїду я з тобою до Південної Америки, і чому, скажімо, ми не можемо жити разом у Варшаві або в Берліні. Я мушу щось вирішити для себе. Ти розумієш мене?

Позавчора ми проїжджали Сілезію. Невже ти гадаєш, що мені байдуже, називається місто Бреслау чи Вроцлав? Ми проїздили повз цегляну кірку, у якій мій дід був парохом. Це була батьківщина моєї матері. Мій дід принаймні раз на рік пише мені із свого села у Фогтланді, щоб я не забувала своєї колишньої батьківщини. Мій батько каже...

—... чим більше польською стане ця земля, тим краще буде і для поляків, і для німців, — докинув я. — Це я вже чув. Але яке це має відношення до тебе?

— А ти не розумієш? — Вона говорила запально, напосідаючи на мене, за своїм принципом «усе або ніщо», якого я терпіти не міг. — Якщо батько має рацію в цьому і в усьому іншому, тоді ти не маєш права жити й працювати бозна-де, хоч тебе ані Польща, ані Німеччина, ані будь-що в світі не обходить.

— Мене обходить тільки моя робота, і ніщо інше, — одказав я. — І крім того, страшенно нудно говорити такі анахронізми.

— А я й не говорю про анахронізми.

— Ну, то про політику. Тоді до нудоти додається ще й ідіотизм. — Мені пощастило зсунути їй з плеча грубий вовняний светр. — Є речі приємніші.

— Зрештою, я кажу про те саме, — запевнила вона, водночас опираючись мені.— Я хочу любити без... — Вона не одразу знайшла потрібне слово, щоб передати те, що відчувала. — Просто без будь-якого присмаку.

Я одчахнув від балки тріску завтовшки з палець і накреслив нею на сухій землі чотирикутник з безліччю вертикальних та горизонтальних ліній. Барбара дивилась на мене такими очима, наче збиралася закликати мене до порядку.

— Що це? — спитала вона, коли я закінчив; мій малюнок не дуже припав їй до вподоби. — Якийсь лабіринт?

— Коли б людина могла накреслити лабіринт, то лабіринту не існувало б, — зауважив я. — Скільки сили і часу змарнував я на це, коли був гімназистом. В моїх лабіринтах ніхто не заблудився. — Я загладив ногою свої кривулі.

— Лабіринти, — сказала Барбара, — це гадюки, що намагаються самі себе проковтнути з хвоста.

— Який абсурд, — заперечив я. — Лабіринт — це спроба пізнати неможливе. Чому я, скажімо, не в Боготі, чому вночі ти лежиш поряд зі мною в постелі? Чому ти змушуєш мене думати над речами, над якими я волів би ніколи не думати? Про це «чому» можна складати вірші, але «до» чи «після» того, як воно постає перед тобою— все це лежить поза межами нашого тверезого існування.

Барбара заявила, що мої розумування нагадали їй Кафку. В соборі, коли б це сказав домініканець, воно б мало певний сенс, видавалося б логічним. Вона показала на величезну прямовисну скелю. З таким самим успіхом, мовляв, можна стрибнути з неї. Але їй цього анітрохи не хочеться.

Вона сіла переді мною навпочіпки й запитала:

— Ну, а, скажімо, сьогодні вночі — у тебе в голові теж була така сама плутанина, Стефане?

Я скривився і відказав:

— Філософія в ліжку робить із чоловіка імпотента.

Вона почервоніла, хоч сама свідомо спровокувала мене на таку відповідь.

— Можливо! — сказала вона. — Тільки чи не здається тобі, що твоя кумедна філо-

софія може призвести до тих самих наслідків не тільки в ліжку?

— Ти говориш, як твій батько, — заперечив я. — Ви переконуєте себе самих, що змушені блукати поміж мурами лабіринту, а насправді робите це самохіть. Ви самі дали б себе зжерти Міносу, з власної волі.

Тепер їй уже справді увірвався терпець. Вона сказала:

— Увесь твій лабіринт — безглуздя. — І дала мені зрозуміти, що вона щаслива, що думає так, як її батько. — Стає холодно, — промовила вона трохи згодом. — Ходім уже?

Ми пішли до готелю. Тіні гір заповнили всю долину.

Барбара знову всьому раділа, філософського настрою як і не було. В уяві вона сходила геть на всі довколишні вершини, за твердо наміченим планом, керуючись своїм девізом робити з кожної години дві. Я не мав нічого проти, бо ж насправді вона не вимагала від мене, щоб я дерся на Гевонт.

Біля готелю ми зустріли мисливця, а вже на сходах — директора готелю. Він пошепки повідомив нас, що на вечерю буде подано рідкісний делікатес.

— Молодого тетерука! — розповідаючи про тетерука, якого він звелів приготувати по-канадськи, чолов'яга якось незвично розмахував газетою.

Барбара заприсягалася, що в газеті уже надруковано, що провідний архітектор південноамериканського континенту і деяких сусідніх країн приїхав помилуватися краєвидами полонини Кондратова. Вона взяла у портьє газету і, тріумфуючи, прочитала мені п'ять рядків:

«Стефан Гонда, один з найвідоміших у світі архітекторів, приїхав відвідати свою колишню батьківщину, котрої не забув на чужині. Можливо, він скористається з нагоди й чимось продемонструє свою любов до Польщі».

Я засміявся.

А Барбара сказала:

— Ти справді повинен це зробити. Там, де ми сьогодні сиділи з тобою, на місці гірської хатини, ти збудуєш великий готель, і тоді ми назвемо полонину «Стефановою».

Вона говорила ніби жартома. Проте я вже надто добре знав її й одразу збагнув, що йдеться ще про один варіант її заходів із серії діянь Армії спасіння. Вона раз по раз спокушала мене зробити те, чого мені зовсім не хотілося.

— Будуватиму я готель чи ні, — відказав я, — залежатиме від того, як приготують тетерука.

Тетерук був розкішний. Ми запросили директора готелю повечеряти разом з нами. Ми пили його найкраще вино, і він розповідав нам епізоди зі свого життя за тих часів, коли, — як він іронічно зауважив, — завершував свою освіту в кращих господах Франції, Італії, Швейцарії. Народився він поблизу Рибніка, а дитинство його минуло в селі між Дуе і Ліллем — «щиро кажучи, панове, я ніколи не відчував, що народився в сорочці; мій батько копав вугілля, брав участь у лотереях і ніколи не вигравав. Щороку ми відгодовували двох кабанів, одного на продаж, а другого для себе. Хліб на нашому столі був біліший, ніж ми мали на батьківщині, але чи більше його було? Мабуть, що не більше, панове. І старих гризла туга за батьківщиною, вони гнали горілку, щоб бодай що-небудь польське мати вдома, і співали «Гуралю...» Я пішов у світ, багато з наших хлопців пішло в світ. Став боєм у готелі. А чи знаєте ви, що тоді означало бути боєм у готелі? Це все одно, що кімнатний цуцик або бездомний пес. У тисяча дев'ятсот п'ятдесятому році ми спакували своє майно й поїхали на батьківщину— і я ще ні разу не пошкодував про це, пане. Мій хлопець вивчає готельну справу, зараз він теж — бой у варшавському «Брістолі», але він ані бездомний пес, ані болонка. Чого мені часом бракує, так це справжніх «Голуазів», сигарет із прянощами. І буябесу, юшки з риби, яку по-справжньому вміють готувати тільки в Марселі або, може, ще в Авіньйоні. Моя дружина родом з Авіньйона...»

Його дружина, родом з Авіньйона, нагадувала йому вже про обов'язки. Він дуже шкодував, що не може ще посидіти з нами, я шкодував про це менше. Цей реемігрант діяв мені на нерви. Нагорі, в нашому номері, Барбара зауважила:

— Декотрі його пригоди справді цікаві.

Я заперечив:

— А чи знаєш ти, чому люди охоче розповідають подібні історії? Це для них усе одно, що фокуси, жалюгідні фокуси-покуси. Вони знаходять кілька волосинок із гриви лева і вдають, ніби тримають у руках самого лева. В принципі вони розуміють, — незалежно від того, признаються вони бодай собі в цьому чи ні, — що життя робить з ними усе, що хоче, воно кидає їх у Дуе, тоді в одну з долин біля Закопаного...

В глиб кімнати по підлозі біг павук. Я показав на нього Барбарі.

— Павук біжить, куди очі світять, може, в куток за шафою. Там він випряде свою сітку, й уже зараз уявляє собі, як ловитиме мух, буде ситий і вдоволений. — Я розтоптав павука. — От і все. І ті епізоди, що їх люди розповідають одне одному, це їхній фетиш — павутиння проти ноги, котра розтопче їх.

З виразу Барбариного обличчя неважко було прочитати, що їй неприємні такі міркування, що вона їх боїться. Похмура, замислена, вона сіла в єдине крісло, що стояло в нашому номері, її очі пильно стежили за мною, але я відчував, що вона не так придивляється до мене, як дослухається до моїх слів.

— Ти просто боїшся життя, — нарешті сказала вона. — Оце і все. Коли б я тільки знала чому.

Цей висновок не розвеселив, а скоріше спантеличив мене. Я знизав плечима.

— Я не вчений-філософ і не можу тобі цього краще пояснити.

— О ні, хай господь милує! — вона підвелася й стала переді мною так, як була, без спідниці і блузки, але ще в туфлях на високих каблуках, — певно, без жодної таємної думки, — і запитала:

— А який, власне, фетиш являю собою для тебе я?

Тут я вперше зрозумів, що в Барбарі є щось таке, що робить її неприступною для мого розуму і для моєї логіки. Щось таке, чого я не міг, попри всю мою іронію, з неї зірвати, наче її одежу. Того вечора я ще вірив, що подолаю її неприступність, і якийсь короткий час вона підтримувала в мені віру, що ця неприступність тотожна з її вбранням — якусь коротку чи довгу, незмірену мить.

Трохи згодом вона сказала:

— А може, тобі потрібен фетиш проти тебе самого? Часом мені здається, що ти весь ніби якийсь заморожений.

Вона сама розсміялася від такого визначення, котре можна було витлумачити і в той спосіб, який не міг мене стосуватися. Щоб уточнити, що вона мала на увазі, Барбара розповіла мені казку: одна принцеса впустила в колодязь золоту кульку, жаба повертає їй ту кульку назад, але бере з принцеси обіцянку, що та візьме її з собою і посадить за свій стіл у палаці, покладе в свою постіль. Зрештою, гидка жаба вимагає, щоб принцеса її поцілувала. Принцесу понімає жах, але вибору в неї нема — вона цілує і — о диво! — в ліжку лежить чарівний принц.

Барбара зітхнула:

— А ти, скільки я тебе не цілую, лишаєшся жабою.

— Може, краще забери свої слова назад, — сказав я.

Вона похитала головою. І я відчув себе щасливим. Я боровся проти цього почуття, намагався уявити собі Ноймана. Несподівано він постав перед моїми очима, але, можливо, це був зовсім не Нойман, а хтось інший, скажімо, Монтесума, вождь ацтеків. Я заплющував очі, тоді широко розплющував їх, щоб краще бачити; я ясно бачив перед собою Храм Сонця на уступчастій піраміді у Теотіуакані, а на її тлі досить гладку леді з Бірмінгема, котра біля статуї бога Сонця заходилась верещати, уявивши собі, що її мають принести в жертву, чи дідько її знає, що там іще. Вона верещала, наче дика кішка — у всякому разі, я тоді подумав, що так може верещати тільки дика кішка, що впала в істерику — поки один із її співвітчизників, чоловік з пишними рудуватими вусами, не наступив їй щосили на ногу. Жінці одразу як заціпило. А чоловік лише буркнув:

— Вибачте.

Вона відповіла:

— О, нічого.

Усі, крім англійців, хто тільки був у тій групі туристів, зареготали.

Я розповів Барбарі цю історію, сам не знаю чому, страшенно задоволений з того, що і всі боги Теотіуакана, і старий ацтек Монтесума, і німець Норберт Нойман — всього-на-всього анекдотичні персонажі.

Я знав, що мені треба устати й подивитися на себе в дзеркало — який у мене дурнуватий вигляд. Але несподіване почуття самовдоволення було сильніше за здоровий глузд.

10.

Монтесума помер чотириста років тому, Норберт Нойман був живий. Ми пили кисле молоко, і Барбара присмачувала мені сніданок розповідями про свого батька.

— А знаєш, ти вночі кричала.

Вона кивнула головою.

— Мені приснився дурний сон. Ви обидва, мій батько і ти, стоїте на самому краєчку прямовисної скелі, яку ми вчора бачили на полонині, й намагаєтесь зіштовхнути один одного вниз. Довкола стояла жахна тиша, і ви також мовчали.

— Ну, і хто ж, — запитав я, чистячи яйце, — кінець кінцем подолав?

Цього Барбара не знала.

— Шкода, — зауважив я. — Я б охоче дізнався, кому з нас двох ти віддала б перевагу.

Барбара саме хотіла вкусити хліба, але передумала, поклала хліб на тарілку й почала у байдужно-люб'язний спосіб роздивлятися, як я уминав яйце.

— Іноді я думаю, — промовила вона, — що ти таки маєш рацію: мені подобається з тобою тільки в ліжку.

— Справді? — перепитав я. — Отже, коли ти знала, що мені не треба в Краків...

— Я догадувалась, — спокійно поправила вона мене.

Мені хотілось, щоб вона сама зрозуміла, що її базікання про любов — просто дурниця. Я навіть гадки не мав, що про те, є в цьому якийсь сенс чи нема, зрештою, доведеться думати мені. Сьогодні мені вже здається, що й до Європи я приїхав лише задля того, щоб попасти у викопану власними руками яму.

А тим часом я дивився, як погойдується кабіна канатної дороги, піднімаючись на Гевонт, і слухав Барбару:

— Ти пішов тоді, а невдовзі після тебе і Юрген. Ми з батьком сиділи навпроти, він гортав якийсь індійський часопис, а я курила сигарету. Я мізкувала над тим, чому Юрген не міг тебе терпіти, хоч він тебе зовсім не знав. Так, наче ревнував мене до тебе. Та на це в нього не було ані підстав, ані права. Але він з самого початку хотів командувати, хто може мені подобатися, а хто ні. Сам по собі він непоганий хлопець. Ми познайомилися з ним три роки тому під час подорожі на гору Рила. Три тижні мандрували з наметами і спальними мішками за плечима. Кращого за Юргена товариша нічого й бажати. Це була чудова подорож, але в передостанній день вибухнув страшенний скандал, причиною якого була, власне, я, хоч вини моєї в тому не було аніякісінької. Ми тягли на собі досить солідний багаж, а що я була наймолодша, то хлопці завжди щось у мене брали. А надто один з них, матрос торговельного флоту, на ім'я Ральф. Він мав метр вісімдесят п'ять, у талії був тонкий, як дівчина, а в плечах широкий, як ти. І він міг весь день, не вмовкаючи, розповідати про різні пригоди, або співати темпераментні естрадні пісеньки.

Вони з Юргеном терпіти не могли один одного, але поводилися пристойно, не задиралися.

Наприкінці нашої подорожі нас запросили на якесь свято в село, поблизу якого ми поставили свої намети. Ми багато їли, співали, танцювали, а також пили. І от серед ночі Ральф надумав викрасти мене разом із спальним мішком з намету. Не встигла я пробуркатися, щоб хоч по руках його ляснути, як перед нами, наче з-під землі, виріс Юрген, й обидва почали звинувачувати один одного в тих самих намірах, та так голосно, що збіглася вся група.

Я не знаю, кому спала на думку ця дурна ідея, але на ранок було призначено своєрідну дуель. Обидва мої залицяльники були такі розлючені, що охоче перегризли б один одному горлянки без зайвих церемоній, але всі вважали, що буде краще, коли хлопці за всіма правилами стануть на двобій. Я лежала в своєму наметі, ревла і ніяк не могла вирішити, за кого ж мені боятись.

Уранці всім було ясно, що за Ральфа боятися нема чого, навіть чабан, що пас вівці й кози і бачив, як Ральф і Юрген вийшли на поле бою і не могли його одразу ж розпочати, бо судді ніяк не доходили згоди щодо якогось там прийому, — навіть чабан, і той запитав, чого це малому чорнявому захотілося, щоб його поклав на лопатки білявий.

Нарешті звільнили місце для двобою, я гарячково бажала удачі то Юргенові, то Ральфові; аж ось іззаду на Ральфа зненацька кидається чорний баран, котрому, видно, надокучило вже чекати. Не встиг Ральф отямитися, як розлючений баран повалив його на землю й хотів буцнути ще раз. Але в цю мить Юрген скочив баранові на спину, різко смикнув його за роги, той перелякався, круто повернувся і майнув до своєї отари, скинувши по дорозі Юргена.

Ми всі розреготались, Юрген підвівся, підійшов до Ральфа, що все ще отетеріло розтирав собі забите місце, а потім раптом замахав кулаками й загорлав:

— Чортів цап, щоб ти здох!

В обох у них уже вкрай розвіявся серйозний настрій, без чого дуель просто неможлива. Юрген вигукнув:

— Воно навіть краще, що баран помотлошив тебе, а не ти мене! — і подав Ральфові руку.

Цим мені Юрген страшенно сподобався, але вже за годину він влаштував мені нову сцену, бо я дозволила Ральфові нести свій спальний мішок. Він терпіти не міг, щоб іще хтось був біля мене.

Тож я подумала про його антипатію до тебе і саме хотіла запитати батька, що він про це думає, та батько поклав на стіл газету і сказав: «Звичайно, Стефану в Кракові робити нічого. А «рено-16» він, мабуть, мимохідь побачив у автомагазині. На машинах я знаюся краще за нього». — «А навіщо йому нас дурити?» — запитала я. — «Хіба я знаю, — відповів батько. — Та це не має ніякого значення. Він зник з Польщі у 1946 році. Чого раптом через двадцять років йому заманулося прийти до мене? З цікавості? З почуття дружби? Але ж він не видається ані надто цікавим, ані моїм щирим другом».

— Схиляю голову, — зауважив я, — твій батько — розумний чоловік.

Ми не засиджувались за сніданком і пішли тією самою дорогою, що й учора. Було ще досить холодно, особливо в гірському лісі. Але небо було безхмарне, отже, день мав бути теплий. Стежка звузилась, Барбара йшла попереду, і мені було приємно слідкувати за її рухами. Мені й тепер здавалося, що вона свідомо пускає в хід

усе, на що здатна. Вона мала щось на думці і йшла до своєї мети, коли розповідала мені:

— Я нічого йому не відповіла. Я боялася, що коли заговорю про тебе, батько може запитати, чого це я отак, ні сіло ні впало, дала згоду їхати з тобою. Юрген з цього приводу вже докоряв мені. Він сказав, що ти абсолютно декласований елемент, котрому не варто було й руки подавати.

А я і не подала її тобі — пам'ятаєш? — тільки не через Юргена, а з внутрішньої спонуки. Мені здавалося, що коли ти її боляче стиснеш, я не зможу навіть зойкнути.

Вона повернулася до мене, почекала, поки я підійду ближче, і сказала:

— Адже я й не зойкнула, коли ти в «Кракові» затягнув мене до свого номера.

— Навпаки, — зауважив я.

Вона усміхнулась.

— «Навпаки» теж не можна сказати. Я про все подумала, стоячи перед дзеркалом у твоїй ванній. Навіть про те, що ти можеш вирішити, ніби я дурне дівчисько. А чи було коли-небудь у тебе таке відчуття: ти думаєш одне, а дієш зовсім по-іншому? І у Вроцлаві,—я теж не замикала дверей, хоч їх можна було замкнути, — коли б ти прийшов, я, мабуть, не чинила б опору. Але якби це сталося там, було б дуже жаль. Адже я тебе ще не кохала. Просто я надто багато випила вина. Трохи була в тебе закохана вже й тоді, але тільки тому, що ти добре грав роль Симонова. І взагалі був хороший. Власне, кращий, ніж зараз.

— Оце так фокус! — сказав я. — Ти була тоді для мене чуже дівчисько, і ми танцювали в одному з найкосмополітичніших барів.

Барбара похитала головою.

— Я вже не була тобі чужою. Навіть тоді, коли ти виявив бажання поїхати зі мною до Польщі. Того вечора, коли ми говорили про тебе, батько сказав: «Людина, котра шість років за найжахливіших обставин боролася за свою батьківщину, не може зовсім вирвати її з свого серця. Це просто неможливо. Стефан зазнав якогось шоку».

Я пригадала твої очі, сірі й ніби холодні, але насправді — сумні, і подумала, що батько має рацію, але водночас мені видалося, що між вами все-таки є щось спільне, щось важливіше за те, про що я знала. «Він чомусь видається мені людиною, котра хоче забути про давні гріхи», — сумно сказав батько.

До того часу я не наважувалася запитати в батька, чи він — ну, цілком особисто, в душі — відчуває хоч якусь провину за ті речі, що діялися тут у війну. Може, тому, що мені було просто страшно.

Я завжди могла говорити з ним про що завгодно, про що завгодно могла запитати. Він не був для мене господь-бог, який усе знає, він був щось більше. Мій перший спогад про нього: крута вулиця, на самій горі — школа, у якій батько вчителював, а внизу — наш дім. Коли батько був дома, вулиця та видавалася мені дуже крутою, а коли наша служниця випускала мене назустріч батькові, — зовсім рівненькою.

Пізніше, коли батько став студентом, я три роки жила в своєї бабусі, у його матері. Я називала її «ба», а в душі — пані аптекаркою, так само, як усі сивоволосі дами, що приходили до неї в гості. Я вже була досить доросла для того, щоб розуміти, що я мушу любити її. Але вона нічим не була подібна до мого батька, навіть розуміння добра і зла в них було різне, а тільки за те, що вона любила мене й опікувалась мною, я не могла її полюбити.

Адже й батька я любила не лише за це. Я любила його, наприклад, за апельсини.

Одного разу, коли ще взагалі фруктів було мало, не кажучи вже про південні плоди, він приніс мені з якогось прийому апельсин. Багато років потому, коли я дедалі більше переконувалась, яким тягарем для нього є навіть найменша брехня, нещирість, коли я побачила, як невимовно тяжко йому, приходячи в лікарню до своєї матері, що лежала хвора на рак і що чекала смерті з дня на день, свідомо говорити неправду, тільки тоді я по-справжньому зрозуміла, що для нього значило взяти зі столу отой апельсин і потай сховати його в кишеню.

Без біблійних сентенцій він навчив мене розуміти, що означає чесне життя.

Якось, — ми жили тоді в Дрездені, і мені було чотирнадцять років, — ми взяли напрокат яхту і стали страховиськом на озері, бо човен наш мчав, куди йому заманеться, а не туди, куди хотілося нам. Зрештою, я раніше за батька второпала, як керувати яхтою.

Той день я запам'ятала до найменших подробиць, так наче це діялося вчора. Була остання неділя вересня. На блакитному небі — ані хмаринки, береги озера грали всіма барвами осені. На мені були червоні силастикові штани й білий светр. Найбільше мені запам'яталася одна берізка: низько схилившись над кручею, вона раз по раз стиха ронила своє листя. Чоловік і жінка, котрі перед нами взяли шлюпку, сварилися через якусь сумочку, що її десь загубили. В кіоску продавалися самі тільки тістечка із сливовим джемом; якогось хлопця в плавках ужалила в пуп оса. На автомобільній стоянці два поліцейських вовтузилися біля «трабанта», що ніяк не хотів заводитись.

У мене було таке відчуття, наче всіх людей об'єднувало щось спільне: сім'ї, — на-

віть ту, що сварилася, — парочки, продавщиць, що торгували тістечками, хлопця, котрого вжалила оса, поліцейських-регулювальників, шоферів, людей, що давали напрокат човни, а також тих, що на них каталися.

Тільки ми з батьком були самі. Вітер вщух, проте наш човен потихеньку-помаленьку таки прибився до берега.

— Розкажи мені про маму, — попросила я.

Я думала в ту хвилину не так про матір, як про те, що мій дід-священик учора приїздив до Дрездена і приходив не до нас додому, а до мене в школу, і додала:

— Чому ти не підтримуєш жодних стосунків з дідом?

— Твій дід і я надто по-різному ставимося до багатьох речей, — відповів батько.— Причому до найважливіших.

— Розумію, — відказала я.

Дідусь на прощання говорив мені, що він щодня молить бога, аби знову була єдина Німеччина. Я вже давно знала, що дідова Німеччина і Німеччина мого батька — це не одне й те саме.

Чи завжди було так?

З допомогою весел ми знову відпливли од берега, і батько розповів мені, як це сталося, що він почав «думати інакше».

Отоді я вперше почула твоє ім'я, Стефане. Затоваришувавши з тобою, батько навчився розуміти, що можна любити Німеччину, не прагнучи того, щоб вона панувала над усім світом. Але коли він повернувся на батьківщину, тодішні власті заявили, що він поводився в Польщі, особливо в Данцігу, не гідно німця. Його позбавили права вчитися далі й забрали в армію. На початку війни він знову опинився у вашому місті. Надто там він соромився свого мундира, і все ж пішов у той дім, де ви мешкали. Він не застав ані тебе, ані твоєї сестри і лиш довідався, що твого батька застрелили. Обережно розшукуючи вас, він переконався, якого лиха заподіяно вашій країні. І там він пережив найстрашніше в своєму житті, від чого, як він сказав, усе в його душі перевернулось, я не знаю, чи ти розумієш мене.

Коли ми пливли тоді по озеру, він не захотів розповідати подробиці, і я не наполягала. Але тепер, коли він заговорив про провину, — так, і про свою провину, — я зажадала, щоб він розповів про все. Ризикуючи навіть, що та провина виявиться більшою, аніж я здатна знести. Я була достатньо доросла, щоб прийняти якесь рішення, а він завжди мене вчив, що, перш ніж щось вирішити, треба знати правду.

Батько розповів мені все. Якось пополудні його роту підняли по тривозі, посадили в грузовики і привезли в центр міста. Вони повинні були перекрити невеличку, але велелюдну вулицю й блокувати усі входи та виходи з будинків. Солдати іншого підрозділу відгородили тротуари від бруківки. Жінок і дівчат зганяли на один бік вулиці, туди, де стояв мій батько, а чоловіків — на другий. Батькові зробилося млосно, і спершу він хотів просто заплющити очі. Над входом до костьолу, якраз навпроти, він угледів якийсь візерунок і втупив у нього погляд, але потім присилував себе широко розплющити очі, щоб якнайкраще придивитись до всього: до облич своїх товаришів, до облич тих, кого затримали, і передусім до обличчя чоловіка в цивільному вбранні, котрий відібрав чотирнадцять дівчат, яких солдати посадили в машину, що повільно котила за ним. Посправжньому батько розгледів тільки одне дівоче обличчя. Він сказав, що бачив багато страшного на війні, але такого невимовного жаху, який світився в очах тієї дівчини, йому не доводилось бачити ніколи. Її золотиста груба коса, перекинута через плече на груди, була зв'язана на кінці невеличким бантом у червону крапочку. На вулиці уже всі знали, — і дівчата, котрих відбирали, і він, що стояв з гвинтівкою в руках, захищаючи тих, хто відбирав, — що дівчат повезуть у вермахтівський бордель, а один солдат сказав батькові, що їхня рота матиме право першою доступитися до них, на знак винагороди. Мій батько й досі не забув того дівочого обличчя з білявою косою — воно стало для нього обличчям Польщі. Він також зрозумів тоді, що його обличчя для поляків стало обличчям Німеччини. І він робив усе можливе, щоб спокутувати свою провину.

Дочка сповідається в гріхах батька, після чого буде розгрішення, — подумав я.

— Скільки клятв ти зараз порушила?

Барбара здивовано глянула на мене.

— Я хотів сказати, що ти зрадила таємницю сповіді.

Вона похитала головою.

— Це зовсім не сповідь, і не таємниця, Стефане. Адже ти набагато розумніший за мене, краще знаєш життя. Ти мусив би це зрозуміти: коли людина переживе щось подібне, або хоча б дізнається про таке, їй потім не так просто...

Вона не знаходила слів, а може, не наважувалась докінчити те, що хотіла сказати.

Я продовжив за неї:

— ...то потім їй не так просто жити, не зробивши певних висновків. Це ти хотіла сказати? — іронічно запитав я.

— Так, саме це, — відказала Барбара. — І нічого глузувати.

— Мене вже життя навчило, правда? — сказав я. — Ну, а які висновки з тієї історії зробив для себе твій батько? Може, він застрелив того, що відбирав дівчат?

Я ледве стримався, щоб не додати: чи, може, він скористався з привілею, який на знак винагороди було надано його роті? Але я не хотів ображати ані Ноймана, — котрого я, безперечно, відвідав лише тому, що в моїй пам'яті він лишився, як кажуть, добропорядною людиною, — ані Барбару, котрій я лише прагнув допомогти тверезо, без сентиментів дивитися на речі.

— Це було б рівнозначне самогубству,— відповіла Барбара.

— Вірно, — кивнув я. — Отже, при першій же нагоді він перейшов до партизан?

Вона знову похитала головою.

— Він сказав, що коли людина знає тільки, проти чого вона повинна боротись, але не знає, за що — у неї не вистачило б сили на боротьбу.

Мені навіть шкода її стало за таку сліпу віру.

— Це манія величності — умовляти себе берегти силу для того, щоб колись щось змінити. Ти бачила коли-небудь людину, котра помирає з голоду?

— Ні, — відповіла вона.

— А я бачив. І зовсім недалеко, за якихось двісті-триста кілометрів, спалювали тисячі тонн пшениці. Мене намагалися переконати, що коли б не спалили тієї пшениці, ціна на неї так упала б, що помирали б голодною смертю діти робітників-фермерів, які вирощують пшеницю.

Я будував розкішні готелі, з кондиціонерним устаткуванням у кожному номері, із стерильно чистим, збагаченим на кисень, повітрям, а за два-три кілометри від готелю люди жили в земляних норах або в халабудах із бляхи, пили гнилу воду, я навіть сказати не можу, скільки вони вдихали за кожним подихом бактерій; з кожних п'яти дітей четверо помирає у віці до десяти років. А хіба я можу щось змінити? Я можу зробити великодушний жест, наслідок якого був би один: він іще дужче увиразнив би безглуздість, хаос, серед якого ми живемо.

Барбара хотіла щось заперечити.

— Дай мені висловитись. Ти ж казала, що я цинік.

— Ти зі шкури пнешся, щоб бути ним,— заперечила Барбара.

— Я не прагну цього, і я не цинік. Я не нехтую життям. Життя нехтує нами. Воно робить нас смішними...

— Ти нарікаєш на життя і...

— Авжеж, — кивнув я. — Воно ні погане, ні гарне, це наша зарозумілість вносить поправки у його моральні засади. Воно робить з нами, що йому заманеться, і ми — лише блазні. Під час кубинської кризи я був у Флоріді. Мій господар, один з ділових партнерів Помселло, разом з дружиною і двома хортами заліз у протиатомний бункер, забезпечений повітрям, водою і харчами на вісім тижнів. Окрім того, в бункері було два автомати, на випадок, якби хтось зазіхнув на нього. Ідіотизм, правда ж?

Барбара кивнула головою.

— Я лишався в його будинку, — провадив я, — чекаючи, чи не спаде на думку котромусь із тих, що сидять біля кнопок, пальнути ракетою. Це було також безглуздя — із двох безглуздих можливостей вибрати другу.

— Людина, котра, як ти, говорить про безглуздість, — зауважила Барбара, — сподівається, зрештою, знайти глузд у всьому. І може, саме тому тобі закортіло в Польщу, і тобі... — вона завагалася, а потім, сміючись, додала: — тобі потрібне було алібі для самого себе.

II.

Ми залишили позаду полонину з гірською хатою, що сьогодні була відчинена, і пішли вгору крутою стежкою, всіяною рінню; діставшись до роздоріжжя, рушили одним з відгалужень далі і невдовзі вийшли на ще одну, трохи меншу за першу, полонину. Скраю стояла складена з грубих колод вівчарська колиба. З дерев'яної рурки у пожолоблене від часу корито, видовбане в колоді, текла вода.

Ми посідали на величезній доломітній брилі, — між колибою і джерелом, — подібній до викинутого на берег мертвого кита.

Я ліг на спину і крізь напівзаплющені повіки стежив за парою орлів, що ширяли високо в небі.

— І тому, — промовив я, — батько послав тебе зі мною?

— Ні, — заперечила Барбара. — Він вважав, що тобі потрібен бодай якийсь привід, щоб поїхати до Польщі. Він не вірив, що ти сам зважишся на це, повернешся в рідний край — отакий заморожений, яким був тоді.

Я відчував — у цю мить вона всміхнулась у звиклій для неї манері Армії спасіння.

— Можливо, сказав він, було б непогано, якби біля тебе хто-небудь був. Він не думав і не гадав...

— Що ти свою місію пошириш аж до постелі, — докинув я. — Цього він справді не міг припустити.

— Хай і так, — спокійно відказала Барбара. — Мені й самій це спало на думку лише біля саркофага Ядвіги. А може, ще навіть тоді, коли ми підвозили маленьких дівчаток і ти вперше забув сховатися за маскою циніка.

— Дурниці, — сказав я. — Я не люблю дітей.

Барбара рвучко повернулась і подивилася мені прямо в вічі. На голову їй упала тінь орла.

— Ти не любиш дітей?

— Я ж сказав.

Барбара вмовкла. Її мовчанка, зрештою, видалася мені надто довгою, я прикрив долонею очі і глянув на неї. Вираз Барбариного обличчя був якийсь дивний, він так швидко мінявся, що не можна було встежити за ходом її думок. Здавалось, ніби Барбара враз віддалилась од мене, але, може, лише тому, що вона підвела голову.

— Може статися, що і я матиму дитину... — промовила вона.

Я пошукав очима орлів. Вони і досі кружляли над нами, один за одним... Десь у неприступних хащах орли зів'ють собі гніздо...

— Я бачив фільм, — сказав я, — у якому Австралія стає останнім притулком людини. Островом, на якому ще певен час могло існувати життя. Люди шикувалися в довгі черги, кожен одержував таблетку, кілька грамів людської смерті, — тільки звірі, ідіоти або злочинці можуть народжувати дітей у цьому світі.

Тепер Барбара знову наблизилася до мене, вона навіть схилилася наді мною, я міг розгледіти в її карих очах навіть сірі цяточки.

— Фільм, Стефане! І ти повірив фільмові? — вона всміхнулася.

— Нічому я не вірю. — Я заклав руки за голову. — Мені не потрібен фільм. В мене є своя голова на плечах, і я не маю жодних ілюзій. Людина стала анахронізмом. Механізми, створені нею, рознесуть її на шматки...

Барбара знову випросталась, тепер я вже ясно бачив, що вона одсунулася від мене.

Не знаю, скільки часу ми мовчали, я — лежачи на камені і вдивляючись у порожнє небо, бо орли, видно, вибирали десь місце для гнізда, а Барбара — підібгавши під себе ноги і переплівши на колінах пальці рук. Вона сиділа непорушно й дивилась просто себе.

Через якийсь час вона встала і пішла до джерела, що витікало з дерев'яної рурки в корито; я не знаю, напилася вона чи тільки вмочила руки у крижану воду. Коли вона повернулася і знову сіла на старе місце, руки в неї були червоні.

Вона сказала:

— У селі, де живе мій дідусь-священик, є схоже на це джерело. Старі люди вважають його чудодійним.

Я запитав, на яке чудо сподівається вона.

Барбара не відповіла.

Коли вона підвелася і пішла геть, я міцно вчепився за камінь, щоб не підхопитись і не кинутися за нею. Невже мені хотілося звити з нею гніздо, мати дитину, годувати її і проміняти свій тверезий розум на сподівання й страхи?

Я лежав на кам'яній брилі, подібній до викинутого на берег мертвого кита. І раптом відчув, що з мене досить, що я ситий по саму зав'язку її життєлюбною місією. Нехай вона побачить, що таке людина!

Я їхав дуже швидко. Коли попереду показався табір, Барбара запитала:

— Поїдемо туди?

— Освенцім, — сказав я, — або Аушвіц, коли хочеш.

— Чому саме тепер? — запитала вона.

Я не відповів.

Ми не обмовилися більше жодним словом, ані біля крематорію, ані біля табірних воріт, що обіцяли свободу, здобуту працею, ані біля ляльок, якими гралися колись діти і яким «Циклон В» нічого не міг заподіяти. Мій мозок поволі ціпенів, і нічого з того, на що ми дивилися потім, я вже не бачив.

Ми поїхали назад, трохи згодом я зупинився, і ми вийшли з машини; осторонь дороги в ріденькому лісі ми сіли на повалене дерево.

Барбара дивилася кудись повз мене.

Сідало сонце. Мені закортіло перенестися туди, де воно невдовзі сходитиме. Чого тільки я сюди приїхав?

Барбара тихо промовила:

— Навіщо ти мене повіз у цей табір?

Хай сама собі відповість: Освенцім проти Норберта Ноймана!

— Яке відношення має мій батько до Освенціма?

В ту мить мені було байдуже до Ноймана, я думав про вісімнадцять років, проведених на чужині.

— А може, — почав я, — може, він допомагав будувати цей табір?

— Ні!

— Ні? Справді ні?

Тут уже йшлося не про вчинки якогось там прусського короля, що загарбав шматок Польщі. Тут ішлося про вчинки батьків.

— Хіба ти не помітила тут білявої коси, серед безлічі отих кіс, що лежали за склом? — спитав я. — Хто може довести, що ота коса не належала одній з дівчат, котрих твій батько допомагав виловлювати для борделя?

— Ні, — пробурмотіла Барбара.

Вона дивилася просто себе, йдучи думкою вслід за тими дівчатами: з вулиці у грузовик, з грузовика — в бордельні лігва; вона чула їхні крики, бачила, певне, як вони бороняться, а потім — ворота, що обіцяли свободу через працю, і гучномовець, котрий стрічав їх словами, що той, хто проживе за цими воротами довше як три місяці — злодій. Білява дівчина не була злодієм — її коса лежала поверх цілої гори волосся, жменька її попелу розвіялась понад Віслою. Людина — це павук, що біжить од вікна в темний закуток за шафою. Можна жити в Боготі і в Ріо. Барбара могла б жити зі мною навіть у Сайгоні, коли б вона зрозуміла, що людина — павук. Там, де немає марновірства, немає і привидів.

— «Найстрашніше в житті» — сказала ти, — вів я далі. — Моє «найстрашніше в житті» сталося на тій самій вулиці і в ту саму годину, що й у твого батька. Я стояв під отим візерунком над входом до костьолу. Одна з дівчат, котрих допомагав ловити твій батько для солдатського борделя, була не білява. Вона мала таке саме волосся, як ти, звали її Ада, і вона була моєю сестрою. Можливо, ми щойно бачили і її волосся.

Барбара знітилася, спина її вигнулась дугою, я міг би перерахувати всі її шийні хребці; в цю мить її ще понімає страх — але пізніше вона вже страху не матиме, підбадьориться, втративши надію, котра породжувала страх.

Мені здалося, що я відчуваю, як вона прощається із своїм дитинством, із світом крем'яшків, прозорих і помальованих всіма барвами, від чорної до білої, повитих жилками минулого, такого повчального, за яким можна простежити, слідкуючи за вказівним пальцем такого-собі Ноймана.

— Волосся моєї сестри Ади не лежить за склом, — провадив я. — Вона вибрала бордель. Проститутки й генерали живуть найдовше.

— Мій батько каже, — мовила Барбара, — що німці повинні їздити в Освенцім доти, доки не зотліє гора дитячих черевиків...

— Бурмотіти mea culpa[1] і бити себе в груди, — відказав я.

Вона випросталась і похитала головою.

— Німеччина нічим не компенсує заподіяного, поки сама не стане добропорядною, — каже він.

— Проповіді твого батька, — заперечив я, — благородні, але й страшенно безглузді.

Барбара довго мовчала.

Відтак заговорила знову:

— Ти кажеш, що вибухне війна і вся земна куля обернеться на крематорій. І тобі абсолютно байдуже, буде війна, чи...

Я перебив її:

— Не байдуже. Але ж я нічого не можу зробити, щоб її не було.

— А мій батько дещо може зробити, і він робить, — переконливо сказала вона. — Хоч, звичайно, про жодні його геройства я розповісти не можу. Після війни він повернувся додому і став учителем. Навчав дітей читати й писати, а також розуміти, що немає «Німеччини над усе», так само, як немає «клятих поляків». Потім хтось вичитав у його особистій справі, що він кілька семестрів вивчав економіку. Його забрали з школи й призначили керівником торговельного відомства. Відтоді він тільки те й робить, що дбає, аби люди могли купити в крамницях усе, що їм потрібно, і все, що вони хочуть. Ти дуже уїдливий і зарозумілий, але, мабуть, і ти помітив, що тепер існує й інша Німеччина, відмінна від тієї, яка напала на вашу країну і збудувала Освенцім.

— Аякже, — сказав я, — і породила тебе.

— Що ж, нехай і мене. Тільки чому ти так хочеш переконати мене, що людина — гидота? Чи, як ти там сказав — злочинець, зловмисник? Та тому, що ти по мені побачив, що це не так. А хіба я сама по собі стала такою? І я не виняток, таких більшість у нашій країні. І в Польщі також. Оце і є те, що зробив мій батько, усі батьки мого покоління і у нас, і в Польщі, щоб не було твоєї війни.

У мого батька був начальник, його щирий друг. Він був командиром Інтернаціональної бригади в Іспанії, потім — в'язнем Бухенвальду, зараз його вже немає серед живих.

Батько береже одне його висловлювання, воно висить у нього на стіні в кабінеті міністерства. Ось воно:

«Коли ми доможемося, що Німеччина більше ніколи не ховатиме за спиною дубця, тоді, нарешті, ми триматимемо в руках скатерть-самобранку, а Європа — щонайменше те саме».

Може, ти скажеш, що це теж проповідь?..

Я побачив перед собою Норберта Ноймана, переді мною вишикувались Нойманові поляки, я збудував сотню готелів, а вони — пам'ятник в Освенцімі; вони вкрали мої готелі й хотіли вкрасти у мене право бути самим собою, ніким іншим, а самим собою.

— Не говори більше! — промовив я стиха. — Я ненавиджу вас.

Барбара здригнулась, вона пополотніла, і червоні плями виступили в неї на обличчі.

— Упізнав чи не впізнав тоді мій батько твою сестру, — спокійно сказала вона, — тепер це нічого не змінить. З тієї вулички твого рідного міста ви пішли в різних на-

[1] Моя провина *(лат.)*.

прямках. Мій батько почав усе заново, а ти на всьому поставив хрест.

Хіба я не чекав, поки Ада в бордельній машині штабу дивізії спокійно переїде через міст під Конєчніном? Чи, може, я був просто месником і, крім помсти, не бачив ніякої мети? Може, мені слід розказати Барбарі про два Адині будинки розпусти у Франкфурті-на-Майні і про могили обох моїх братів? Про ту, що на сільському кладовищі, і про ту, що бозна-де?

Як називається та точка, де я «поставив хрест», тобто коли почав жити в цьому шаленому світі як людина розсудлива, це, зрештою, не мало жодного значення. Може, це була й не одна точка, а цілий ряд. Сума точок утворює лінію, а мої точки, можливо, розташовані на лінії, що утворює замкнене коло. І от зараз коло замкнулося, і я знову опинився там, де вже колись був.

До мого слуху долинули Барбарині слова, можливо, вона говорила весь час:

— ...допомогти створити світ, у якому не можна було б жодну дівчину зробити проституткою, а ти...

Здавалось, вона не може підібрати належного слова, яким хотіла назвати мене на противагу своєму батькові. Як і завжди, я не дбав про те, щоб розірвати замкнене коло.

— А для мене, — продовжив я її мову, — проститутки такі ж байдужі, як і політики Армії спасіння, як генерали-атомники, буддійські священики, ацтекські боги, або, скажімо, дівчатка, для яких світ — не що інше, як книжка з картинками про Гензеля і Гретель.

— Я це знаю, — сказала Барбара.

Мене пойняло дике бажання відлупцювати її, і бити доти, доки вона не скаже, що не вірить у це.

Вона підвелася й розгладила сукню.

Мені досить було простягти руку, щоб доторкнутись до неї. А вона, не обертаючись у мій бік, прямувала до машини.

12.

Біля готелю Барбара сказала:

— Завтра вранці я хочу виїхати звідси. І прошу тебе, Стефане, візьми собі інший номер — або мені, як вважаєш за краще.

— Це ж смішно!

— Тоді я сама спробую.

Я пішов до адміністратора, намолов йому всяких нісенітниць, буцімто зустрів знайомого.

Адміністратор дуже вибачався, але, на жаль, в нього не було жодного вільного місця.

Я нагадав Барбарі про те, що вже казав їй на початку нашої подорожі, що ніколи не домагаюсь прихильності у дівчат, котрі того не хочуть.

Вона кивнула головою.

Ми чекали, поки принесуть вечерю. Я розповів Барбарі, як колись у великодню ніч знепритомнів її батько, — про Аду я не згадав у своєму оповіданні,— і, як ми потім ще пили, як я проводжав його додому, як пробила північ і церковні дзвони сповістили, що настав великдень, як ми вдвох на повен голос заспівали на безлюдних нічних вулицях пасхальних хоралів, він німецьких, а я польських. Він запевняв, що польські — веселіші, а німецькі — побожніші, і сказав, що коли б він був папою римським, то звалив би їх усі до одного казана й зробив з них веселу побожність.

Замість замовленої вечері сам директор готелю приніс нам hors d'oeuvre [1], якого ми не замовляли; він сказав, що на вечерю ми можемо одержати півника або баранину прямо з рожна, на наш вибір. Мовляв, сьогодні звідусюди з'їхалися колишні партизани, і за півгодини неподалік від готелю запалає велике вогнище, отож нас обох від щирого серця запрошують на цю невеличку урочистість. Я глянув на Барбару, вона кивнула головою.

— Гаразд, — сказав я. — Ми з вдячністю приймаємо ваше запрошення.

Ми, звичайно, розуміли, що колишнім партизанам навіть на думку не спало б запрошувати нас, двох чужинців.

Досвід підказував мені, що до вогнища можна йти хоч і в бікіні, проте на плечах і шуба не завадить, тож ми захопили з собою ковдру.

Посеред дороги між готелем і лісом височів величезний стос дров. Шеф-кухар удвох з помічником принесли три алюмінієві посудини, місткістю з кубометр кожна. Дерев'яні розвилки, так само як і рожни, були налаштовані загодя, а все ж наче чогось іще бракувало.

На багатьох чоловіках, що зібралися біля вогнища, були коротенькі кожушки, які носять верховинці, а один високий сухорлявий чоловік моїх років у білій нейлоновій сорочці з розстебнутим коміром накинув на плечі вовняну ковдру.

Зненацька звідкись виринув директор готелю, він хотів нас познайомити з чоловіком у нейлоновій сорочці. Це був один з керівників словацького повстання, нині — відомий літератор. Я не мав бажання ні з ким знайомитися.

---

[1] Закуска (*франц.*).

Біля готелю зчинився галас, то викотили бочечку словацького вина, поставили її між кам'яними брилами, і чоловік у нейлоновій сорочці запалив багаття. За якихось дві-три хвилини полум'я охопило весь стос дров, заввишки з людину, високо вгору шугнули іскри. Широким півколом чоловіки стояли навколо вогнища, за ними — ліс, а третє коло утворювали гори.

Я побоювався, що хтось — можливо, словацький літератор — виголошуватиме промову; ніяких промов не було. З багаття залізним прутом витягли кілька розжарених головешок і поклали під рожни, на яких були понаштрикувані півники й великі шматки баранини. Відкрили бочку з вином, і кожен брав собі, що хотів: вино, м'ясо і хліб.

Дерев'яний стос із тріском завалився, язички полум'я облизували жар, коло чоловіків звузилось, вони сиділи на камінцях, на землі, навпочіпки. Я знайшов для Барбари й для себе колодку, яку, мабуть, хтось передбачливо умисно не вкинув у вогнище. Ми сиділи, притулившись одне до одного, і Барбара накинула мені на плечі край своєї ковдри.

Чоловіки заспівали; інколи співав хтось один, а решта тільки мугикали, інколи співали всі п'ятдесят чи сімдесят чоловіків, не голосно, але їхнім співом сповнювалась уся долина, як зауважила Барбара.

До нас підійшов чоловік у нейлоновій сорочці, Барбара ще ближче присунулась до мене, чоловік сів біля неї. Він сказав усього два чи три слова, які належало сказати господарю, Барбара подякувала, але він і далі сидів з нами.

Біля вогнища стояв сивий, худий чоловік, в обох руках він тримав по келиху. Його очі були посаджені так глибоко, що здавалось, ніби він зовсім незрячий. Наш сусіда назвав його прізвище, прізвище одного з легендарних командирів Татранських партизанів. Усю його рідню аж до третього коліна фашисти знищили в Освенцімі.

Чоловік підняв келих:

— А цей келих, друзі, — за покійних!

Усі піднесли келихи, чоловік вилив вино зі свого келиха у вогонь; усі вилили по кілька крапель на землю...

— А тепер вип'ємо за життя! — вигукнув чоловік.

Усі піднесли келихи і випили за життя. Я випив за життя і вилив кілька крапель на землю за покійних.

— Він — учитель німецької мови, — сказав наш сусіда і заспівав пісню. Співав сам, низьким, дужим голосом.

У нього дикувате, добре, веселе й розумне обличчя, сказала Барбара, коли ми нарешті пішли, а наш сусіда сів навпочіпки біля останньої групки, яка тісним колом оточила пригасле вогнище і впівголоса співала якусь сумну баладу.

Ми ще чули його голос крізь відчинене вікно, коли я поклав на Барбарине тіло руку й відчув, як вона спершу намагалась чинити опір, а потім ураз ослабла.

Пізніше все затихло, геть усе, навіть Барбариного дихання я не чув, хоч голова її лежала на моєму шрамі. Я збудую їй дім-мрію, думав я, може, біля моря, десь на березі Мексіканської затоки, або в Новій Зеландії. В Новій Зеландії краще з усіх поглядів. Я знав навіть підходяще для цього місце, за дві-три милі від Нейпіра — море, ліс, гори, гарячі джерела, чудовий клімат. Я ясно бачив перед собою бухту. І заходився в думці проектувати наш дім; мені здається, що я й справді називав його «нашим».

І раптом Барбара промовила — її гучний голос порушив нічну тишу, яка панувала довкола і в якій я почав будувати для неї дім.

— Джерело не чудодійне.

Я спершу замислився, яке джерело вона має на увазі.

— Звичайнісінька вода, — провадила Барбара. — Ти доторкнувся до мене, і я піддалася.

— Я одружуся з тобою, — сказав я. — Серйозно я не говорив цього ще жодній жінці.

Барбара мовчала, і я не знав, що казати далі. В думці я й досі будував їй дім, за дві-три милі від Нейпіра. Трохи згодом Барбара запитала:

— У тебе нема чогось випити?

Я відкоркував пляшку содової і подав їй склянку. І хоч була напівтемрява, побачив, що на тому місці, де колись лежала Барбара, зараз була зовсім інша жінка. У неї були маленькі Барбарині груди, гарної форми стегна, вона мала повні, трохи бліді Барбарині вуста, але коли вона сказала, що випила б коньяку або ще чогось міцного, я відчув, що це була чужа жінка. Вона дивилася мені прямо в вічі, і з них я читав, що і я чужий для неї.

Я налив їй віскі.

Коли я прокинувся, був уже холодний ранок. Барбара сиділа вдягнена в кріслі, підібгавши ноги, а руки її лежали на колінах; вона роздивлялась на мене. Здавалось, вона просиділа отак усю ніч, чекаючи, поки я прокинуся, щоб подивитися на мене своїми холодними, ясними очима. На ній була її кордова, оливкового кольору, спідничка і жовтий светр, вона ніби й не збиралася їхати від мене.

Очі в неї глибоко позападали, під ними залягли синці. Я знав, що в неї на плечі

родимка. Тепер часто, прокидаючись, подумав я, бачитиму її — світлу й холодну, з синцями під очима і родимкою на плечі.

Вона перевела погляд кудись за вікно і сказала:

— Мені треба повернутися до колиби. Під коритом біля джерела я забула годинник. З твого боку було б мило, якби потім ти одвіз мене на вокзал.

— Ще маємо час, — відказав я.

Вона знову повернула голову в мій бік і подивилась так, як дивилась на мене раніше.

— Уві сні ти перерахував усе, що пропонуєш мені, — промовила вона. — Себе самого ти назвав аж наприкінці. Я ставлю тебе на перше місце. На друге — можливість побачити весь світ з тобою. На третє — дімрію на Північному острові Нової Зеландії. І на останнє — те, що ти збираєшся взяти зі мною шлюб. Диво-дім і шлюб я повертаю тобі назад. Може, ти думаєш, я не хотіла б їх мати? Колись, напевне, я ще жалкуватиму... Чи, по-твоєму, мене не ваблять далекі краї? Ти пропонуєш мені так багато, Стефане. Але ж це усе одно, що компот або фруктове морозиво, а невже ти гадаєш, що тільки цим я могла б жити?

— Отже, я для тебе фруктове морозиво? Або компот? — Я був спантеличений.

Вона посміхнулась до мене поблажливо, як чужа.

— Оскільки ти здатний це зрозуміти, то це не так, — відповіла вона. — Мені хочеться плакати, Стефане. Ні, ридма-ридати, але я не можу бути з тобою. Не хочу заморозити й собі душу.

Нарешті я збагнув: на моєму біологічному конто було зайвих двадцять років.

Вона різко похитала головою...

— Коли б ти у всьому... — вона почервоніла й запнулась, але потім сказала, — ...коли б ти у всьому був такий молодий, як у ліжку...

Я підвівся.

— Не вставай! — похопилась вона, зсунулася з крісла й пішла до дверей. Взялася за клямку й завагалась. Вона розуміла, що коли зачинить за собою двері, це означатиме кінець усьому. Тепер на неї падало світло, і я міг розгледіти її обличчя, наче на великому фотопортреті. Чарівне, спокійне, сумне, проте, як не диво, зовсім не пригнічене молоде жіноче обличчя.

— А ти ще гімн ваш пам'ятаєш? — запитала Барбара, — «...nie zginęła, póki my żyjemy» [1]. Так само і поки я живу, Стефане, я не дозволю робити з себе анахронізму, не дозволю зжерти себе твоїм механізмам. Не знаю, матиму я дітей чи ні — але твій безглуздий світ мене не стерилізує. Я не кролик перед удавом!

Якусь мить вона ще постояла, наче вичікуючи.

Коли я сказав: «Боюсь, що я старію», Барбари у кімнаті вже не було.

Ми досить швидко йшли вгору до колиби на пасовиську, як двоє чужих людей. Ми все сказали одне одному, між нами більше не було таємниць, лишилося тільки відчуження.

Я йшов слідом за Барбарою по гальці, вона дихала легко і без задишки, а мені важко було не сапати. Інколи вона брала мою руку, щоб вилізти на високий уступ, інколи підтримувала мене, коли я сунувся вниз. Барбара розповідала про свою подругу, котра колекціонувала туристські карти з усього світу. Вона також повинна десь дістати для неї карту.

Ми перейшли через засипану рінню канавку; стежка тут роздвоювалась, ми звернули, і лише тоді, коли опинились перед брудно-сірою стіною вапняку, зрозуміли, що помилилися й пішли не тією стежкою. Біля підніжжя навислої скелі буйно розрісся колючий чагарник, ми продерлися крізь нього і опинились перед кам'яною западиною, своєрідною величезною ванною, що була вщерть виповнена снігом.

На невеличкому, завбільшки з долоню, вільному від снігу п'ятачку Барбара помітила яскраво-жовту квітку. Вона присіла навпочіпки, склала долоні чашечкою під жовтою кулькою і сказала, що ще зроду не бачила такої квітки. Я не відповів, я втупився очима в Барбару, дивився на келих її долонь під маленькою блискучою квіткою і не хотів здаватись.

Барбара глянула на мене, і я помітив, що вона вмить усе збагнула. Задумливо, ніби з жалем, подивилася ще раз на квітку і хотіла підвестися. Я перекинув її на спину, на злежалий, сірий сніг. Вона била мене кулаками в обличчя, штовхала коліньми, укусила в руку. Коли я нарешті відпустив її, жовтої квітки не стало.

Я сказав:

— Я лишаюся тут, і ми поженимося.

Моє освідчення не схвилювало Барбару, наче її це зовсім не обходило. Наче я був для неї ніхто. Вона сказала те, про що в ту мить подумала і що не мало ніякого відношення до моїх слів:

— Я дуже рада, що скоро буду вдома. Батько приїздить післязавтра.

Вона раділа, що не буде більше тремтячим кроликом перед удавом. Я збагнув це, і вона також усе добре розуміла. Джерело таки було чудодійне.

---

[1] «...не загинула, поки ми живемо» (*польське*).

Ми знайшли її годинника, він лежав під коритом; дві години тому годинник зупинився.

Ми спакували свої валізки, й коли служник поніс їх униз і ми лишилися самі в номері, я сказав:

— Ти молода відьма, яких за часів середньовіччя спалювали за чарівництво.

Те, що я їй у цю мить признався, як багато вона для мене важила, було таке ж смішне, як і заява директора готелю про те, що ми не можемо поїхати, поки не піднімемось канатною дорогою на Каспрову гору.

Ми не зупинялись до самого Кракова. Дорогою ми розмовляли про її майбутнє навчання та про різні буденні речі, які обом нам спадали на думку. У ювеліра, неподалік від Маріацького костьолу, я купив Барбарі підвісок, майстерно відшліфований, блискучий топаз, як відшкодування за розтоптану квітку в засипаній снігом западині.

На вокзалі Барбара поцілувала мене.

— Я була б щаслива, Стефане, — сказала вона, — якби мені вдалося знайти чудодійне джерело не для себе, а для тебе.

Я не чекав, поки поїзд відійде.

По суті, я не знав до пуття, що робити далі. Тинявся по місту і потрапив у Маріацький костьол. Перед головним вівтарем стояли туристи, і якась молода жінка в окулярах розповідала по-французьки історію вівтаря Віта Ствоша. Я сів на одну з лав і ні про що не думав. Потім поїхав до Вавеля, зайшов у кафедральний собор. Тут теж більш ніщо не приголомшило мене. Королева Ядвіга лежала мертва у своєму саркофазі, а цидулки — то лиш дитячі прохання, що викликали посмішку. Церковні служки запалювали нові свічки для всенощної — адже настала великодня субота, вечір перед вокресінням господнім.

Великдень у нас завжди був великим святом. Всі з'їжджалися додому.

Я сів у машину і поїхав, куди очі світять.

Од позавчорашнього дня я у Варшаві.

Це було перед іспитами на атестат зрілості. На ушестя мене застукали в торунському готелі з однією дівчиною. З дочкою кращого друга мого батька. Коли я тоді повернувся додому, наша квартира видалася мені до болю рідною, а я б хотів, щоб вона була чужа, щоб мені легше було перенести батьків осуд.

Те ж саме я відчував зараз у Варшаві.

Іду вздовж вулиці Нови Свят. Біля одного з газетних кіосків бачу чергу, стаю й собі.

По тротуару в мій бік іде чоловік — це молодий Помселло.

— Хелло! — здивовано вигукує він.

— Хелло! — відказую я.

— Маєш час випити по чарці? — питає він.

Я киваю головою. Я стою в черзі і не знаю, що буду купувати.

Літня жінка за вітриною кіоска нетерпляче дивиться на мене.

Я купую листівку — краєвид Варшави з колоною Зигмунта і поштову марку. Може, пошлю листівку Барбарі. Може, їй буде цікаво дізнатись, що я майже вирішив запропонувати свої послуги щось тут збудувати. Можливо, готель неподалік Закопаного.

Помселло підхоплює мене під руку і розповідає про якийсь скандал у Ріо-де-Жанейро. У чужій країні.

З німецької переклав Яків ПРИЛИПКО

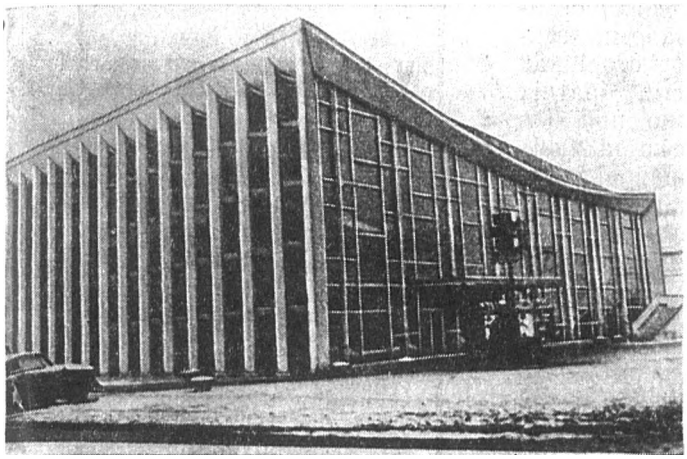

Кінотеатр «Київ» у Кракові.

Кінотеатр «Краків» у Києві.

ЯН ТАБІСЬ

УКРАЇНА І СВІТ

Підвавельський град — Наддніпрянська столиця

Минулого року громадськість Польської Народної Республіки і Радянської України відзначила 10-річчя з дня підписання угоди про постійне співробітництво й дружбу між містами Краків та Київ.

Плоди цієї праці досить вагомі, і не можна в коротенькій статті описати все. Але я спробую дати хоча б загальну картину цього співробітництва й міцної братньої дружби.

Краків'яни й кияни обмінюються досвідом праці, різноманітними виставками і виставами, кінофільмами, інформаційними матеріалами з різних галузей господарства.

Понад двадцять промислових підприємств та установ Кракова та Києва зв'язані міцною дружбою.

Більше як тридцять підприємств української столиці виконують замовлення для потреб польського господарства. Водночас польські робітники й конструктори виготовляють машини для київської кондфабрики, цукрових заводів та багатьох інших промислових підприємств столиці Радянської України.

Неабиякий внесок у розвиток і зміцнення нашої дружби робить молодь. Кілька груп київських школярів провели влітку 1968 року свої канікули на гостинній польській землі.

Не залишаються поза увагою й наймолодші громадяни міст-побратимів. Краківський міський Комітет польсько-радянської дружби організував серед дітей конкурс «Дружба», на який надійшло близько 3000 дитячих малюнків, і 40 найкращих з них експонувалися на Міжнародній виставці у Лейпцігу, Кракові й Києві. Головна тема надісланих на конкурс робіт — це життя й діяльність Володимира Ілліча Леніна.

До студентів Кракова приїздив аматорський студентський театр Київського інженерно-будівельного інституту.

Зміцнюються і поглиблюються контакти між науковцями обох міст. Активно співробітничають Ягеллонський університет та Київський ім. Т. Г. Шевченка. З нагоди 600-річчя Ягеллонського університету звання доктора honoris causa було присуджено видатному українському поетові, перекладачеві польської поезії Максимові Рильському, якого, на жаль, вже немає серед нас.

В гостинних стінах Київського університету часто бувають представники краківського наукового світу. Минулого року високе звання доктора honoris causa було присвоєне відомому польському вченому, ректору Ягеллонського університету Мечиславу Клімашевському.

Співпраця краківського і київського університетів дає плідні наслідки, особливо в галузі історії, філології та інших наук.

Краків'яни протягом останніх кількох років тепло вітали відомих акторів з Києва. Так, наприклад, солістка Київського державного академічного театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка Валентина Река протягом двох сезонів гастролювала в Кракові, виступаючи в ролі Кармен в однойменній опері Бізе. В цій самій опері партію Хозе співав соліст київської опери Василь Третяк, а в ролі Скарпіа в опері Пуччіні «Тоска» виступав незабутній Микола Ворвулєв.

Щира дружба єднає й журналістів міст-побратимів. Редакції «Газети Краковської» та «Київської правди», «Еха Кракова» та «Вечірнього Києва» обмінюються матеріалами, вміщують на своїх сторінках статті про життя братніх країн. Нещодавно при Товаристві польсько-радянської дружби в Кракові організовано інформаційну комісію, яка складається з працівників преси, радіо та телебачення.

Рік у рік краків'яни й кияни зміцнюють і збагачують свої дружні зв'язки. Центр Кракова прикрашає новий кінотеатр «Київ», а кияни нещодавно відкрили в мальовничому районі свого міста величезний кінозал «Краків».

«Дні Кракова» й «Дні Києва», що регулярно відбуватимуться в містах-побратимах, ще більше зміцнять непорушну дружбу жителів підвавельського града з їхніми друзями з наддніпрянської столиці.

«РОЗМОВА СЕРДЕЦЬ»

Варшавське видавництво «ПІВ» випустило друком збірку віршів Миколи Бажана «Розмова сердець» у перекладі Анатоля Стерна.

Журнал «Нове ксьонжкі», редагований відомою польською публіцисткою Зеноною Мацужанкою, яка нещодавно була гостею нашої редакції, видрукував рецензію на це видання.

Оцінюючи збірку М. Бажана, видатний польський письменник, драматург і поет Ярослав Івашкевич пише зокрема:

«З сучасних українських класиків у нас уже були переклади поезій Максима Рильського та Павла Тичини. Зараз видавництво «ПІВ» подарувало нам томик Миколи Бажана. На жаль, розміри цієї збірки не дають повного уявлення про значення творчості Бажана в українській літературі, про глибокий зміст його поетичного доробку. Цей томик дуже скромний. Можна було б його розширити, додавши принаймні чудовий і такий цікавий для нас цикл

Обкладинка журналу «Нове ксьонжкі».

У КІЛЬКА РЯДКІВ

Заслужена артистка Української РСР Діана Петриненко здійснила 45-денне турне по Канаді. Репертуар артистки складався з українських народних пісень та арій з опер українських композиторів. Виступи Діани Петриненко мали величезний успіх. Канадська преса називала її «соловейком з Радянської України».

Нещодавно в гостях у композиторів Угорщини побував київський композитор Ігор Шамо, заслужений діяч мистецтв УРСР.

Він ознайомив музичну громадськість з своїми творами різних жанрів. Угорські митці почули вокальний цикл «Країна-комсомолія», концерт для камерного оркестру, твори для фортепіано та пісні.

Тріо бандуристок в складі Ніни Павленко, Валентини Третьякової та Неллі Москвіної протягом останніх років гастролювало в Сінгапурі, Бірмі, Індії, Непалі та в інших країнах Азії. Вони виконували пісні українських композиторів Лисенка, Білаша, Майбороди, Савицького та інших.

Друге тріо бандуристок, у складі Валентини Пархоменко, Юлії Гамової та Леонори Миронюк відвідало НДР, Канаду. Слухачі захоплено сприймали чудові пісні «Вербіченька» Ігоря Шамо, «Чотири воли пасу я» А. Кос-Анатольського та народні пісні в обробці українських композиторів.

Болгарська газета «Народна культура» (№ 13, 1969) у своєму літературному огляді відзначила повість К. Кудієвського «Падаючий іній». Рецензентка Лілія Кирова пише: «Є письменники, які не можуть бути спокійними спостерігачами. Вони завжди пристрасно обстоюють свої погляди. Таким митцем, який не може обмежити свою емоційну натуру тісними рамками спокійної оповідності, є для мене радянський письменник Костянтин Кудієвський».

Трохи раніше ця ж газета вмістила розгорнуту анотацію на фільм «Дикий мед» за сценарієм Л. Первомайського, що демонструвався в Болгарії.

Болгарська газета «Народна младеж» опублікувала повідомлення ТАРС—БТА під заголовком «Болгарський номер українського журналу». Йдеться в ньому про те, що журнал «Всесвіт» у своїй березневій книжці 1969 року вмістив багато матеріалів про болгарську літературу: переклади віршів Д. Методієва, Н. Зидарова, Б. Паунова, статтю Б. Райнова «Береги реалізму» тощо.

Бажанових поезій «Міцкевич в Одесі», який, на щастя, вже видавався у нас окремо.

Що найцінніше в поезії Бажана і що відразу впадає в око, коли читаєш «Розмову сердець»? Це оригінальний, своєрідний, трошки сухуватий тон, який від молодих років характеризує творчість українського поета.

Своєрідний тон цей подібний до звуків української кобзи і речитативу кобзаря, це не щось вигадане, сентиментальне чи поверхове. У віршах Бажана звучить дуже свідома історіографічна концепція, яка вітає історичну долю України з усіма «вітрами зі сходу», але і з почуттям міцних зв'язків з культурою Заходу. Вірші про скульптури Мікеланджело так само зворушливі, як і вірші про Одесу...

Вірш Бажана пройшов крізь події та боротьбу, перш за все Велику Революцію, потім Велику війну. Немає в ньому лагідності, як і в добі, в якій міститься біографія Бажана, не тільки Бажана-поета, але й Бажана-діяча, немає нічого лагідного.

Вірші Бажана — це вираз особливої індивідуальності поета, а також справжні картини часу, епохи.

В цьому розумінні характерний для поезії Бажана вірш «Ранок», в якому йдеться про враження людей, що перші входять у знищене рідне місто. В наших серцях цей вірш знаходить щирий відгомін. Так само, як Бажан повертався в Київ, ми поверталися до Варшави.

Треба вважати видання томика «Розмова сердець» спробою, заспівом. Микола Бажан нам дуже близький, і цією маленькою спробою ми задовольнитися не можемо».

«ТОПОЛЯ НА ТОМУ БЕРЕЗІ»

В Берліні у перекладі на німецьку мову вийшов друком роман Сави Голованівського «Тополя на тому березі».

Критик Петер Кірхнер надрукував у журналі «Інтернаціонале літератур» статтю, присвячену цьому творові й роману білоруського письменника Я. Бриля «Птахи у гніздах».

П. Кірхнер підкреслює спільне для обох книг велике гуманістичне начало й глибокий оптимізм. Він зазначає, що образ інженера Олега Харкевича, головного героя роману Голованівського «Тополя на тому березі», особливо приваблює читача тому, що своїм девізом він обрав: «бути і залишатися людиною».

Кірхнер пише: «Дія роману Голованівського відбувається в одному місці — на великій дніпровській електростанції, гігантську греблю якої фашисти, відступаючи, хочуть висадити в повітря.

Завдання радянських військ полягає в тому, щоб будь-якою ціною перешкодити виконанню цього наміру. Харкевичу доручають знайти і знешкодити кабель, закладений для здійснення вибуху.

Обкладинки роману Сави Голованівського «Тополя на тому березі» в німецькому і польському виданнях.

Перед війною він працював тут, але став жертвою наклепу і був звільнений з роботи. Тепер Харкевич хоче довести своїми діями силу свого характеру, моральну стійкість і професійне вміння. Та якщо спочатку він керується передусім особистими мотивами, то далі в ході боротьби не на життя, а на смерть, на перший план висуваються ширші, суспільні чинники. Саме вони окрилюють героя на виконання його завдання. Олегові протистоїть у романі Рудь, честолюбець, якого гризуть заздрість і злоба. Та не тільки ці дві постаті-антиподи, пластично відтворені в романі, залишаються в пам'яті читача. Автор знайомить нас з найглибшими почуттями і думками багатьох людей, що живуть на сторінках його книги, місцевих жителів, солдатів, офіцерів Радянської Армії.

Голованівський тримає читача в постійному напруженні. Вчинки й почуття його героїв вмотивовані й зрозумілі».

У КІЛЬКА РЯДКІВ

У березні—квітні в Київському палаці піонерів і школярів демонструвалася міжнародна виставка малюнків дітей з міст Лейпціга, Кракова, Праги і Києва. Це — заключна експозиція кращих 160-ти творів, поданих на конкурс «Дружба» й демонстрованих перед тим у Лейпцігу і Кракові.

Для участі у відкритті виставки на запрошення Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами до Києва прибули представники Лейпціга і Кракова.

Було вирішено продовжити конкурс у 1969—1970 роках і присвятити його 100-річчю від дня народження В. І. Леніна.

Нещодавно в картинній галереї «Ми і світ» у канадському місті Торонто відкрилася виставка графіки і екслібрисів київського художника Олександра Губарева. Виставку в Канаду надіслало Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами разом із Спілкою художників УРСР.

У виставочному проспекті зазначалося: «Експозиція творів Олександра Губарева — це подорож у далекий казковий світ — світ України».

Югославський журнал «Современост», що видається македонською мовою у місті Скопле, вмістив у першому номері за цей рік добірку віршів українських поетів Віталія Коротича, Івана Драча, Миколи Сингаївського, Віктора Коржа та Валентини Отрощенко.

«Современост» друкує також коротенькі біо-бібліографічні довідки про цих літераторів.

ДЬЄРДЬ РАДО

ЗУСТРІЧІ З УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ

31 травня 1964 року, рано-вранці, коли тільки сонячні промені почали розганяти густий туман над Дніпром-Славутичем, ми, учасники Всесвітнього Шевченківського форуму, стояли в Каневі біля пам'ятника над могилою Великого Кобзаря. Навколо, куди сягне око, вирувало безмежне людське море: то зібралися шанувати свого поета трудящі українці з близьких та далеких міст та сіл і з-за кордону — Канади та Сполучених Штатів. Було чимало представників від різних країн, як ось і я від Угорщини.

Стоїмо всі урочисто. І раптом долинає незабутня мелодія. Спочатку лагідно, стиха: «Як умру, то поховайте мене на могилі...», а потім все голосніш та голосніш: «...серед степу широкого, на Вкраїні милій». Гуде-розлягається над степом, над Дніпром: «... було видно, було чути, як реве ревучий». І закінчується таким зворушливо-людським «Не забудьте спом'янути незлим, тихим словом!» Кожний із присутніх, заворожений піснею, думав про найбільшого українського поета. Українцям пригадувалося все найдорожче, що було пов'язане з іменем Шевченка — його вірші, які вчили ще з дитячих років, його страдницьке життя заради волі та щастя «рабів німих», іноземним же гостям-письменникам згадалося все, що кожний з них зробив для української літератури. Мої спогади полинули на багато років назад...

Угорське місто Дебрецен. Січень 1945 року. Давнє історичне місто тільки-тільки починає залікувати рани після жорстокої війни. Уже почав ходити трамвай, уже відкрито перше кафе, уже продається на вулицях угорська газета. Ту газету видає Радянська Армія, а редагує її — радянський майор-угорець, що багато років змушений був жити в еміграції. Іду просто до нього. Знайомимось. Кажу йому, що трохи розумію по-російськи і хотів би перекласти що-небудь рідною мовою. «Добре,— каже мені майор Іллеш,— зараз я їду на Будапештський фронт, а повернувшись, підберу вам що-небудь». І справді днів через десять одержую від нього два аркушики зеленого «фронтового» паперу.

— Автор цих віршів,— сказав мені Бела Іллеш,— мій друг. Звати його Леонід Первомайський. Він пише по-українськи, але для нас автор зробив підрядник російською мовою, вказавши ритмічний розмір вірша.

Дуже схвильований ішов я на свою роботу. А робота моя була така: коли вночі постукає патруль, то мені треба бути перекладачем. Тієї ночі я не міг діждатися, коли ж нарешті прийде патруль. А коли діждався, то запросив бійців до кімнати. Вони гадали, що в нас щось сталося, негайно ввійшли і дуже здивувалися, почувши, що від них чекають філологічної допомоги: я ж знав так небагато російських слів з підручника-самовчителя! Всю ніч морочились мої консультанти, але нарешті я зрозумів у тих віршах все до крихітки. Тепер уже можна переходити й до другої фази перекладу — віддавати оригінал рідною мовою. А які, ж то вірші були! Як билося від них серце! «В Кунсентмартоні, де писав ти вірші, я ніч не сплю..» — так починався перший вірш Первомайського, поета, який ще 1938 року видав книжку перекладів нашого Шандора Петефі. І ось ця розмова двох поетів, українського й угорського, вже непомітно перетворюється на нічну бесіду угорського перекладача з автором українського оригіналу. Може, хтось із читачів і не уявляє, що значили в ту січневу ніч 1945 року отакі, приміром, слова: «Не я бажав розору й тьми цим хатам, моїм садам загрожував не ти...» У Будапешті ще гули гармати, а тут, у тимчасовій столиці Угорщини, в Дебрецені, слова радянського поета, звернені до Петефі, «ми... брати по зброї, а не вороги» здавалися пророцтвом, епіграфом майбутніх взаємовідносин наших братніх народів. І я не помилився. Недаремно цей мій переклад був надрукований пізніше не менше тридцяти разів. Недаремно обійняв мене й щиро привітав уранці редактор газети «Мадьяр уйшаг» Бела Іллеш: перший радянський вірш після визволення нашої країни пішов між люди.

Другий вірш Леоніда Первомайського, який я переклав тієї ночі — «Земля», теж викликав у мене асоціації з недавно пережитим:

Осінній шлях... Кальний осінній
шлях.
Немов мерці, снопи лежать
в полях...
І почуття тривоги й самоти
Журбою в серці й тугою зростає.

Цей переклад увійшов до збірки віршів Леоніда Первомайського «Лист з Будапешта». Це була перша книга радянського поета в Угорщині. І я назавжди зберіг у своєму серці оту таку мені пам'ятну безсонну Дебреценську ніч...

Пізніше я переклав вірш Павла Тичини «Чуття єдиної родини». Щоправда, переклад свій робив не з оригіналу, а з російського перекладу. А коли 1949 року до Будапешта приїхав у складі радянської делегації Андрій Малишко (тоді відзначалося сторіччя з дня смерті Шандора Петефі), то я, познайомившись з ним, перекладав деякі його ліричні вірші вже з оригіналу. Все ж я, хоч і розумів українську розмовну мову, але тонкощів її не відчував. Аж ось 1955 року натрапив у букіністичній книгарні в Будапешті на українсько-німецький словник. Купив його не вагаючись. І добре зробив. Бо незабаром видавництво «Уй мадьяр коньвкіадо» замовило мені переклад роману Натана Рибака «Переяславська рада». Мені відразу ж дали російський переклад цього роману, бо у видавництві ніхто й не думав про можливість перекладати з оригіналу. А я вирішив робити саме так. Дістав у бібліотеці угорсько-радянського товариства дружби «Переяславську раду» українською мовою, поклав на стіл і оригінал, і російський переклад і розпочав роботу. Уже перше речення насторожило. Читаю в оригіналі: «Підвівшись пружно на стременах, вершник сперся рукою на високу луку сідла». А в перекладі: «Привстав на стременах, всадник оперся рукой о высокую луку седла». Отже, в перекладі випало слово «пружно», яке так виразно характеризує рух. І хоч знаю, що навряд чи можно знайти переклад, у якому не були б пропущені якісь слова, вирішую перекладати тільки з оригіналу. Відтоді я вже ніколи не користувався третьою мовою, перекладав тільки з української (хоч в Угорщині і тепер багато українських книг перекладається з російської). Добре прислужились мені в цьому такі видання, як шеститомний українсько-російський словник, словник Бориса Грінченка, Українська Радянська енциклопедія, збірки творів класиків української літератури, українські етнографічні матеріали.

До сторічного ювілею з дня народження Івана Франка я написав статтю «Іван Франко та Угорщина». Надрукував її 1956 року в інформаційному бюлетені «Угорські новини», а також у журналі «Вітчизна» (№ 11, 1956 р.). Це був мій перший виступ перед українським читачем. Незабаром мені треба було в літературних справах поїхати до Москви, і по дорозі я заїхав до Києва, щоб познайомитися з людьми України, з її життям. Мене тепло вітали Леонід Первомайський і Натан Рибак, Микола Бажан і Олексій Полторацький.

Відпочиваючи 1959 року в Криму, я познайомився з українським перекладачем Миколою Лукашем. Він тоді саме вивчав угорську мову, а через кілька років я довідався, що геніальна драма Імре Мадача «Трагедія людини» видана українською мовою в чудовому перекладі Миколи Лукаша.

Повертаючись з Криму додому, я заїхав до Києва, і тут не раз зустрічався з давніми приятелями, а також познайомився ще з двома письменниками — Юрієм Дольдом-Михайликом та Семеном Скляренком. Цього разу я подарував Дольдові-Михайликові свій переклад його роману «І один у полі воїн», що вийшов у Будапештському військовому видавництві «Еріньї».

Цей роман було надруковано угорською мовою чотири рази, дві газети в Угорщині і одна в Югославії друкували його з номера в номер, його переробили для радіо й передавали двічі, інсценізацію показали по телебаченню... Мені пригадуються слова Дольда-Михайлика: «Я описав самі факти. Правда, вони були у житті кількох людей, а я їх об'єднав у особі однієї людини, але ж це моє право, як письменника. Хоч мене за це й лаяли, але я питаю: чи подобається мій роман читачам? Подобається, за це говорить мільйонний тираж книги. Чи хвилює читачів доля радянської людини у ворожому тилу? Безперечно. А коли так, то хай мене лають...»

Коли будапештське радіо доручило мені скласти програму передач про українську столицю, я включив у цю «Київську листівку» (так звалася передача) уривки з «Переяславської ради» Натана Рибака (приїзд Богдана Хмельницького до Києва), уривок із «Святослава» Семена Скляренка, вірші Л. Первомайського, українські народні пісні. Доводилось мені перекладати угорською мовою і твори інших радянських поетів—Миколи Бажана, Сави Голованівського, Володимира Сосюри, Степана Олійника. Мою увагу привернула творчість двох українських поетів-класиків — Григорія Сковороди і Павла Грабовського. Обидва мали тісні зв'язки з Угорщиною. Для шеститомної «Антології світової літератури» я переклав «Всякому городу нрав і права» Г. Сковороди, уривки з «Наталки-Полтавки» І. Котляревського, вірші Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. А з сучасної української літератури— окремі твори або уривки з творів М. Бажана, О. Гончара, О. Корнійчука, А. Малишка, М. Рильського.

1963 року відзначалося 50-річчя з дня смерті великої української поетеси Лесі Українки. Доти її творчість була в нас мало відома (тільки 1923 року був надрукований переклад її «Вавілонського полону» в журналі «Мадьяр іраш»). Ми з дружиною не тільки друкували переклади віршів Лесі Українки в різних журналах, а й знайомили нашу громадськість з життям і творчістю поетеси — читали лекції в багатьох містах і селах. Власне, це були не лекції, а цілі концерти— розповідь лектора ілюструвалася читанням віршів поетеси, музикою, піснями.

Твори великого поета України Тараса Шевченка угорською мовою почали з'являтися ще наприкінці минулого століття. А нещодавно вийшов у Будапешті і весь «Кобзар» у перекладі відомого сучасного поета Шандора Вереша. І все ж до одного шевченківського вірша — до його «Заповіту» — знову й знову повертаються перекладачі. Серед десяти угорських перекладів «Заповіту» є й мій. І друге видання повного «Кобзаря», що вийшло 1961 року в Будапешті, починається з усіх угорських варіантів

нього вірша — хай читач сам судить, чий переклад кращий...

На Міжнародний Шевченківський форум у Києві з Угорщини прибули: Шандор Вереш з дружиною, відомою поетесою Ані Карої, Антал Гідаш і я з моєю дружиною Мартою. Хоч, правда, для нас «шевченківський рік» розпочався вже давно: ми з дружиною знову, як і під час ювілею Лесі Українки, їздили по містах та селах із своїми концертами, популяризуючи твори Шевченка, українські народні пісні, а також пісні на слова Шевченка. Закінчувалися наші концерти рядками «Заповіту», і ми щоразу линули думкою туди, «на Вкраїну милу»... І ось наші мрії справдилися, і ми стоїмо на «горі високій серед степу широкого». Посадили ми всі по дереву на цій горі, і хоч написи-таблички на тих деревах—хто яке садив — вже, певно, давно змиті осінніми дощами, зірвані вітрами-хуртовинами, але деревця ростуть, розростаються. Бо вони міцні, як і дружба між нашими народами-братами. А потім поїздка по шевченківських місцях, і в першу чергу до Моринців. Все, що ми бачили й чули під час форуму, ніколи не забудеться.

А повернувшись додому, я почав перекладати роман Юрія Збанацького «Єдина». Того ж року я надрукував статтю про Павла Грабовського і статтю «Історичні угорсько-українські зв'язки в художній літературі». В цій останній я простежив контакти двох літератур, починаючи з пам'ятки літописання Київської Русі — «Повісті временних літ» і «Хроніки Анонімуса» — першого угорського літопису — і закінчуючи спорідненими за тематикою творами сучасних українських та угорських письменників.

1965 року до Угорщини на святкування днів української культури прибула делегація громадських діячів і діячів культури, в складі якої був Олесь Гончар. Я знав його і раніше не тільки як одного з організаторів Шевченківського форуму 1964 року в Києві. Я з великою приємністю супроводив його та інших товаришів до Печа — міста-побратима українського Львова, і Залаегерсега, який підтримує братні зв'язки з Херсонською областю. А згодом я вітав українських гостей на урочистому вечорі в Будапешті від імені Товариства угорсько-радянської дружби і Спілки угорських письменників.

1966 року відзначалось п'ятдесятиріччя з дня смерті Івана Франка. Деякі його твори, в тому числі знамениті «Каменярі», вийшли в моєму перекладі в Дебреценському літературному журналі «Алфельд» разом зі вступною статтею, в якій я розповів про життєвий шлях Івана Франка і його стосунки з угорською літературою. Великий Каменяре! Твої пророчі слова «Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі» і сьогодні надихають поборників дружби народів, зокрема угорського перекладача української поезії...

Ще 1957 року в Ужгородському журналі «Наукові записки» була надрукована стаття Я. Штернберга «Неопублікований рукопис Івана Франка «Угорська національна сага». Повідомлялось, що в Київському літературному архіві Академії наук УРСР було знайдено рукопис Каменяра — переклад однієї частини угорського початкового літопису. Надрукований переклад, причини, що спонукали класика української літератури перекласти саме цей угорський твір, цікавили мене багато років. Я збирав додаткові матеріали — точні тексти латинського оригіналу та його французького продовження, порівнював їх з українським перекладом Івана Франка. Результати своїх досліджень над методом праці Франка-перекладача я надрукував 1958 року в журналі Угорської Академії наук «Studia Slavica».

До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в нас, в Угорщині, вийшла велика книга «Радянський Союз», в якій крім фактичних даних містилися історико-етнографічні нариси про всі союзні республіки та практичні поради для угорців, що їдуть до Радянського Союзу. Мені було доручено написати про три республіки—Україну, Білорусію та Молдавію. Щоб показати читачам Київ, місто, яке я так полюбив, місто, в якому живе багато моїх щирих друзів, я після історико-географічного огляду зробив з читачами чотири уявні прогулянки по місту, пригадуючи усе, що має зв'язок з літературою, мистецтвом.

Я показав в своєму «Путівнику» угорському читачеві й інші міста України.

До п'ятдесятирічного ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції я разом з дружиною склав літературно-музичний монтаж під назвою «Стомовна література». Цей монтаж звучав у Будапешті й інших наших містах та селах понад 30 разів.

Нещодавно я завершив переклад роману Леоніда Первомайського «Дикий мед». Працював з великим натхненням, бо цей чудовий роман так багато сказав і моєму серцю. Сам автор, мій давній і щирий друг, допомагав мені під час роботи корисними порадами. Одночасно перекладаю оповідання українських письменників для угорської «Антології української прози».

В моєму двадцятирічному доробку є також переклади творів Олекси Стороженка, Гната Хоткевича, Олекси Слісаренка, Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Сенченка, Михайла Яцківа — творів, що відкрили мені новий, такий привабливий світ братнього нам, угорцям, народу.

м. Будапешт.

ХТО Є ХТО

За цим галантним кавалером у генеральському мундирі криється деспот і садист, запеклий ворог свободи й демократії.

ГОРИЛА №1

ЗАМІСТЬ ПРОЛОГА

Його портрети можна побачити в кожній установі, в кожному готелі й ресторані, в усіх куточках країни. З них дивиться огрядне обличчя з хтивою посмішкою, вусиками «а ля Адольф Гітлер» і примруженими очима плазуна, в яких світяться всі пороки.

Він завжди вдягнений у генеральський військововий мундир кольору хакі, пошитий з американського сукна і американськими ж кравцями. І весь він також виготовлений у Сполучених Штатах, на американський копил. Звуть його Стресснер, Альфредо Стресснер — довічний президент, диктатор і самодержець Парагваю. Він настільки «ощасливив» свою країну, що його ім'ям названо не лише населені пункти, а й гавані, аеродроми, вулиці, парки, видовищні заклади, стадіони й навіть дитячі садки. «Майор Стресснер», «Полковник Стресснер», «Генерал Стресснер», «Президент Стресснер» — ось типові назви парагвайських селищ. У тих назвах відбито всі етапи кар'єри диктатора.

НОВИЙ НАМІСНИК БОГА НА ЗЕМЛІ ГУАРАНІ

Травневі дні 1954 року мало чим відрізнялися від інших днів розміреного, зовні трохи лінивого життя Асунсьйона. На розі вулиць імені 25 травня й Аптекера, де розташоване посольство США, панувала мертва тиша. А в президентському палаці три армійські начальники чекали телефонного дзвінка від людини, яку тут вважали королем, хоча Парагвай, як відомо, республіка.

Цим королем, або, як його ще називали, хазяїном «горил» був американський посол.

Він викликав до себе армійських начальників пізньої ночі.

— У вас усе готове? — звернувся «король» до генерала Стресснера.

— Так. Прогляньте лишень список осіб, які мають бути арештовані.

«Король» одне прізвище викреслив, шість дописав, дав останні розпорядження і попрощався з генералом.

На світанку 14 травня президент Парагваю Чавес, що більше не влаштовував правителів США, був скинутий.

А через день стало відомо: Стресснер готовий «взяти на свої плечі великий тягар влади» й стати президентом країни. І ще — Стресснер обіцяє парагвайцям «мир, землю, роботу і добробут».

Спокуса була дуже великою для народу, змученого голодом, поборами, хворобами, злиднями.

Через два місяці відбулися вибори за всіма правилами хваленої західної демократії. Всюди снували джипи та інші армійські машини з наїжаченими кулеметами й нарядами солдатів, закликаючи віддати голоси за «надію Парагваю» — генерала Стресснера.

У серпні «новий намісник бога» на землі гуарані — генерал Стресснер сів у президентське крісло.

Відтоді тричі — у 1958, 1963 і 1968 роках він переобирав себе президентом. Конституція 1940 року, яка формально діє в країні, не давала змоги Стресснеру пере-

обиратися президентом утретє, й диктатор вирішив змінити конституцію. З цією метою 7 травня 1967 року було влаштовано фарс під назвою «вибори в установчі збори». Вибори були проведені чисто по-стресснерівськи. Небажані політичні партії, й насамперед комуністи, просто не були допущені до них. З іншого боку, «опозиційним» партіям, політична платформа котрих мало чим відрізняється від програми правлячої партії Колорадо, було кинуто з панського столу кістку визнання. Натомість Стресснер зажадав від них обіцянки не блокуватися із «змовницькими» фракціями та угрупованнями. «Законно» обраний парламент змінив конституцію, і в 1968 році Стресснер знову залишився в палаці «Каса президенсіал».

Не дивно, що Стресснера величають «довічним президентом».

Один з багатьох тисяч безправних — індіанець, корінний житель Парагваю.

ПРО ЩО НЕ РОЗПОВІСТЬ РЕКЛАМА

У комфортабельному салоні літака їх було десятеро: два боси, шість охоронців та дві стюардеси. Дівчата підійшли до панів і повідомили, що вони наближаються до Асунсьйона.

Босів зустрічали з почестями, які виявляють державним діячам. Хоча оркестру й не було, не піднімався також американський державний прапор (гості прибули з США), але була військова варта, прибулих зустрічав сам Стресснер, зі своїми найближчими міністрами.

Прибулі на хвилину затрималися біля величезного білого рекламного щита, який прославляв Парагвай й Стресснера. Неонова вивіска сповіщала своїми вогнями: «Мир, земля, робота і добробут з Альфредо Стресснером, президентом республіки, головнокомандуючим збройними силами».

Гості, не приховуючи своїх єхидних посмішок, сіли в автомобілі й вирушили до центру столиці. На площі Героїв їх зустрів ще один рекламний щит, який здіймався над дахом будинку банку. Цей щит розповідав, що «Парагвай — країна, кращої за яку немає на світі. Площа її дорівнює 407 тисячам квадратних кілометрів, населення — 1,9 мільйона чоловік, значну частину з них становлять метиси та індіанці-гуарані. Країна багата на природні ресурси й славиться гарними жінками».

...Цифри правильні. Тільки земля та належить не голодним, злиденним селянам, які становлять три чверті населення країни, а 25 родинам феодальних баронів, що загарбали до своїх рук землі, рівні за територією Данії, Бельгії й Голландії, разом узятих.

І, звичайно, ніколи реклама не розповість навіщо прибули з США до Парагваю пани Артур Джексон та Амар Діллон.

Це вони підписали нову угоду про передачу рокфеллерівській «Стандард ойл» ще двох мільйонів гектарів землі. І віднині «Стандард ойл» володітиме у Парагваї 6 млн. га землі. Чотири мільйони гектарів Стресснер подарував американській «Інтернешнл продакт компані», один мільйон «Раббер компані». В цілому одна чверть країни належить американським монополіям. Отож, хіба дивно, що Парагвай вважається зразковим членом «Організації американських держав», а олігархи з США так прихильно ставляться до Стресснера!

Що ж до кількості населення Парагваю, то реклама дещо приховала. Не мільйон дев'ятсот тисяч, а два з половиною мільйони жителів становило ще донедавна населення Парагваю.

Але Стресснер встановив рекорд: за роки його президентства сімсот тисяч чоловік залишили рідну землю. Вони не витримали злиднів і фашистського терору. А ті, що залишилися, повільно вмирають від голоду і хвороб. У Латинській Америці немає країни з нижчим, ніж у Парагваї, прибутком на душу населення. Середній вік парагвайців — 32 роки. Троє з кожних чотирьох дітей вмирають, не доживши до чотирьох років.

Відсталість у сільському господарстві, у промисловості — прикметна риса цієї країни. Селяни, наприклад, тут не знають, що таке трактор.

ХОББІ КАУДІЛЬЙО

Робочий день Стресснера починається рано. О шостій годині ранку його чорний «шевроле» вже мчить безлюдними вулицями Асунсьйона. Ще через 30 хвилин диктатор у своєму робочому кабінеті. Всі міністри на той час повинні з'явитися перед президентські очі.

Першим доповідають Стресснe-

За числом хворих дітей і рівнем дитячої смертності Парагвай стоїть мало не на першому місці в Латинській Америці.

ру міністр внутрішніх справ Едгар Інсфран і начальник поліції генерал Дуарте Вера. Від доповіді цих катів значною мірою залежить дальший розпорядок Стресснера. Адже його улюблене хоббі — особисто допитувати політичних в'язнів і своїх ворогів.

Парагвайський полковник Альфредо Мейєр Салінас брав участь у невдалій змові з метою повалення Стресснера. Йому чудом пощастило вирватися з катівень.

— Коли старі дзвони собору Вшестя пробили третю годину ночі, двадцять озброєних «пірагуе» (зневажливе прізвисько, яким парагвайці охрестили таємну поліцію), — розповідає Мейєр, — вдерлися в мій дім. Вони стягнули мене з ліжка, забрали всі цінні речі, гроші й доставили мене в поліцію.

— У відділку,—розповідає далі полковник, — хтось сильно вдарив мене в потилицю. Потім хтось штовхнув ногою, і я опинився перед начальником слідчого відділу Альбертом Планясом. Ще штурхан, уже від Планяса, — і я перед великим письмовим столом міністерського типу, заставленим телефонами, магнітофонами й радіопередавачами. Тієї ж миті на одному з приладів спалахнуло червоне світло й пролунав голос: «Що відомо про полковника Мейєра?». «Щойно доставлений, пане президент». «У камеру тортур негідника!» — вигукнув каудільйо.

...Камера тортур. У цій брудній комірці стоїть найстрашніший «винахід» Стресснера, що називається «пілета», або «басейн».

— Починайте! — скомандував автор «пілети».

Голі тіні з реготом наблизилися до жертви. Потім більше десяти рук, наче пазурі, вп'ялися в обличчя, закрили ніс і рот і опустили на дно ванни. П'ять чи шість чоловік одночасно «працювали» на животі в'язня, намагаючись примусити його проковтнути якомога більше води й вимагали визнання.

Коли людина остаточно захлинається, її витягують. Стусанами в живіт викачують з неї воду й знову занурюють у «басейн». Якщо це не допомагає, до ванни підключають електричний струм.

У Парагваї людей страчують четвертуючи, розрізаючи живіт... Але нічим Стресснер так не пишається, як ще одним своїм винаходом — стратою за допомогою скидання з літака. Ця страта — його улюблена розвага, своєрідне «дошкульне місце», «хоббі» диктатора. Разом із своїми прислужниками він піднімається у повітря на вертольоті або літаку з черговою жертвою на борту. Нещасного залізними гаками за ребра підвішують під літаком, а потім скидають з великої висоти.

Військово-поліцейська диктатура Стресснера загнала у підпілля й жорстоко переслідує демократичні партії та масові організації трудящих. У країні відсутні елементарні свободи.

Терором і тортурами Стресснер та його поплічники намагаються стримати наростаючий революційний процес. Він виявляється у формі страйків, демонстрацій, масових мітингів і збройної боротьби, яку ведуть партизанські загони створеного в країні Єдиного національного фронту визволення. Близько двохсот підпільних комітетів Фронту активізують свої дії.

ОСОБЛИВА ПРИКМЕТА

Одної червневої ночі 1965 року у заміську резиденцію диктатора впало кілька стріл. І на кожній з них попередження: Н-ський гарнізон готує змову проти Стресснера. Всі околиці були оточені військовою поліцією і вірними каудільйо армійськими підрозділами. В лісі було виявлено підземний хід, залишки стріл, та хто утнув цей жарт, так і не вдалося з'ясувати. Але кажуть, що саме відтоді Стресснер почав щоранку обдзвонювати командуючих гарнізонами, аби переконатися в їх лояльності.

Дикий, панічний, тваринний страх — головна «особлива прикмета» Стресснера. Усі ці роки, поки він володарює в Парагваї, в країні зберігається стан облоги.

Вояччина є найнадійнішою опорою диктатора. Лише в одному Асунсьйоні розташовано дев'ять армійських казарм.

Бути військовим — означає бути привілейованим парагвайцем. Близько 80 процентів усіх державних витрат йде на утримання армії й поліції. Особливо заповзятливо доять державну скарбницю найвищі військові чини. Вони є головними володарями акцій найбільших підприємств, мають великі земельні ділянки.

Переказують, однак, що на території президентського палацу завжди стоять вертольоти, готові у разі необхідності вивезти диктатора в безпечне місце.

...Одного разу герой Вольтерівської повісті «Кандід, або Оптимізм» потрапив до Парагваю. Хоча генерал Стресснер, очевидно, не читав «Кандіда», він, безперечно, може повторити досвід героя повісті, котрий, як пише Вольтер, якось був «вигнаний з прекрасного замка добрячим стусаном у зад».

Я. ЯШИН

У центрі столиці країни — Асунсьйоні.

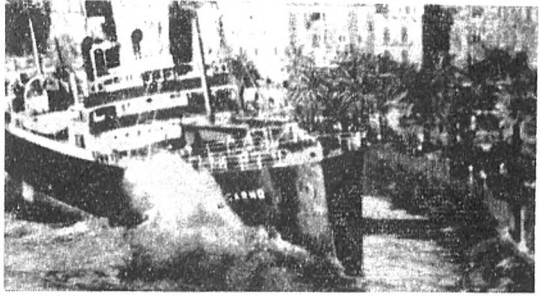

Потерпілий пароплав відбуксовано в порт.

Корабель лишився на мілині після відпливу. З рятівника кидають буксирні троси.

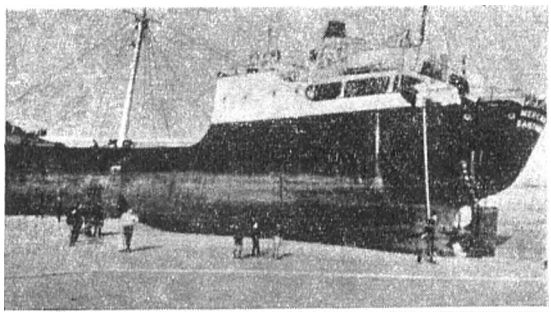

Корабель-рятівник прибув запізно — судно тоне.

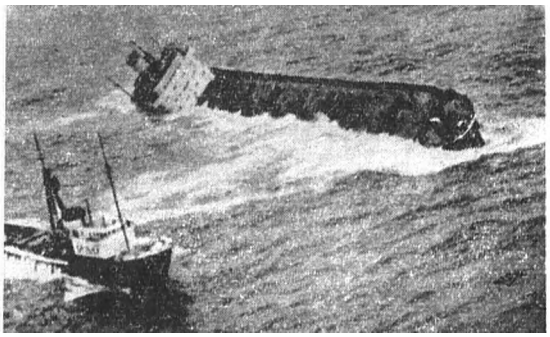

Судно наскочило на підводні рифи і потребує допомоги.

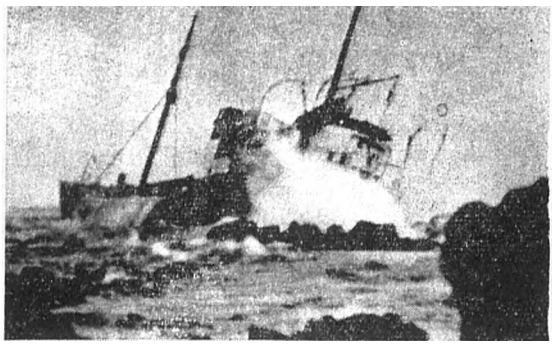

Корабель-рятівник наближається до охопленого пожежею танкера.

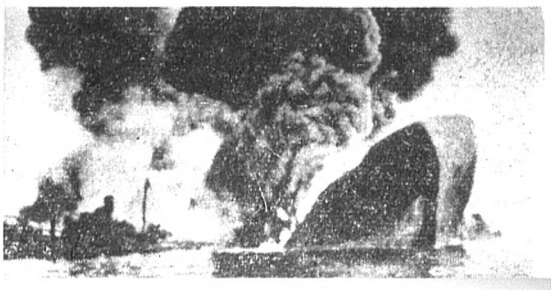

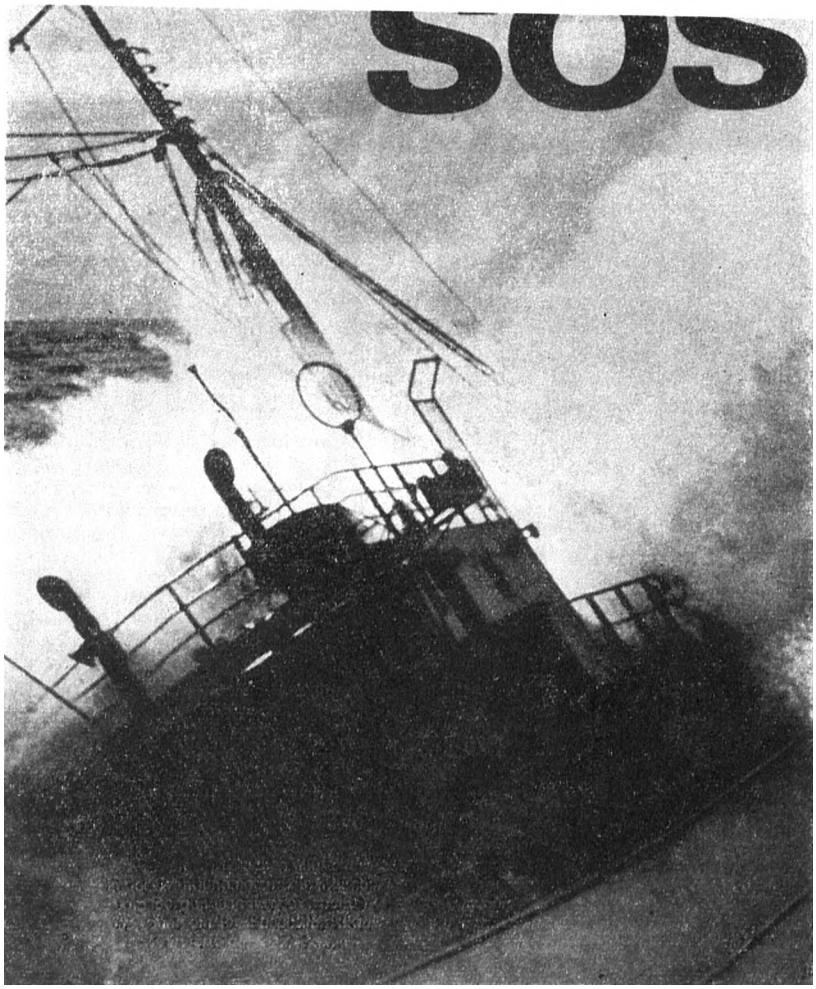

ГРОШІ

Чи є на світі щось благородніше, ніж надати допомогу тому хто перебуває в біді, кого спіткало якесь нещастя? Здається, на це риторичне запитання і відповіді не потрібно: вона сама собою зрозуміла.

Але там, де панують гроші, навіть рятування людей стає чимось глибоко безчесним і огидним. Парадоксально, але факт. Про це свідчить хоча б те, на що перетворилося в капіталістичному світі славнозвісне «рятування на водах».

Світовий пасажирський і вантажний флот налічує нині близько 25 тисяч суден, які курсують у відкритому морі. Згідно з статистикою, майже щодня одне з них гине, а кожне третє, тобто вісім тисяч, щороку зазнають більших чи менших пошкоджень. Причини аварій різноманітні: зіткнення, пожежі, технічні несправності, мілини, рифи тощо.

Отже, катастрофи й аварії на морі — явище часте. Потрібні спеціальні рятувальні судна, відповідно устатковані, з досвідченою командою, з надпотужними моторами та механізмами. Але хто ж у капіталістичному світі рятуватиме задарма, без відповідної винагороди, без солідного зиску? Адже рятування корабля, що гине, пов'язане часто з серйозною небезпекою: досить уявити собі, як важать життям матроси рятувальної команди, беручи на буксир палаючий танкер з десятками тисяч тонн нафти або тягнучи за собою ладне от-от перевернутися догори кілем судно під час десятибального шторму. За ризик треба платити, дорого платити, особливо зважаючи на те, що аварія великого корабля приносить його

власникам багатомільйонні збитки.

Встановлено таксу за рятування, розроблено навіть відповідне законодавство. Як висловився один юрист, що спеціалізується на суперечках між рятівниками й рятованими, це законодавство виникло на грунті нескінченних порушень елементарних правил чесної поведінки, внаслідок чого рятівники дістали не дуже почесне прізвисько «останніх піратів, що збереглися на морі в наші дні».

У рятувальні справи втрутився знаменитий англійський «Ллойд», одна з найбільших страхових монополій світу. «Ллойд» страхує кораблі, морські страхування складають приблизно половину всіх операцій, виконуваних компанією. У всіх великих портах світу «Ллойд» має свої агентства, які інформують центр про пересування всіх суден у морі і про найважливіші події, пов'язані з мореплавством або суднобудуванням. «Ллойд» має свої сигнальні станції на узбережжі Англії і в багатьох великих портах капіталістичного світу.

Ще на початку XVIII століття «Ллойд» завів книгу, в якій реєстрував усі відомі його представникам морські кораблі. Згодом на основі цього списку виник так званий «Ллойдівський реєстр», — список торговельних суден усіх країн світу, який щороку поновлюється.

З КАТАСТРОФ

Конфлікти, що виникають між судновласниками та їхніми контрагентами, призвели до заснування при «Ллойді» спеціального арбітражу. А в 1857 році компанія створила «Асоціацію для захисту комерційних інтересів щодо майна, яке було пошкоджене або загинуло внаслідок морських катастроф» (скорочено ця асоціація називається «Селведж ассошіейшн»).

Ллойдівський арбітраж і ухвали «Селведж ассошіейшн» нині обов'язкові для капіталістичних морських компаній і окремих власників. Ось основні з цих правил: «На морі не існує нічийного майна. Право власності в морі не потопає. Навіть покинутий командою корабель не вважається за нічийний; корабель-рятівник має право лише на частку майна, як той, хто його знайшов. Розмір винагороди визначається «Ллойдом» залежно від обставин катастрофи, цінності врятованого майна тощо. Обидві сторони — рятівник і врятований — підкоряються ухвалі Ллойдівського арбітражу».

А ось деякі з висновків «Селведж ассошіейшн».

«Врятовано танкер, що втратив управління. Тривалість рятувальних операцій (буксирування до порту) — один тиждень. Вартість корабля з вантажем 4 мільйони доларів. Премія за врятування — 100 тисяч доларів».

Або: «Корабель з продовольством знято з рифів, залатано пробоїни, відкачано воду з трюмів, відбуксировано до порту. Тривалість усіх робіт — шість тижнів. Винагорода рятівникам — 250 тисяч доларів».

Отже, заради таких прибутків варто йти на утримування надзвичайно дорогих рятувальних суден із спеціальним обладнанням та потужними двигунами.

Ми дещо висвітлили матеріальний бік справи. Рятування виявляється насамперед справою вигідною. Та гонитва за заробітком призводить до неймовірних речей. Недарма рятівників називають піратами. Відомі випадки, коли радисти кораблів-рятівників заглушали радіосигнали SOS, що йшли з корабля, який зазнав аварії, щоб у такий спосіб завадити конкурентам прийти на допомогу. Буває ще й гірше: екіпажі рятувальних суден, знайшовши на гинучому кораблі рештки його команди, кидали людей в море, бо якщо врятований корабель залишався без екіпажу, винагорода відповідно збільшувалася...

«Актом справжнього піратства» було названо історією з танкером «Торрі-каньйон», нафта з якого залила англійське узбережжя. Увагу всього світу було звернено лише на один бік цієї катастрофи, а саме на забруднення нафтою славнозвісних пляжів. А справа стояла так: коли до гинучого «Торрі-каньйона» наблизилося рятувальне голландське судно «Утрехт», його капітан перш за все відправив до радіорубки танкера свого власного радиста. На цей час, однак, до «Торрі-каньйона» наблизилися ще вісім рятувальних кораблів. Їхніх об'єднаних зусиль цілком вистачило б, щоб урятувати і сам гігантський танкер від загибелі, і пляжі Англії від забруднення. Та «Утрехт» не хотів ділити своєї здобичі з іншими, він мав намір стягнути «Торрі-каньйон» з рифу силою власного мотору. Тим часом радист на танкері не давав змоги нікому іншому зв'язатися з його капітаном. Але «Утрехт» не зміг зсунути танкер з підводного каміння, тоді капітан піднявся на борт «Торрі-каньйона», щоб зарадити справі, але

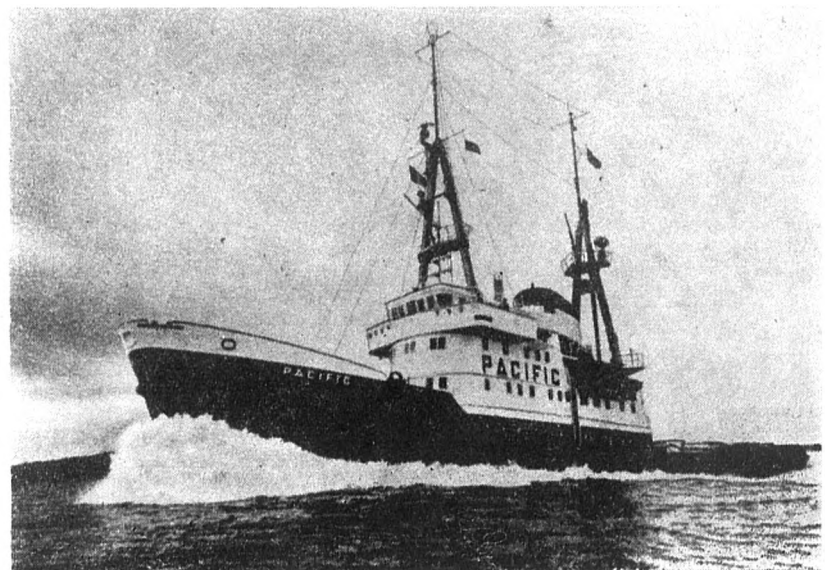

Рятувальний корабель «Пасіфік».

стався вибух пального і капітан «Утрехта» загинув сам. Радист все одно не пускав нікого до радіорубки, і незабаром «Торрі-каньйон» почав тонути, а нафта спливла на поверхню моря.

А от що сталося далі: ціле море нафти, площею в багато квадратних кілометрів, стало наближатися до берегів Англії. Виникала реальна небезпека їх забруднення, треба було негайно вживати якихось рішучих заходів.

Тоді викликали авіацію, яка одного березневого дня 1967 року почала бомбардувати запалювальними снарядами й танкер, і нафту навколо нього. На борту «Торрі-каньйона» було 118 тисяч тонн нафти, яку належало спалити, перш ніж вітер і течія донесуть її до берега. Спочатку спалахнув корпус танкера, а лише після того сама нафта. Знищити її всю не пощастило, і масне море посунуло до берега. Гинули люди-водолази, птахи захлиналися в липучому нафтовому шарі, товщина якого на березі сягала 60 сантиметрів. Вітер переганяв «чорне золото», яке перетворилося на «чорну смерть», до берегів Франції; кілька островів було відрізано від материка. Полум'я від «Торрі-каньйона» підіймалося на висоту понад тисячу метрів.

Цього лиха можна було б легко уникнути, якби рятівники керувалися своїм обов'язком, а не прагненням заробити побільше грошей. І танкер був би врятований, і пляжам Англії не було б завдано тяжкої шкоди, і незліченна кількість риби не загинула б у радіусі десятків кілометрів...

Журналісти Орвін Фінк і Ульріх Мак, які провели кілька тижнів на рятувальному кораблі «Пасіфік», розповідають багато цікавого про його щоденне життя.

Місце стоянки «Пасіфіка» — французький порт Брест. Він лежить недалеко від Біскайської затоки, яка славиться своїми бурями й штормами, і через те рятувальні кораблі туляться поближче до неї, сподіваючись на інтенсивну роботу. Західнонімецький пароплав «Пасіфік» належить до найбільших у світі кораблів-рятувальників. Дві третини його 1000-тонної місткості зайняті машинами й рятувальним приладдям. Решта — каюти для 23 членів екіпажу і підсобні приміщення, зокрема для такої кількості запасних частин, що з них, здається, можна було б скласти ще один корабель.

Протягом тижнів «Пасіфік» стояв у Бресті без будь-якого застосування — але ніхто не залишав його надовго: адже сигнал може прийти щохвилини, і тоді вже не можна згаяти й миті, треба блискавично вирушати, щоб першим прибути до місця аварії.

Команда «Пасіфіка» не вживає слова «рятування». Замість нього тут користуються словом «джоб», що означає «діло». «Справжній вітер для діла», — так визначають вони стан погоди, який може призвести до катастрофи на морі.

Минуло багато тижнів вимушеного бездіяння. Нарешті одної ночі прозвучав сигнал біди. Його прийняв радист «Пасіфіка», що чекав його, немов наймилозвучнішу музику в світі. Справді, танкер «Уорлд індепенденс» радирував своїй фірмі в Лондон з Біскайї: «Через несправності в стерновому управлінні не прибуду вчасно». Це ще не SOS, але вже «щось», на чому, можливо, пощастить заробити.

Тепер справу вирішують секунди. Немає навіть часу збудити капітана. Треба насамперед зібрати всю команду. На кораблі дзвенить електричний дзвоник. Тривога!

Через 40 секунд двигуни було приведено в дію. Через хвилину робочі приміщення заповнюються напіводягненими людьми. Ще через три хвилини сорок секунд після сигналу тривоги капітан дає команду до машинного відділення: «Повний вперед!». Лише тоді встигає радист ознайомити його із змістом перехопленої радіограми. «Пасіфік» вирушає «на порятунок», не діставши прохання про це і без певності, що його допомога буде потрібна. Та все ж таки може й пощастити! І «Пасіфік» виходить у море.

Поки він борознить тихі води гавані, радист передає на аварійний танкер повідомлення: «Говорить рятувальний корабель «Пасіфік». В разі потреби надамо допомогу згідно з розцінками «Ллойда». Просимо відповісти».

Гине «Торрі-каньйон».

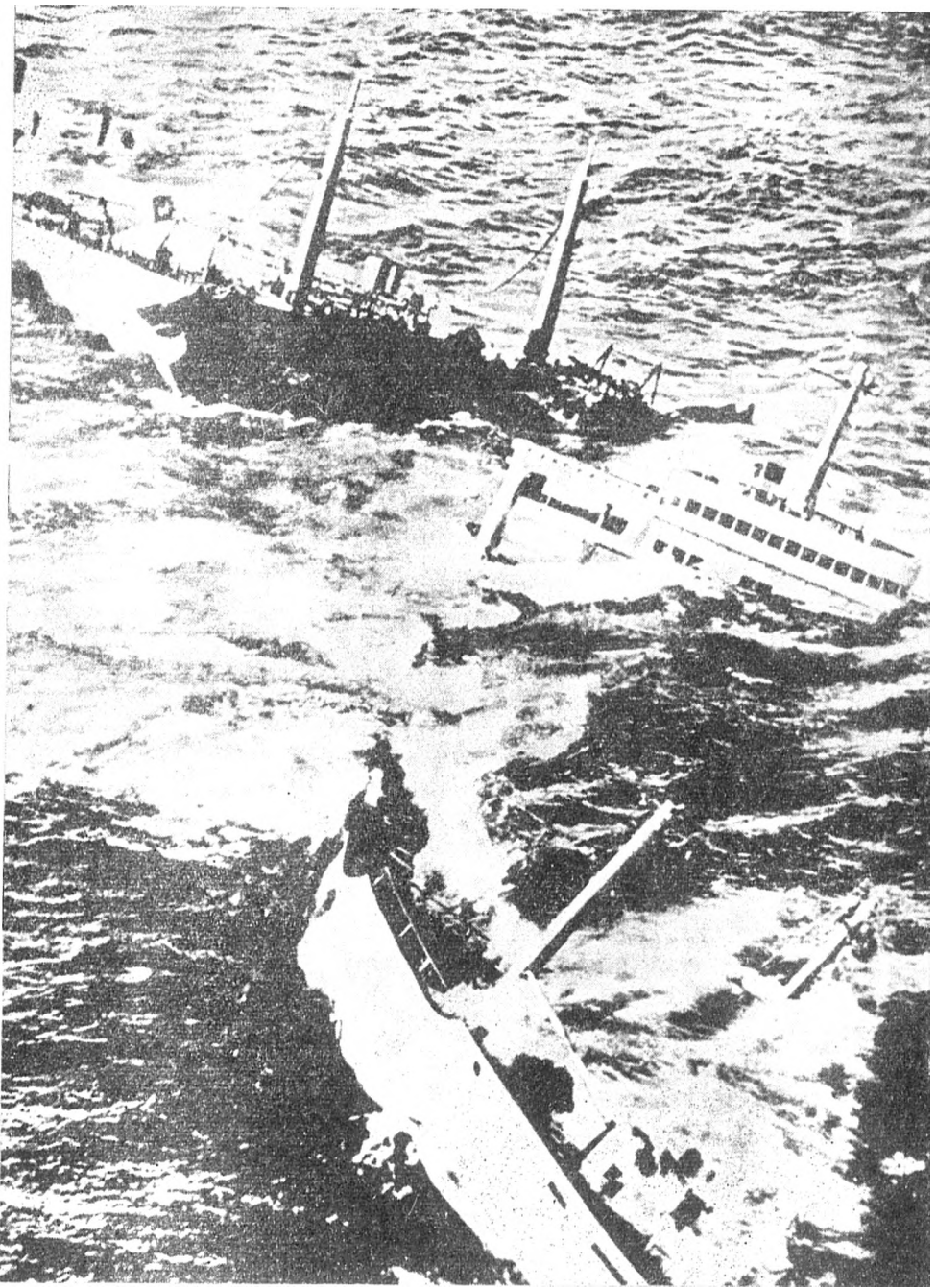

Наступна радіограма йде до гамбурзької фірми, власністю якої є «Пасіфік». Капітан Лакман інформує представника фірми Мейєра, який чергує біля радіоапарата, що «Пасіфік» вийшов до Біскайської затоки, почувши повідомлення «Уорлд індепенденс», і просить дозволу іти вперед, хоча від танкера ще не одержано відповіді.

Гамбург радирує: «Пливіть до танкера, подивіться, що там можна зробити».

Через годину «Пасіфік» уже далеко в Біскайській затоці. На морі шторм, висока хвиля.

Аварійний танкер все ще не відповідає. Він у свою чергу розмовляє із своїм власником — чи пристати на пропозицію «Пасіфіка» — адже це коштуватиме багато грошей.

Радист стежить за радіорозмовою. Тепер уже представник рятувальної фірми Мейєр із Гамбурга, зв'язався безпосередньо з лондонським агентом власника танкера і з представниками «Ллойда», які мають платити за танкер страхові суми. Починається затятий торг. Як справжні гендлярі, торгуються представники всіх трьох зацікавлених сторін, перша й друга — щоб зазнати якнайменших збитків, а третя — щоб урвати якнайбільше. До капітана «Уорлд індепенденс» ідуть радіограма за радіограмою: як стоять справи? Чи не може команда танкера сама собі якось зарадити? Чи не потребує він буксира лише для того, щоб вчасно прибути до порту призначення? Чи не наближаються до нього якісь інші рятувальні кораблі? Тоді можна було б домовитися з тим, хто вимагатиме меншої винагороди!

Торг триває кілька годин, але капітан «Уорлд індепенденс» все ще не зв'язується із своїм можливим рятівником. Лише опівдні приходить наказ із Гамбурга від Мейєра: досягнуто домовленості з «клієнтом», що «Пасіфік» візьме танкер на буксир.

Негайно ж радіостанція «Пасіфіка» передає танкеру, що йде йому на допомогу.

«Уорлд індепенденс» відповідає, що його стернове управління повністю вийшло з ладу і що допомога конче потрібна. «Пасіфік» повідомляє, що йде до нього на всіх парах. І справді, механіки витискають з потужних машин все, що можна.

Вся команда хвилюється, не знаючи точно, чи великий у них буде «джоб» чи ні. Розмір винагороди буде встановлено лише через кілька місяців. А може статися й випадок, визначений формулою: «Не було успіху, не буде й платні». Це тоді, коли корабель не пощастить добуксирувати до гавані і він затоне посеред бурхливого моря.

Сім діб тягнув «Пасіфік» на півкілометровому буксирі танкер «Уорлд індепенденс» з Біскайської затоки до Саутгемптона.

«Пасіфік» наближається до танкера вже в темряві. Матроси готують рятувальне знаряддя на палубі при світлі ліхтарів. Коло десятої години вечора на обрії з'являються два танцюючих вогники: то «Уорлд індепенденс». Наблизившись до нього, «Пасіфік» бачить поруч іще один невеликий корабель-рятівник. Це «Гермес», судно, яке належить тій самій фірмі, що й «Пасіфік». Він був поблизу, коли почув сигнали з «Уорлд індепенденс» і про всяк випадок наблизився до нього. Машини «Гермеса» не досить потужні, щоб буксирувати великий танкер, але він стоїть на варті, щоб завадити якомусь конкурентові випередити «Пасіфік».

«Уорлд індепенденс» виявляється великим судном, завдовжки 218 метрів, і в трюмі його 42 тисячі тонн нафти. В порівнянні з ним «Пасіфік», з його тоннажністю всього в одну тисячу тонн і 72-метровою довжиною, виглядає ліліпутом. Та важливі не розміри, а потужність машин рятувального корабля.

«Пасіфік» наближається до танкера на п'ятдесятиметрову відстань. З нього вилітає ракета з причепленою тонкою нейлоновою линвою, і падає на палубу «Уорлд індепенденс». Один за одним перекидають з судна на судно буксири, останній із них — п'ятисантиметровий сталевий трос, який надійно прикріплює «Уорлд індепенденс» до «Пасіфіка».

На зворотному шляху капітан Лакман дозволяє собі в розмові з кореспондентами деяку щирість:

— Брудна це справа, оте рятування на водах, — визнає він. — Та хто вже став на цей шлях, навряд чи зійде з нього: надто вже він прибутковий!

Андерсен Нексе у 1949 році в Москві.

ЧЕРВОНИЙ МАРТІН

«Цьому дійсно людяному світові, світові комунізму, належить і моє серце і мій розум».

Мартін Андерсен НЕКСЕ

Співець пролетаріату, який присвятив весь свій багатогранний і блискучий літературний талант зображенню життя і боротьби свого народу, Мартін Андерсен Нексе ввійшов у свідомість мільйонів як автор видатних романів «Пелле-завойовник», «Дітте — дитя людське», «Мортен Червоний». Політичний діяч, який все своє життя боровся за справу робітничого класу, проти імперіалізму, кривавих воєн і людиноненависницького фашизму, «комуніст із почуття честі, із почуття гідності» — Нексе до кінця свого життя, до останнього подиху був у гущі боротьби. Він писав: «В майбутнє, а не в минуле звернений погляд справжнього художника. Для мене література — не самодостатня цінність. Вона набуває для мене ваги й значення лише тоді, коли впряжена в колісницю, що рухає людство».

Нексе народився 26 червня 1869 року в сім'ї каменяра Ганса Йоргена Андерсена. Він був четвертим сином у родині, де заробітків не вистачало, щоб прогодувати й одну дитину. В Копенгагені не знаходилося роботи для працьовитих рук Ганса Йоргена. Сім'я животіла у великій робітничій казармі. Маленький Мартін ніколи не бачив сонця в кімнаті, де минало його дитинство. Високий мур заступав теплі промені. В оповіданні «Швидкоплинне літо» Нексе пізніше розповів про початок трудового життя пролетарської дитини. Мати залишила хлопчика, який ще не вмів ходити, самого вдома й пішла на роботу. «Раптом йому стало надто нудно сидіти і вдивлятися у простір; з дивана він спустився головою вниз; та, ухопившись за ніжку стола, знову підвівся. Коли мати повернулась, у нього на голові була велика гуля, але він навчився ходити. А через дуже короткий час він уже міг розносити газети». Маленький Мартін так само швидко виріс із немовляти в людину, яка несе у світі свою частку відповідальності. Копенгагенська міська управа вислала безробітного Андерсена разом з сім'єю на острів Борнхольм, звідки він був родом. Восьмирічний Мартін починає трудову діяльність — пасе сільську отару. В тринадцять років він наймит, гне спину з третьої години ночі до восьмої вечора. Життя здавалося таким нестерпним, що погляд хлопця не раз зупинявся на мотузці в кутку комірчини, де покотом спали втомле-

ні наймити. Коли термін служби за угодою закінчився, Мартін подався до міста Ренне, де став учнем шевця. Тепер він довгі години сидів, зігнувшись, у темній майстерні поруч із хворим на сухоти майстром. Скоро й сам він почав кашляти. Через кілька років туберкульоз мало не поклав молодого робітника в могилу. Та саме тут, у шевській майстерні, Мартін захопився читанням. Хворий майстер брав книжки в бібліотеці й давав їх своєму учневі. Читати Мартін навчився ще змалку в Копенгагені по вуличних вивісках: «Над крамничкою, куди я часто забігав, коли в кишках бурчало з голоду, і запитував, чи не буде якогось доручення, було написано слово «пекар». Це було так просто. Слова «сьогодні м'ясне» на дошці перед трактиром я теж розумів безпомилково, — це означало, що я можу безкоштовно одержати тарілку гарячого супу. Значення слів «поліцейський відділок» ми навчились розуміти майже з дня народження, а зміст таких висловів, як «вхід заборонено» або «обережно, злий собака» — доводилось вивчати в першу чергу».

Перші книжки, що їх Мартін прочитав разом з матір'ю, були дешеві авантурні історії або благочестиві брошурки. Та згодом, за порадою шевця, він уперше прочитав і кілька дійсно художніх творів вітчизняної літератури. Читати доводилось при світлі каганця або вуличного ліхтаря. Як нагадує все це перше знайомство Максима Горького з художньою літературою! І дійсно, в житті обох письменників було дуже багато схожих моментів. Не випадково збігаються навіть назви автобіографічних творів письменників. Третя частина автобіографічної тетралогії Мартіна Андерсена Нексе, в якій він розповів про своє дитинство і юнацькі роки, називається «У чужих людей». Пізніше, коли Нексе став всесвітньовідомим письменником, його часто називали «датський Горький».

Коли швець — хазяїн Мартіна помер, хлопець залишився взагалі без будь-яких засобів до існування. Осінь і зима, які він провів у сирому закутку на горищі великої кам'яниці, голодний і обідраний, були мабуть найстрашнішими в його житті. Та допоміг випадок. Мартіну пощастило влаштуватися опалювачем у Вищій народній школі в Естермарі — і йому дозволили відвідувати уроки в цій школі. Так почався новий етап у житті юнака. Мартін Андерсен виявився надзвичайно здібним учнем, і через деякий час він починає

Автор «Пелле-завойовника» у 1908 році.

й сам викладати в народній школі. Здавалося, доля всміхнулася йому. Але раптовий спалах туберкульозу поставив під загрозу саме життя молодого вчителя. Лікар вважав, що йому лишилося жити кілька днів. Та величезна воля до життя допомогла Андерсену побороти хворобу і саму смерть. Одужуючи, Андерсен почав писати. Він писав про те, що пережив, про те, що бачив. Перше його оповідання називалося «Двобій із смертю»; надрукувати його допоміг старий лікар, який відвідував Мартіна в дні хвороби. 1898 року вийшла перша збірка оповідань письменника. Трохи пізніше він додав до свого прізвища Андерсен — друге — Нексе (так називалося маленьке містечко на Борнхольмі, де жила родина письменника).

Нексе почав писати в 90-х роках, коли в датській літературі панував ідейний розбрід — брандесизм і ніцшеанство, натуралізм і неоромантика, Skolelaerer Literatur (література письменників — шкільних вчителів) і література декадентів-естетів. В ранній період творчості Нексе перебував під впливом натуралізму. Цей період можна схарактеризувати як час боротьби і пошуків, долання чужих впливів, становлення власного реалістичного методу творчості. Якщо творчий метод Нексе-початківця і метод творця «Мортена Червоного» багато в чому відмінні, то тему всієї творчості письменник знайшов зразу ж і вже не зраджував їй протягом усього свого довгого й складного письменницького життя. Цією темою стала доля робітника, трудящої людини. Це може бути історія нещасного каменяра, як у «Лотерейному шведі» або розповідь про бойових робітниць-іспанок на тютюновій фабриці, як у новелі «Революція жінок». Але це завжди доля простих людей, які трудяться на фабриках, на чужому полі, у каменярнях, чи в майстернях ремісників.

Буржуазні критики схвально оцінили перші оповідання письменника, мабуть, вони вважали, що тема народу, бідноти для Нексе тимчасова, що в ній виявляється бажання блиснути оригінальністю. Нексе з гіркотою згадував, як на одному з розкішних банкетів якийсь гурман читав перед початком трапези опис голоду з його книги, щоб збудити апетит буржуазних ненажер.

На початку нового століття виходять кілька невеликих за обсягом романів Нексе, позначених досить виразними натуралістичними тенденціями. Популярні в той час проблеми тяжкої спадковості, алкоголізму тощо характерні для цих ранніх, ще далеких від художньої довершеності книг. Але і в них багато реалістичних сторінок, що з глибоким болем зображують тяжкі будні простих людей. В такому романі як «Родина Франк» виявився талант Нексе — сатирика і гумориста. Вдалі сатиричні портрети міського міщанства свідчили про зростання майстерності Нексе-стиліста, його велику спостережливість. 1902 року Нексе вдруге побував в Іспанії (вперше він їздив туди лікуватися від сухот і обійшов пішки майже всю країну). За матеріалами цієї подорожі він написав сповнену оптимізму книгу «Сонячні дні» (1903). Вона знаменувала собою перемогу життєствердного начала в світогляді й творчості письменника, поступовий відхід від натуралізму. Велику роль у цьому відіграла активна участь Нексе в соціал-демократичному русі, його інтерес до ідей соціалізму. 1937 року в республіканському Мадріді Нексе згадував, що замолоду брав участь у «ще невмілій і не організованій боротьбі» іспанських пролетарів проти експлуататорів.

В наступні роки Нексе пише багато яскравих оповідань. Такі з них, як «Дитя кохання» або «Рабиня свободи» сприймаються як перші начерки великого полотна — написаного згодом роману «Дітте — дитя людське». В 1906—1910 рр. Нексе напру-

жено працює над твором, який приніс йому світове визнання й славу співця пролетаріату, двотомною епопеєю «Пелле-завойовник». Створений після першої російської революції — важливого етапу історії не тільки Росії, а й усього світу, — роман про пролетаря-соціаліста Пелле обійшов увесь світ. Володимир Ілліч Ленін, який познайомився з цим твором у 1912 році, в своєму листі до редакції газети «Правда» в липні того ж року рекомендував якомога швидше перекласти «Пелле-завойовника» на російську мову і видати його. В умовах царської цензури цей роман можна було видати лише із скороченнями та змінами. Товариші, яким Ілліч доручив його підготовку для російського видання, звернулися до Нексе і, посилаючись на Леніна, попросили виконати цю роботу. Нексе охоче виконав її. Але війна затримала видання епопеї. Вона вийшла друком лише після Жовтневої революції. Твір Нексе відіграв велику роль в активізації соціалістичного руху в Данії, в поширенні соціалістичних ідей.

Великою заслугою письменника було зображення типових характерів пролетарів в умовах політичної боротьби трудящих проти експлуататорів. Щоправда, на романі в якійсь мірі позначився вплив соціал-реформістських поглядів, відсутність в тодішній датській дійсності революційної ситуації. Але реалістичне, об'єктивне бачення світу допомогло письменникові розкрити в образі свого героя притаманні йому протиріччя. Саме тому так логічно розвивається характер Пелле на сторінках трьох творів — від «Пелле-завойовника» до «Мортена Червоного», хоча, здавалося б, Пелле-блискавка і Пелле — соціал-реформістський бонза глибоко відрізняються один від одного. Нексе зумів побачити у свого героя не лише позитивні риси, він відзначив його індивідуалізм, недостатню ідейну стійкість. На початку нашого століття, коли створювалась перша книга епопеї, Нексе ще не розумів, в який табір можуть привести Пелле ці вади, але він зобразив їх, і тому таке переконливе було згодом його перетворення на соціал-демократичного лідера типу Стаунінга (який, до речі, замолоду теж був робітником на тютюновій фабриці). З індивідуалізму, відірваності від мас виросло зневажливе ставлення до них, невіра в сили робітничого класу, що його Пелле цинічно характеризує як «ліниву отару», реформістські захоплення привели до

Своє восьмидесятиліття Нексе святкував у Москві.

співробітництва з буржуазією, до опортуністичної проповіді спільності інтересів капіталістів і трудящих, нарешті, гіпертрофоване честолюбство й негативне ставлення до критики завершили моральний занепад колишнього пролетаря.

Перша світова війна примусила Нексе змінити погляди на завдання соціал-демократів. Його глибоко приголомшила розбіжність між ідеями, що їх проповідували лідери західної соціал-демократії, та їхньою ганебною практикою. Нексе знайшов правильний шлях лише після знайомства з творами Володимира Ілліча Леніна, спрямованими проти опортунізму й соціал-шовінізму. Письменник виступив з серією статей, що розкривали грабіжницьку, антинародну суть імперіалістичної війни.

В 1917—1923 рр. Нексе працює над своїм чудовим романом «Дітте — дитя людське». Цей твір є продовженням «Пелле-завойовника», але в книзі, написаній після Великого Жовтня, Нексе переосмислює деякі образи (зокрема Пелле, Мортена), і в кінці книги звучить героїчна революційна тема. Роман не ідеалізує представників народу. Він зображує власницькі інстинкти датського селянина, його затурканість, покору перед богом та властями. Але водночас письменник спромігся показати, як із середовища цих «передпролетарів, що стоять на домарксовому щаблі» виходять перші борці проти капіталізму, як народжується протест, прагнення до боротьби. Нексе створив чудовий образ пролетарської жінки Дітте Манн. Клара Цеткін захоплено вітала роман: «Західноєвропейські письменники, які так охоче роблять жінок героїнями своїх романів і драм, не знають жінок і не знають, що таке героїзм. Жінку-героя вони бачать або в бундючних «синіх панчохах», або в «щиросердих і незрозумілих» кокотках, які то п'ють шампанське, то борсаються в багні. Ці письменники не розуміють, що куди легше після розкішної вечері, сидячи в шкіряному кріслі з сигаретою із золотим мундштуком, філософствувати про життя, яке воно дивне, важке і некрасиве, аніж, одержуючи заробітну платню меншу навіть від мізерного заробітку робітників-чоловіків, виховувати чотирьох чи п'ятьох дітей, жебрачити й страждати, ненавидячи при цьому не саме життя, а тих, хто примушує так жити. Страждати, і все-таки ві-

Датський письменник розмовляє з Анатолієм Васильовичем Луначарським.

1931 рік. В гостях у московських робітників.

рити в життя, страждати й боротися за краще життя. Такого героя-жінку зумів намалювати лише один західноєвропейський письменник — Мартін Андерсен Нексе».

Восьмого листопада 1917 року Нексе надіслав телеграму В. І. Леніну: «Від свого імені і від імені моїх товаришів з гарячою любов'ю і безмежним ентузіазмом вітаю переможний російський пролетаріат. Ваш чудовий приклад сколихне все людство. Пропоную організувати революційний інтернаціонал робітників і селян. Пропоную свої послуги великій революції. Мартін Андерсен Нексе». Наступного року письменник став членом новоствореної Комуністичної партії Данії. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції творчість Нексе нерозривно зв'язана з всепереможними ідеями справжньої батьківщини трудящих — Радянського Союзу. З перших днів Радянської влади Нексе — вірний і непохитний друг нашої країни. Для нього СРСР — батьківщина пролетаріату, «така батьківщина, яка перевершує всі мрії та сподівання й навіть найзаповітніші бажання». Нексе багато разів відвідував Радянський Союз. Він був тут у 1922 році як делегат конгресу Комінтерну. Він бачив боротьбу молодої республіки з наслідками громадянської війни та інтервенції, з розрухою і голодом, бачив НЕП, початок колгоспного будівництва, розквіт соціалістичного сільського господарства та промисловості, нашої науки, культури, мистецтва. Він бачив СРСР в роки мирного будівництва і в роки Великої Вітчизняної війни. Нексе приїздив до нас не стороннім, хай навіть доброзичливим спостерігачем, а активним учасником подій, що відбувалися в країні. В 1939 році він писав: «Щоразу, хоч які б короткі були проміжки часу між моїми приїздами, я знаходжу тут таке, чого не можна побачити в жодній країні, бачу таке, що дає поживу розуму й очам, стимул до творчої праці».

На титульному листі виданої в 1921 році російською мовою збірці оповідань Нексе стояло: «Російському народові, що бореться, присвячую цю книгу». Гонорар, одержаний за оповідання, автор передав «Комітетові по допомозі голодуючим у Росії». Про першу свою подорож до Радянської Росії Нексе розповів у книзі нарисів «Назустріч молодому дню». Поїздка до Радянської Росії в 1922 році була пов'язана з великими труднощами. Країна перебувала в кільці блокади, знайомі інтелігенти лякали «більшовицькими жахами», без власноручного дозволу міністра юстиції Данії, без віз сусідніх держав потрапити туди було неможливо. Нексе обрав давній випробуваний шлях російських революційних підпільників — через Норвегію, а потім моторним човном у Мурманськ. Човен пристав до берега десь опівночі, і прикордонники зразу ж затримали письменника. Письменник Бела Іллеш у своїй книзі про Нексе розповідає, що той весело сказав їм: «Це мені подобається. Я бачу, що ви добре охороняєте радянську землю!» Йому дозволили надіслати телеграму в Москву Дзержинському. Поки чекали відповіді, він їв, пив, спав в одній кімнаті з прикордонниками. Вони показали йому спалені білобандитами села і братські могили, де були поховані жертви інтервенції. З свого боку Нексе полагодив усім своїм охоронцям чоботи. Сам Нексе про цей епізод не згадує, але він дуже характерний для нього й цілком імовірний.

Перші радянські люди, яких Нексе побачив у Мурманську, викликали в нього безмежний інтерес. Це були діти революції, її сини й дочки. Нексе цікавить молодь, він радіє, бачачи, яка вона жвава, весела, завзята.

Продовольче становище в країні дуже важке, але кожен співрозмовник письменника і він сам твердо переконані — це тимчасове явище, і не за горами той час, коли в країні запанує достаток.

Нексе пише: «Щоб зрозуміти революцію, треба бачити робітників, які, співаючи, входять у фабричні ворота, де раніше зникали похмурі тіні... Російський пролетаріат ні перед ким не поступиться ні в здатності до організації, ані в умінні підкорятися дисципліні».

Один з розділів книги присвячений дітям. Діти радянської землі — її найдорожчий скарб, її майбутнє, і народ піклується про них. Нексе порівнює буржуазну школу з трудовою радянською. Для нього в радянській школі найважливіше її близькість до реального життя, її ідеологічна спрямованість й ніжне дбайливе ставлення вчителів до дитини. Письменника захоплює загальне інтелектуальне піднесення в країні, тисячі нових видань у найважчі роки громадянської війни, культурні центри в селах, лікнепи, черги перед Третьяковською галереєю. Цікаво, що Нексе за кілька років до Юліуса Фучіка вжив для характеристики нашої країни майже той самий образ: «У росіянина всі ознаки молодості. Одяг його важко назвати елегантним, часто він весь складається з латок, і штани зшиті з різноколірних шматків. Та й їжею його важко об'їстися. Але його зовнішність свідчить про те, що йому добре живеться на світі, може, завдяки його власній гарячій крові. Щоки у нього червоні — мабуть тому, що він іде вгору. Надзвичайна сила відчувається в кожному його русі, коли він,

В 1935 році Андерсен Нексе з дружиною, сином Пером і дочкою Дітте відвідав Київ.

ідучи вулицею, жує окраєць хліба; хода в нього впевнена, плечі розпростані, кашкет збитий на потилицю, а його голос дзвінко відлунюється від стін будинків. Для нього не існує перешкод. Він молодий, він може робити чудеса».

Перебуваючи в Росії восени 1922 року, Нексе як делегат конгресу Комінтерну слухав виступ товариша Леніна. Зустріч з В. І. Леніним справила на письменника незабутнє враження. Активний діяч соціал-демократичного руху, Нексе був знайомий з багатьма західними соціал-демократичними лідерами, але всі вони здавалися пігмеями в порівнянні з Іллічем. У своїх спогадах про Леніна письменник підкреслює любов до нього робітників усього світу. Робітник-норвежець, який розмовляв з Леніним, звертався до нього на «ти». Він не хотів образити буржуазним «ви» Володимира Ілліча. Нексе згадував: «Ленін, який був розумніший за всіх, чутливо прислухався до голосу й биття сердець маленьких людей, вчився у них, звеличував їх самих та їхні діла, показував, що звичайна людина та її праця — основа життя».

Мартін Андерсен Нексе, Костянтин Федін і Федір Гладков.

В «Мортені Червоному», книзі автобіографічній за своїм характером, письменник так розповідає про значення для скандінавської молоді виступу Леніна на Ціммервальдській конференції: «Мортен вперше чув про Леніна і розкол у російському робітничому русі. Отже, було десь на земній кулі місце, де робітники зірвали з очей шори і покінчили з тими, хто хотів їх обплутати. І таких робітників була більшість, за Леніним ішла більшість організованих робітників, тому вони й називалися більшовиками... І це сталося в Росії, де панували козаки й батіг — було над чим замислитись!» Нексе дає яскраву характеристику мові Леніна: «Думка Леніна линула ясна й прозора і тоді, коли він торкався найбільших проблем людства і показував наочно кожному, що майбутнє неминуче й міцно розвивається із сучасності. Здавалося, він жив життям усіх людей. Він знав становище в усіх країнах, долю бідняків і застосовувані в кожній країні методи експлуатації; і він показував нам, як розвивалися ці методи аж до нашого часу. Це була наука, але зовсім особлива й нова; вона не пахла книгою, а була самим життям; вона освітлювала долю і промислового робітника, і кулі, і кравчихи, і підмітальника вулиці. Історія людства, сама історія людської культури поставала перед нами з промови Леніна».

Цікаво, що в Данії ім'я улюбленого пролетарського письменника зв'язували з ім'ям вождя світового пролетаріату В. І. Леніна. В скандінавських селах розповідали легенди про поїздку Нексе в Москву до Леніна з подарунками для робітників Росії від рибалок Данії...

В 1934 році Нексе запросили взяти участь у першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників. Внаслідок цієї поїздки з'явилася книга «Два світи». Якщо першу зустріч з радянською країною Нексе поетично порівняв з першим трепетним побаченням з коханою, то цей приїзд Нексе можна порівняти з недільним святом трудівника, який багато і важко працював у темній майстерні, а тепер вийшов на сонце, розпро-

став плечі, на повні груди вдихає свіже повітря й з гордістю дивиться на прекрасну світлу будівлю, в яку вкладено й частку його праці. Книга «Два світи», як і попередня, написана у формі подорожніх нарисів, з авторськими відступами, роздумами. Нексе побував у місцях, які відвідував 1922 року, а також зробив подорож по Волзі. Деякі назви розділів книги майже такі самі, як і в попередній: «У Ленінграді», «Карелія», «Москва». Порівнюючи зміст цих розділів, мову автора, його епітети тощо, читач яскраво бачить, який великий і славний шлях пройшла наша Батьківщина. Ось хоча б два уривки з розділів «По Карелії» й «Карелія»: «Характерним символом здалося мені знаряддя, яке я побачив у дворі — борона. Вона свідчила про той низький рівень, на якому перебуває тут землеробство» (1922). А ось другий приклад: «Сьогоднішнє гасло в Карелії — хімія, фізіологія рослин, зоологія. Трактор торує собі шлях на лісових просіках... На біологічних станціях, на дослідних ділянках ведуться роботи по селекції тварин і рослин, їх акліматизації»... Паралель ця досить переконлива сама по собі. Але таких паралелей можна було б навести безліч.

Окремий розділ книги присвячений радянській літературі. Нексе пише про те, що радянські письменники творчо засвоюють багату класичну спадщину і про нові риси літератури, народженої соціалістичним ладом. Ці нові риси — свіжий критичний погляд на суспільство, прагнення втілити в життя нові ідеали, гостра актуальність, здоровий оптимізм і глибока людяність. «Тут письменникові не дають примерзнути до свого письмового столу, сидіти і висмоктувати твори з ручки. Новому суспільству мало користі, якщо він тулиться десь осторонь і в любовній знемозі шарпає струни власного нутра або виробляє сальто-мортале під самим склепінням храму мистецтва».

З великим задоволенням розповідає письменник про ту принципову й товариську критику, якій піддали його твори харківські літератори. «Мені, як пролетарському письменникові, ще й всипали перцю. Охоче визнаю, що це пішло мені на користь». До речі, Харків — не єдине українське місто, в якому побував датський письменник. 1935 року він разом із сім'єю відвідав Київ. Збереглись фото письменника, зроблені на вулицях нашого міста.

Вся книга «Два світи» — пристрасна пропаганда країни молодості — Радянського Союзу і жорстока, непримиренна критика старого, віджилого світу капіталу.

В 1939 році Нексе надрукував у датській комуністичній газеті «Арбейдерблад» статтю «Навколо Фінляндії». В ній він писав, що від фінської держави Маннергейма і Таннера тхне «Третім райхом».

Датські реакціонери почали цькувати письменника Нексе. В своїй статті «Голос пітьми», надрукованій у радянській «Правде», Нексе розповідав про цю ганебну кампанію: «Зараз ніч, після дня, який був кошмаром. Галасливий вихор кружляв навколо мого будинку і кидав купи образливих листів на мій стіл. Телефон безнастанно випльовував лайливі слова. Не знімай трубку, — сказав я дружині. Вона мужньо посміхнулась. — Ми витримаємо це до кінця, — відповіла вона, — у тебе так багато друзів в цілім світі! І яких друзів! Не забувай, що вони підтримають тебе». Вороги Нексе закликали палити його книги, знищувати все, що він створив. В цей важкий час друзі-робітники згуртувались навколо свого письменника. Один з робітників повідомляв, що вийшов на знак протесту з соціал-демократичної партії Данії, і писав: «Ми всі, що вийшли з робітничого класу, йтимемо за Нексе! Нам світить зоря соціалізму! Спасибі тобі, Нексе, за все, що ти нам дав!»

Нексе промовляє з трибуни Міжнародного конгресу письменників у Мадріді (1937).

Ще задовго до приходу Гітлера до влади Нексе вказував на загрозу фашизму. Протягом 30-х років він постійно і послідовно виступав проти ідеології «Третього райху», проти фашистського бузувірства. Коли фашисти вдерлися в рідну країну письменника, Нексе мужньо продовжував боротьбу. Фашисти переслідували старого митця, нарешті, кинули його в концентраційний табір. З тюремної лікарні, куди перевели хворого письменника, друзі допомогли йому втекти. Він добрався на човні в Швецію й продовжував боротьбу проти фашизму. В 1944 році Нексе разом з сім'єю знову приїхав до Радянського Союзу. Він багато працює в Москві, потім у визволеній Данії, а в останні роки свого життя — у НДР, куди переїхав, бажаючи на власні очі бачити соціалістичну перебудову сусідньої країни. В цей час він видає свій роман «Мортен Червоний», працює над завершенням великого соціального полотна, що його він розпочав ще на початку століття книгою про Пелле-завойовника. Великий успіх має перекладена багатьма мовами світу автобіографічна тетралогія Нексе, створена в 30-х роках. Письменник із світовим ім'ям, Нексе бере найактивнішу участь у боротьбі за мир. На конгресах прихильників миру звикли бачити сиву «левову» голову старого митця, чути його по-молодому пристрасні промови на захист майбутнього, на захист людського щастя. Влітку 1949 року весь світ вшанував митця з нагоди його 80-річчя.

Наприкінці 40-х років Нексе написав звернення до молоді всього світу. Цими мудрими рядками нам би хотілося закінчити статтю про великого пролетарського письменника, вірного друга нашої Вітчизни: «Невпинно вказуйте людству шлях уперед. Старий світ найбільше ненавидить Радянський Союз — як безплідна старість ненавидить молодість, як засуджений на смерть ненавидить життя. Невтомно вказуйте на приклад Радянського Союзу старому світові, який боїться СРСР, як середньовічний диявол боявся хреста... Оцінюйте всіх з того, як вони ставляться до Радянського Союзу. Не вірте нікому, хто лає його і водночас називає себе революціонером... Ставлення до Радянського Союзу завжди допомагатиме вам упізнавати тих, хто справді хоче йти вперед!..»

К. ШАХОВА

Цим руїнам — дві тисячі років.

«...Карфаген мусить бути зруйнований!» — цими словами видатний державний діяч стародавнього Риму Марк Катон Старший завершував мало чи не кожну свою промову в сенаті. В наші часи слова Катона перетворилися на широко відомий вислів, що має характеризувати певні тверді погляди, думку, яку наполегливо відстоюють. Але щодо самого римського сановника, то він мав на увазі цілком конкретну річ. Катон говорив про Карфаген, могутнє місто-державу, яку люто не-

МОВЧАЗНИЙ

навидів, бо вважав її найнебезпечнішим суперником Римської імперії.

Карфаген був заснований десь у IX—VIII столітті до н. е. З маленького фінікійського селища він скоро перетворився на велике місто, що складалося, власне, з двох відокремлених частин — Бірси, населеної біднотою, і Магари — квітучого району, з розкішними віллами для багатіїв. Історія Карфагена добре відома: він швидко завойовує нові землі, й не лише в самій Африці, а й на європейському континенті. Карфагеняни підкорили Сіцілію, значну частину Іспанії та інші землі на узбережжі Середземного моря.

І тоді Рим захвилювався. Скоро із колишнього спільника — а вони разом виступали проти Греції — Карфаген став для Рима лютим ворогом. Відтоді Катон і почав виголошувати оті свої знамениті слова, закликаючи зруйнувати ненависне йому місто. Між

Рештки Колізею, збудованого вже за часів нового римського Карфагена.

Римом і Карфагеном спалахнули криваві війни, що ввійшли в історію під назвою Пунічних. У 146 році до н. е. римляни захопили й повністю зруйнували Карфаген. Вони навіть суворо заборонили надалі будь-кому селитися там, де стояло це місто.

Проте пізніше самі ж римляни й відбудували його уже як свою колонію в Африці. Та дальша доля відбудованого міста виявилася не менш драматичною. У 698 році н. е. воно було зруйноване вдруге. Це зробили арабські завойовники. І на цьому, власне, стара історія Карфагена закінчилася.

Нова історія легендарного міста почалася вже в наші дні. На карті Африки не важко розшукати місце, де стояв колись Карфаген. Воно лежить на території сучасного Тунісу, неподалік від одноіменної столиці цієї країни. Зруйнований Карфаген став джерелом неабияких прибутків, які потекли в державну казну Тунісу. Насамперед, після проголошення незалежності Тунісу в березні 1956 року, його уряд обмежив право зарубіжних археологів на розкопки в районі колишнього Карфагена. Тут почали суворо стежити за тим, аби розкопані й розшукані предмети вжитку карфагенян не вивозили за кордон, щоб не розтягували рештки руїн тощо. Уряд Тунісу намагався зберегти для себе те, що скоро стало принадою для туристів з цілого світу.

Руїни Карфагена, особливо рештки Колізею, було взято під пильну охорону. А поруч з руїнами архітектори за короткий час звели гарне місто затишних вілл, оточених буйною зеленню, з великими готелями, ресторанами, магазинами, розрахованими насамперед на туристів з різних країн світу.

Туристичну справу уряд Тунісу націоналізував, обмеживши діяльність різних іноземних компаній. Тут відмовилися і від гідів-іноземців, підготувавши їх з числа самих тунісців. Займається цією справою міністерство освіти, й прибутки від неї йдуть у першу чергу на потреби народної освіти. Як пише з цього приводу газета «Аль-Ахбар», хай стародавній Карфаген послужить тепер туніському народові!

КАРФАГЕН

Поруч з тисячолітніми руїнами — нове зелене місто.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЩОСЬ НЕ ДУЖЕ ВІРИТЬСЯ... Британські вчені виступили із заявами, в яких заперечують шкідливий вплив на людське здоров'я «смогу», тобто викидних газів від автомашин та заводського диму. Вони твердять, що смог убиває чимало бактерій, які за нормальних умов швидко розмножуються. «Що шкідливо для бактерій, те корисно людям», — заявляє газета «Таймс», не замислюючися, очевидно, над тим, що разом з бактеріями від смогу можуть гинути й люди.

ЖАРТИ І ГОНОРАР. Знаменитий американський комедійний актор Марс вимагав від продюсера телевізійного фільму гонорар у розмірі 500 тисяч доларів за виконання головної ролі. «Що?! Півмільйона доларів за годинний фільм?!—вигукнув продюсер.—Навіть президент Джонсон не одержував більше 100 тисяч доларів на рік!» — «Так, — відповів Марс,— але погодьтеся, що його президентство було комедією значно нижчого гатунку».

НЕ ЛИШЕ ЗЛОЧИНЦІ ЗАРОБЛЯЮТЬ. На зростанні злочинності в США добре почали заробляти деякі промисловці. Як пише американський тижневик «Тайм», «найбільше заробляють ті фірми, що виготовляють різне озброєння й спорядження для охоронців порядку і таємних агентів. Контори приватних детективів подвоїли свої прибутки. На повну силу працюють заводи, які виготовляють сирени, шоломи, свистки й вертольоти для поліцаїв».

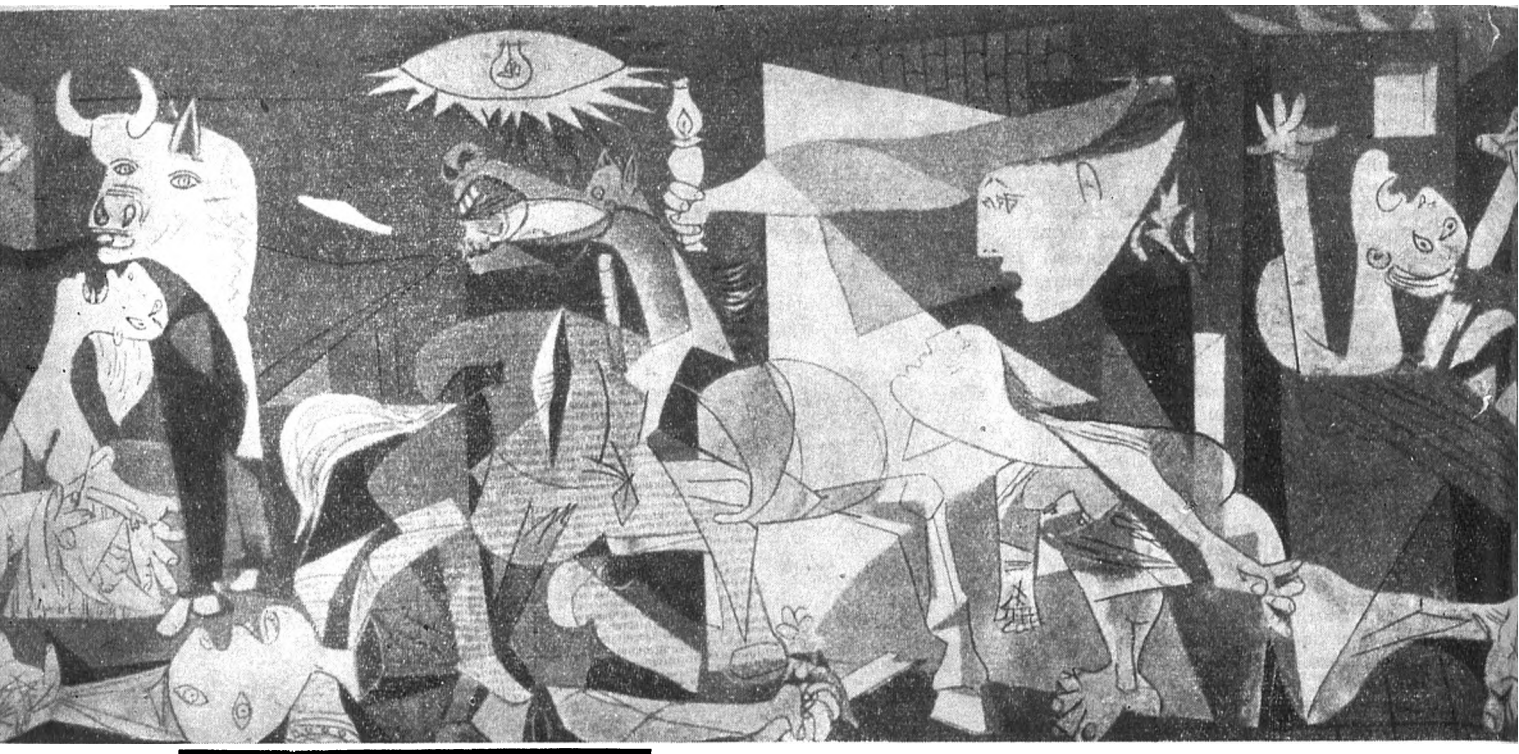

«Герніка» Пікассо.

ЗА КИМ БУЙНЕ ДЗВІН

РОМАН

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

І ось вони знову лежали разом у мішку, і була вже пізня година тієї останньої ночі. Марія пригорнулася до нього, і він відчував стегнами всю довжину її гладеньких стегон, відчував її груди, наче два маленькі узгірки на довгій рівнині, де є джерело, а за узгірками був видолинок на шиї, до якої він припадав зараз устами. Він лежав нерухомо й ні про що не думав, а вона гладила його по голові.

— Роберто, — сказала Марія ледь чутно й поцілувала його. — Мені соромно... Я не хочу завдавати тобі прикрості, але мені дуже боляче і щось наче негаразд усередині. Боюся, що сьогодні я розчарую тебе.

— В житті завжди буває дуже боляче й щось наче негаразд, — сказав він. — Ні, зайчику, не лякайся, Ми не робитимемо нічого такого, від чого може бути боляче.

— Річ не в тім. А в тім, що я не можу бути з тобою так, як мені хочеться.

— Дарма. Це минеться. Коли ми лежимо отак, поряд, ми все одно разом.

— Так, але мені соромно. Певно, це тому, що зі мною оте зробили. Не від того, що було між тобою і мною.

Закінчення. Початок див. у «Всесвіті» № 4.

— Не треба згадувати про це.

— А я й не хочу згадувати. Тільки мені було дуже прикро, що саме сьогодні, цієї ночі, я розчарую тебе, от я й сказала тобі, щоб ти знав чому.

— Слухай, зайчику, — сказав він. — Такі речі минають, і потім усе буває гаразд. — Але він подумав: не пощастило мені цієї останньої ночі.

Потім йому стало соромно, і він сказав:

— Притулися до мене, зайчику. Коли ти лежиш отак поряд зі мною в темряві, мені так само гарно, як тоді, коли ти зовсім моя.

— А мені дуже соромно, бо я думала, що сьогодні вночі буде так само, як там, на горі, коли ми поверталися від Ель Сордо.

— Qué va, — сказав він їй. — Такого щодня не буває. І зараз мені не гірше, ніж тоді, — збрехав він, притлумлюючи в собі розчарування. — Ми полежимо тихенько разом, а потім заснемо. Давай поговоримо. Адже ми з тобою так мало розмовляємо.

— Може, поговоримо про завтрашній день і про твою роботу? Я б так хотіла знати про твою роботу.

— Ні, — сказав він, рвучко випростався у мішку й тепер лежав нерухомо, притиснувшись щокою до плеча Марії й підклавши їй під голову ліву руку. — Найрозумніше — не говорити про те, що буде завтра, ані про те, що сталося сьогодні. В нашій справі втрат не обговорюють, а те, що треба зробити завтра, буде зроблено. Ти не боїшся?

— Qué va, — сказала вона. — Я завжди боюся. Але тепер я так боюся за тебе, що мені нема коли думати про себе.

— Не треба, зайчику. Я бував уже у всіляких халепах. Гірших за цю, — збрехав він.

Потім, раптом піддавшись спокусі блаженної втечі від дійсності, він сказав:

— Поговоримо про Мадрід і про те, як ми будемо там разом.

— Гаразд, — сказала вона, потім додала: — Ох, Роберто, як мені прикро, що я тебе розчарувала! Чи не могла б я зробити для тебе ще що-небудь?

Він погладив Марію по голові й поцілував її, а потім лежав, пригорнувшись до неї, розслабившись, і вслухався в нічну тишу.

— Можеш побалакати зі мною про Мадрід, — сказав він і подумав: це залишиться при мені й стане мені в пригоді завтра. Завтра мені потрібно буде все те, що в мене є. Він усміхнувся в темряві.

А потім він знову піддався своєму прагненню й пірнув у нереальність, відчуваючи при цьому насолоду, яка може прийти серед ночі, коли розум не бере в цьому участі, а є тільки радість близькості.

— Моя кохана, — сказав він і поцілував її. — Слухай. Вчора ввечері я думав про Мадрід і уявляв собі, як ми приїдемо туди і я залишу тебе в готелі, а сам піду до іншого готелю, де живуть росіяни, щоб там побачитися де з ким. Тільки все це дурниці. Я тебе не залишу саму ніде.

— Чому?

— Бо хочу, щоб ти була зі мною. Я не залишатиму тебе саму ні на хвилину. Я піду з тобою до Seguridad [1] по документи. А потім ми підемо разом купувати все, що тобі треба, щоб одягтися.

— Мені треба небагато, я можу сама купити.

— Ні, тобі треба багато, і ми підемо разом і купимо все найкраще, і ти будеш дуже гарна в усьому цьому.

[1] Служба безпеки (*ісп.*).

— А я воліла б залишитися з тобою в номері в готелі, а по ті речі ми б кого-небудь послали. Де цей готель?

— На Пласа-дель-Кальяо. Там є широке ліжко з чистими простиралами, і у ванній тече гаряча вода з крана, і там є дві шафи в стінах, і в одній висітимуть мої речі, а в другій — твої. Вікна там високі, широкі, їх можна розчинити навстіж, а за вікнами, надворі, — весна. І я знаю такі місця, де можна добре пообідати, — щоправда, вони підпільні, але готують там добре, і я знаю крамнички, де ще є вино й віскі. А в номері у нас теж буде що перекусити на випадок, якщо нам захочеться їсти, і віскі, якщо мені захочеться випити, а тобі я куплю мансанільї.

— А мені хочеться покуштувати віскі.

— Але його так важко дістати, а ти любиш мансанілью.

— Гаразд, не треба мені твого віскі, Роберто, — сказала вона. — Ох, як я тебе люблю! І тебе, і твоє віскі, якого ти мені не даєш. Ти свиня.

— Я дам тобі покуштувати, але жінкам воно вадить.

— А я досі пробувала тільки те, що жінкам корисно, — сказала Марія. — А в тому ліжку я лежатиму в цій самій шлюбній сорочці?

— Ні. Я накуплю тобі різних сорочок і піжам, якщо ти схочеш спати в піжамі.

— Я куплю собі сім шлюбних сорочок, — сказала вона. — По одній на кожен день тижня. І тобі я теж куплю чисту шлюбну сорочку. Ти свою сорочку переш хоч інколи?

— Інколи перу.

— Я дбатиму про те, щоб у тебе все було чисте, і я наливатиму тобі віскі й доливатиму воду, так, як ви робили в Ель Сордо. І я добуду для тебе оливок, і солоної тріски, й горішків, щоб ти мав чим закусити, коли випиватимеш, і ми просидимо в тому номері цілий місяць і нікуди звідти не виходитимемо. Якщо тільки я зможу бути з тобою так, як мені хочеться, — сказала вона й раптом посмутніла.

— То дурниця, — сказав Роберт Джордан. — Справді дурниця. Може, в тебе там було колись садно, зробився шрам, і він тепер болить. Таке буває. Але це швидко минає. Зрештою, якщо в тебе справді щось серйозне, то в Мадріді є добрі лікарі.

— Але ж раніше все було гаразд, — жалібно сказала вона.

— Це тільки свідчить про те, що все знову буде гаразд.

— Ну, то поговорімо ще про Мадрід. — Вона переплела свої ноги з його ногами й потерлася маківкою об його плече. — А ти там не соромитимешся мене тому, що я така бридка, обстрижена?

— Ні. Ти гарна. В тебе вродливе обличчя, гарне тіло, довге й легке, і гладенька шкіра золотавого кольору, і всі намагатимуться відібрати тебе в мене.

— Qué va, відібрати мене в тебе! — сказала вона. — Більше жоден чоловік не торкнеться мене, поки я живу. Відібрати мене в тебе! Qué va!

— А багато хто намагатиметься. От побачиш.

— Вони побачать, як я тебе кохаю, і зрозуміють, що торкнутися мене — це все одно, що встромити руку в казан з розтопленим оливом. Але що буде з тобою, коли ти побачиш вродливих жінок, розумних і освічених, як ти! Ти не соромитимешся мене?

— Ніколи. Я одружуся з тобою.

— Як хочеш, — сказала вона. — Але помоєму, це не так уже й важливо, оскільки в нас тепер церкви немає.

— Я хотів би, щоб ми з тобою побралися.

— Як хочеш. От слухай, якщо ми колись потрапимо до іншої країни, де ще є церкви, то, може, ми там зможемо взяти шлюб?

— У мене на батьківщині церкви ще є, — сказав він. — Там ми зможемо взяти шлюб, якщо для тебе це щось важить. Я ніколи не був одружений. Отже, це дуже просто зробити.

— Я рада, що ти ніколи не був одружений,— сказала вона. — Але я рада, що ти знаєш усе, про що мені казав, бо це означає, що в тебе було багато жінок. а Пілар каже, що тільки за таких чоловіків можна виходити заміж. Але тепер ти не бігатимеш за іншими жінками? Бо якщо бігатимеш, то це вб'є мене.

— Я ніколи не бігав за багатьма жінками,— сказав він, і це була правда. — Поки я не спіткався з тобою, я навіть не думав, що зможу когось покохати по-справжньому.

Вона погладила його по щоці, потім обняла за шию.

— Ти, певно, знав багатьох жінок?

— Але не кохав жодної.

— Слухай, Пілар сказала мені одну річ...

— Яку?

— Ні, краще я тобі не скажу. Краще поговоримо про Мадрід.

— А що ти хотіла сказати?

— Тепер уже не хочу.

— А може, все-таки скажеш? Це ж може бути щось важливе.

— Гадаєш, що це може бути важливе?

— Так.

— Звідки ти знаєш? Адже ти не знаєш, про що йдеться.

— З твого тону.

— Ну, гаразд, я не приховуватиму від тебе. Пілар сказала мені, що завтра ми всі помремо і що ти знаєш це так само добре, як вона, тільки тобі байдуже. Вона не судила тебе, навпаки, подивляла.

— Вона так сказала? — спитав він. Навіжене стерво, подумав він, а вголос сказав: — Це все її кляті циганські вигадки. Таке верзуть старі перекупки на базарах та боягузи по кутках кав'ярень. Це кляті такі й перетакі вигадки. — Він відчув, як піт виступив у нього під пахвами й стікає по боках, і сказав собі: злякався, га? А вголос сказав: — Вона просто язикате, забобонне стерво. Побалакаймо ще про Мадрід.

— Отже, ти нічого такого не знаєш?

— Авжеж, ні. І забудь про цю гидоту, — сказав він, уживши ще міцніше, грубе слово.

Але тепер, коли він заговорив про Мадрід, йому вже не вдалося поринути в ілюзію. Тепер він просто брехав своїй дівчині й собі, щоб якось скоротати цю ніч перед боєм, і знав це. Йому було приємно, але вся насолода від ілюзії зникла. І все-таки він розпочав знову.

— Я вже думав про твоє волосся, — сказав він. — І про те, що можна з ним зробити. Бачиш, воно росте зараз рівно з усіх боків, як хутро в звірятка, і воно дуже приємне на дотик, і мені дуже подобається, воно дуже красиве і так гарно кладеться, коли я пригладжую його рукою, а потім знову піднімається, як лан пшениці під вітром.

— Погладь його.

Він погладив її й не зняв руки, а потім заговорив далі, торкаючись губами її шиї й відчуваючи, як щось надимається в його горлі.

— Але в Мадріді ми зможемо піти й до перукаря, і тобі підстрижуть його по боках і ззаду, як у мене, і для міста це виглядатиме краще, поки воно відросте.

— Я буду схожа на тебе, — сказала вона й пригорнула його до себе. — І мені вже ніколи не захочеться міняти зачіску.

— Ні. Воно весь час ростиме, і це потрібно тільки спочатку, поки воно ще коротке. Скільки треба часу, щоб воно стало довге?

— Зовсім довге?

— Ні. До пліч. Мені хочеться, щоб воно в тебе було до пліч.

— Як у Грети Гарбо в кіно?

— Так, — відповів він придушеним голосом.

Тепер ілюзія запліскувала його навальною хвилею, і він піддавався їй усім своїм єством. І ось вона опанувала його цілком, і тоді він повів далі:

— Воно звисатиме в тебе до пліч, а на кінцях буде кучерявитися, як морська хвиля, і матиме барву стиглої пшениці, а обличчя в тебе кольору темного золота, а очі — того єдиного кольору, який пасує до твого волосся й до твоєї шкіри, — золоті з темними цятками, і я закидатиму твою голову назад, дивитимусь тобі в очі й міцно пригортатиму тебе до себе.

— Де?

— Де завгодно. Всюди, де б ми не були. Скільки часу треба, щоб відросло твоє волосся?

— Не знаю, бо я раніше ніколи не стриглася. Але гадаю, що за півроку воно відросте вже нижче вух, а за рік буде таке, як тобі хочеться Але знаєш, що буде перед тим?

— Ні. Скажи.

— Ми будемо в тому великому чистому ліжку в твоєму знаменитому номері, в нашому знаменитому готелі, і ми сидітимемо разом на знаменитому ліжку й дивитимемось у дзеркало на гардеробі, і там, у дзеркалі, будеш ти і я, і я обернуся до тебе отак, обійму тебе отак і поцілую тебе отак.

Потім вони лежали нерухомо, серед ночі, охоплені гарячим, болісним заціпенінням, і, обіймаючи її, Роберт Джордан обіймав усе те, що, він знав, ніколи не справдиться, але він навмисне казав далі:

— Зайчику, ми не завжди житимемо в цьому готелі.

— Чому?

— Бо наймемо собі помешкання в Мадріді, на тій вулиці, що йде уздовж парку Буен-Ретіро. Я знаю одну американку, яка перед початком руху віднаймала там мебльовані помешкання, і я зможу дістати таке помешкання за ту саму плату, яку вона брала перед війною. Там є помешкання, що виходять вікнами в парк, і з них видно його весь: залізні штахети, квітники, посипані рінню стежки, і зелень травників між стежками, і тінисті дерева, і безліч водограїв, а зараз там, певно, цвітуть каштани. Коли ми оселимося в Мадріді, то гулятимемо по парку й плаватимемо в човні на ставку, якщо в ньому знову є вода.

— А чому там не було води?

— Її спустили в листопаді, бо вона правила за орієнтир для літаків під час повітряних нальотів на Мадрід. Але, гадаю, тепер там уже знову є вода. Хоч я й не певен. Але навіть якщо води немає, ми гулятимемо по всьому парку. Там, за ставом, є одне місце, зовсім як ліс, де ростуть дерева з усіх кутків світу, і на кожному висить табличка, де написано, що це за дерево і звідки воно походить.

— Я б хотіла піти в кіно, — сказала Марія.— Але дерева — це теж дуже цікаво, і якщо я тільки годна буду запам'ятати, то вивчу разом з тобою всі їхні назви.

— Там не так, як у музеї, — сказав Роберт Джордан. — Дерева ростуть на волі, і в парку є пагорки, і одне місце в ньому — справжні джунглі. А за парком книжковий базар, там уздовж пішоходу стоять сотні кіосків, де торгують старими книжками, і тепер там дуже багато книжок, бо їх крадуть з будинків, зруйнованих бомбами, і з мешкань фашистів і приносять на книжковий базар. Я міг би цілими днями ходити

там, як колись, перед початком руху, якби тільки мав на це час у Мадріді.

— А поки ти ходитимеш по книжковому базару, я поратимусь вдома, — сказала Марія. — Чи вистачить у нас грошей на служницю?

— Авжеж. Можна взяти Петру з готелю, якщо вона тобі сподобається. Вона охайна й смачно куховарить. Я обідав там у журналістів, для яких вона варила. В їхніх номерах є електричні плитки.

— Можна взяти її, якщо ти хочеш, — сказала Марія. — Або я знайду когось іншого. Але тобі, либонь, треба буде дуже часто відлучатися? А мене не пускатимуть з тобою на таку роботу.

— Можливо, я знайду собі якусь іншу роботу в Мадріді. Я вже давно на цій роботі, я воюю від самого початку руху. Цілком можливо, що тепер мені дадуть щось у Мадріді. Я ніколи не просив цього. Я весь час був або на фронті, або на такій роботі, як ця.

Чи ти знаєш, що перед тим, як зустрів тебе, я взагалі ніколи й нічого не просив? І ніколи нічого не домагався? Ніколи не думав ні про що, крім руху й крім того, що треба виграти війну. Слово честі, я був дуже скромний у своїх вимогах. Я багато працював, а тепер-от люблю тебе, і, — він говорив так, наче обіймав усе те, що ніколи не справдиться, — я люблю тебе так, як люблю все, за що ми боремося. Я люблю тебе так, як люблю свободу, і людську гідність, і право кожного працювати й не голодувати. Я люблю тебе, як люблю Мадрід, який ми захищали, і як люблю всіх моїх товаришів, які загинули. А загинуло їх багато. Багато. Багато. Ти навіть не знаєш, як багато. Але я люблю тебе так, як я люблю те, що я люблю найбільше на світі, і навіть сильніше. Я тебе дуже люблю, зайчику. Так сильно, що й розповісти не можна. Але я кажу тобі про це — щоб ти хоч трохи знала. Я ніколи не мав дружини, а тепер ти моя дружина, і я щасливий.

— Я робитиму все, геть усе, щоб бути тобі доброю дружиною, — сказала Марія. — Щоправда, я нічого не вмію, але я постараюся, щоб ти цього не відчував. Якщо ми житимемо в Мадріді — добре. Якщо нам доведеться жити десь-інде — теж добре. Якщо нам ніде не доведеться жити, але мені можна буде піти з тобою — ще краще. Якщо ми поїдемо до тебе на батьківщину, я навчуся говорити по-англійськи, як усі Inglés, що там живуть. Я придивлятимусь до їхньої поведінки й робитиму все так, як роблять вони.

— Це буде дуже кумедно.

— Напевно. І я робитиму помилки, але ти виправлятимеш їх, і я ніколи не робитиму тієї самої помилки двічі. Ну, може, двічі й зроблю, але не більше. А потім, якщо тобі там у тебе вдома захочеться поїсти наших страв, я їх для тебе готуватиму. Я піду до такої школи, де навчають, як бути доброю дружиною, якщо такі школи є, і я буду там учитися.

— Такі школи є, але тобі та наука непотрібна.

— Пілар казала мені, що вони повинні бути в твоїй країні. Вона читала про них у якомусь журналі. Вона сказала мені, що я мушу навчитися говорити по-англійськи, і говорити добре, так, щоб тобі ніколи не доводилося мене соромитися.

— Коли вона тобі все це сказала?

— Сьогодні, коли ми спаковували речі. Вона весь час напоумляла мене, що я мушу робити, аби бути тобі доброю дружиною.

Здається, вона теж до Мадріда їздила, подумав Роберт Джордан і спитав:

— А що вона ще казала?

— Що я мушу дбати про своє тіло й берегти свою фігуру так, наче я матадор. Вона сказала, що це дуже важливо.

— Оце правда, — сказав Роберт Джордан. — Але тобі ще багато років можна про це не думати.

— Ні. Вона сказала, що наші жінки мусять завжди пам'ятати про це, бо воно може настати раптово. Вона сказала, що колись була така сама струнка, як я, але в той час жінки не знали гімнастики. Вона сказала мені, яку гімнастику я мушу робити, і сказала, що не можна їсти забагато і чого не можна їсти взагалі. Тільки я забула, треба буде ще раз розпитати.

— Картоплю.

— Так, картоплю й нічого смаженого, а коли я їй розповіла, що мені болить, вона сказала, щоб я тобі не розповідала, мовляв, треба потерпіти й нічим цього не виказувати. Але я тобі розповіла, бо я ніколи ні в чому не хочу тобі брехати, а крім того, я боялася, що ти подумаєш, ніби я не можу втішатися разом з тобою і що те, що було там, на горі, насправді було зовсім не так.

— Ти добре зробила, що розповіла мені.

— Правда? Бо мені соромно, і я буду робити для тебе все, що ти забажаєш. Пілар навчила мене різних речей, які можна робити для чоловіків.

— Робити нічого не треба. Те, що в нас є — це наше спільне, і ми разом будемо його берегти. Мені добре і так, коли я лежу поряд з тобою й торкаюся тебе, і знаю, що це правда, що ти тут, а коли ти знову зможеш, ми матимемо все.

— Хіба в тебе немає ніяких жадань, що їх я могла б задовольнити? Вона мені це теж пояснила.

— Ні. У нас завжди будуть спільні жадання. Як ми чогось хотітимемо, то тільки разом. Ніяких своїх особистих жадань у мене не буде.

— Я дуже рада. Але пам'ятай: я завжди зроблю все, що ти забажаєш. Тільки ти мусиш сам мені казати, бо я зовсім невчена, і багато чого з того, що Пілар мені розповідала, я добре не збагнула. Мені було соромно питати, а вона така розумна й знає так багато.

— Зайчику, — сказав він. — Ти просто чудесна.

— Qué va, — сказала вона. — Але це нелегка справа — навчитися всього, що мусить знати дружина, в той самий день, коли згортають табір і готуються до бою, а другий бій уже точиться поблизу. Тим-то, якщо я в чомусь дуже схиблю, ти скажи мені про це, бо я тебе кохаю. Може, я не все як треба запам'ятала: багато з того, що вона мені казала, було дуже мудре.

— А що вона тобі ще казала?

— Pues [1], так багато, що всього вже не можу згадати. Вона сказала — як я знову почну думати про те, що зі мною зробили, то я можу розповісти тобі про це, бо ти добра людина і все розумієш. Але краще, мовляв, про це ніколи не згадувати, хіба що воно знову почне мучити мене, як було раніше. А якщо я розповім тобі, то, може, мені полегшає.

— А воно мучить тебе зараз?

— Ні. Відколи я з тобою, мені здається, що цього взагалі не було. Тільки батька й матір я не можу забути. Але їх я не забуду ніколи. І я хотіла б розповісти тобі все, що ти мусиш знати, щоб твоя гордість не страждала, якщо я справді стану твоєю дружиною. Я не упокорилася жодного разу. Я весь час пручалася щосили, і подужати мене вони могли тільки вдвох чи втрьох. Один сідав мені на голову й тримав мене. Я кажу це, щоб утішити твою гордість.

[1] Ну (*ісп.*).

— Моя гордість — це ти сама. Не розповідай мені про це.

— Ні, я кажу про ту гордість, яку чоловік мусить відчувати за свою дружину. І ще одне. Мій батько був мер нашого містечка й шанована людина. Моя мати була шанована жінка й добра католичка, її розстріляли разом з батьком за політичні погляди батька, бо він був республіканець. Їх розстріляли в мене перед очима, і мій батько крикнув: «Viva la República!» [1] — коли вони поставили його під стіну різниці в нашому містечку.

Моя мати, яку теж поставили під стіну, сказала: «Хай живе мій чоловік, мер цього міста!» Я сподівалася, що мене теж розстріляють, і хотіла сказати: «Viva la República y vivan mis padres!» [2] — але мене не розстріляли, а почали робити зі мною оте.

Слухай. Я розповім тобі ще про одну річ, бо й це стосується нас із тобою. Після розстрілу під стіною matadero вони взяли нас усіх — родичів розстріляних, які все бачили, але залишилися живі, — і повели стрімким схилом угору, на головну площу містечка. Майже всі плакали, але були й такі, що наче закам'яніли після побаченого, і сльози в них висохли. Я теж не могла плакати. Я не помічала нічого довкола себе, бо перед очима в мене весь час стояли батько й мати — такі, як були вони перед розстрілом, і я чула материні слова: «Хай живе мій чоловік, мер цього міста!» — вони дзвеніли в моїй голові, як крик, що ніколи не втихне. Бо мати не була республіканка й не хотіла сказати: «Viva la República», вона сказала тільки «Viva» моєму батькові, що лежав там, на землі, долілиць біля її ніг.

Але те, що вона сказала, вона сказала дуже голосно, майже вигукнула. І тоді вони вистрелили в неї, й вона впала. Я хотіла вирватися й підбігти до неї, але не змогла, бо ми всі були зв'язані. Розстрілювали їх guardia civiles, і вони ладні були розстріляти й решту, але фалангісти погнали нас схилом угору, а guardia civiles залишились на місці — стояли, спершись на свої гвинтівки, над тілами, що лежали під стіною. Ми всі, дівчата й жінки, були зв'язані за руки в ряд, і нас погнали вулицями вгору, на площу, і на тій площі наказали зупинитися перед перукарнею, яка стояла навпроти ратуші.

Потім ті двоє, що нас вели, оглянули нас, і один з них сказав: «Ось дочка мера», — а другий сказав: «З неї й почнемо».

Вони перерізали мотузку, якою я була зв'язана за руки з двома іншими жінками, і один з тих двох сказав: «Зв'яжіть отих знову разом», — а потім вони потягли мене за руки, вштовхнули до перукарні, підняли, посадили в крісло й притиснули до спинки.

Я побачила в дзеркалі своє обличчя й обличчя тих, що держали мене, і ще трьох позаду, але жодне з цих облич не було мені знайоме. В дзеркалі я бачила й себе, й їх, але вони бачили тільки мене. Це було так, наче сидиш у кріслі зубного лікаря, а навколо тебе багато зубних лікарів, і всі вони божевільні. Я насилу впізнала своє обличчя — настільки горе змінило його, але я дивилася на себе і зрозуміла, що це я. Моє горе було таке велике, що я не відчувала страху і взагалі нічого, крім горя, не відчувала.

Тоді я носила коси, і от я побачила в дзеркалі, як перший фалангіст узяв мене за одну косу й смикнув її так, що, попри моє горе, мені заболіло, а потім відрізав її бритвою коло самої голови. І я побачила себе в дзеркалі з однією косою, а на місці другої стирчав вихорець. Потім він одрізав і другу косу, тільки не смикаючи, а бритва зачепила мені вухо, і я побачила кров. Ось помацай пальцями, тут шрам, бачиш?

— Так. Може, краще не говорити про це?

— Ні. Нічого. Я не розповідатиму тобі про найгірше. Отож він одрізав мені бритвою обидві коси, і всі вони засміялися. Я навіть не відчувала болю від урізаного вуха; двоє тримали мене, а він став передо мною, шмагнув мене косами по обличчю й сказав: «Отак ми постригаємо в червоні черниці! Тепер ти знатимеш, як єднатися з братами-пролетарями, ти, наречена червоного Христа!»

І він знов шмагнув мене раз і другий по обличчю моїми ж косами, а потім запхнув їх мені в рот замість кляпа й туго обв'язав навколо шиї, а ті двоє, що тримали мене, весь час сміялися.

І всі, хто дивився на це, сміялись теж. І коли я побачила в дзеркалі, що вони сміються, я заплакала вперше за весь час, бо після розстрілу моїх батьків все в мені заледеніло і я не могла плакати.

Потім той, що заткнув мені рота, почав стригти мене машинкою спочатку від лоба до потилиці, потім маківку, потім за вухами і всю голову, і ті двоє держали мене так, що я все бачила в дзеркалі й не вірила власним очам, і плакала, плакала, але не могла одірвати очей од страшного обличчя з розтуленим ротом, у який було запхнуто відрізані коси, і од голови, що оголювалась під машинкою.

Достригши мене, він узяв пляшечку з йодом з полиці перукаря (перукаря вони теж убили — за те, що він був членом профспілки, і він лежав на порозі, і мене перенесли через нього, коли тягли з вулиці) і, вмочивши в йод скляну затичку, доторкнувся нею до порізаного вуха, і цей легкий біль дійшов до мене крізь усе моє горе й весь мій жах.

Потім він став передо мною й йодом написав мені на лобі літери U. H. P. [1], і малював він їх повільно й старанно, як художник. Я все це бачила в дзеркалі, але більше вже не плакала, бо серце моє закам'яніло від думки про батька й матір, і я зрозуміла, що все, що зі мною роблять, проти того — ніщо.

Скінчивши малювати ті літери, фалангіст отступив на крок назад і помилувався своєю роботою, а потім поставив пляшечку з йодом на місце, взяв машинку й сказав: «Давайте другу!» Тоді мене потягли з перукарні, міцно тримаючи за руки, і на порозі я спіткнулася об перукаря, що все лежав там горілиць, і обличчя в нього було сіре, і тут ми мало не зіткнулися з Консепсьйон Грасія, моєю найкращою подругою, яку двоє інших тягли досередини. Вона спочатку не впізнала мене, а потім упізнала й закричала, і я весь час чула її крик, поки мене тягли через площу й у двері й по сходах ратуші, до кабінету мого батька, де мене кинули на канапу. І отам вони й зробили зі мною оте.

— Зайчику мій, — сказав Роберт Джордан і пригорнув її до себе так міцно й так ніжно, як тільки міг. Але в ту мить він ненавидів так, як тільки може ненавидіти людина. — Не будемо більше говорити про це. Не розповідай мені більше нічого, бо мене душить ненависть.

Вона лежала в його обіймах, холодна й нерухома, і трохи згодом сказала:

— Гаразд. Я більше ніколи не розповідатиму тобі про це. Але це лихі люди, і якби я могла, то радо вбила б кого-небудь з них. Та я сказала це тобі тільки, щоб не страждала твоя гордість, якщо я стану твоєю дружиною. Щоб ти все зрозумів.

---

[1] Хай живе Республіка! *(ісп.)*
[2] Хай живе Республіка і хай живуть мої батьки! *(ісп.)*

[1] Початкові літери гасла: «Unidos, Hermanos Proletarios!» — «Єднайтеся, брати пролетарі!»

— Це добре, що ти розповіла мені, — відповів він. — Бо завтра, якщо нам пощастить, ми багатьох переб'ємо.

— А там будуть фалангісти? Все це робили вони.

— Фалангісти не б'ються, — похмуро сказав він. — Вони вбивають у тилу. В бою ми стинаємося з іншими.

— А тих ніяк не можна вбити? Я б дуже хотіла.

— Мені й тих випадало вбивати, — сказав він. — І ми ще їх убиватимемо. Коли ми підривали поїзди, то вбивали багатьох фалангістів.

— Я хотіла б піти з тобою, коли ти ще раз підриватимеш поїзд, — сказала Марія. — Коли Пілар привела мене сюди, я була трохи несповна розуму. Вона розповідала тобі, яка я була?

— Так. Не треба згадувати про це.

— Я не могла ні думати, ані говорити, тільки весь час плакала. Але є ще одна річ, яку я мушу тобі сказати. Неодмінно мушу. Може, тоді ти не одружишся зі мною. Але, Роберто, якщо ти тоді не захочеш одружитися зі мною, то, може, ми просто будемо завжди разом?

— Я одружуся з тобою.

— Ні. Я зовсім забула про це. Може, тобі не слід одружуватися. Розумієш, можливо, я не зможу народити тобі ні сина, ані дочки, бо Пілар каже, що якби я могла, то це б уже сталося по тому, що зі мною робили. Я мусила сказати тобі про це. Ох, не знаю, як я забула про це.

— То пусте, зайчику, — сказав він. — Поперше, може, це й не так. Тільки лікар може сказати напевно. А потім, я взагалі не хочу мати сина чи дочку, поки цей світ такий, як зараз. І всю любов, що в мене є, я віддаю тобі.

— А я хотіла б народити тобі сина чи дочку, — сказала вона йому. — Як же можна поліпшити світ, якщо не буде дітей у нас, у тих, хто бореться з фашистами.

— Ах, ти, — сказав він. — Я кохаю тебе, чуєш? А тепер час спати, зайчику. Мені треба вставати вдосвіта, а в цьому місяці розвидняється дуже рано.

— Отже, це нічого — оте останнє, що я тобі розповіла? Ми все-таки можемо побратися?

— Ми вже побралися. Я беру з тобою шлюб у цю мить. Ти моя дружина. А тепер спи, зайчику, часу залишилося зовсім мало.

— А ми справді поберемося? Це не тільки слова?

— Справді.

— Тоді я зараз засну, а якщо прокинуся, то лежатиму й думатиму про це.

— Я теж.

— На добраніч, муже мій.

— На добраніч, — сказав він. — На добраніч, дружино моя.

За хвилину він почув, як вона дихає, спокійно й рівно, і зрозумів, що вона заснула, і тепер він лежав зовсім тихо, щоб не розбудити її якимсь рухом. Він думав про все те, чого вона йому не доказала, і ненавидів усією душею, і радів, що вранці він убиватиме.

Але ти не повинен ставитись до цього, як до чогось особистого, подумав він. Тільки як забути про це? Я знаю, що й ми робили страшні речі. Але це було тому, що ми були неосвічені й інакше не вміли. А вони роблять усе свідомо й зумисне. Це роблять люди, які засвоїли все те найкраще, що може дати освіта. Цвіт іспанського лицарства. Який це все ж таки народ! Які сучі діти, починаючи від Кортеса, Пісарро, Менендеса де Авіла й аж до Пабло! І які чудові люди! Немає на світі кращого й гіршого народу. Немає народу великодушнішого й жорстокішого. А хто розуміє його? Не я, бо якби я розумів його, то простив би йому все. Розуміти означає прощати. Ні, це неправда. Прощення завжди перебільшувалося. Прощення — християнська ідея, а Іспанія ніколи не була християнською країною. Вона завжди мала свій власний, особливий культ ідолів у рамках церкви. Otra Virgen más [1]. Певно, саме тому вони так прагнуть нищити virgens своїх ворогів. Звичайно, це більше стосується іспанських релігійних фанатиків, аніж народу. Народ поступово відійшов од церкви, бо церква завжди спілкувалася з урядом, а уряд завжди був гнилий і продажний. Це єдина країна, якої так і не торкнулася реформація. І от тепер вони розплачуються за свою інквізицію.

Так, тут є над чим замислитися. Є про що поміркувати, забувши про тривоги, пов'язані з роботою. І це корисніше, ніж вигадувати. Господи, скільки ж він уже навигадував сьогодні! І Пілар теж вигадувала впродовж цілого дня. Авжеж, вигадувала! А що, як їх навіть повбивають завтра? Яке це має значення, якщо тільки їм пощастить вчасно висадити в повітря міст? Це єдине, що їм завтра треба буде зробити.

Так, це не має значення. Адже не можна безнастанно робити такі речі. І вічно жити на світі теж не можна. Може, протягом цих трьох днів я прожив ціле своє життя, подумав він. Якщо це так, то я хотів би останню ніч прожити інакше. Але остання ніч ніколи не буває вдала. Ніщо останнє не буває вдале. Ні, останні слова іноді бувають удалі: «Хай живе мій чоловік, мер цього міста!» — це було добре сказано.

Він знав, що це було сказано добре, бо відчув, як мурахи пробігли йому по тілу, коли він подумки проказав ці слова. Він нахилився й поцілував Марію, і вона не прокинулася. Він прошепотів ледь чутно по-англійськи:

— Я радо одружуся з тобою, зайчику. Я дуже пишаюся твоєю родиною.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Того самого вечора в мадрідському готелі «Гейлорд» зібралося велике товариство. До брами під'їхала машина з замальованими синьою фарбою фарами, і з неї вийшов низенький чоловік у чорних кавалерійських чоботях, сірих бриджах і короткому сірому, застебнутому під шию кітелі. Відчиняючи двері, він оддав честь двом вартовим, кивнув головою агентові таємної поліції, що сидів за конторкою портьє, і ввійшов до кабіни ліфта. В мармуровому вестибюлі, обабіч входу, сиділи на стільцях ще двоє вартових. Вони тільки підвели голови, коли низенький чоловік проходив повз них до ліфта. Їхнім обов'язком було обмацувати кишені кожної незнайомої особи: вони проводили руками по боках, під пахвами й по задній кишені, перевіряючи, чи немає там зброї; якщо зброя була, її належало залишити в портьє. Але низенького чоловіка в кавалерійських чоботях вони знали добре і тільки побіжно глянули на нього, коли він проходив.

Ввійшовши до себе в номер, він застав там повно людей. Вони сиділи, стояли й розмовляли між собою, як у великосвітській вітальні, чоловіки й жінки пили горілку, віскі з содовою й пиво, яке наливали в скляночки з великих глеків. Четверо чоловіків були у військовій формі. На решті були спортивні куртки й шкіряні тужурки, а з чотирьох присутніх жінок три були убрані в звичайні міські сукні, а четверта, чорнява й дуже худа, — в щось схоже на міліційну форму із спідницею, з-під якої виглядали чоботи.

[1] Ще одна непорочна діва *(ісп.)*.

Ввійшовши до кімнати, Карков одразу ж попрямував до жінки в формі, вклонився й потиснув їй руку. Це була його дружина, і він сказав їй щось по-російськи так, щоб ніхто не почув, і на мить зухвалий вираз, з яким він увійшов до кімнати, зник з його обличчя. Та цей вираз знову спалахнув у його очах, коли Карков побачив каштанове волосся й хтиво-ліниве обличчя ставної дівчини; він підійшов до неї швидким, пружним кроком і вклонився. Дружина не провела його очима, коли він одійшов. Вона стояла з високим, вродливим офіцером-іспанцем і розмовляла з ним по-російськи.

— Твій кумир погладшав останнім часом, — сказав Карков дівчині. — Всі наші герої почали обростати жирком наприкінці першого року війни. — Він не дивився на чоловіка, про якого говорив.

— Ти візьмеш мене завтра з собою в наступ? — спитала дівчина. Вона говорила по-німецьки.

— Ні. І ніякого наступу не буде.

— Всі знають про цей наступ, — сказала дівчина. — Не будь такий потайний. Долорес теж їде. Я поїду з нею або з Карменом. Туди збирається багато людей.

— Можеш їхати з тим, хто тебе візьме, — сказав Карков. — Я не візьму.

Потім він уважно подивився на дівчину й спитав серйозно:

— Хто тобі сказав про це? Тільки правду!

— Ріхард, — відповіла вона, теж серйозно.

Карков знизав плечима й відійшов убік.

— Карков! — гукнув середній на зріст чоловік, у якого було сіре, масивне, брезкле обличчя, мішки під очима й обвисла нижня губа, а голос такий, наче він хворів на хронічне нетравлення шлунку. — Ви вже чули приємну новину?

Карков підійшов до нього, і він сказав:

— Я допіру довідався про це. Хвилин десять тому, не більше. Чудова новина. Сьогодні під Сеговією фашисти цілий день билися між собою. Їм довелося автоматами й кулеметами придушувати заколот. А вдень вони бомбили власні частини з літаків.

— Це правда? — спитав Карков.

— Абсолютна, — сказав чоловік з підпухлими очима. — Сама Долорес повідомила нас про це. Вона прийшла сюди, аж сяючи від радісного піднесення — такою щасливою я її ще ніколи не бачив. Звучання її голосу переконувало в правдивості того, що вона казала. Я напишу про це в статті для «Известий». Для мене це була одна з найпрекрасніших хвилин цієї війни, хвилина, коли я слухав натхненний голос, в якому, здавалося, співчуття й глибока правда зливаються в єдине ціле. Вона вся випромінює правду й доброту, як справжня народна свята. Недарма її називають la Pasionaria [1]

— Запишіть це, — сказав Карков. — Не розповідайте все це мені. Не марнуйте на мене цілі абзаци. Одразу ж ідіть і пишіть.

— Чому ж одразу?

— Я вам раджу не зволікати, — сказав Карков і подивився на нього, а потім одвернувся.

Його співрозмовник постояв ще кілька хвилин на місці, тримаючи чарку з горілкою в руці, захоплений красою того, що нещодавно бачили його очі, під якими набрякли такі важкі мішки; потім вийшов з кімнати й пішов писати.

Карков підійшов до іншого чоловіка, років сорока восьми, присадкуватого, кремезного, веселого, з ясно-голубими очима, обрідним русявим волоссям і усміхненими устами під щіткуватими жовтими вусиками. На ньому була військова форма. Це був угорець, командир дивізії.

— Ви були тут, коли приходила Долорес? — запитав його Карков.

— Був.

— І про що вона розповідала?

— Ніби фашисти б'ються між собою. Чудово — якщо тільки це правда.

— Тут багато балакають про завтрашній день.

— Неподобство! Всіх журналістів треба розстріляти, а заразом і більшість ваших сьогоднішніх гостей, і в першу чергу цього паскудного німецького інтригана — Ріхарда. І того, хто доручив цьому ярмарковому фіглярові командувати бригадою, треба поставити до стінки. Може, й нас із вами теж треба розстріляти. Цілком можливо, — зареготав генерал. — Тільки цієї ідеї нікому не підказуйте.

— Про такі речі я взагалі не люблю балакати, — сказав Карков. — Між іншим, там тепер цей американець, який іноді буває в мене. Знаєте, цей Джордан, що працює з партизанами. Він саме там, де начебто сталося те, про що розповідала Долорес.

— В такому разі він повинен сьогодні вночі прислати донесення про це,— сказав генерал.— Мене туди не пускають, а то я сам подався б туди й розвідав для вас усе. Цей американець працює зараз на Гольца, правда? Ну, то завтра ви ж побачитеся з Гольцом.

— Так, завтра вранці.

— Тільки не навертайтеся йому на очі, поки все не розкрутиться як слід, — сказав генерал. — Він вас, газетярську братію, терпіти не може, так само як я. А втім, у нього вдача лагідніша.

— А все ж таки, якої ви думки...

— Певно, фашисти провадили маневри,— всміхнувся генерал.— Ось побачите, які маневри влаштує їм завтра Гольц. Хай Гольц докладе до цього рук. Ми з ним непогані маневри влаштували їм під Гвадалахарою.

— Я чув, що ви теж вирушаєте в подорож,— сказав Карков і всміхнувся.

Генерал раптом розсердився.

— Так, я теж. Тепер уже й про мене почали ляпати язиками. Як про всіх нас. От бісові плетуни! Хоч би одна душа знайшлася, що вміє тримати язика за зубами. Вона могла б урятувати цю країну, якби тільки сама вірила в свою силу.

— Ваш приятель Прієто вміє тримати язика за зубами.

— Але він не вірить у те, що можна перемогти. А як перемогти без віри в народ?

— Ви маєте рацію,— сказав Карков.— Ну, я пішов спати.

Він вийшов із задимленої, гомінкої кімнати до спальні, сів на ліжко й скинув чоботи. Гамір голосів долинав і сюди, і, щоб заглушити його, він замкнув двері й розчинив вікно. Роздягатися він не став, бо о другій мав виїхати через Кольменар, Серседу й Навасерраду на фронт, де Гольц на світанку розпочинав наступ.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Була друга година ранку, коли Пілар розбудила Роберта Джордана. Відчувши на собі її руку, він у першу мить подумав, що це Марія, присунувся до неї й сказав: «Зайчику». Але велика рука Пілар поторсала його за плече, і він прокинувся відразу й остаточно, стиснув рукоятку револьвера, що лежав коло його голого стегна, і весь напружився, наче в ньому самому звели курок.

В темряві він упізнав Пілар і, подивившись на циферблат свого годинника, де обидві стрілки

[1] Полум'яна (*ісп.*).

світилися вгорі, близько одна біля одної, побачив, що тільки друга година, й сказав:

— Що сталося, Пілар?

— Пабло втік,— сказала вона йому.

Роберт Джордан натяг штани й сандалі. Марія не прокинулася.

— Коли?— запитав він.

— З годину тому.

— Ну й далі що?

— Він забрав щось із твоїх речей,— нещасним голосом сказала жінка.

— Так. Що саме?

— Я не знаю,— відповіла вона.— Піди подивися сам.

Вони рушили в темряві до входу в печеру, пройшли, зігнувшись, під попоною й увійшли досередини. Роберт Джордан ішов за жінкою, вдихаючи важке повітря із запахом холодного попелу й поснулих чоловіків, і світив електричним ліхтариком, щоб не наткнутися на тих, що лежали на долівці. Ансельмо прокинувся й сказав:

— Вже час?

— Ні,— прошепотів Роберт Джордан.— Спи, старий.

Обидва рюкзаки стояли в головах постелі Пілар, відділеної від решти печери натягненою ковдрою. Коли Роберт Джордан став на коліна, на нього війнуло затхлим, нудотно-солодким запахом поту — таким запахом відгонять індіанські постелі. Обидва рюкзаки були розпороті ножем згори донизу. Переклавши ліхтарика в ліву руку, Роберт Джордан засунув праву в перший рюкзак. В ньому він тримав свій спальний мішок, отже, зараз там мало бути багато вільного місця. Так воно й було. Там усе ще лежали мотки дроту, але прямокутна дерев'яна скринька підривної машинки зникла. Зникла й коробка від сигар, де лежали старанно загорнуті й запаковані детонатори. Не було й бляшанки з бікфордовим шнуром і капсулями.

Роберт Джордан обмацав другий рюкзак. Там був динаміт. Бракувало, може, одного пакета.

Він підвівся й повернувся до Пілар. Коли людину будять надто рано, в неї буває відчуття млосної порожнечі всередині, схоже на передчуття катастрофи — і саме це відчуття охопило його зараз, посилене в тисячу разів.

— І це означає, по-твоєму, пильнувати?— сказав він.

— Я спала, поклавши на них голову, і ще й притримувала рукою,— відповіла йому Пілар.

— Міцно ж ти спала.

— Послухай,— сказала жінка.— Він устав уночі, і я його спитала: «Ти куди, Пабло?» А він сказав: «Мені треба надвір, жінко»,— і я знову заснула. А прокинувшись, я не знала, скільки часу минуло відтоді. Його не було, і я подумала, що він, напевно, пішов до коней,— він завжди виходить до них. А потім,— сумно закінчила вона,— я бачу, що він не вертається, занепокоїлася й помацала рюкзаки, щоб перевірити, чи все гаразд, намацала оті розрізи й прийшла до тебе.

— Ходім,— сказав Роберт Джордан.

Вони вийшли надвір; була глупа ніч, і ще навіть не відчувалося наближення світанку.

— Чи міг він утекти з кіньми якоюсь іншою дорогою, не проїжджаючи повз вартового?

— Так, є ще дві дороги.

— Хто на горішньому посту?

— Еладіо.

Роберт Джордан мовчав, доки вони не зійшли до галявини, де звичайно паслися на припонах коні. Коней було троє; гнідий і сивий зникли.

— Як давно він міг поїхати?

— З годину тому.

— Ну що ж,— сказав Роберт Джордан.— Піду заберу те, що залишилося, і ще трохи посплю.

— Я сама пильнуватиму.

— Qué va, пильнуватимеш! Ти вже раз допильнувалася.

— Inglés, — сказала Пілар. — Мені не легше, ніж тобі. Я б зараз усе віддала, аби повернути твої речі. Навіщо ти мене ображаєш? Пабло зрадив нас обох.

Коли вона сказала це, Роберт Джордан зрозумів, що не може дозволити собі розкоші гніватися чи сваритися з цією жінкою. Він ще мав працювати разом з нею впродовж цілого дня, який розпочався дві години тому.

Він поклав руку їй на плече.

— Нічого, Пілар,— сказав він.— Без цих речей можна обійтися. Ми придумаємо для них якусь заміну.

— Що він узяв?

— Нічого особливого. Те, що він узяв, — це розкіш, яку я іноді собі дозволяю.

— Але це необхідне було для того, щоб зробити вибух?

— Так. Проте є й інші способи. Ти краще скажи, чи не було в Пабло бікфордового шнура й капсулів? Адже наші, напевно, передали йому все це?

— Він забрав їх,— нещасним голосом сказала вона.— Я відразу подивилася. Їх теж немає.

Вони повернулися лісом до входу в печеру.

— Іди спати,— сказав він.— Нам буде краще без Пабло.

— Я піду розпитаю Еладіо.

— Пабло, напевно, поїхав іншою дорогою.

— Все одно піду. Я підвела тебе, бо мені бракує хитрості.

— Ет, годі про це,— сказав він.— Іди спати, Пілар. Ми мусимо вирушати о четвертій.

Він увійшов разом з нею до печери й виніс звідти обидва рюкзаки, тримаючи їх обіруч так, щоб нічого не випало з розрізів.

— Дай, я зашию їх.

— Зробиш це перед відходом,— тихо сказав він.— Я забираю їх не тому, що не довіряю тобі. Просто інакше я не засну.

— Тоді даси мені їх пораненьку, щоб я встигла зашити дірки.

— Гаразд, я дам їх тобі пораненьку,— відповів він.— Іди спати, Пілар.

— Ні, — сказала вона. — Я підвела тебе, і я підвела Республіку.

— Іди спати, Пілар,— лагідно сказав він їй. — Іди спати.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Нагір'я утримували фашисти. Далі лежала долина, можна сказати, нічия, якщо не вважати на фашистський пост, що містився на фермі з укріпленими будовами й повіткою. Пробираючись потемки до Гольца з донесенням Роберта Джордана, Андрес дав великого гака, щоб обминути цей пост. Він знав, що там тягнувся дріт до спускового важеля кулемета, і він розшукав його в темряві, переступив і пішов далі берегом струмка попід тополями, листя яких шелестіло на нічному вітрі. На фермі, де був фашистський пост, закукурікав півень, і, йдучи понад струмком, Андрес озирнувся і побачив між деревами смужку світла в одному вікні ферми, біля самісінького підвіконня. Ніч була тиха й погожа: він звернув убік від струмка й пішов через луку.

На луці ось уже майже рік, ще від липневих боїв, стояли чотири стіжки сіна. Ніхто їх не забирав, час минав, вони осіли, а сіно зовсім зогнило.

Переступивши через дріт, напнутий між двома стіжками, Андрес пожалкував, що пропало стільки сіна. А втім, республіканцям довелося б тягати сіно вгору крутим схилом Гвадаррами, що здіймався за лукою, а фашистам воно, певно, не потрібне, подумав він.

У них і сіна і хліба вдосталь. У них усього вдосталь, подумав він. Але завтра вранці ми їм утремо маку. Завтра вранці ми відплатимемо їм за Сордо. Які звірі! Але завтра вранці на дорозі аж закуриться.

Йому хотілося швидше донести пакет і повернутися у табір до нападу на пости. Чи хотів він цього насправді, чи тільки прикидався? Він пам'ятав те відчуття полегкості, що охопило його коли Inglés сказав, що доручає йому доправити пакет. Доти він спокійно чекав ранку. Це треба було зробити. Він сам голосував за це, і він був готовий на все. Загибель загону Сордо вразила його. Та зрештою це спіткало Сордо, а не їх. А вони зроблять усе, що мають зробити.

Однак, коли Inglés пояснював йому завдання, він відчував те саме, що відчував іще хлопчаком, як прокидався вранці в день сільського свята й чув, що періщить дощ, а отже, буде надто мокро і дрочити биків на майдані не будуть.

Хлопчаком він любив ті ігрища з биками й не міг дочекатися того дня і тієї хвилини, коли вибіжить на майдан, залитий гарячим сонцем, запилюжений, заставлений по боках возами, щоб не було проходу на вулиці і щоб на загороджений з усіх боків майдан можна було випустити бика, — вибіжить на майдан і побачить, як бик, упираючися всіма чотирма ногами, заслизькається на помості, тільки-но відчинять двері клітки й потягнуть його надвір. Схвильований і захоплений, але й спітнілий зі страху, він чекав тієї хвилини, коли почує стукіт рогів об дерев'яну клітку, а потім побачить і самого бика, побачить, як той, упираючись ратицями, сповзає по помості на майдан, високо задерши голову, роздимаючи ніздрі, стрижучи вухами, з осугою пилюки на чорній шкурі, з підсохлими бабляхами на боках, — побачить його широко розставлені очі, що ані не моргнуть під розложистими рогами, гладенькими й твердими, як деревинки, відшліфовані прибережним піском, з гострими кінцями, — такими гострими, що аж у серці холоне, коли дивишся на них.

Цілий рік він чекав тієї хвилини, коли бик стане на майдані й можна буде стежити за його очима — кого він уподобає, на кого кинеться, раптом зірвавшись вистрибом, по-котячому, низько опустивши голову, наставивши роги, — стежити із завмиранням серця. Хлопчаком він чекав тієї хвилини цілий рік; але почуття, що охопило його, коли Inglés сказав, що йому доведеться піти з пакетом, було таке саме, як тоді, коли він, прокидаючись, із полегкістю чув, як дощ періщить по черепиці, по кам'яній стіні і по калюжах на незабрукованій сільській вулиці.

Він завжди сміливо зустрічав бика на цих селянських сареа, не поступаючись відвагою нікому з їхнього села чи із сусідніх сіл, і він ні за що в світі не пропустив би такої нагоди, хоч на сареа в інші села не ходив. Він умів спокійно вичікувати, коли бик кидався, і лише в останню мить стрибав убік. Він вимахував мішком перед самісінькою мордою бика, щоб відвернути його увагу, коли бик збивав кого-небудь з ніг, і не раз хапав його за роги, не даючи прохромити того, хто впав, і відтягав за роги вбік, бив, копав ногами в писок, аж доки бик не полишав поваленого й не кидався на іншого.

Він хапав бика за хвіст і відтягував його від лежачого, тягнув його щосили, викручуючи хвоста. Якось він цупив хвоста правою рукою наперед, аж поки лівою дотягся до рога, і коли бик враз підвів голову й кинувся на нього, він побіг, задкуючи, крутячись разом з биком, держачи його однією рукою за хвіст, другою за ріг, і зрештою весь натовп обпав бика й заколов його ножами. В цій пилюзі, спекоті, в гаморі, в суміші запахів вина, бичачого й людського поту він завжди один із перших кидався на бика, і він добре запам'ятав те відчуття, коли бик борсався, хвицався під ним, а він лежав упоперек загривка, один ріг затиснувши під пахвою, а другого стискаючи пальцями; бик кидав його з боку на бік, і він звивався усім тілом, відчуваючи, що лівиця ось-ось викрутиться в плечі, і, лежачи на гарячому, запилюженому щіткастому клубку рвучких м'язів, що сіпалися безперестану, він, вп'явшись зубами в бичаче вухо, знову й знову вганяв ножа в тугий, рухливий загривок, і на кулак йому бив гарячий струмінь крові, а він усією своєю вагою навалювався на крутий загривок і садив, садив ножем у шию.

Коли він уперше вп'явся зубами у вухо, відчуваючи, як від страшного напруження німіють щелепи й шия, його потім узяли на сміх. Але, хоч і сміялися, все ж відчували до нього повагу. І відтоді він робив це щоразу. Його прозвали Вільяконехоським Бульдогом і казали жартома, що він їсть биків живцем. Але односельці завжди очікували того дня, щоб подивитись, як він ухопить зубами бика за вухо, і він знав наперед, що кожного разу буде так: спершу бик вийде з клітки, потім кинеться на когось, а потім, коли всі загукають, що час убивати, він протовпиться крізь юрбу й одним стрибком виметнеться на бика. Потім, коли все скінчиться і прирізаний бик затихне під людьми, що наваляться на нього, він устане й піде геть, соромлячись, що кусав бика за вухо, і водночас безмежно гордий за себе. І він піде, пробираючись поміж возами, мити руки біля кам'яного фонтана, і чоловіки ляскатимуть його по спині, й простягатимуть йому бурдюки, й гукатимуть: «Слава Бульдогові! Хай живе твоя мати!» Або казатимуть: «Ну й зух! Адже він щороку таке робить!»

Андрес і соромився тоді, і почувавсь якимсь спустошеним, і був гордий і щасливий; і він намагався швидше спекатись усіх і вимити руки, і правицю мив аж до плеча, й ножа відмивав, а потім брав у кого-небудь бурдюк і прополіскував рота, щоб до наступного року забути смак бичачого вуха. І він випльовував вино на кам'яні плити майдану, а тоді високо піднімав бурдюк і пускав собі прямісінько в горло цівку вина.

Все це так. Його називали Вільяконехоським Бульдогом, і він нізащо не пропустив би нагоди подрочити бика в себе в селі. І все ж він пам'ятав, що немає почуття приємнішого за те, коли чуєш шум дощу й знаєш, що тобі не доведеться робити цього.

Але я мушу вчасно повернутися, сказав він сам до себе. Тут нічого роздумувати, я повинен вчасно повернутися і встигнути на те діло з вартовими й з мостом. Там мій кревний брат Еладіо, там Ансельмо, Прімітіво, Фернандо, Агустін, Рафаель, хоч цей, звісно, небагато чого вартий, двоє жінок, Пабло й Inglés. А проте Inglés не рахується, він чужинець і діє за наказом. Вони всі братимуть участь у цьому ділі. І не можна, щоб через оцей пакет мене обминуло таке випробування. Мені треба якнайшвидше донести цього пакета і встигнути повернутися до нападу на пости. Було б просто ганебно пропустити таке діло через оцей пакет. Все ясно, думати тут нічого. А крім того, похопився він, як похоплюється людина, згадавши раптом приємний

бік якоїсь справи, що доти здавалась їй тільки обтяжливою, — крім того, я радо порішу кількох фашистів. Ми вже давно їх не вбивали. Завтра в нас буде справжнє діло. Завтра ми не сидітимемо, згорнувши руки. Завтрашній день ми проживемо недаремно. Тож нехай він скоріше настане, завтрашній день, і нехай я буду там, разом з усіма.

Саме в цю хвилину, коли він, продираючись крізь високий дрік, піднімався крутим схилом до республіканських позицій, у нього з-під ніг, залопотівши в темряві крильми, вилетіла куріпка, і йому з ляку перехопило віддих. Це з несподіванки, подумав він. І як це вони можуть так прудко лопотіти крильми? Вона, певно, сиділа на яйцях. А я мало не наступив на гніздо. Аби не війна, прив'язати б хусточку до куща, а вдень, повертаючись, розшукати те гніздо, забрати яйця, підсипати вдома квочку, і у нас були б маленькі куріпки на подвір'ї, і я б доглядав їх, а коли підростуть, держав би їх на ваби. А очей я б їм не виколював, вони ж приручені. А може, вони відлетіли б? Можливо. Ні, певно, їх довелося б таки осліпити.

Але як сам зростив їх, не дуже приємно таке робити. Коли держати їх на ваби, можна ще підрізати крила чи прив'язати за ніжку. Аби не війна, я б пішов з Еладіо ловити раків он у тому струмку біля фашистського поста. Одного разу ми з ним за ніч наловили там півсотні. Якщо після отого діла з мостом нам доведеться відійти до Сьєрраде-Гредос, там є добрі річки, де і форель водиться і раки. От би відійти до Гредоса, подумав він. Улітку в Гредосі добре, та й восени теж, але взимку там страшна холоднеча. Але, можливо, до зими ми виграємо війну.

Якби наш батько не був республіканець, ми з Еладіо служили б у фашистському війську, а у фашистського солдата які турботи? Виконуй накази, живи або гинь, одне слово, як буде, так і буде. Коритися владі легше, ніж воювати з нею.

Але партизанська війна — справа відповідальна. Якщо ти людина турботлива, то турбуватися тобі є про що. Еладіо думає більше, ніж я. І він турбується. Я вірю в нашу справу, і я нічим не турбуюся. Але відповідальність у нас велика.

Ми народилися в дуже важкий час, думав він. Певне, ніколи ще людям не жилося так важко. Але нам не дуже важко, бо ми люди витривалі. Хто не має витривалості, той до такого діла не придатен. Наш час важкий, бо доводиться вирішувати. Фашисти напали перші й усе вирішили за нас. Ми боремося за життя. Але мені б хотілося, щоб можна було прив'язати хустинку до того куща, і повернутися сюди вдень, і забрати яйця, і підсипати квочку, і потім бачити, як по подвір'ї в тебе вистрибують маленькі куріпки. Хотілося б утішатись такими звичними дрібничками.

Нема в тебе ні хати, ані подвір'я біля тієї хати, подумав він. І родини в тебе нема, а є тільки брат, що завтра піде у бій; нічого в тебе нема, крім вітру, сонця та порожнього шлунка. Вітер зараз слабкий, думав він, а сонце не світить. У кишені в тебе чотири гранати, але вони тільки на те й придатні, щоб їх кидати. У тебе є карабін за плечима, але він тільки на те й придатний, щоб посилати кулі. У тебе є пакет, який треба віддати. І кишки в тебе повні лайна, яке ти також віддаси землі, всміхнувся він у темряві. Можеш іще покропити її сечею. Все, що ти можеш, — це віддавати. Виявляється, ти філософ, філософ-сіромаха, сказав він сам до себе й знову всміхнувся. І все ж ніякі піднесені думки не могли притлумити в ньому відчуття полегкості, того самого, що, бувало, охоплювало його, коли він чув шум дощу рано-вранці в день сільської фієсти. Попереду, на гребені гори, були позиції республіканців, і він знав, що там його окликнуть.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Роберт Джордан лежав у спальному мішку з Марією, вона ще спала. Він лежав на боці, повернувшись до дівчини спиною, і відчував за собою все її довге тіло, і ця близькість була тепер тільки насмішкою. Ти, ти, лютував він на себе. Ах, ти. Ти ж сам собі сказав, коли тільки побачив його, що перший же вияв приязні з його боку означатиме, що він вирішив зрадити. Ти, клятий дурню. Безнадійний, нещасний дурню! Ну, годі. Зараз не про це треба думати.

Чи міг він десь заховати чи викинути те, що вкрав? Ні, на це надії мало. Та й однаково в темряві нічого не знайдеш. Певно, взяв із собою. Він і трохи динаміту забрав. Ох, паскудний, нікчемний, триклятий п'яниця. Лайно погане. Вшився б просто до бісової матері — ні, треба ще поцупити підривну машинку й детонатори. І надало ж мені, дурню послідущому, залишити їх у цієї чортячої баби. Підла, хитра морда. Cabrón поганий.

Покинь, угамуйся, сказав він сам до себе. Ти мусив піти на ризик, і тобі здавалося, що так буде найкраще. І тепер ти вскочив, сказав він сам до себе. Вскочив вище халяв. Але опануй себе, охолонь трохи, яка користь з цих жалюгідних зойків, цього скиглення. Всі ті речі пропали. Пропали, в бога тебе і в душу. Будь він проклятий, погана тварюка. А тепер виплутуйся сам. Треба виплутуватися, бо ти ж знаєш, що міст треба підірвати, хоч би тобі навіть довелося стати там і... Ні, це ти теж кинь. Чом би тобі не порадитися з дідусем?

Ет, до бісової матері твого дідуся й до бісової матері всю цю зрадливу трикляту країну й кожного триклятого іспанця по один і по другий бік фронту! Нехай усі в пекло проваляться — Ларго, Прієто, Асенсіо, Міаха, Рохо, — всі до одного. До бісової матері їхній егоїзм, їхнє самолюбство, їхню зарозумілість та їхню зрадливість! Нехай вони проваляться в пекло, раз і назавжди. Нехай проваляться в пекло, перше ніж ми загинемо за них. І по тому, як ми загинемо за них. Нехай проваляться в пекло зі всіма тельбухами. І Пабло нехай провалиться в пекло. Пабло — це всі вони, разом узяті. Господи, зглянься на іспанський народ. Хоч би який був у нього вождь, цей вождь одурить його до бісової матері. Одна-єдина порядна людина на дві тисячі літ — Пабло Іглесіас, а решта всі ошуканці. Але звідки знати, як він повівся б у цій війні? Я пам'ятаю, мені здавалося, що Ларго — порядна людина. Дурутті теж був порядний, але свої ж люди розстріляли його в Пуенте-де-лос-Франкесес. Розстріляли, бо він наказав їм іти в атаку. Розстріляли, як того вимагає чудова дисципліна недисциплінованості. Та хай вони всі в пекло проваляться. А тепер Пабло взяв і вшився до бісової матері з моєю підривною машинкою й детонаторами. Бодай він заліз до дідька в зуби. Ні, це він послав нас до дідька в зуби. Всі вони так робили, починаючи з Кортеса і Менендеса де Авіла й кінчаючи Міахою. Згадай, що вчинив Міаха з Клебером. Самозакохана лиса свиня. Тупа зарозуміла гадюка. Ну їх до бісової матері, всіх цих знавіснілих, егоїстичних, зрадливих свиней, які завжди правили Іспанією і командували її арміями. До бісової матері всіх — тільки не народ.

Він перебрав міру, обливаючи презирством і злістю геть усіх; це було так несправедливо, що він сам уже перестав вірити своїм словам, і його лють почала згасати. Якщо це правда, то навіщо ж ти прийшов сюди? Це неправда, і ти чудово це знаєш. Згадай, скільки серед них справж-

ніх людей, скільки людей чудових. Йому стало гидко від власної несправедливості. Він ненавидів несправедливість не менше, ніж жорстокість, і він лежав, засліплений люттю, але поволі злість вгамовувалась, червоно-чорна, сліпа, смертельна злість щезала, і нарешті в думках його з'явилася та порожнеча, спокій, чіткість, холодна тверезість, яка буває після близькості з жінкою, котру не кохаєш.

— Ах ти, бідний мій зайчику, — сказав він, повернувшись до Марії, що всміхнулася уві сні й пригорнулася до нього. — Якби ти заговорила до мене хвилину тому, я б тебе вдарив. Які ми, чоловіки, тварюки, коли розлютимося!

Він присунувся ближче до дівчини, обняв її, уткнувшись підборіддям їй у плече, і, лежачи так, обмірковував, що йому треба буде зробити і як саме він це зробить.

Власне, не так воно все й погано, думав він. Справді, не так воно й погано. Я не знаю, чи хтось робив таке раніше. Але після нас це робитимуть інші, і їм буде так само скрутно. Якщо тільки нам пощастить зробити це й інші про це довідаються. Так, якщо інші довідаються. Якщо не будуть тільки дивуватися, як воно в нас вийшло. Нас замало, але тривожитися через це безглуздо. Зруйнуємо міст і з тим, що маємо. Боже, як добре, що я перестав лютувати. Мені аж дух перехопило, все одно як на вітрі в бурю. Лють — то теж розкіш, якої ти не маєш права дозволити собі.

— Все розраховано, guapa, — ледве чутно сказав він, торкнувшись устами Маріїного плеча. — І тобі не довелось хвилюватися. Ти навіть нічого не знала. Ми загинемо, але міст знищимо. Тобі ні про що не довелося тривожитись. Бувають, звісно, і кращі весільні подарунки. Та ж недарма кажуть, що немає нічого дорожчого від спокійного сну. А ти спокійно проспала цілу ніч. Спробуй носити цей сон як обручку на пальці. Спи, guapa, спи. Спи міцно, кохана. Я не будитиму тебе. Це все, що я можу зараз для тебе зробити.

Він легенько обіймав її, відчував її дихання, відчував як б'ється її серце і, поглядаючи на годинник, стежив за плином часу.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Підійшовши до республіканських позицій, Андрес окликнув вартових. Тобто він ліг на землю під схилом, оперезаним потрійним рядом колючого дроту, й гукнув у бік бруствера з каміння й землі. Суцільної лінії оборони тут не було, і в темряві він зумів би легко обминути ці окопи й пробратися в глиб розташування республіканців, перш ніж його затримали б. Але він вирішив, що буде безпечніше й простіше відбути це тут.

— Salud! — крикнув він. — Salud, milicianos! [1]

Він почув, як клацнув затвор гвинтівки. Потім з окопу, десь збоку, вистрелили. В темряві розлігся сухий оглушливий виляск, і згори вниз блиснуло жовтим снопом вогню. Почувши клацання затвора, Андрес розплатався на землі, притиснувшись до неї лобом.

— Не стріляйте, товариші! — крикнув Андрес. — Не стріляйте! Я хочу піднятися до вас.

— Скільки вас там? — гукнув хтось з окопу.

— Один. Я. Сам.

— Хто ти такий?

— Андрес Лопес із Вільяконехоса. Із загону Пабло. Йду із звідомленням.

— Гвинтівка й набої є?

[1] Привіт, солдати! *(ісп.)*

— Так, друже.

— Без гвинтівки й набоїв ми нікого не приймаємо, — сказав голос. — І більше трьох чоловік відразу — теж.

— Я сам, — крикнув Андрес. — З важливим дорученням. Дозвольте мені підійти.

Він почув, як вони перемовляються за бруствером, але слів не розрізнив. Потім той самий голос крикнув знову:

— Скільки вас?

— Один. Я. Сам. На милість божу!

В окопі знову почали перемовлятися. Потім почувся голос:

— Слухай, фашисте!

— Я не фашист, — крикнув Андрес. — Я guerrillero із загону Пабло. Я несу звідомлення до генерального штабу.

— Та це ж псих,—почув він чийсь голос.— Кинь у нього гранату.

— Слухайте,— сказав Андрес.— Я сам. Зі мною більше нікого нема. Ось щоб мені так і перетак у святе причастя — кажу вам, я сам. Дозвольте мені підійти.

— Говорить він як християнин,—сказав хтось в окопі й засміявся.

Потім почувся голос іншого:

— Найкраще кинути в нього гранату.

— Ні! — крикнув Андрес.— То була б велика помилка. Я з важливим дорученням. Дозвольте мені підійти.

Саме через це він і не любив переходити туди й назад через лінію фронту. Іноді бувало краще, іноді гірше. Але зовсім добре не було ніколи.

— Ти сам? — знову запитали його згори.

— Me cago en la leche [1], — крикнув Андрес. — Скільки разів я маю казати? Я САМ!

— Ну, якщо сам, то встань на повен зріст і держи гвинтівку над головою.

Андрес підвівся й підняв обіруч карабін.

— Тепер перелазь через дріт. Ми навели на тебе máquina, — гукнув той самий голос.

Андрес підійшов до першого ряду колючого дроту.

— Я не пролізу без рук,— крикнув він.

— Тримай руки догори! — наказав йому голос.

— Я зачепився за дріт,— відповів Андрес.

— Кинути б у нього гранату, та й по всьому,— сказав інший голос.

— Нехай повісить гвинтівку на плече,— сказав ще чийсь голос.— Як він перелізе з піднятими руками? Майте хоч трохи розуму!

— Всі фашисти однакові,— сказав інший голос.— Висувають одну умову за одною.

— Слухайте,— крикнув Андрес.— Я не фашист, я guerrillero із загону Пабло. Ми накосили фашистів більше, ніж тиф.

— Я чомусь ніколи не чув ні про цього Пабло, ані про його загін, — сказав один, очевидно, старший там.— Ані про Петра, ані про Павла, ані про інших святих і апостолів теж не чув. Ані про їхні загони. Перекинь гвинтівку за плече й помагай собі руками.

— Поки ми не різонули по тобі з máquina,— крикнув інший.

— Qué poco amables sois! — сказав Андрес. — Не дуже ви чемні!

Він рушив уперед, продираючись через дріт.

— Чемні? — крикнув хтось.— Ми на війні, чоловіче.

— Здається, воно й справді так,— сказав Андрес.

— Що він каже?

Андрес знову почув клацання затвора.

— Нічого! — крикнув він.— Я нічого не ка-

[1] Іспанська лайка.

жу. Не стріляйте, поки я не перелізу через цей клятий дріт.

— Не смій гудити наш дріт! — крикнув хтось. — А то гранату кинемо.

— Quiero decir, qué buena alambrada [1], — крикнув Андрес. — Який гарний дріт! Господь у нужнику, який чудовий дріт! Зараз я буду у вас, братове.

— Киньте в нього гранату,— почув він знову той самий голос.— Кажу вам, це буде найрозумніше.

— Братове, —сказав Андрес. Він був весь мокрий від поту, і він знав, що охочому кидати гранати нічого не варт пошпурити в нього одну. — Я що? Я ніщо.

— Вірю тобі,— сказав охочий кидати гранати.

— І правильно,— сказав Андрес. Він обережно пробирався вже через третій ряд колючого дроту і був біля самого окопу.— Я ніщо. Але мені доручили важливу справу. Muy, muy serio [2].

— Свобода над усе! — крикнув охочий кидати гранати.— Ти гадаєш, є щось важливіше за свободу? — запитав він задирливо.

— Ні, чоловіче,— полегшено сказав Андрес. Тепер він знав, що перед ним оті навіжені, які носять червоно-чорні шарфи.— Viva la Libertad!

— Viva la FAI! Viva la CNT![3] — загукали у відповідь з окопу.— Хай живе анархо-синдикалізм і свобода!

— Viva nosotros! — крикнув Андрес. — Хай живемо ми самі!

— Він наш однодумець! — сказав охочий кидати гранати.— А я міг почастувати його цією штучкою.

Він подивився на гранату, яку держав у руці, і розчулився, коли Андрес переліз через насип окопу. Обнявши його і все не випускаючи гранати з рук, так що вона уперлася Андресові в лопатку, він поцілував його в обидві щоки.

— Я дуже радий, що нічого не сталося, брате,— сказав він.— Я дуже радий.

— Де твій командир? — запитав Андрес.

— Я тут командир,— озвався якийсь чоловік.— Покажи свої документи.

Він увійшов до бліндажа й при свічці переглянув документи: складений удвоє квадратик шовку, триколірний, як прапор Республіки, з печаткою СВР у центрі, і salvoconducto — цебто перепустку, де було записане ім'я Андреса, його вік, зріст, місце народження і доручене йому завдання (все це Роберт Джордан зазначив на аркушику із записника й засвідчив гумовим штампом СВР), і нарешті чотири згорнутих аркушики донесення Гольцу, перев'язані шнурівкою й запечатані воском із відбитком металевої печатки СВР, вправленої в дерев'яну ручку гумового штампу.

— Такі я вже бачив, — сказав начальник поста і повернув Андресові клаптик шовку. — Вони у всіх у вас є. Але без такого папірця це нічого не варте. — Він узяв salvoconducto й знову прочитав його від початку до кінця. — Звідки ти родом?

— З Вільяконехоса, — сказав Андрес.

— Що там у вас росте?

— Дині, — сказав Андрес. — Це всім відомо.

— Кого ти там знаєш?

— А що? Ти хіба теж звідти?

— Ні, але я там бував. Я з Аранхуеса.

— Питай, про кого хочеш.

— Розкажи про Хосе Рінкона.

— Того, що держить шинок?

— Еге ж.

— Лисий черевань, косий на одне око.

— От тепер цей папірець дійсний, — сказав той і віддав йому аркушик. — А ти що робиш на їхньому боці?

— Наш батько оселився у Вільякастіні ще перед початком руху, — сказав Андрес. — Це на рівнині, за горами. Там ми й жили, аж поки розпочався рух. Відтоді я воюю в загоні Пабло. Та я кваплюся, друже, бо мені треба якнайшвидше віддати це звідомлення.

— А що там у вас діється, на фашистській території? — запитав начальник поста. Він не квапився.

— Сьогодні було багато tomate, — гордовито сказав Андрес. — Сьогодні на шляху аж курилося. Сьогодні перебили увесь загін Сордо.

— А хто такий цей Сордо? — похмуро запитав офіцер.

— Ватажок одного з найкращих загонів у горах.

— Вам усім треба було б перейти на республіканську територію і вступити в армію, — сказав офіцер. — А то розвели оту безглузду партизанщину. Вам треба було б перейти сюди й підкоритися нашій дисципліні. А потім, у разі потреби, ми б самі посилали партизанські загони.

Андрес міг похвалитися майже надлюдським терпінням. Він спокійно продирався через дріт. І цей допит теж не вивів його з рівноваги. Його не обурювало й те, що ця людина не розуміє ні їх, ані того, що вони роблять, і нічого несподіваного в цих дурних теревенях для нього не було. І в тому, що все так затягується, теж не було нічого несподіваного, але тепер він мусив іти далі.

— Слухай, compadre, — сказав він. — Цілком можливо, що ти маєш слушність. Але мені наказано вручити цей пакет генералові, що командує Тридцять п'ятою дивізією, яка на світанку розпочне наступ у цих горах, а зараз уже пізня ніч, і я повинен рушати далі.

— Який наступ? Що ти знаєш про наступ?

— Я нічого не знаю. Але мені треба добутися до Навасерради, а потім далі. Відведи мене до свого начальника, може, він дасть мені якусь машину. Пошли зі мною кого-небудь такого, щоб міг усе пояснити, бо справа нагальна.

— Щось мені все це не подобається, — сказав офіцер. — Може, краще було б підстрелити тебе, коли ти підходив до дроту.

— Ти ж бачив мої документи, товаришу, і я пояснив тобі, яке маю завдання, — терпляче відповів йому Андрес.

— Документи можна підробити, — сказав офіцер. — І таке завдання може вигадати перший-ліпший фашист. Я сам поведу тебе до начальника.

— Добре, — сказав Андрес. — То ходімо вже. Нам треба поспішати.

— Агов, Санчес. Передаю тобі командування, — сказав офіцер. — Ти не гірше за мене знаєш, що треба робити. А я поведу оцього так званого товариша до командира.

Вони рушили неглибоким окопом за гребенем пагорба, і в темряві на Андреса тхнуло смородом із заростів дроку, загиджених захисниками цього узгір'я. Йому не подобалися ці люди, схожі на безпритульних дітей: брудні, нехлюйні, недисципліновані, зіпсуті, добрі, ласкаві, дурні, темні й завжди небезпечні, бо в їхніх руках була зброя. Сам Андрес на політиці не розумівся, він просто був за Республіку. Йому часто доводилося слухати цих людей, і вони говорили гарно, і слухати їх було приємно, але самі вони йому не подобалися. Яка ж це свобода, якщо людина нагидить і не прибере після себе, думав він. Вільнішого за кота нікого нема, а він і то загрібає своє лайно. Кіт — найкращий анархіст. Поки вони не навчаться цього в кота, я не можу їх поважати.

---

[1] Я хочу сказати, який гарний дріт! *(ісп.)*

[2] Дуже, дуже важливу *(ісп.)*.

[3] Хай живе Федерація анархістів Іберії! Хай живе Національна конфедерація праці! *(ісп.)*

Офіцер, який ішов попереду, раптом зупинився.

— Твій карабін ще в тебе? — сказав він.

— Атож, — сказав Андрес. — А що?

— Давай його сюди, — сказав офіцер. — А то ще вистрелиш мені в спину.

— Навіщо? — запитав його Андрес. — Навіщо мені стріляти тобі в спину?

— Хто тебе знає, — сказав офіцер. — Я нікому не довіряю. Давай сюди карабін.

Андрес скинув карабін з плеча й передав йому.

— Якщо тобі подобається тарганити його, — сказав він.

— Так воно буде краще, — сказав офіцер. — Безпечніше.

Вони спускалися потемки з узгір'я.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Роберт Джордан лежав поряд дівчини і, поглядаючи на годинник, стежив за плином часу. Час минав повільно, майже непомітно, бо годинник був маленький, і він не міг бачити секундної стрілки. Але придивляючись до хвилинної, він виявив, що коли як слід зосередитися, то майже можна затримати її рух. Він лежав, торкаючись підборіддям голови дівчини, і коли відвертався, щоб подивитися на годинник, то відчував щокою її коротко стрижене волосся, і воно було м'яке, але пружне й шовковисте, як хутро куниці під рукою, коли розціплюєш щелепи капкана, виймаєш її звідти і, тримаючи однією рукою, другою пригладжуєш шерсть. Йому підступав до горла клубок, коли Маріїне волосся торкалося його щоки, і коли він пригортав її до себе, щемливий біль розходився від горла по всьому тілу; він похилив голову, наблизивши очі до годинника, на якому списувата світляна стрілка повільно пересувалася по лівім боці циферблата. Тепер він виразно бачив її рух, і дужче пригортав до себе Марію, ніби намагаючись уповільнити цей рух. Він не хотів будити її, але не міг бути без неї зараз, коли надходила остання година, і він торкнувся устами її шиї за вухом і повів ними далі, відчуваючи її ніжну шкіру і м'який дотик волосся. Він дивився на стрілку, що рухалася на циферблаті, і ще міцніше пригортав до себе Марію і провів кінчиком язика по її щоці й по мочці вуха й вище, по його чудовних звивинах до милого твердого обідка вгорі, і язик його тремтів. Він відчував, як це тремтіння проймає зморену спустошеність тіла, бачив, що хвилинна стрілка вже підбивається під гострим кутом догори, де була призначена година. І тоді він повернув до себе голову сонної Марії і торкнувся губами її уст. Він не цілував її, тільки легенько водив губами по її стулених устах, відчуваючи їхній лагідний дотик. Він обернувся до неї, і по її довгому, легкому, ніжному тілу перебігло тремтіння, і потім вона зітхнула, все ще не прокидаючись, а потім, все ще не прокидаючись, вона теж обняла його і прокинулася, і її губи міцно, жадібно припали до його губ, і він сказав:

— Боляче ж буде.

І вона сказала:

— Ні, не буде.

— Зайчику.

— Ні. Помовч.

— Зайчику мій.

— Помовч. Помовч.

І потім вони були разом, і хоч стрілка годинника, на яку він тепер уже не дивився, посувалася далі, вони знали: те, що буде з ним, буде й з нею, і більшого за те, що є тепер, не буде нічого; і що для них — це все, і назавжди, й це те, що було, є і буде. Те, що не могло прийти, прийшло. Це прийшло, і це було й раніше, й завжди, й тепер, тепер, тепер. Ох, тепер, тепер, тепер, тільки тепер, над усе тепер. І нема іншого тепер, крім тебе, тепер, і тепер пророк твій. Тепер і навіки тепер. То будь же тепер, тепер, бо немає іншого як те, що тепер. Так, тепер. Благаю тебе, тепер, тільки тепер, і нічого іншого, тільки це тепер, і де ти, і де я, і де те друге, не питай, не треба питати, є тільки тепер; і ще й назавжди, благаю, назавжди тепер, завжди тепер, вже назавжди одне єдине, одне єдине тепер, і нічого іншого, тільки це єдине тепер, і тепер уже рушило, воно підноситься, воно летить, воно відлітає, воно мчить, воно здіймається щораз вище й далі, іще далі, і все далі й далі; один і один — це один, це разом, разом, разом, усе разом, усе разом, і вниз разом, м'яко разом, тоскно разом, ніжно разом, радісно разом і цінувати це разом, і плекати це разом, і знову разом на землі, і під ліктями стяті, прим'яті тілом соснові гілки, що пахнуть живицею й ніччю; і ось уже зовсім на землі, і попереду ранок цього дня. І тоді він сказав уголос, бо все те було в нього тільки в думках і досі він мовчав:

— О Маріє, я кохаю тебе, і дякую тобі за це.

А Марія відповіла:

— Помовч. Краще помовчимо.

— Ні, я мушу тобі сказати, бо це дуже важливо.

— Ні.

— Зайчику...

А коли вона міцно пригорнулася до нього й відвернула голову, він тихо запитав:

— Боляче, зайчику?

— Ні, — сказала вона. — І я теж вдячна тобі за те, що знову була в la gloria [1].

Потім вони лежали поряд, тихо, торкаючись одне одного всім тілом — ногами, стегнами, грудьми, плечима, тільки Роберт Джордан повернувся так, щоб знову бачити свого годинника, і Марія сказала:

— Які ми з тобою щасливі.

— Авжеж, — сказав він. — Нам з тобою дуже пощастило.

— Спати вже нема коли?

— Так, — сказав він. — Тепер уже скоро почнеться.

— Тоді давай встанемо і з'їмо щось.

— Гаразд.

— Слухай. Тебе щось тривожить.

— Ні.

— Правда?

— Тепер уже ні.

— А раніш непокоїло?

— Так. Недовго.

— Я нічим не можу допомогти тобі?

— Ні, — сказав він. — Ти вже й так мені допомогла.

— Ти про що? Це було для мене.

— Це було для нас обох, — сказав він. — В цьому ніхто не буває один. Вставай, зайчику, треба вдягатися.

Але його розум — найкращий товариш — повертався до la gloria. Вона сказала la gloria. Це зовсім не те, що glory, і не те, що la gloire, про яку пишуть і говорять французи. Це те саме, що є в народних піснях. Це було, звичайно, в Греко і в Сан-Хуана де ла Крус, і в інших. Я не містик, але заперечувати це так само безглуздо, як заперечувати існування телефону, чи те, що Земля обертається навколо Сонця, чи те, що у всесвіті існують інші планети, крім нашої.

[1] Блаженство (*ісп.*).

Як мало ми знаємо з того, що нам треба знати! Я б хотів, щоб попереду в мене було довге життя, а не смерть, яка чекає мене сьогодні, бо я багато взнав про життя за ці чотири дні, — куди більше, ніж за весь час доти. Я б хотів дожити до глибокої старості й мудрості. Цікаво, чи можна вчитися безмежно, чи для кожної людини існує межа знання? Мені здавалося, що я знаю багато такого, про що я насправді нічого не знав. Я б хотів мати попереду більше часу.

— Ти мене багато чого навчила, зайчику, — сказав він по-англійськи.

— Що ти кажеш?

— Що я багато чого від тебе навчився.

— Qué va, — сказала вона. — То ж ти вчений, а не я.

Вчений, подумав він. Я володію тільки крихтами науки. Самими тільки крихтами. Шкода, якщо я помру сьогодні, бо тепер я вже дещо знаю. Цікаво, чому ти навчився дечого саме тепер? Тому що брак часу загострив твою сприйнятливість? Брак часу — дурниця. Тобі вже слід було б це знати. Я прожив ціле життя у цих горах, відколи прийшов сюди. Ансельмо — мій найдавніший друг. Я знаю його краще, ніж знаю Чаба, краще, ніж Чарльза, краще, ніж Гая, краще, ніж Майка, а їх я знаю добре. Лайливець Агустін — це мій брат, а брата в мене ніколи не було. Марія — моя справжня любов, моя дружина. А в мене ніколи не було справжньої любові. Ніколи не було дружини. Вона і за сестру мені, а в мене ніколи не було сестри, і дочка, а дочки у мене ніколи не буде. Як не хочеться покидати все таке гарне.

Він скінчив зашнуровувати свої сандалі на мотузяній підошві.

— По-моєму, життя дуже цікава річ, — сказав він Марії.

Вона сиділа поруч нього, на спальному мішку, обхопивши руками ноги нижче колін. Хтось відхилив попону, що запинала вхід до печери, і вони обоє побачили світло. Була ніч, і ніщо не провіщало ранку, хіба тільки зірки: коли він дивився крізь сосни на небо, то бачив, як низько вони опустилися. Але цього місяця ранок наставав швидко.

— Роберто, — сказала Марія.

— Що, guapa?

— Сьогодні в цій операції ми будемо разом, правда?

— Після того, як розпочнеться.

— А з самого початку?

— Ні. Ти будеш з кіньми.

— Мені не можна бути з тобою?

— Ні. Своє діло я можу зробити тільки сам, і я тривожився б за тебе.

— Але ти повернешся відразу, коли кінчиш?

— Відразу, — сказав він і усміхнувся в темряві. — Вставай, guapa, ходімо снідати.

— А мішок?

— Згорни його, якщо тобі так хочеться.

— Мені дуже хочеться, — сказала вона.

— Давай я поможу.

— Не треба. Я сама.

Вона стала на коліна, щоб розправити й згорнути спальний мішок, потім передумала, підвелася з землі й стріпнула його так, що він аж виляснув у повітрі. Потім знову опустилася на коліна, розгладила мішок і згорнула. Роберт Джордан підняв обидва рюкзаки, держачи їх так, щоб нічого не випало з прорізів, і подався між соснами до входу в печеру, запнутого продимленою попоною. Коли він відкинув попону ліктем і увійшов до печери, його годинник показував десять хвилин до третьої.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Вони були в печері, й чоловіки стояли перед вогнищем, що його роздмухувала Марія. Пілар уже заварила каву у казанку. Вона не лягала, відколи розбудила Роберта Джордана, і тепер, сидячи на стільчику в задимленій печері, зашивала проріз у другому рюкзаку. Перший був уже зашитий. Вогонь, спалахнувши, освітив її обличчя.

— Візьми собі ще м'яса, — звернулася вона до Фернандо. — Їж, їж, соромитись нічого. Все одно лікаря у нас немає, ніхто твоє черево не розтинатиме, якщо його продірявлять.

— Навіщо ти таке мелеш, жінко? — сказав Агустін. — Язик у тебе, як у найсучішої хвойди.

Він стояв, спираючись на ручний кулемет зі складеною й притиснутою до ствола триногою, кишені його відтягали гранати, на одному плечі висіла торба з дисками, на другому — повний патронташ. Він курив цигарку і, підносячи чашку з кавою до рота, дмухав на каву димом.

— Ти наче ходячий склад залізного краму, — сказала йому Пілар. — І ста кроків з цим не пройдеш.

— Qué va, жінко, — сказав Агустін. — Іти доведеться з гори.

— А горішній пост? Туди треба дертися, — сказав Фернандо. — А вже тоді з гори.

— Видеруся, як цап, — сказав Агустін. — А де твій брат? — запитав він Еладіо. — Твій славний братик ушився?

Еладіо стояв під стіною.

— Заткни пельку, — сказав він.

Еладіо нервувався й відчував, що всі помічають це. Він завжди нервувався й дратувався перед боєм. Підійшовши до столу, він почав напихати кишені гранатами, дістаючи їх з обтягнутого сирицею кошика, що стояв біля ніжки столу.

Роберт Джордан присів поряд з ним навпочіпки й дістав з кошика чотири гранати. Три з них були гранати Міллса — овальні, з насічкою, з масивного чавуну.

— Звідки вони у вас? — запитав він Еладіо.

— Оці? З Республіки. Їх старий приніс.

— Ну, як вони?

— Valen más que pesan [1], — сказав Еладіо. — Золото, а не гранати.

— Це я їх приніс, — сказав Ансельмо. — Шістдесят штук в одній торбі. Дев'яносто фунтів, Inglés.

— Ви уже користувались ними? — запитав Роберт Джордан у Пілар.

— Qué va, користувались, — сказала жінка. — Це ж саме з ними Пабло захопив пост в Отеро.

Почувши ім'я Пабло, Агустін почав лаятися. Роберт Джордан побачив при світлі вогнища, яке обличчя зробилося в Пілар.

— Облиш, — різко сказала вона Агустінові. — Нічого про це говорити.

— Вони всі вибухли? — Роберт Джордан держав у руці пофарбовану сірою фарбою гранату, пробуючи нігтем спуск.

— Всі, — сказав Еладіо. — Такого ще не було, щоб яка не вибухла.

— А як швидко?

— Як упаде, так і вибухне. Швидко. Досить швидко.

— А ці?

Він підняв гранату, схожу на консервну бляшанку, з дротяною петлею, обмотаною тасьмою.

— Це негідь, — відповів йому Еладіо. — Вони хоч і вибухають і вогню багато, а осколків зовсім нема.

[1] Вони коштують більше, ніж важать *(ісп.)*.

— Але вибухають завжди?

— Qué va, завжди! — сказала Пілар. — Ні з їхнім припасом, ані з нашим нічого не буває завжди.

— Але ж ви самі кажете, що ті вибухають завжди.

— Я не казала, — відповіла йому Пілар. — Ти запитував їх, а не мене. Я такого не знаю, щоб ці штуки вибухали всі до одної.

— Всі вибухають, — наполягав на своєму Еладіо. — Кажи правду, жінко.

— А ти звідки знаєш? — запитала його Пілар. — Кидав їх Пабло. А ти нікого не вбив в Отеро.

— Цей син найсучішої хвойди... — почав Агустін.

— Облиш, — різко урвала його Пілар. Потім повела далі: — Вони всі однакові, Inglés. Але оті жолобчасті зручніші.

Найкраще буде прив'язати по одній такій і одній такій до кожного заряду, подумав Роберт Джордан. Але жолобчасті можна буде легше й краще закріпити.

— Ти кидатимеш гранати, Inglés? — запитав Агустін.

— Може статися, — сказав Роберт Джордан.

Але, сидячи навпочіпки й перебираючи гранати, він думав: це неможливо. Не розумію, як я міг одурити сам себе. Ми пропали в ту хвилину, коли вони оточили Сордо, так само як Сордо пропав, коли перестав падати сніг. Просто людина не може примиритися з такою думкою. Мусить і далі робити своє діло, укладати план, знаючи, що він нездійсненний. Ти уклав його, а тепер знаєш, що він нікуди не годиться. Тепер, уранці, він нікуди не годиться. З людьми, які в тебе є, ти, безперечно, можеш захопити один з постів, але взяти обидва пости ти не зумієш. Тобто ти не можеш бути певен, що зумієш. Ні, не одурюй сам себе. Вдень, коли видно, це таки неможливо.

Із спроби захопити відразу обидва пости нічого не вийде. Пабло знав це з самого початку. Мабуть, він весь час збирався вшитися, та коли оточили Сордо, Пабло збагнув, що нам кінець. Не можна готуватися до операції, сподіваючись на чудо. Ти занапастиш їх усіх і навіть не знищиш мосту, якщо спробуєш діяти з тими, хто в тебе є зараз. Ти занапастиш Пілар, Ансельмо, Агустіна, Прімітіво, дратливого Еладіо, ледацюгу-цигана й Фернандо, а мосту не знищиш. І ти сподіваєшся, що станеться чудо і що Гольц одержить від Андреса твоє донесення і відкладе наступ? Бо якщо ні, ти уб'єш їх усіх через цей наказ. І Марію теж. Її ти теж уб'єш через цей наказ. Невже ти не можеш врятувати хоч би Марію? Проклятий Пабло, щоб його чорти забрали, подумав він.

Ні. Не треба злоститися. Злість анітрохи не краща від страху. Але замість спати з дівчиною, ти мусив усю ніч їздити з Пілар по цих горах, збираючи людей на підмогу. Еге ж, думав він. А якби зі мною щось сталося, нікому було б підірвати міст. Еге ж. Саме тому ти й не поїхав. І послати когось іншого ти теж не міг, бо не маєш права важити ще однією людиною. Ти мусив зберегти тих, кого маєш, і скласти план, розрахований тільки на їхню участь.

Але твій план — бридня. Кажу тобі, бридня і квит. Ти складав його вночі, а тепер ранок. Вранці нічні плани нікуди не годяться. Коли думаєш уночі, це одне, а вранці на все дивишся інакше. І тепер ти знаєш, що цей план нікуди не годиться.

Ну, а Джон Мосбі вмів виплутуватися з таких-от неможливих ситуацій? Авжеж, умів. І ситуації бували куди важчі. Пам'ятай, що не можна недооцінювати фактору несподіванки. Пам'ятай це. Пам'ятай, цей фактор — неабищо, тільки треба вміло скористатися з нього. Але в тебе не той підхід до всієї справи. Адже від тебе чекають не можливого успіху, а успіху безумовного. Але подивись, як воно все склалося. А втім, із самого початку все пішло не так, як треба, а в таких випадках що далі, то гірше: це як снігова куля, що котиться з гори по мокрому снігу.

Сидячи біля столу навпочіпки, він підвів голову й побачив Марію, і вона всміхнулася йому. Він теж усміхнувся їй самими губами, вибрав ще чотири гранати і позасував їх у кишені. Можна викрутити детонатори й використати тільки їх, подумав він. Але вибух гранати навряд чи завадить ділу. Граната вибухне водночас із зарядом і не розкидає його. Принаймні так я гадаю. Ні, я певен цього. Май же хоч трохи впевненості, сказав він сам до себе. Адже ти ще вчора ввечері думав про те, які ви з дідусем герої і який твій батько боягуз! То покажи ж тепер, що маєш хоч трохи впевненості в собі самому.

Він знов усміхнувся Марії, але усмішки не вийшло, тільки напнулася шкіра на вилицях і навколо рота.

Вона гадає, що ти герой, подумав він. А помоєму, ти нікчема. І чого лишень не навигадував собі! І gloria, і всі оті нісенітниці! У тебе були чудові ідеї, правда? Весь світ був як на долоні, га? А, хай йому грець!

Тільки спокійно, сказав він сам до себе. Не починай навісніти. Це надто легкий вихід із становища. Такі виходи завжди знайдуться. Ти мусиш зібрати зараз усю свою силу волі. І не треба заперечувати все, що було, тільки тому, що тобі доведеться все це втратити. Не будь як та гадюка з перебитим хребтом, що сама себе жалить; і до того ж тобі, собако, ніхто не перебивав хребта. З тобою ще нічого не сталося, а ти вже скиглиш. Прибережи свою злість до бою. Там матимеш на це час. В бою вона тобі знадобиться.

Пілар підійшла до нього з рюкзаком.

— Зашила міцно, не розірветься, — сказала вона. — А ці гранати дуже добрі, Inglés. Можеш бути певний.

— Ну, як ти, Пілар?

Вона глянула на нього, похитала головою й усміхнулась. Він подумав: цікаво, як вона всміхається — теж силувано чи щиро? Начебто щиро.

— Добре, — сказала вона. — Dentro de la gravedad. — Потім запитала, присівши поряд нього: — А що ти сам думаєш тепер, коли воно вже починається?

— Що нас мало, — швидко відповів їй Роберт Джордан.

— Я теж так думаю, — сказала вона. — Нас дуже мало. — Потім додала, звертаючись тільки до нього: — Марія й сама впорається з кіньми. Мені там нічого робити. Ми їх стриножимо. Це кавалерійські коні, вони стрілянини не злякаються. Я піду до долішнього поста й зроблю все, що мав зробити Пабло. Так у тебе буде на одного більше.

— Добре, — сказав він. — Я сподівався, що ти запропонуєш це.

— Слухай, Inglés, — сказала Пілар, пильно дивлячись на нього. — Ти не тривожся. Все буде гаразд. Пам'ятай, що для них це буде несподіванка.

— Атож, — сказав Роберт Джордан.

— І ще одне, Inglés, — сказала Пілар так тихо, як тільки дозволяв їй її хрипкий голос. — Усе те, що я казала тобі про твою руку...

— До чого тут моя рука? — сердито перебив він.

— Ти послухай. Не сердься, хлопчику. Все те про руку — це циганські вигадки, це я просто набивала собі ціну. Нічого такого на ній не було.

— Годі про це, — холодно сказав він.

— Ні, — сказала вона голосом хрипким і ніжним. — Це все мої побрехеньки. Я не хочу, щоб ти тривожився в день битви.

— Я не тривожуся, — сказав Роберт Джордан.

— Ні, Inglés, — сказала вона. — Ти дуже тривожишся, і маєш на те підстави. Але все буде гаразд. Для цього ми й на світ народилися.

— Мені не потрібен політкомісар, — відповів їй Роберт Джордан.

Вона знову всміхнулася мило й щиро своїми пересохлими, широкими губами й сказала:

— Я тебе дуже люблю, Inglés.

— Мені це ні до чого зараз, — сказав він.— Ni tu, ni Dios [1].

— Так, знаю, — відповіла Пілар своїм хрипким пошептом. — Я просто хотіла сказати тобі. І не тривожся. Ми зробимо все як слід.

— А чом би ні? — сказав Роберт Джордан, і шкіра на його обличчі ледь сіпнулася від кволої усмішки. — Авжеж, зробимо. Все буде гаразд.

— Коли ми вирушимо? — спитала Пілар.

Роберт Джордан глянув на годинник.

— Хоч зараз, — сказав він.

Він подав один рюкзак Ансельмо.

— Ну, як ти, старий? — запитав він.

Ансельмо дотесував останнього клинця за тим зразком, що дав йому Роберт Джордан. Це були запасні клинці, приготовані про всяк випадок.

— Добре, — сказав старий і кивнув головою. — Поки що дуже добре. — Він простяг уперед руку. — Дивися, — сказав він і усміхнувся. Його рука не тремтіла.

— Bueno, y qué? [2] — сказав йому Роберт Джордан. — Я теж можу всю руку. Ану, давай одного пальця.

Ансельмо простягнув пальця. Палець тремтів. Старий подивився на Роберта Джордана й похитав головою.

— У мене теж, — Роберт Джордан показав. — Завжди. Це природна річ.

— А в мене цього не буває, — сказав Фернандо. Він виставив наперед вказівного пальця правої руки. Потім лівої.

— А плюнути ти можеш? — запитав його Агустін і підморгнув Робертові Джордану.

Фернандо відхаркнувся й гордо плюнув на долівку печери, потім розтер слину ногою.

— Ти, брудний муле,— сказала йому Пілар.— Плював би у вогонь, якщо вже хочеш похвалитися своєю відвагою.

— Я б ніколи не плював на долівку, Пілар, якби ми не йшли звідси назавжди, — з гідністю сказав Фернандо.

— Сьогодні вважай, куди плюєш, — відповіла йому Пілар. — Бо можеш плюнути в таке місце, з якого не виберешся.

— От чорна кішка, — всміхнувся Агустін. Нервове напруження давалося взнаки, і хоч він і жартував, проте відчував те саме, що й усі.

— Це я жартома, — сказала Пілар.

— Я теж, — сказав Агустін. — Але me cago en la leche [3], я буду радий, коли воно вже розпочнеться.

— А де циган? — запитав Роберт Джордан в Еладіо.

— При конях, — сказав Еладіо. — Його видно звідси — з виходу.

— А як він?

Еладіо всміхнувся.

— Страшенно боїться, — сказав він. Йому робилося спокійніше на душі, коли він говорив про чужий страх.

— Послухай, Inglés... — почала Пілар.

Роберт Джордан глянув на неї й раптом побачив, що вона розтулила рота й дивиться так, ніби не вірить власним очам. Він рвучко обернувся до входу в печеру й схопився за пістолет. Там, притримуючи попону однією рукою, з автоматом, що стирчав з-за плеча, стояв Пабло — низький, кремезний, зарослий — і його маленькі з червоними повіками очиці дивилися вперед, ні на кому не спиняючись.

— Ти... — не вірячи сама собі, сказала Пілар. — Ти...

— Я, — рівним голосом сказав Пабло. Він увійшов до печери. — Hola, Inglés, — сказав він. — Я привів п'ятьох із загонів Еліаса й Алехандро. Вони там нагорі з кіньми.

— А підривна машинка, а детонатори? — сказав Роберт Джордан. — А інше спорядження?

— Я кинув усе зі скелі в річку, — сказав Пабло, як і раніше ні на кого не дивлячись. — Але замість тієї машинки можна використати гранати, я все це обміркував.

— Я теж, — сказав Роберт Джордан.

— У вас є що-небудь випити? — втомлено спитав Пабло.

Роберт Джордан простяг йому свою флягу, і він кілька разів швидко ковтнув, потім витер рота рукою.

— Що з тобою коїться? — спитала Пілар.

— Nada, — сказав Пабло, ще раз витираючи рота. — Нічого. Я повернувся.

— А все ж, що з тобою?

— Нічого. Була хвилина слабості. Я пішов, а тепер-от повернувся. — Він обернувся до Роберта Джордана. — En el fondo no soy cobarde, — сказав він. — Десь на денці я не боягуз.

Але щось інше, подумав Роберт Джордан. Хай мене чорти вхоплять, якщо ні. Але я радий бачити тебе, собачий сину.

— Мені пощастило роздобути тільки п'ятьох в Еліаса й Алехандро, — сказав Пабло. — Не злазив з коня, відколи поїхав. Вас дев'ятеро, і самі ви нізащо не впоралися б. Я ще вчора збагнув це, коли слухав, як Inglés усе пояснює. Нізащо в світі. На долішньому посту семеро солдатів і капрал. А що як вони зняли б тривогу чи почали відбиватися? — тепер він глянув на Роберта Джордана. — Ідучи звідси, я думав, ти сам зрозумієш, що це неможливо, і відмовишся від цього діла. Та потім, як викинув твоє спорядження, то почав міркувати інакше.

— Я радий тебе бачити, — сказав Роберт Джордан. Він підійшов до нього. — Ми дамо собі ради гранатами. Все буде гаразд. А про те, що було, — забудьмо.

— Ні, — сказав Пабло. — Для тебе я б нічого не зробив. Ти приніс нам нещастя. Це все через тебе. І Сордо загинув через тебе. Та коли я викинув твоє спорядження, то раптом відчув себе дуже самотнім.

— Щоб ти... — сказала Пілар.

— І тоді я поїхав шукати людей, щоб з цього діла щось вийшло. Я привів найкращих, яких тільки міг знайти. Вони чекають нагорі, бо я хотів спочатку поговорити з вами. Вони гадають, що ватажок — я.

— Ти й справді ватажок, — сказала Пілар.— Якщо хочеш цього.

Пабло зиркнув на неї й нічого не сказав. Потім мовив просто й спокійно:

— Я багато передумав відтоді, як сталося оте із Сордо. І я вирішив: коли вже гинути, то гинути всім разом. Але тебе, Inglés, я ненавиджу за те, що ти нам усе це приніс.

— Але ж, Пабло, — почав Фернандо. Він ще підбирав хлібом м'ясну підлеву із своєї миски,

[1] Ні ти, ні бог *(ісп.)*.
[2] Ну й що? *(ісп.)*
[3] Іспанська лайка

його кишені були напхані гранатами, через плече висів нагрудний патронташ. — Хіба ти не віриш, що операція завершиться вдало? Позавчора ти казав, що певен цього.

— Дай йому ще м'яса, — злісно сказала Пілар Марії. Потім вона глянула на Пабло, й очі її потеплішали. — Отже, ти повернувся, га?

— Атож, жінко, — сказав Пабло.

— Ну що ж, ласкаво просимо, — сказала йому Пілар. — Я не вірила, що ти зовсім пустився берега, хоч воно й скидалося на те.

— Після того, що я вчинив, мені було дуже важко самому, аж несила терпіти, — спокійно сказав їй Пабло.

— Несила терпіти, — передражнила його Пілар. — Та ти такого й чверть години не витерпиш.

— Не кепкуй з мене, жінко. Адже я повернувся.

— І ласкаво просимо, — знову промовила вона. — Я вже це сказала, ти хіба не чув? Випий кави, й нумо збиратися. Мені вже нудить від цих комедій.

— Це кава? — спитав Пабло.

— Звісно, кава, — сказав Фернандо.

— Дай мені трохи, Маріє, — сказав Пабло. — Ну, як ти? — Він не глянув на неї.

— Добре, — відповіла Марія й подала йому чашку кави. — Хочеш м'яса?

Пабло похитав головою.

— No me gusta estar solo, — пояснював він далі, звертаючись до Пілар так, ніби нікого більше там не було. — Не люблю я залишатись на самоті. Вчора я цілий день їздив сам, але самотнім не почувався, бо то ж було для загального добра. Та зате увечері! Hombre, qué mal lo pasé! [1]

— Твій усім відомий попередник, Іуда Іскаріот, повісився, — сказала Пілар.

— Не треба таке казати, жінко, — сказав Пабло. — Хіба ти не бачиш? Адже я повернувся. Не треба говорити про Іуду, і взагалі не треба про це. Я ж бо повернувся.

— Що то за люди, яких ти привів? — запитала його Пілар. — Чи варто було їх приводити?

— Son buenos [2], — сказав Пабло. Він зважився глянути Пілар в очі, потім відвернувся знову. — Buenos y bobos. Добрі й дурні. Готові йти на смерть і все таке. А tu gusto. Якраз на твій смак. Ти таких любиш.

Пабло знову подивився Пілар в очі й цього разу вже не відвернувся. Він дивився на неї, не моргаючи своїми запаленими свинячими очицями.

— Ех, ти, — сказала вона, і лагідність знову забриніла в її хрипкому голосі. — Ех, ти. Певно, як у людини вже щось було, то трохи того залишається в неї назавжди.

— Listo [3], —сказав Пабло, твердо дивлячись їй в обличчя. — Хоч би що цей день приніс — я на все готовий.

— Здається, ти й справді повернувся, — сказала йому Пілар. — Здається, що так. Але далеко ж ти від нас відходив.

— Дай мені ковтнути ще раз із тієї пляшки, — сказав Пабло Робертові Джордану. — І — рушаймо.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Вони в темряві піднялись схилом і вийшли з лісу до вузької ущелини. Кожен ніс чималий вантаж, і тому посувалися вони повільно. Коні теж ішли з вантажем, прилаштованим до сідел.

[1] Боже! Як погано мені було! *(ісп.)*
[2] Вони добрі *(ісп.)*.
[3] Я готовий *(ісп.)*.

— В разі потреби, в'юки можна скинути,— сказала Пілар, коли вони вирушали.— Та якщо нам пощастить усе це зберегти, то буде з чого лаштувати табір на новому місці.

— А де решта боєприпасів?— запитав Роберт Джордан, коли вони приторочували в'юки.

— Ось у цих саквах.

Роберт Джордан ішов, зігнувшись під вагою рюкзака, комірець куртки, в кишенях якої лежали гранати, впинався йому в шию. Важкий пістолет гойдався на стегні, кишені штанів видималися, повні магазинів до автомата. В роті він ще відчував присмак кави; в правій руці він ніс свого автомата, а лівою раз у раз відтягував комірець куртки, щоб лямки рюкзака не так різали плечі.

— Inglés, — сказав Пабло, що йшов поряд з ним у темряві.

— Що скажеш?

— Ті люди, яких я привів, гадають, що діло вигорить, бо їх привів сюди я,— сказав Пабло.— То не кажи їм нічого такого, що могло б порушити їхню впевненість.

— Гаразд,— сказав Роберт Джордан.— Але зробімо так, щоб діло справді вигоріло.

— У них п'ятеро коней, sabes? [1]— ухильно сказав Пабло.

— Добре,— сказав Роберт Джордан.— Коней держатимемо всіх разом.

— Гаразд,— сказав Пабло й більше не озивався.

Навряд чи ти справді до кінця навернувсь на своєму шляху до Тарса, друже мій Пабло, подумав Роберт Джордан. Навряд. Але те, що ти повернувся,— вже само собою чудо. І якщо тебе колись захочуть канонізувати, то, гадаю, це легко можна буде зробити.

— З цими п'ятьма я справлюся з долішнім постом не гірше, ніж це зробив би Сордо,— сказав Пабло.— Ми переріжемо дроти й відійдемо назад, до мосту, як умовилися.

Ми вже обговорили це десять хвилин тому, подумав Роберт Джордан. Цікаво, чому він знову...

— Може, нам пощастить-таки дістатися потім до Гредосу,— сказав Пабло.— Я багато про це думав.

У тебе, мабуть, щойно сяйнула якась геніальна ідея, подумав Роберт Джордан. Ще якесь одкровення. Тільки не повірю я тобі, що ти й мене запрошуєш із собою. Ні, Пабло. Не жди від мене великої віри.

Від тої хвилини, як Пабло ввійшов до печери й сказав, що привів із собою ще п'ятьох, Роберт Джордан піднісся духом. Повернення Пабло розсіяло атмосферу трагедії, яка, здавалось, нависла над усією операцією відтоді, як пішов сніг, і, побачивши Пабло, він, хоч і не подумав, що йому знову почало таланити — бо в талан він не вірив,— але відчув, що справа обернулася на краще і тепер можна сподіватися на успіх. Передчуття невдачі зникло, і він відчував тепер, як упевненість сповнює його, ніби повітря, що його повільно нагнітають у спущену автомобільну камеру. Спершу ніби нічого й не помітно, хоч початок зроблено й помпа повільно працює, а гумова камера трошки ворушиться. Так здіймалася в ньому впевненість, ніби морський приплив чи сік, що розходиться по дереву, аж врешті він відчув у собі ті перші ознаки опору всім лихим передчуттям, який часто переростає в справжнє бойове завзяття.

Це був його найбільший дар, талант, що робив з нього справжнього воїна: уміння не тільки зневажати, а й нехтувати можливість невдачі. Він втрачав цю якість, коли йому доводилося нести дуже велику відповідальність за життя інших людей, або виконувати погано сплановані, чи неро-

[1] Розумієш? *(ісп.)*

зумні завдання. Бо в таких випадках не можна було відкидати думки про невдачу, поразку. Йшлося-бо не про загрозу його власному життю, яку можна знехтувати. Сам собою він — ніщо, він знав це, і смерть — теж ніщо. Це він знав, і цього він був певен. Щоправда, за останні кілька днів він усвідомив, що разом з іншою людською істотою він може бути всім. Але в глибині душі він знав, що це виняток.

Принаймні це в нас було, думав він. І в цьому моє велике щастя. Може, мені це було подаровано тому, що я ніколи цього не просив. Цього в мене ніхто не відбере, і сам я вже ніколи цього не втрачу. Але сьогодні вранці воно скінчилося, і тепер залишається тільки наше завдання.

Що ж, сказав він собі, я радий, що до тебе повертається те, чого останнім часом тобі дуже бракувало. Бо ти зовсім був занепав духом. Мені навіть соромно було за тебе. Тільки ж я — це ти. І іншого «я», що міг би судити тебе, немає. Так, ми були в кепській формі. І ти, і я, і ми обидва. Ану, покинь. Не роздвоюйся, як шизофреник. Досить і одного. От тепер ти знову такий, як треба. Але послухай, не можна думати про дівчину цілий день. Єдине, що ти можеш зараз зробити для неї, це подбати, щоб вона була якнайдалі від усього цього, і ти це зробиш. Все свідчить про те, що коней нам вистачить. Найкраще, що ти можеш зробити для неї, це виконати свою роботу як слід і якнайшвидше, а потім забратися звідси геть, а думки про неї тобі тільки заважатимуть. Тож не думай про неї взагалі.

Вирішивши все це, він зупинився, чекаючи, поки Марія підійде до нього разом з Пілар, Рафаелем і кіньми.

— Ну, guapa, — сказав він їй у темряві, — як ти?

— Добре, Роберто.

— Ти не тривожся,— сказав він їй і, взявши автомат у ліву руку, правою обняв її за плечі.

— Я не тривожуся,— сказала вона.

— Ми все добре підготували,— сказав він.— Ти будеш з Рафаелем при конях.

— Я б воліла бути з тобою.

— Ні. Ти якраз потрібна там, де коні.

— Добре,— сказала вона.— Там я і буду.

В цю мить якийсь кінь заіржав, і відразу ж з галявини за розпадиною йому відповів інший пронизливим, різким іржанням, що враз урвалося.

Роберт Джордан розрізнив у темряві попереду обриси нових коней. Він наддав ходи й підійшов до них разом із Пабло. Поряд з кіньми стояли люди.

— Salud,— сказав Роберт Джордан.

— Salud, — відповіли йому в темряві.

Він не міг розгледіти їхніх облич.

— Це той Inglés, що піде разом з нами, — сказав Пабло.— Той динамітник.

Ніхто нічого не сказав на це. Можливо, вони кивнули головами в темряві.

— Час рушати, Пабло,— сказав один.— Скоро розвидніє.

— Ви принесли ще гранати?— спитав другий.

— Багато,— сказав Пабло.— Наберете собі, скільки треба, як доїдемо й спішимося.

— То рушаймо,— сказав ще хтось.— Ми вже й так півночі тут прождали.

— Hola, Пілар,— сказав один з них жінці, що саме підійшла.

— Qué me maten [1], якщо це не Пепе,— хрипким голосом сказала Пілар.— Як ся маєш, пастуше?

— Добре, — сказав він. — Dentro de la gravedad.

— Що то за кінь у тебе?— запитала його Пілар.

[1] Щоб ти пропав (*ісп.*).

— Пабло дав мені свого сивого,— сказав він. — Добрячий кінь.

— Їдьмо,— сказав інший.— Вже час. Нічого тут розпатякувати.

— А в тебе як справи, Елісіо?— спитала Пілар ще одного, коли він сідав на коня.

— Справи як справи,— грубо відповів він. — Рушаймо, бабо, робота чекає.

Пабло сів на гнідого.

— Ну, а тепер — ані пари з вуст і їдьте за мною,— сказав він,— я покажу, де ми залишимо коней.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ

Поки Роберт Джордан спав, поки він обмірковував, як підірвати міст, і поки він був з Марією, Андрес повільно просувався вперед. Прямуючи до республіканських позицій, він ішов, обминаючи фашистські пости, так швидко, як тільки може йти потемки дужий, витривалий селянин, що добре знає місцевість. Та коли він опинився на республіканській території, просування його відразу вповільнилося.

Здавалося б, досить йому буде показати перепустку з печаткою СВР, одержану від Роберта Джордана, і пакет з тією самою печаткою,— і його негайно припровадять до місця призначення. Однак він з самого початку, ще на передовій, натрапив на похмурого, підозріливого командира роти, що взяв усе під сумнів.

Андрес пішов з ротним до штабу батальйону, і батальйонний командир, який перед початком руху був перукарем, вислухав його й відразу перейнявся завзяттям. Цей командир, на ім'я Гомес, вилаяв ротного за його глупоту, поплескав Андреса по спині, почастував його поганим коньяком і сказав, що він сам, колишній перукар, завжди мріяв бути guerrillero. Потім він розбудив свого ад'ютанта, передав йому командування батальйоном і послав вістового по мотоцикліста, який спав. Замість відпровадити Андреса до штабу бригади з мотоциклістом, Гомес вирішив сам відвезти його туди, аби прискорити справу. Андрес ухопився за переднє сидіння, і, підстрибуючи на вибоїнах розбитої снарядами гірської дороги, вони з ревом помчали між двома шерегами високих дерев: фара мотоцикла вихоплювала з мороку побілені стовбури, вапно на яких облупилося, а кора була обдерта осколками та кулями під час боїв, що точилися біля цієї дороги першого літа після початку руху. Вони звернули до невеликого, зруйнованого снарядами гірського курортного містечка, де розмістився штаб бригади, і Гомес спритно, як гонщик, загальмував мотоцикл і поставив його до стіни будинку. Заспаний вартовий виструнчився перед ним, коли Гомес пройшов повз нього до великої кімнати, де стіни були завішані картами і сонний офіцер із зеленим целулоїдовим козирком над очима сидів за столом, на якому стояла лампа, два телефони й лежав номер «Мундо обреро».

Офіцер звів очі на Гомеса й сказав:

— Чого це ти сюди приперся? Хіба не знаєш, що існує телефон?

— Мені треба бачити підполковника,— сказав Гомес.

— Він спить,— сказав офіцер.— Я світло твоєї фари ще за милю помітив. Хочеш, щоб нас обстріляли з гармат?

— Поклич підполковника, — сказав Гомес. — Справа нагальна.

— Тобі ж кажуть, що він спить,— сказав офіцер.— Що це ти за бандита привів?— Він кивнув головою в бік Андреса.

— Це guerrillero з фашистського тилу, він несе дуже важливий пакет генералові Гольцу. На світанку генерал має розпочати наступ за Навасеррадою,— схвильовано й дуже серйозно сказав Гомес.— Розбуди підполковника, заради господа бога.

Офіцер подивився на нього приплющеними очима, затіненими зеленим целулоїдом.

— Ви всі збожеволіли,— сказав він.— Я нічого не знаю ні про генерала Гольца, ані про наступ. Забирай із собою цього артиста й повертайся до свого батальйону.

— А я тобі кажу, розбуди підполковника,— сказав Гомес, і Андрес помітив, що губи йому стиснулися.

— Йди ти знаєш куди,— ліниво сказав йому офіцер і відвернувся.

Гомес витяг із кобури важкий великий пістолет і тицьнув ним офіцера в плече.

— Розбуди його, ти, фашистська сволото!— сказав він. — Розбуди, бо порішу тебе на місці.

— Вгамуйся,— сказав офіцер.— Ви, перукарі, аж надто гарячкуєте.

Андрес побачив при світлі лампи, як Гомесове обличчя перекривилося з ненависті. Але Гомес сказав тільки:

— Розбуди його.

— Вістовий!— зневажливим тоном гукнув офіцер.

На дверях став солдат, козирнув і зник.

— До нього сьогодні приїхала наречена,— сказав офіцер і знову взявся за газету.— Він, напевно, страшенно зрадіє, як побачить тебе.

— Такі, як ти, роблять усе, щоб перешкодити нашій перемозі,— сказав Гомес штабному офіцерові.

Той мовби й не чув. Знову втупивши очі в газету, він пробурмотів, ніби сам до себе:

— Ну й кумедна ж газета!

— А чому ти не читаєш «Ель Дебате»? Оце газета тобі до смаку.

Гомес назвав головний консервативно-католицький орган, що виходив у Мадріді до початку руху.

— Не забувай, що я вищий посадою і що мій рапорт про тебе може мати певну вагу,— сказав офіцер, не дивлячись на нього.— Я ніколи не читав «Ель Дебате». Не зводь на мене наклепу.

— Ну звичайно. Ти ж читав «АБЦ» [1] — сказав Гомес. — Армія гниє від таких, як ти. Від таких кадровиків, як ти. Але ми покладемо цьому край. Неуки й циніки вставляють нам палиці в колеса. Та перших ми навчимо, а других винищимо.

— Вичистимо — ось правильне слово,— сказав офіцер, все ще не зводячи очей.— Отут пишуть, що твої знамениті росіяни іще декого в себе вичистили. Там зараз чистять краще, ніж англійська сіль.

— Будь-яке слово підійде,— запально сказав Гомес. — Будь-яке слово, аби лиш ліквідувати таких, як ти.

— Ліквідувати,— бридливо сказав офіцер, ніби звертаючись сам до себе.— Ось іще одне нове слівце, чуже для іспанської мови.

— Ну, то розстріляти,— сказав Гомес.— Це вже слово з іспанської мови. Тепер зрозумів?

— Зрозумів, чоловіче, але не треба так кричати. Тут, у штабі бригади, сплять ще кілька чоловік, крім підполковника, і твоя гарячкуватість дратує мене. Ось чому я завжди голюся сам. Не люблю розмов.

Гомес подивився на Андреса й похитав головою. Його очі блищали тим вологим блиском, що з'являється від люті й ненависті. Але він тільки похитав головою й нічого не сказав, приберігаючи все це на майбутнє. За ті півтора року, протягом яких він встиг стати командиром батальйону в Сьєррі, його пам'ять зібрала багато такого, але тепер, коли до кімнати ввійшов підполковник у піжамі, Гомес виструнчився й віддав йому честь.

Підполковник Міранда, низенький чоловічок із землистим обличчям, прослужив в армії все своє життя, розладнав своє родинне щастя і втратив любов дружини, що залишалася в Мадріді, поки він розладнував свій шлунок у Марокко. Він став республіканцем, коли переконався, що розлучення домогтися не зможе (про вилікування шлунку взагалі не могло бути мови), і громадянську війну розпочав саме в чині підполковника. Він мав тільки одне бажання: закінчити війну в тому ж чині. Підполковник добре провів оборону Сьєрри і хотів би, щоб його й надалі залишили там на той випадок, коли знову доведеться оборонятися. На війні він почувався набагато краще, мабуть, через те, що менше їв м'яса. Він мав із собою великий запас двовуглекислої соди, вечорами попивав віскі, його двадцятитрирічна коханка очікувала дитини, як майже всі дівчата, що почали службу як miliciana [1] у липні минулого року,— і ось він увійшов до кімнати, кивнув головою у відповідь на привітання Гомеса і простяг йому руку.

— Ти в якій справі, Гомесе?— запитав він, а тоді, звертаючись до офіцера за столом, який був начальником оперативного відділу в його штабі, сказав:— Пепе, дай мені, будь ласка, закурити.

Гомес показав йому документи Андреса й донесення Підполковник швидко глянув на salvoconducto, потім на Андреса, кивнув йому головою, всміхнувся і з жадібною цікавістю оглянув пакет. Він помацав печатку, натиснув на неї вказівним пальцем, тоді повернув перепустку й донесення Андресові.

— Ну, як, нелегко вам живеться там, у горах?— запитав він.

— Ні, нічого, пане підполковнику,— відповів Андрес.

— Тобі сказали, де приблизно слід шукати штаб генерала Гольца?

— Під Навасеррадою, пане підполковнику,— відповів Андрес. — Inglés сказав, що це буде десь під Навасеррадою, праворуч од неї, поблизу передової.

— Який Inglés?— спокійно запитав підполковник.

— Inglés — динамітник, що зараз там, у нас.

Підполковник кивнув головою. Це була ще одна з несподіваних і незбагненних особливостей цієї війни: «Inglés — динамітник, що зараз там, у нас».

— Гомесе, ти краще сам одвези його на мотоциклі,— сказав підполковник.— Напиши їм солідне salvoconducto до Estada Mayor,— сказав він офіцерові з зеленим целулоїдовим козирком над очима.— Надрукуй його на машинці, Пепе. Потрібні дані перепиши звідси,—він жестом звелів Андресові дати свою перепустку,— і постав дві печатки.— Він повернувся до Гомеса.— Сьогодні вам потрібен буде дуже переконливий папір. І це слушно. Коли готується наступ, треба бути обережним. Я подбаю, щоб він був якомога переконливіший.— Потім він сказав Андресові дуже ласкаво:— Може, ти хочеш їсти, чи вип'єш трохи?

— Ні, пане підполковнику,— сказав Андрес.— Я не голодний. Мене почастували коньяком на посту, і якщо я вип'ю ще чарку, мене, мабуть, розморить.

---

[1] Газета монархістів

[1] Ополченка (*ісп.*).

— Ти помічав якийсь рух чи готування навпроти моїх позицій, коли переходив лінію фронту?— ввічливо спитав підполковник Андреса.

— Ні, там не було нічого незвичайного, пане підполковнику. Тихо. Все спокійно.

— Мені здається, я бачив тебе в Серседільї місяців зо три тому,— сказав підполковник.

— Бачили, пане підполковнику.

— Так я й думав.— Підполковник поплескав його по плечі.— Ти був там зі старим Ансельмо. Ну як він, живий?

— Живий, пане підполковнику,— відповів Андрес.

— Добре. Я дуже радий,— сказав підполковник.

Офіцер показав йому надруковану на машинці перепустку, підполковник прочитав її й підписав.

— А тепер їдьте мерщій,— звернувся він до Гомеса й Андреса.— Обережніше з мотоциклом, — сказав він Гомесові.— Фари не вимикай. Від одного мотоцикла нічого не буде, а їхати треба обережно. Передайте моє вітання товаришеві генералу Гольцу. Ми з ним познайомилися після Пегеріноса.— Він потис їм обом руки.— Сховай документи за пазуху й застебнися,— сказав він. — На великій швидкості вітер шарпатиме добре.

Коли вони вийшли, підполковник підійшов до шафки, вийняв з неї склянку й пляшку, налив собі віскі і додав води з глечика, що стояв на підлозі під стінкою. Тоді, тримаючи склянку в одній руці й повільно попиваючи віскі, він зупинився перед великою картою, що висіла на стіні, й почав оцінювати шанси на успіх наступу під Навасеррадою.

— Я радий, що там Гольц, а не я,— сказав він нарешті офіцерові за столом. Той не відповів йому, і, озирнувшись на нього, підполковник побачив, що він спить, поклавши голову на руки. Підполковник підійшов до столу й зсунув обидва телефони так, щоб вони торкалися з обох боків голови офіцера. Тоді підійшов до шафки, налив собі ще віскі, додав води й знову повернувся до карти.

Андрес міцно вхопився за сидіння, на якому сидів Гомес, нахилив голову від вітру, і мотоцикл, оглушливо задирчавши, помчав у розтяту фарою темряву путівця, що відкрився перед ними між високими чорними силуетами тополь; пучок світла примерк і пожовтів, коли путівець збіг униз, в туман понад струмком, потім знову зробився яскравий і чіткий, коли путівець повів угору, а потім, на перехресті, їхня фара вихопила з темряви сірі силуети вантажних машин, що верталися порожняком з гори.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ

Пабло зупинив коня й зіскочив у темряві на землю. Роберт Джордан почув порипування сідел і хрипке дихання, коли спішувалася й решта, і дзенькіт вуздечки, коли один кінь мотнув головою. На нього війнуло кінським потом і кислим запахом давно не праного, не скиданого на ніч одягу — від людей, яких привів Пабло, і задимленим, затхлим запахом від мешканців печери. Пабло стояв поряд, від нього тхнуло винним перегаром, і Робертові Джордану здалось, ніби в нього в роті мідна монета. Він закурив, прикривши цигарку долонями, щоб не було видно вогню, глибоко затягся й почув, як Пабло сказав зовсім тихо:

— Пілар, зніми мішок з гранатами, а ми тим часом стриножимо коней.

— Агустіне,— пошепки сказав Роберт Джордан,— ти й Ансельмо підете зі мною до мосту. Мішок з дисками до máquina в тебе?

— Так,— сказав Агустін.— У мене.

Роберт Джордан підійшов до Пілар, що разом з Прімітіво розв'ючувала одного з коней.

— Слухай, Пілар,— тихо сказав він.

— Ну що?— хрипко шепнула вона, розщібаючи попругу під кінським черевом.

— Ти пам'ятаєш, що атакувати пост можна тільки тоді, як почуєте бомбування?

— Скільки разів можна це товкти?— сказала Пілар. — Ти гірший за стару бабу, Inglés.

— Це я тільки для певності,— сказав Роберт Джордан.— А як тільки впораєтеся з вартовими, відходьте до мосту і згори прикривайте дорогу й мій лівий фланг.

— Я все зрозуміла з першого разу, краще вже не втовкмачиш,— пошепки відповіла Пілар.— Йди, роби своє діло.

— І щоб ніхто не рухався з місця, і не стріляв, і не кидав гранат, поки не почуєте бомбування,— тихо сказав Роберт Джордан.

— Не дратуй мене,— сердито прошепотіла Пілар.— Я зрозуміла все це, ще коли ми були в Ель Сордо.

Роберт Джордан підійшов до Пабло, який путав коней.

— Я стриножив тільки тих, що можуть сполохатися,— сказав Пабло.— А цих пов'язав так, що досить смикнути за мотузку, і вони вільні, ось бачиш?

— Добре.

— Я поясню дівчині й циганові, як з ними поводитися,— сказав Пабло.

Люди, яких він привів, купкою стояли збоку, спираючись на карабіни.

— Ти все зрозумів?— запитав Роберт Джордан.

— Аякже,— сказав Пабло.— Впоратися з вартовими. Перерізати дроти. Тоді назад, до мосту. Прикривати міст, поки ти його підірвеш.

— І не починати, поки не почуєте бомбування.

— Атож.

— Ну, тоді нехай щастить.

Пабло щось пробурмотів. Потім сказав:

— А ти прикриватимеш нас великою máquina і своєю маленькою máquina, коли ми повертатимемося, еге ж, Inglés?

— Не турбуйся,— сказав Роберт Джордан. — Буде зроблено, як треба.

— Тоді все,— сказав Пабло.— Але прикриваючи нас, треба бути вельми обережним, Inglés. Бо без точного розрахунку можна наламати дров.

— Я сам стрілятиму з máquina,— сказав йому Роберт Джордан.

— А ти вже стріляв з неї? Мені не хотілося б, щоб Агустін пристрелив мене, хоч і з найкращими намірами.

— Я вже не раз стріляв з неї, кажу тобі. І якщо з другої máquina стрілятиме Агустін, я скажу йому, щоб він цілився поверх ваших голів. Щоб брав вище.

— Тоді все,— сказав Пабло. Потім додав тихо, ніби потайцем:— А коней все ж замало!

Сучий син, подумав Роберт Джордан. Невже він не здогадується, що я відразу розкусив його?

— Я піду пішки,— сказав він.— Коні — це твоя турбота.

— Ні, Inglés, кінь буде й для тебе, — тихо сказав Пабло.— Коні знайдуться для всіх.

— Це твоя справа,— сказав Роберт Джордан. — Про мене можеш не клопотатися. А патронів у тебе вистачить для твоєї нової máquina?

— Так,— сказав Пабло.— Все, що було в кавалериста, все тут. Я тільки чотири штуки вистріляв, щоб спробувати. Стріляв учора в горах.

— Ну, ми пішли,— сказав Роберт Джордан.—

Треба прийти туди заздалегідь, щоб добре замаскуватися.

— Зараз усі підемо,— сказав Пабло.— Suerte[1], Inglés.

Цікаво, що він, негідник, тепер надумав, запитав сам себе Роберт Джордан. Здається, я знаю. Ну що ж, це його справа, не моя. Хвалити бога, що я вперше бачу цих людей.

Він простяг руку й сказав:

— Suerte, Пабло.— і їхні руки зійшлись у потиску в темряві.

Простягаючи руку, Роберт Джордан думав, що це буде однаково як ухопити гадюку чи торкнутися прокаженого. Він не знав, яка в Пабло рука. Але рука Пабло вхопила в темряві його руку і міцно, сміливо потиснула її, і він відповів на той потиск. У темряві рука в Пабло була приємна на дотик, і Роберта Джордана пойняло чудне почуття, найчудніше за сьогоднішній ранок. Ми тепер союзники, подумав він. Союзники дуже полюбляють тиснути один одному руки. Вже не кажучи про взаємне нагородження й цілування в обидві щоки, думав він. Я радий, що в нас обійшлося без цього. А союзники, мабуть, усі на один копил. У глибині душі вони ненавидять один одного. Але цей Пабло дуже дивна бестія.

— Suerte, Пабло,— сказав він і сильно потис цю дивну, міцну, впевнену руку.— Я прикрию тебе як слід. Не турбуйся.

— Прости мене, що взяв твоє спорядження,— сказав Пабло.— На мене ніби мара найшла.

— Але ти привів людей, а нам якраз цього й треба

— Я більше не колотиму тобі очі цим мостом, Inglés, — сказав Пабло. — Тепер я бачу, що все буде гаразд.

— Що ви тут робите? Maricones[2] поробилися? — почувся раптом поряд з темряви голос Пілар. — Тобі цього тільки й бракувало,— сказала вона Пабло. — Ходім, Inglés, годі тобі прощатися, дивись, коли б він не поцупив рештки твого динаміту.

— Ти не розумієш мене, жінко,— сказав Пабло. — А ми з Inglés розуміємо один одного.

— Тебе ніхто не розуміє. Ні бог, ні твоя рідна мати,— сказала Пілар.— І я теж не розумію. Ходім, Inglés, попрощайся зі своїм стригунцем і ходімо. Me cago en tu padre[3], я вже думаю, чи не злякався ти перед виходом бика.

— А, матері твоїй,— сказав Роберт Джордан.

— А в тебе своєї не було,— весело прошепотіла Пілар.— Але тепер ходімо, бо мені хочеться швидше відбути все це А ти йди до своїх,— сказала вона Пабло.— Хто знає, чи надовго їм стане їхньої рішучості В тебе там є двоє — хоч приплати, я б їх не взяла. Гукни їх і йдіть.

Роберт Джордан узяв рюкзак на плечі й пішов до коней, де була Марія.

— До побачення, guapa, — сказав він. — Скоро знов зустрінемося.

Його не залишало якесь дивне почуття, ніби він уже казав це колись раніше чи ніби якийсь потяг має ось-ось відійти, так, скоріш за все ніби це потяг і ніби він сам стоїть на пероні.

— До побачення, Роберто,— сказала вона.— Бережи себе.

— Аякже,— сказав Роберт Джордан.

Він нахилився, щоб поцілувати її, і рюкзак зсунувся йому на карк, аж він ударив лобом Марію. І йому здалося, ніби це теж було вже з ним колись.

— Не плач,— сказав він, відчуваючи незручність не тільки через важкий рюкзак.

— Я не плачу,— сказала вона. —Тільки повертайся скоріше.

[1] Хай щастить *(ісп.)*.
[2] Іспанська лайка.
[3] Іспанська лайка.

— Не лякайся, коли почуєш стрілянину. Стрілянини сьогодні буде багато

— Ні, я не боятимусь. Але повертайся скоріше.

— До побачення, guapa, — промимрив він, все ще почуваючи себе якось незручно.

— Salud, Роберто.

Роберт Джордан не почувався таким молодим, ще відколи він їхав потягом з Ред-Лоджа до Біллінгса, а в Біллінгсі мала бути пересадка; він тоді вперше виїжджав до школи. Він боявся їхати і не хотів, щоб будь-хто здогадався про це, і на станції, за хвилину до того, як провідник узяв його валізу з платформи, він хотів уже ступити на нижню приступку вагона, але в ту мить батько поцілував його на прощання і сказав: «Помагай нам боже, поки ми з тобою будемо в розлуці». Його батько був дуже побожний і сказав це щиро й просто. Але вуса в нього були мокрі, і в очах стояли сльози, і Роберта Джордана так усе це збентежило — повиті сльозою молитовні слова й прощальний батьків поцілунок,— що він раптом відчув себе набагато старшим за батька, і йому стало до того шкода його, що він насилу міг те стерпіти.

Потяг рушив, а він усе чипів на помістку заднього вагона і дивився, як станція і водогінна вежа все меншають і меншають,— ось вони вже зовсім маленькі, ніби іграшкові,— а рейки, перетяті шпалами, поволі збігаються в одну точку під розмірене стукотіння коліс, що мчали його геть.

Гальмівник сказав: «Батькові, видно, важко було розлучатися з тобою, Бобе».— «Так»,— відказав він, дивлячись на зарості полину вздовж колії, між телеграфними стовпами й курною дорогою, що бігла поряд. Він дивився, чи не пурхне де-небудь куріпка.

«А тобі не хочеться їхати до школи?»— «Ні, хочеться»,— сказав він щиро. Якби він сказав це раніше, це була б неправда, але в ту хвилину це була правда, і, прощаючись з Марією, він знову почувався зовсім молодим, як тоді, перед відходом потяга. Зараз він почувався надто молодим і незграбним, і він прощався з Марією, наче школяр з дівчиною на ганку, не знаючи, поцілувати її чи ні. А потім він збагнув, що ту ніяковість навіює йому не прощання. Вона — від тієї зустрічі, яка ще буде. Прощання — то лише частка тієї ніяковості, що находила на нього з думкою про майбутню зустріч.

Знову в тебе починається, сказав він сам до себе. Але я гадаю, не знайдеться людини, яка б не почувала себе надто молодою для цього. Він не хотів називати цього так, як слід було назвати. Кинь, сказав він сам до себе. Тобі ще рано впадати в дитинство.

— До побачення, guapa, — сказав він. — До побачення, зайчику.

— До побачення, мій Роберто,— сказала вона, і він одійшов туди, де стояли Ансельмо й Агустін, і сказав:— Vámonos.

Ансельмо підняв важкого рюкзака. Агустін, що навантажив усе на себе ще в печері, стояв, прихилившись до дерева, і з-за його спини над мішком стирчало дуло кулемета.

— Гаразд,— сказав він.— Vámonos.

Всі троє рушили вниз схилом.

— Buena suerte, дон Роберто,— сказав Фернандо, коли вони пройшли повз нього між деревами. Фернандо сидів навпочіпки за кілька кроків од того місця, де вони проходили, але сказав він це вельми гідно.

— Тобі теж buena suerte, Фернандо,— сказав Роберт Джордан.

— І в тому, що ти зараз робиш,— сказав Агустін.

— Дякую, дон Роберто,— сказав Фернандо, не звернувши уваги на Агустіна.

— Це не людина, а чудо, Inglés, — шепнув Агустін.

— То правда,— сказав Роберт Джордан.— Тобі допомогти? Ти навантажився, як кінь-возовик.

— Дарма,— сказав Агустін.— Я такий радий, що ми вже починаємо.

— Балакай тихіше,— сказав Ансельмо.— Тепер треба балакати якнайменше і якнайтихіше.

Вони обережно спускалися схилом, Ансельмо попереду, за ним Агустін, тоді Роберт Джордан, ступаючи дуже сторожко, щоб не послизнутися, відчуваючи опалу глицю під мотузяними підошвами; ось спіткнувся об корч, простяг руку вперед, і вона торкнулася холодного металу кулемета й складеної триноги. Він зсувався боком униз по схилу, сандалі ковзалися, розпушуючи м'яку землю, він знову й знову простягав ліву руку, і вона натрапляла на шорстку соснову кору, а потім зрештою намацала гладеньку смужку на стовбурі, і він підняв долоню, клейку від живиці, що виступила там, де було зроблено заруб, і вони спустилися крутим лісистим узгір'ям до того місця, звідки Роберт Джордан і Ансельмо розглядали міст першого дня.

Ансельмо наткнувся в темряві на сосну, вхопив Роберта Джордана за руку й зашепотів так тихо, що той ледве почув його:

— Дивися. У них вогонь у жаровні.

Слабенький вогник світився якраз у тому місці, де — Роберт Джордан знав — дорога підходила до мосту.

— Ось звідси ми дивилися,— сказав Ансельмо. Він узяв руку Роберта Джордана, потяг її донизу й поклав на маленький свіжий заруб трохи вище коріння.— Це я зарубав, поки ти дивився на міст. Ось тут, праворуч, ти хотів прилаштувати máquina.

— Тут і прилаштуємо.

— Добре.

Роберт Джордан і Агустін поклали рюкзаки на землю біля сосни й пішли слідом за Ансельмо до невеликої рівної галявинки, де купкою росли молоді сосонки.

— Тут,— сказав Ансельмо.— Ось тут.

— Ось звідси, щойно розвиднів,— зашепотів Роберт Джордан Агустінові, присівши навпочіпки позад сосонок, — ти побачиш невеликий відтинок дороги і в'їзд на міст. Ти побачиш міст увесь, і невеликий відтинок дороги з другого боку, а далі вона завертає за скелю.

Агустін мовчав.

— Ти лежатимеш тут, поки ми готуватимемо вибух, і як хто з'явиться нагорі чи внизу — стріляй.

— Звідки це світло?— спитав Агустін.

— З будки по той бік мосту,— прошепотів Роберт Джордан.

— Хто зніме вартових?

— Ми з старим, я тобі вже казав. Але якщо в нас не вийде, стріляй по обох будках і по вартових, коли побачиш їх.

— Так. Ти мені вже казав.

— Після вибуху, коли Пабло зі своїми вибіжить із-за скелі, стріляй над ними, якщо за ними будуть гнатись. У будь-якому разі стріляй якомога вище, поверх їхніх голів, але так, щоб погоню зупинити. Все зрозумів?

— Аякже. Ти й учора так пояснював.

— Запитання є?

— Нема. У мене з собою два мішки. Можна набрати в них землі з горба, де не видно, й принести сюди.

— Тільки тут не копай. Тобі треба замаскуватися так само ретельно, як тоді, коли ми були нагорі.

— Гаразд. Я принесу землю ще потемки. І мішки прилаштую так, що їх не буде помітно. Ось побачиш.

— Звідси до мосту дуже близько. Sabes? Удень це місце добре видно знизу.

— Не турбуйся, Inglés. Ти куди тепер?

— Я спущуся ще нижче зі своєю маленькою máquina. Старий зараз перебереться на той бік, так, щоб відразу вибігти до тієї будки, яка далі. Вона ж відкривається туди.

— Тоді все, — сказав Агустін. — Salud, Inglés. Тютюн у тебе є?

— Курити не можна. Дуже близько.

— Я не курити. Тільки потримаю цигарку в роті. Закурю потім.

Роберт Джордан простяг йому пачку, і Агустін узяв три цигарки і заткнув за налобень своєї приплесканої чабанської шапки. Тоді розставив ніжки кулемета між дрібних сосонок і почав навпомацки розбирати свою поклажу й розкладати все так, щоб було напохваті.

— Nada mas,— сказав він.— Більше нічого.

Ансельмо й Роберт Джордан покинули його там і вернулися до своїх рюкзаків.

— Де б їх нам поставити?— пошепки сказав Роберт Джордан.

— Гадаю, тут. А ти певен, що поцілиш звідси вартового з маленької máquina?

— Це те саме місце, де ми лежали того дня?

— Те саме дерево,— сказав Ансельмо так тихо, що Джордан ледве почув його й здогадався, що старий говорить, не ворушачи губами, як тоді, першого дня.— Я настругав ножем.

На Роберта Джордана знову насіло таке відчуття, ніби все це вже було раніше, але тепер воно виникло просто тому, що він повторив своє власне запитання, а старий свою відповідь. Так само було, коли Агустін запитав Роберта Джордана про вартових, хоч і знав уже відповідь наперед.

— Звідси близько. Навіть надто близько,— шепнув він.— Але світло падатиме з-за спини. Це дуже добре місце.

— Ну, тоді я піду на той бік урвища й заляжу навпроти тієї будки,— сказав Ансельмо. А потім додав: — Ти мені вибач, Inglés. Але щоб не було помилки. Раптом я нетямущий.

— Що?— дуже тихо, наче зітхання.

— Ти скажи ще раз, щоб я знав достеменно.

— Щойно я вистрілю, ти теж стріляй. Коли вб'єш свого, біжи до мене. Рюкзаки будуть зі мною, і ти поможеш мені закласти заряди. Я тобі все скажу. Якщо зі мною щось станеться, зробиш усе сам, так як я тобі показував. Не квапся, роби все як треба, забий ті дерев'яні клинці глибоко, гранати прив'яжи міцно.

— Мені все ясно,— сказав Ансельмо.— Я все запам'ятав. Тепер піду. Ти заховайся добре, Inglés, як почне світати.

— Перш ніж стріляти,— сказав Роберт Джордан,— перепочинь і цілься напевне. Не дивися на нього як на людину, а тільки як на ціль, de acuerdo?[1] Бери на мушку не цілого, а якусь певну точку. Цілься в живіт, якщо він стоятиме обличчям до тебе. Якщо стоятиме спиною — цілься в спину. Слухай, старий, якщо він сидітиме, то, щойно я почну стріляти, він підхопиться, перше ніж побігти чи пригнутися до землі. Отоді й стріляй. А якщо він не підхопиться, стріляй відразу. Не чекай. Тільки бий напевно. Підійди кроків на п'ятдесят. Ти ж мисливець. Для тебе тут нема нічого важкого.

— Я зроблю, як ти наказуєш,— сказав Ансельмо.

— Гаразд. Я так наказую,— сказав Роберт Джордан.

Добре, що я не забув викласти це як наказ, подумав він. Йому так легше. Так для нього хоч трохи зменшується гріх. Сподіваюся, що хоч тро-

[1] Гаразд? *(ісп.)*

хи. Я забув, що він казав мені першого дня про вбивство.

— Так, я тобі наказую,— сказав він.— А тепер іди.

— Me voy,— сказав Ансельмо.— Ну, скоро побачимося, Inglés.

— Скоро побачимося, старий,— сказав Роберт Джордан.

Він згадав свого батька на залізничній станції й терпке від сліз прощання з ним і не сказав старому ні «прощавай», ані «щасти».

— Дуло гвинтівки протер?— шепнув він.— А то куля не туди полетить.

— Ще там, у печері,— сказав Ансельмо.— Я їх усі попрочищав шомполом.

— Ну, скоро побачимося,— сказав Роберт Джордан, і старий широкою, легкою ходою пішов між дерев, нечутно ступаючи мотузяними підошвами.

Роберт Джордан ліг на землю, всіяну глицею, й почав очікувати першого шурхоту сосон на вітрі, що завжди здіймається із світанком. Він вийняв з автомата магазин і кілька разів відтяг і відпустив затвор. Потім, відтягши його ще раз, перевернув зброю в руках, приклав у темряві дуло до уст і продув його, відчуваючи на язику масний, слизький метал. Відтак поклав автомат на ліву руку затвором догори, щоб туди не залетіла ні глиця, ні порох, і видушив великим пальцем усі патрони з магазина на носовик, якого розстелив перед собою. Потім, обмацуючи в темряві кожен патрон і повертаючи його в пальцях, він запхав їх один за одним назад. Тепер магазин знову став важкий, і він заклав його назад і почув, як він, клацнувши, став на місце. Він лежав за сосною ницьма, поклавши автомат на ліву руку, і дивився на вогник унизу. Інколи вогник зникав, і він здогадувався, що то вартовий у будці затуляє собою жаровню. Роберт Джордан лежав і очікував світанку.

РОЗДІЛ СОРОК ДРУГИЙ

Поки Пабло повертався в печеру, і поки загін сходив униз схилом, туди, де вони залишили коней, Андрес наближався до штабу Гольца. Вони виїхали на головну Навасеррадську автостраду, якою з гір спускалися вантажні машини. Там містився контрольний пост, та коли Гомес показав вартовому перепустку, одержану від підполковника Міранди, той посвітив на папірець кишеньковим ліхтариком, показав його іншому вартовому, потім повернув Гомесові й відсалютував йому.

— Siga,— сказав він.— Їдьте, далі. Але фару вимкніть.

Мотоцикл знову заревів, Андрес учепився за переднє сидіння, і вони поїхали далі, обережно лавіруючи серед машин, що з вимкнутими фарами спускалися вниз довгою колоною. Зустрічалися й навантажені, що йшли вгору, і всі вони здіймали куряву — Андрес не бачив її в пітьмі, але відчував, як вона б'є йому в обличчя і рипить на зубах.

Вони під'їхали впритул до заднього борту однієї машини, мотоцикл тріскотів, врешті Гомес додав газу й випередив машину, потім другу, третю, четверту, а зустрічні гуркочучи котилися повз них лівим боком автостради. Тепер позаду ішла легкова машина, і її клаксон безугавно вривався у гуркіт закутаних пилом ваговозів; нараз вона блиснула фарами, що освітили жовту хмару куряви, і промчала мимо, скрегочучи,— бо водій перемкнув швидкість, — і настійно, грізно, застрашливо завиваючи клаксоном.

Потім вони натрапили на затор — весь рух попереду зупинився і, лавіруючи між санітарними каретами, штабними машинами, панцерниками, ще й ще панцерниками, схожими на неповоротких, важких, металевих черепах із задертими в ще не осілій куряві жерлами гармат, вони виїхали до другого контрольного поста, де, видимо, трапилася аварія. Одна з вантажних машин зупинилася, а водій другої, не помітивши цього, врізався в неї і розтрощив задній борт, і на дорогу вивалились ящики з патронами. Один з ящиків розбився, і коли Гомес і Андерс зійшли з мотоцикла й покотили його поперед себе, пробираючись серед машин до контрольного поста, де треба було показати перепустку, Андрес відчував під ногами мідні гільзи, що тисячами лежали в пилюзі. У вантажної машини, що наїхала на передню, було зім'ято радіатор. Ще одна машина уткнулася передом їй у задній борт. Десятки інших уже вишикувалися за ними, і якийсь офіцер у важких чоботях біг до хвоста колони, кричучи по дорозі шоферам, щоб ті від'їхали назад, аби можна було стягти з шосе розбиту машину.

Але вантажних машин було надто багато, і дати задній хід вони могли б лише тоді, коли офіцер, діставшись до хвоста колони, яка все зростала й зростала, зупинив би той ріст. Андрес побачив, як він біжить, спотикаючись, із кишеньковим ліхтариком у руці, галасує й лається, а машини все над'їжджали в темряві.

Вартовий на контрольному посту не повернув їм перепустки. Вартових було двоє, вони ходили з гвинтівками за плечима й ліхтариками в руках і теж галасували. Той, що взяв перепустку, підбіг до ваговоза із зустрічного потоку й звелів шоферові сказати на дальшому контрольному посту, щоб затримували всі машини, поки не розсотається затор. Потім, усе ще тримаючи перепустку в руці, вартовий вернувся назад і загорлав на шофера тієї машини, з якої випали ящики.

— Кидай усе і рушай далі, бога ради, бо ми ніколи тут не розплутаємося! — кричав він шоферові.

— У мене диференціал розбитий,— сказав шофер, нахилившись до задніх коліс.

— Так і перетак твій диференціал. Кажу тобі — рушай!

— З розбитим заднім мостом нікуди не рушиш,— сказав шофер і знову нахилився.

— Тоді нехай хто-небудь візьме тебе на буксир, адже ж треба врешті прибрати звідси все це лайно.

Шофер дивився спідлоба на вартового, що освітив ліхтариком пом'ятий задок машини.

— Рушай! Рушай! — кричав вартовий, держачи перепустку в руці.

— Давай документи,— нагадав йому Гомес.— Мою перепустку. Ми квапимося.

— Забирай свою перепустку до бісової матері,— сказав вартовий і, тицьнувши йому папірця, побіг через дорогу затримувати зустрічну машину.

— Розвернись на перехресті, під'їдь до цієї машини, потягнеш її за собою,— сказав він шоферові.

— Мені наказано...

— Наклав я на те, що тобі наказано. Роби, що я кажу.

Шофер дав газу, машина поїхала вперед, нікуди не звертаючи, і зникла в куряві.

Гомес звернув позад розбитої машини на вільний тепер правий бік дороги, і Андрес, знову вчепившись у переднє сидіння, побачив, як солдат з контрольного пункту затримує іншого ва-

говоза й каже щось шоферові, який, висунувшись з кабіни, слухав його.

Тепер вони швидко мчали шляхом, підіймаючись усе вище й вище в гори. Колону машин, що рухалася вгору, затримали біля контрольного поста, і тільки зустрічні машини пролітали й пролітали лівим боком автостради повз їхній мотоцикл, що рівно й швидко виїздив на гору і незабаром наздогнав ту частину колони, яка відірвалася від решти після аварії поблизу контрольного пункту.

Не вмикаючи фари, вони випередили ще чотири панцерники, потім низку вантажних машин із солдатами. Солдати їхали в темряві мовчки, і спочатку Андрес лише відчував, що вони десь тут, у нього над головою, суцільною масою височать у куряві над бортами машин. Потім їх наздогнала ще одна штабна машина, вона безнастанно сигналила, і фари її то спалахували, то гасли і, спалахуючи, освітлювали ваговози. Андрес побачив солдатів у сталевих касках, з гвинтівками за плечима, дула кулеметів дивилися вгору, в небо, на мить вирізняючись чітко серед нічної пітьми, що знов поглинала їх, тільки-но фари легкової машини гасли. Порівнявшись з одним ваговозом у ту мить, коли фари спалахнули, він побачив у коротенькому зблиску світла обличчя солдатів, напружені й сумні. Солдати були в сталевих касках, і вони їхали на ваговозах по темній дорозі туди, звідки — вони знали це — мав розпочатися наступ, і в темряві солдатські обличчя відбивали потаємні думки, і в коротких зблисках світла солдати були такі, якими їх не побачиш вдень, бо вдень кожному соромно перед іншими — доти, доки не почнеться бомбування чи атака, а тоді ніхто вже не думає про те, яке в нього обличчя.

Сидячи позаду Гомеса, який все якось примудрявся держатися попереду штабної машини і випереджав одного ваговоза за одним, Андрес нічого цього не думав про солдатські обличчя. Він думав тільки: «Яка армія! Яке спорядження! Яка вона механізована! Vaya gente![1] Подивись лишень на цих людей. Ось вона, республіканська армія. Дивися на них. Ваговоз за ваговозом. І в усіх однакова форма. Всі в сталевих касках. Дивися на máquinas, що стирчать із машин, чатуючи на літаки. Дивись, яка в нас армія!»

І коли мотоцикл випередив високі сірі ваговози, що везли солдатів, сірі ваговози з високими квадратними кабінами і квадратними потворними радіаторами, випередив, не зменшуючи швидкості, підіймаючись угору шляхом, у пилюзі й мерехтінні фар штабної машини, що освітлювала задній борт кожного ваговоза з намальованою на ньому армійською червоною зіркою і таку саму зірку на закурених бічних бортах, і коли мотоцикл уперто котивсь на гору, а повітря ставало чимраз холодніше, і шлях круто петляв з боку в бік, і машини пирхали й гарчали, і в деяких над радіаторами в коротких зблисках світла клубочилась пара, і мотоцикл теж попирхував, деручись угору — Андрес, міцно тримаючись за переднє сидіння, думав, що така подорож на мотоциклі,— як це гарно! Він ніколи доти не їздив на мотоциклі, а тепер вони їхали вгору в гущавині машин, що йшли туди, де мав розпочатися наступ, і, піднімаючись із Гомесом по крутому шляху, він знав, що тепер не може бути й мови про повернення до табору перед нападом на пости. За такого руху на дорозі, за такої колотнечі добре буде, якщо йому пощастить дістатися назад тільки завтра на вечір. Він ніколи раніше не бачив наступу й готування до наступу, і тепер, їдучи цією дорогою, він дивувався — яку величну й могутню армію створила Республіка! Тепер він їхав довгим відтинком шляху, який проліг на самому схилі гори, до того крутим, що, коли вони вже наближалися до верховини, Гомес звелів йому злізти, і вони вдвох викотили мотоцикл на останній крутий сторчак. Відразу ж за гірським гребенем, трохи ліворуч, дорога накидала петлю, де розверталися машини, і там вони побачили мерехтливі вогники у вікнах великого кам'яного будинку, що довгим темним велетнем бовванів проти нічного неба.

— Підемо туди, запитаємо, де штаб,— сказав Гомес Андресові, і вони підкотили мотоцикл до зачинених дверей великого будинку, перед яким стояли вартові. Гомес прихилив мотоцикла до стіни, і тут двері розчинилися, і в світлі, що падало зсередини, з'явився мотоцикліст у шкіряному костюмі, з сумкою через плече, і з маузером у дерев'яній кобурі, що теліпався з правого боку. Коли двері зачинилися, він знайшов у темряві свій мотоцикл, пробіг з ним кілька кроків, щоб мотор завівся, і ревучи помчав угору дорогою.

Гомес звернувся до вартового, що стояв на дверях.

— Я капітан Гомес із Шістдесят п'ятої бригади,— сказав він.— Чи ти не можеш мені сказати, де знайти штаб генерала Гольца, командира Тридцять п'ятої дивізії?

— Це не тут,— сказав вартовий.

— А що тут?

— Comandancia[1].

— Яка Comandancia?

— Comandancia, і квит.

— Comandancia якої частини?

— А ти хто такий, щоб так допитуватись? — сказав йому в темряві вартовий.

Тут на верховині небо було дуже чисте, всіяне зорями, і тепер, вихопившись із куряви, Андрес бачив усе навіть потемки. Внизу, там, де шлях завертав праворуч, він добре бачив обриси ваговозів та легкових машин, які проїздили на тлі нічного неба.

— Я капітан Рогеліо Гомес з Першого батальйону Шістдесят п'ятої бригади, і я запитую, де міститься штаб генерала Гольца,— сказав Гомес.

Вартовий трохи розчинив двері.

— Покличте капрала,— гукнув він.

Саме в цю мить з-за завороту виїхала велика штабна машина й направилася до великого кам'яного будинку, де, очікуючи капрала, стояли Андрес і Гомес. Вона під'їхала до них і зупинилася біля дверей.

З машини вийшов високий чоловік, вже літній і важкуватий, у дуже великому береті кольору хакі, який носять у французькій армії піші єгері, в шинелі, з планшетом і револьвером на довгому ремені поверх шинелі. За ним вийшли два офіцери у формі Інтернаціональних бригад.

Звернувшись до шофера, чоловік у береті звелів йому від'їхати од дверей і поставити машину в безпечному місці. Це було сказано французькою мовою, й Андрес нічого не зрозумів, а Гомес, колишній перукар, знав по-французьки лише кілька слів. Коли він рушив до дверей разом з обома офіцерами, Гомес добре побачив його обличчя і впізнав цього чоловіка. Він бачив його на мітингах і часто читав його статті в «Мундо обреро», перекладені з французької. Він згадав ці кошлаті брови, водяво-сірі очі, подвійне підборіддя і впізнав у цій людині француза-революціонера, що свого часу очолив повстання на французькому флоті в Чорному морі.

Гомес знав, яку високу політичну посаду обіймає цей чоловік в Інтернаціональних бригадах, і знав, що йому має бути відомо, де міститься штаб Гольца, і він може справити його туди. Проте він не знав, що зробив з цим чоловіком

[1] Які люди! (*ісп.*)

[1] Комендатура (*ісп.*).

час, розчарування, невдоволення своїми особистими й політичними справами й невситиме честолюбство, і він не знав, що нема нічого небезпечнішого, як звертатися до нього з будь-яким запитанням. Не відаючи всього цього, він ступив уперед, навперейми цьому чоловікові, відсалютував йому стиснутим кулаком і сказав:

— Товаришу Марті, ми веземо донесення генералові Гольцу. Чи не можете ви сказати нам, де його штаб? Справа дуже нагальна.

Високий, важкуватий чоловік повернув голову до Гомеса й пильно оглянув його своїми водявими очима. Навіть тут, на фронті, після їзди у відкритій машині на свіжому повітрі, в його землистому обличчі, освітленому яскравою електричною лампочкою, було щось прогниле. Здавалося, ніби воно виліплене з того зогнилого бруду, який буває під пазурями в дуже старого лева.

— Що ви везете, товаришу? — спитав він Гомеса по-іспанськи з сильним каталонським акцентом. Його очі зиркнули скоса на Андреса, ковзнули по ньому, потім знову звернулися до Гомеса.

— Донесення генералові Гольцу, яке наказано доставити в його штаб, товаришу Марті.

— Звідки воно, товаришу?

— З фашистського тилу,— сказав Гомес.

Андре Марті простяг руку по донесення й інші папери. Тоді глянув на них і запхав усе в кишеню.

— Заарештувати обох,— сказав він капралові.— Обшукати й привести до мене, тільки-но я пришлю по них.

З донесенням у кишені він увійшов до будинку Андреса й Гомеса завели до вартівні й почали обшук.

— Що це на нього найшло?— спитав Гомес одного з вартових.

— Está loco,— сказав вартовий.— Він божевільний.

— Не може бути. Адже він видатний політичний діяч,— сказав Гомес.— Він головний комісар Інтернаціональних бригад.

— Apesar de eso, está loco,— сказав капрал.— Все одно він божевільний. Що ви робите у фашистському тилу?

— Цей товариш звідти, він партизан,— відповів Гомес капралові, що обшукував його.— Він везе донесення генералові Гольцу. Ти ж не загуби моїх документів. І гроші, й оцю кулю на нитці. Це моє перше поранення, в Гвадаррамі.

— Не турбуйтеся,— сказав капрал.— Все лежатиме ось у цій шухляді. Чому ви не запитали мене про Гольца?

— Ми так і хотіли. Я запитав вартового, а він покликав тебе.

— Але в цей час підійшов божевільний, і ви його запитали? Його ні про що не можна питати. Він божевільний. Ваш Гольц за три кілометри звідси. Треба поїхати дорогою вгору, а тоді звернути між скелями праворуч у ліс.

— А ти можеш відпустити нас до нього?

— Ні. За це я накладу головою. Я мушу відвести вас до божевільного. Та й пакет ваш у нього.

— Може, ти кому-небудь скажеш про нас?

— Так,— відповів капрал.— Побачу кого-небудь з начальства й скажу. Всі знають, що він божевільний.

— А я завжди вважав його за велику людину,— сказав Гомес.— За людину, що робить славу Франції.

— Все це, може, й так,— сказав капрал і поклав Андресові руку на плече.— Але він божевільний. У нього манія розстрілювати людей.

— І він їх справді розстрілює?

— Como lo oyes [1],— сказав капрал.— Цей старий стільки народу загубив, більше, ніж чумна пошесть. Mató más que la peste bubónica. Але він не як ми, він не фашистів убиває. Qué ra. З ним жарти погані. Mata bichos raros. Він убиває особливих. Троцькістів. Ухильників. Всіляку рідкісну дичину.

Андрес нічого з цього не зрозумів.

— Коли ми були в Ескоріалі, то я навіть не знаю, скількох там повбивали за його наказом,— сказав капрал.— А розстрілювати доводилося нам. Інтербригадівці своїх розстрілювати не хочуть. Особливо французи. Щоб уникнути неприємностей, посилають нас. Ми розстрілювали французів. Розстрілювали бельгійців. Розстрілювали й усіляких інших. Якої тільки національності там не було. Tiene mania de fusilar gente [2]. І все це за політичні справи. Він божевільний. Purifica más que el salvarsán. Таку чистку робить, краще за сальварсан.

— Але ти кому-небудь скажеш про донесення?

— Так, друже. Неодмінно. Я в цих обох бригадах усіх знаю. Вони тут усі бувають. Я навіть росіян знаю, але з них мало хто розмовляє по-іспанськи. Ми не дозволимо цьому божевільному розстрілювати іспанців.

— А як бути з донесенням?

— З донесенням теж усе владнаємо. Ти не турбуйся, товаришу. Ми знаємо, як поводитися з цим божевільним. Він тільки для своїх небезпечний. Ми тепер це зрозуміли.

— Введіть заарештованих,— почувся голос Андре Марті.

— Quereis echar un trago? — спитав капрал. — Може, вип'єте по чарочці?

— Що ж, давай.

Капрал дістав із шафки пляшку ганусівки, й Гомес з Андресом випили. Випив і капрал. Він витер губи рукою.

— Vámonos,— сказав він.

Вони вийшли з вартівні, відчуваючи, як пекучий ковток ганусівки зігріває рот, шлунок, серце, і пройшли коридором у кімнату, де за довжелезним столом, розклавши перед собою карту, держачи в руках червоно-синього олівця, що допомагав йому гратися в полководця, сидів Марті. Для Андреса все це була тільки ще одна зайва затримка. Таких затримок уже багато набралося за сьогоднішню ніч. Їх завжди буває забагато. Та якщо в тебе з документами все гаразд і сумління чисте, то боятися нічого. Закінчується це завжди тим, що тебе відпускають і ти прямуєш далі своєю дорогою. Однак Inglés велів квапитися. Тепер Андрес знав, що не встигне вернутися назад до нападу на пости, але звідомлення треба було доставити, а цей старий, що розсівся за столом, поклав його собі в кишеню.

— Станьте сюди,— сказав Марті, не дивлячись на них.

— Товаришу Марті, послухайте,— не стримався Гомес, гнів якого ще підсилила ганусівка.— Сьогодні вночі ми вже раз затрималися через невігластво анархістів. Потім через недбайливість бюрократа-фашиста. А тепер нас затримує зайва недовірливість комуніста.

— Замовкніть,— сказав Марті, не дивлячись на нього.— Ви не на мітингу.

— Товаришу Марті, це дуже нагальна справа,— сказав Гомес.— І дуже важлива.

Капрал і солдат з цікавістю спостерігали цю сцену, ніби дивилися п'єсу, бачену вже багато разів, але як і раніше цікаву.

— Всі справи нагальні,— сказав Марті.— І всі дуже важливі.— Тепер він глянув на них, не випускаючи олівця з рук.— Звідки вам відомо, що Гольц тут? Ви розумієте, що це значить —

[1] Як ти сам чуєш *(ісп.)*.
[2] У нього манія розстрілювати людей *(ісп.)*.

з'являтися сюди й розпитувати про генерала перед початком наступу й називати його за прізвищем? Звідки вам відомо, що цей генерал має бути саме тут?

— Поясни йому сам,— сказав Гомес Андресові.

— Товаришу генерале,— почав Андрес. Андре Марті не виправив цієї помилки щодо його чину.— Цей пакет мені дали по той бік фронту...

— По той бік фронту? — перепитав Марті.— Так, він казав, що ти прийшов із фашистського тилу.

— Товаришу генерале, мені вручив його один Inglés на ім'я Роберто, він динамітник і прийшов до нас підірвати міст. Розумієте?

— Ну, ну, оповідай.— Марті вимовив слово «оповідай» таким чином, ніби сказав «бреши», «накручуй», «вигадуй».

— Так от, товаришу генерале, Inglés звелів мені якомога швидше доставити звідомлення генералові Гольцу. Він сьогодні розпочинає наступ тут, у горах, і ми просимо тільки одного — щоб нам дозволили якнайшвидше передати пакет, як на те буде ваша ласка, товаришу генерале.

Марті похитав головою. Він дивився на Андреса, але не бачив його.

Гольц, думав він з тим змішаним почуттям страху і тріумфу, яке переймає людину, котра почула, що її конкурент загинув у жахливій автомобільній катастрофі чи що хто-небудь, кого ненавидиш, але щодо порядності кого не маєш сумніву, вчинив розтрату. Щоб Гольц теж був з ними заодне! Щоб Гольц підтримував одверті зв'язки з фашистами! Гольц, якого він знає майже двадцять років. Гольц, який разом з Лукачем захопив тієї зими, в Сибіру, потяг із золотом. Гольц, який бився з Колчаком, і в Польщі, і на Кавказі, і в Китаї, і тут, з першого жовтня. Але він був близький з Тухачевським! Правда, і з Ворошиловим теж. Але й з Тухачевським, і з ким іще? Тут, певна річ, з Карковим. І з Лукачем. А всі угорці — інтригани. Він ненавидів Галля. Гольц ненавидів Галля. Це треба пам'ятати. Затям це. Гольц завжди ненавидів Галля. Зате ставився добре до Путца. Це теж треба пам'ятати. І начальником штабу в нього Дюваль. Бач, що виходить. Ти ж чув, як він казав, що Копік — дурень. Отже, ясно. Це факт. А тепер — донесення з фашистського тилу. Дерево буде міцне й ростиме, якщо з нього геть повідтинати гниле гілля. І гнилизна має бути очевидна для всіх, бо її треба знищити. Але Гольц, не хтось інший, а саме Гольц! Щоб Гольц був зрадником! Він знав, що довіряти не можна нікому. Й ніколи. Ні дружині. Ні братові. Ані найдавнішому другові. Нікому. Ніколи.

— Виведіть їх,— сказав він вартовим.— І добре пильнуйте.

Капрал перезирнувся з солдатом. Цього разу вистава була нудніша, ніж звичайно.

— Товаришу Марті,— сказав Гомес,— не втрачайте розуму. Вислухайте мене, чесного офіцера й партійця. Донесення треба доставити будь-що. Цей товариш пройшов із ним через фашистські позиції, щоб вручити товаришеві генералові Гольцу.

— Виведіть їх,— тепер уже лагідно сказав Марті вартовим. Йому було шкода, по-людськи шкода цих обох, якщо їх доведеться ліквідувати. Але його пригнічувала трагедія з Гольцом. Треба ж, щоб це був саме Гольц, думав він. Я негайно покажу це фашистське донесення Варлову. Ні, краще показати його самому Гольцу й подивитися, як він сприйме його. Так я й зроблю. Хіба можна покластися на Варлова, якщо й сам Гольц зрадник? Ні. Тут треба діяти вельми обережно.

Андрес обернувся до Гомеса.

— Отже, він не хоче відсилати звідомлення? — спитав Андрес, не вірячи своїм вухам.

— Хіба ти не чув? — сказав Гомес.

— Me cago en su puta madre [1],— сказав Андрес.— Está loco.

— Так,— сказав Гомес.— Він божевільний. Ви божевільний. Чуєте? Божевільний! — кричав він на Марті, який знову схилився над картою з червоно-синім олівцем у руці.— Чуєш ти? Ти божевільний! Божевільний убивця!

— Виведіть їх,— сказав Марті вартовим.— Їм затьмарило розум від свідомості власної вини.

— Божевільний убивця! — кричав Гомес.

— Hijo de la gran puta [2], — сказав Андрес. — Loco.

Тупоголовість цієї людини розлютила Андреса. Якщо він божевільний, то треба його викинути звідси як божевільного. Нехай відберуть звідомлення з його кишені. Хай він буде проклятий, цей божевільний. Буденний спокій і незлобивість Андреса поступилися важкій іспанській люті. Ще трохи, і вона могла засліпити його.

Дивлячись на карту, Марті сумовито покивав головою, коли вартові вивели Гомеса й Андреса з кімнати. Вартові з насолодою слухали, як його обкидали лайкою, але загалом ця вистава розчарувала їх. Раніш бувало цікавіше.

Андре Марті вислухав лайку спокійно. Скільки людей закінчували розмови з ним лайкою. Він завжди щиро, по-людськи жалів їх. І завжди думав про це, і це була одна з небагатьох щирих думок, які в нього залишалися і які він міг уважати за свої власні.

Він сидів так, утупивши очі й вуса в карту, в карту, якої він ніколи не розумів по-справжньому, в брунатні лінії горизонталей, тонкі, концентричні, схожі на павутиння. Він знав, що ті горизонталі показують різні гори й долини, але ніколи не міг збагнути, чому це саме оця гора, а це саме оця долина. Але йому, як політичному керівникові бригад, дозволялося втручатися в усе, і він тицяв пальцем у те чи те занумероване, обведене тонкою брунатною лінією місце на карті серед зелених цяток лісів, перетятих смужечками доріг, які йшли рівнобіжно зовсім не випадковим вигинам рік, і казав: «Ось. Вразливе місце ось тут».

Галль і Копік, обидва шанолюби й політикани, погоджувалися з ним, і через деякий час люди, які ніколи не бачили карти, але яким називали перед атакою номер визначеного верхів'я, здіймались на це верхів'я і знаходили смерть на його схилах або ж, зустрінуті вогнем з оливкового гаю, падали ще біля його підніжжя. А десь на іншій ділянці фронту вийти на визначене узгір'я було неважко, але наслідків це теж ніякісіньких не давало. Та коли Марті тицяв пальцем у карту в штабі Гольца, на блідому обличчі генерала, чию голову вкривали рубці від ран, випиналися жовна, і він думав: «Я мав би застрелити тебе, Андре Марті, перш ніж ти торкнешся моєї карти отим своїм сірим гнилим пальцем. Прокляття на твою голову за всіх людей, що їх ти вбив, втрутившись у справу, в якій нічогісінько не тямиш. Нехай буде проклятий той день, коли твоїм ім'ям почали називати тракторні заводи, села, кооперативи, і ти став символом, якого я не смію зачепити. Іди, сій підозру, погрожуй, втручайся, викривай і розстрілюй деінде, а мій штаб не чіпай».

Але замість сказати все це голосно, Гольц тільки відхилявся на спинку крісла, далі від цієї схиленої над картою туші, далі від цього пальця, від цих водявих очей, шпакуватих вусів і смердючого дихання і казав: «Так, товаришу Марті. Я вас зрозумів. Але, по-моєму, це непереконли-

[1] Іспанська лайка.
[2] Іспанська лайка.

во, і я з вами не згоден. Можете діяти через мою голову. Будь ласка. Можете порушити це питання в партійному порядку, як ви оце висловилися. Але я з вами не згоден».

А зараз Андре Марті сидів над картою за голим столом, і електрична лампочка без дашка освітлювала його голову у великому береті, насунутому на лоб, щоб захищати очі від різкого світла, і він тільки те й робив, що вдивлявся в гектографований наказ про наступ і повільно, дбайливо, копітко звіряв наказ по карті, ніби молоденький офіцер, що розв'язував тактичне завдання у військовому училищі. Війна захоплювала його цілком. Подумки він сам командував військом; він мав право втручатися в діяльність штабу, а за його переконанням, це й означало командувати. І він сидів отак з донесенням Роберта Джордана в кишені, а Гомес і Андрес чекали у вартівні дальших подій, а Роберт Джордан лежав у лісі над мостом.

Навряд чи результат Андресової подорожі був би інший, якби Андре Марті не затримав його й Гомеса і вони вчасно виконали б своє завдання. На фронті не було осіб, наділених достатньою владою, щоб припинити наступ. Машину було заведено надто давно, і зупинити її відразу було неможливо. В усіх велетенських військових операціях діє велика сила інерції. І якщо машина почала рухатися, зупинити її майже так само важко, як важко було пустити в рух.

Але цього вечора, коли літній чоловік у насунутому на очі береті ще сидів за картою, розгорнутою на столі, двері відчинилися, і до кімнати ввійшов російський журналіст Карков у супроводі двох інших росіян у цивільному — шкіряних пальтах і кепі. Капрал неохоче зачинив за ними двері. Карков був перша значна особа, яку йому вдалося побачити.

— Товаришу Марті,— зневажливо-іронічно сказав Карков своїм сиплим голосом і всміхнувся, показуючи жовті зуби.

Марті підвівся. Він не любив Каркова, але Карков, який приїхав сюди від «Правды» й мав прямий зв'язок зі Сталіним, був у той час однією з найзначніших фігур в Іспанії.

— А, товариш Карков! — відказав він.

— Готуєте наступ? — глузливо спитав Карков, кивнувши головою в бік карти.

— Тільки вивчаю його,— відповів Марті.

— Хто наступає? Ви чи Гольц? — спокійно запитав Карков.

— Як вам відомо, я тільки політичний комісар,— відповів йому Марті.

— Ну що ви,— сказав Карков.— Ви прибіднюєтесь. Ви ж справжній генерал. У вас карта, польовий бінокль. Ви ж, здається, були колись адміралом, товаришу Марті?

— Я був каноніром,— сказав Марті. Це була брехня. Насправді під час повстання він був за старшого писаря. Але тепер він і сам завжди думав, що був каноніром.

— Он як? А я гадав, що ви були просто писарем,— сказав Карков.— Я завжди плутаю факти. Характерна риса журналіста.

Двоє інших росіян не брали участі в розмові. Вони дивилися через плече Марті на карту і час від часу перемовлялися по-своєму. Марті й Карков після привітань перейшли на французьку.

— Для «Правды» факти краще не плутати,— сказав Марті.

Він сказав це різко, щоб якось повернути собі втрачену самовпевненість. Карков завжди «випускав з нього дух» (по-французьки dégonfler), і Марті, зустрічаючись з ним, був неспокійний і поводився обачно. Коли Карков розмовляв з ним, важко було повірити, що його, Андре Марті, послано сюди Центральним Комітетом Французької Комуністичної партії з важливими повноваженнями. І важко було повірити, що його особа недоторканна. Каркову нічого не варто було торкнутися його — торкнутися, дошкуливши до живого. Тепер Карков казав:

— Звичайно я перевіряю факти, перше ніж відіслати повідомлення в «Правду». В «Правде» я абсолютно точний. Скажіть, товаришу Марті, ви нічого не чули про якесь там донесення, послане Гольцові одним із наших партизанських загонів, що діють у районі Сеговії? Там зараз один американський товариш, на прізвище Джордан, і від нього мають надійти відомості. У нас є дані про сутички в фашистському тилу. Він мав прислати донесення Гольцові.

— Американець? — запитав Марті. Той сказав — Inglés. Так ось у чім річ. Отже, він помилився. І навіщо ті дурні до нього звернулися?

— Атож,— Карков глянув на нього зневажливо.— Молодий американець, він не дуже розвинутий політично, але чудово знає іспанців і дуже досвідчений у партизанських справах. Віддайте мені донесення, товаришу Марті. Воно й так дуже затрималося.

— Яке донесення?— запитав Марті. Це було дурне запитання, і він сам збагнув це. Але він не міг відразу визнати своєї помилки і сказав це тільки для того, щоб відтягти принизливу хвилину.

— Те, що лежить у вас в кишені. Донесення Джордана Гольцові,— крізь зуби сказав Карков.

Андре Марті вийняв з кишені донесення й поклав його на стіл. Він глянув Каркову просто в вічі. Ну й добре. Він помилився, і тепер уже нічого не вдієш, але принижуватися до визнання власної поразки він не хотів.

— І перепустку,— тихо сказав Карков.

Марті поклав перепустку поряд з донесенням.

— Товаришу капрал!— гукнув Карков по-іспанськи.

Капрал відчинив двері й увійшов до кімнати. Він скинув оком на Андре Марті, що дивився на нього, як старий кабан, зацькований собаками. На його обличчі не було ні страху, ані приниження. Він був злий, і якщо й зацькований, то ненадовго. Він знав, що цим собакам з ним не впоратися.

— Віддайте це тим двом товаришам, що у вас у вартівні, і скажіть їм, як проїхати до штабу генерала Гольца,— сказав Карков.— Їх і так задовго тримали тут.

Капрал вийшов, і Марті провів його поглядом, а потім подивився на Каркова.

— Товаришу Марті,— сказав Карков.— Я ще з'ясую, наскільки ваша особа недоторканна.

Марті дивився йому в вічі й мовчав.

— І проти капрала теж нічого не затівайте,— вів далі Карков.— Капрал тут ні до чого. Я побачив цих людей у вартівні, й вони звернулися до мене (це була брехня). Я сподіваюся, що до мене завжди усі будуть звертатися (це була правда, хоч звернувся до нього саме капрал).

Карков вірив, що його приступність завжди приносить добро, і вірив у силу свого доброзичливого втручання.

— Знаєте, в СРСР мені пишуть на адресу «Правды» навіть з якого-небудь азербайджанського містечка, коли там чиняться неподобства. Вам це відомо? Люди кажуть: «Карков нам поможе».

Андре Марті дивився на Каркова, і на його обличчі була написана лише злість і неприязнь. Він думав одне: Карков пішов проти мене. Ну, гаразд, Карков, хоч ви людина й впливова, але начувайтеся.

— Це, правда, трохи інша річ,— вів далі Карков,— але принцип той самий. Я ще з'ясую, наскільки ваша особа недоторканна, товаришу Марті.

Андре Марті відвернувся від нього й утупився в карту.

— Що пише Джордан?— запитав Карков.

— Я не читав,— сказав Андре Марті.— Et maintenant fiche-moi la paix[1], товаришу Карков!

— Добре,— сказав Карков.— Не буду більше відривати вас від ваших воєнних занять.

Він вийшов з кімнати й пішов до вартівні. Андреса й Гомеса там уже не було, і він постояв хвильку в порожній вартівні, дивлячись на дорогу й на далекі верхів'я гір, що видніли звідти в сірій імлі досвітку. Ми повинні пробитися туди, думав він. Чекати вже недовго.

Андрес і Гомес знову їхали дорогою на мотоциклі, але тепер уже світало. Як і раніше, держачись за переднє сидіння мотоцикла, який минав поворот за поворотом у сірому тумані, що огортав верхів'я гори, Андрес відчував швидку їзду; потім Гомес загальмував, і вони злізли з мотоцикла й стали поряд нього посеред дороги, що вилася вниз, і в лісі по ліву руку від них були танки, замасковані сосновим віттям. Ліс був зайнятий військом. Андрес побачив довгі ручки нош на плечах солдатів, що проходили мимо. Праворуч, під деревами, неподалік дороги, стояли три штабні машини, замасковані сосновим гіллям.

Гомес підкотив мотоцикл до однієї з цих машин, поставив його під сосною і заговорив з шофером, що сидів тут-таки, біля машини, прихилившись спиною до дерева.

— Я проведу вас до нього,— сказав шофер.— Заховай свого мотоцикла і вкрий його ось цим.— Він показав на купу нарубаного віття.

Сонце щойно з'явилося над вершечками сосон, коли Гомес і Андрес пішли за шофером — його звали Вісенте — стежкою між соснами і вгору схилом до входу в бліндаж, що з його даху і далі вгору, між деревами, тяглися дроти. Вони зупинилися біля входу, а шофер зайшов усередину. Андрес захоплено оглядав будову бліндажа, що здалека скидався на звичайну яму на схилі горба; викопаної землі поблизу не було, і, стоячи біля входу, він бачив, що бліндаж глибокий, місткий і люди вільно ходять по ньому, навіть не нахиляючи голови під високою брусованою стелею.

Шофер Вісенте вийшов надвір.

— Генерал там, нагорі, на вихідному рубежі, — сказав Вісенте.— Я віддав пакет начальникові його штабу. Він розписався. На, держи.

Він простяг Гомесові конверт, на якому стояв підпис. Гомес віддав конверта Андресові, той подивився на нього й запхнув за пазуху.

— Як прізвище того, хто підписав? — спитав він.

— Дюваль,— сказав Вісенте.

— Добре,— сказав Андрес.— Це один з тих трьох, кому можна було віддати пакета.

— Чекатимемо відповіді?— спитав Гомес.

— Треба б дочекатися. Але де буде Ingiés та інші після мосту, де мені їх тепер шукати — тільки богові відомо.

— Ходімо посидимо,— сказав Вісенте,— поки генерал повернеться. Я почастую вас кавою. Ви, мабуть, голодні.

— Скільки танків,— сказав Гомес.

Він проходив повз накриті віттям, помальовані у брудно-зелений колір танки, від яких по всіяній глицею землі тяглися глибокі колії, що показували, де танки звертали з дороги й заїжджали в ліс. З-під соснового віття поземно стирчали дула сорокап'ятиміліметрових гармат; водії й стрільці в шкіряних пальтах і ребристих шоломах сиділи, поприхилявшись до дерев, чи спали на землі.

— Це резерв,— сказав Вісенте.— І ці війська теж резервні. Ті, що почнуть наступ,— нагорі.

— Багато їх тут,— сказав Андрес.

— Так,— сказав Вісенте.— Ціла дивізія.

А в бліндажі, тримаючи донесення Роберта Джордана в лівій руці і дивлячись на годинника на тій же руці, перечитуючи донесення вчетверте й за кожним разом відчуваючи, як піт виступає йому під пахвами й струмочками стікає по боках, Дюваль казав у телефонну трубку:

— Тоді дайте позицію Сеговія. Поїхав? Дайте позицію Авіла.

Він не кидав телефонної трубки, але користі з цього було мало. Він устиг уже переговорити з обома бригадами. Гольц оглядав диспозицію і зараз був на шляху до спостережного пункту. Він викликав спостережний пункт, але Гольца там не було.

— Дайте мені польовий аеродром номер один, — сказав Дюваль, раптом вирішивши взяти всю відповідальність на себе. Він затримає наступ під свою відповідальність. Краще затримати. Не можна посилати людей у наступ, що має бути несподіваним, якщо ворог чекає цього наступу. Не можна. Це просто вбивство. Так не можна. Немислимо. Хай що буде, те й буде. Нехай його потім розстріляють, якщо захочуть. Він негайно викличе аеродром і відкладе бомбування. Та що, як це тільки відтяжний наступ? Що, як ми маємо тільки відтягти військо й спорядження? Що, як мета полягає саме в цьому? Адже коли йдеш у наступ, тобі ніколи не скажуть, що він тільки відтяжний.

— Не треба аеродрому,— сказав він зв'язківцеві.— Дайте спостережний пункт Шістдесят дев'ятої бригади.

Він усе ще додзвонювався туди, коли почув гуркіт перших літаків.

Ту ж хвилину його з'єднали із спостережним пунктом.

— Слухаю,— спокійно озвався Гольц.

Він сидів, притулившись спиною до мішка з піском, поставивши ноги на великий валун, з його спідньої губи звисала цигарка, і, розмовляючи, він дивився угору, через плече. Він бачив, як розгорталися клином трійки, гримотіли й поблискували сріблом у небі, виринувши з-за далекої гори разом з першим сонячним промінням. Він спостерігав, як вони наближаються, гарно вилискуючи на сонці. Він бачив двоїсті ореоли там, де промені сонця падали на пропелери.

— Слухаю,— сказав він у трубку по-французьки, бо це був Дюваль.— Nous sommes foutus. Oui. Comme toujours. Oui. C'est dommage. Oui[1]. Шкода, що вже надто пізно.

В його очах, що стежили за літаками, світилася гордість. Тепер він уже розрізняв червоні знаки на крилах і стежив за швидким, величним, грімким летом машин. Ось як воно могло бути. Це наші літаки. Вони прибули сюди, розмонтовані, на пароплавах, з Чорного моря, через Мармурове море, через Дарданелли, через Середземне море, і їх обережно вивантажили в Аліканте, вправно зібрали, випробували й визнали бездоганними, і тепер вони летять рівним і чітким ключем, срібні в ранковому промінні, летять бомбити оті гребені гір, трощити й громити їх, щоб прокласти нам шлях.

Гольц знав, що відразу по тому, як літаки пройдуть у нього над головою, вниз полетять бомби, схожі в повітрі на дельфінів. І тоді вершки гір вибухнуть у реві, злетять угору, їх сповивають хмари пилу, а потім ці хмари зіллються в одну, і все зникне з очей. Тоді обома схилами скрегочучи поповзуть танки, а за ними рушать обидві його бригади. І якби наступ був раптовий, вони б ішли й ішли вперед, униз, угору, все далі й далі, час від часу зупиняючись, розчищаючи шлях, бо роботи багато, важкої роботи, яку треба виконати досконало, а танки допомагали б їм, танки розверталися б і прикривали б їх своїм вогнем, а інші почали б підвозити піхоту до бою, а потім

[1] А тепер дайте мені спокій *(франц.)*.

[1] Нам каюк. Так. Як завжди. Так. Дуже жаль. Так *(франц.)*.

сповзати далі схилами, через перевал і вниз, на той бік. Так мало б бути, якби не було зради і якби всі зробили те, що їм треба було зробити.

Є два хребти, і є танки, і є дві славні бригади, готові щохвилини виступити з лісу, і ось щойно з'явилися літаки. Все, що мав зробити він, зроблено так, як треба.

Але, стежачи за літаками, що були тепер майже над самою його головою, він відчув, як йому замлоїло під серцем, бо, почувши по телефону донесення Джордана, він зрозумів, що на верхів'ях гір нікого не буде. Вони зійдуть униз і заляжуть від осколків у вузьких траншеях чи поховаються в лісі, а як тільки бомбардувальники відлетять, вони знову підіймуться нагору з кулеметами, з автоматами і з тими протитанковими гарматами, які Джордан бачив на шляху, і в нас буде на одну ганьбу більше. Але в оглушливому реві літаків було те, що мало бути, і, стежачи за ними, дивлячись угору, Гольц сказав у телефонну трубку:

— Hi. Rien à faire. Rien. Faut pas penser. Faut accepter [1].

Гольц дивився на літаки суворими, гордими очима, що знали, як могло б бути і як буде, і сказав, пишаючись тим, як могло б бути, вірячи в те, як могло б бути, навіть якщо так ніколи не буде:

— Bon. Nous ferons notre petit possible[2], — і повісив трубку.

Але Дюваль не дослухав його. Сидячи за столом з телефонною трубкою в руках, він чув лише ревіння літаків і думав: а може, таки зараз, ось, може, таки цього разу, прислухайся до них, може, таки бомбардувальники рознесуть їх ущент, може, таки проб'ємося туди, може, таки він дістане резерви, які просив, може, цього разу таки починається. Ну ж бо, ну! Мотори ревіли так, що він не чув навіть власних думок.

РОЗДІЛ СОРОК ТРЕТІЙ

Роберт Джордан лежав за сосною на схилі гори, над дорогою, що вела до мосту, і дивився, як світає. Він завжди любив цю світанкову пору, і тепер йому було приємно стежити за світанком, відчувати, ніби й усередині йому все виповнюється сірою імлою, неначе він був частка цього повільного світання, що передує сходові сонця, коли речі стають чорні, а простір між ними — світлий, і вогні, що вночі світили яскраво, жовтіють і зрештою гаснуть у світлі дня. Обриси сосон нижче по схилі вирізнялися вже зовсім чітко і ясно, стовбури зробилися масивні й брунатні, дорога поблискувала в пасмах туману, що стелилися над нею. Все на ньому було мокре від роси, земля в лісі була м'яка, і під ліктями він відчував піддатливу буру опалу глицю. Крізь легкий туман, що напливав з річки, він бачив унизу над проваллям сталеві ферми мосту, легкі й прямі, і дерев'яні будки вартових з обох кінців. Але плетиво ферм ще здавалося тонке й тендітне в тумані, що повис над річкою.

Він побачив вартового у будці, його спину — той був у плащі — і шию під сталевою каскою, коли він схилявся погріти руки над жаровнею, зробленою з подірявленої бляшанки на бензин Він чув плюскіт води, що бігла по камінні глибоко внизу, і бачив ріденький димок над будкою вартового.

Він глянув на годинника і подумав: цікаво, чи добрався вже Андрес до Гольца? Якщо доведеться підривати міст, добре б затамувати віддих, щоб час тягся довго-довго і знов можна було відчувати його плин. А все ж пощастило Андресові чи ні? А якщо пощастило, припинять вони чи ні? Чи встигнуть вони припинити? Qué va. Не суши собі голови. Або припинять, або ні. Ухвала може бути тільки одна, зачекай трохи, і ти про неї узнаєш. Ану ж наступ буде вдалий? Гольц сказав, що це можливо. Є шанс. Якщо пустити наші танки цим шляхом, а люди підуть праворуч, і обминуть Ла-Гранху, і обійдуть весь лівий ланцюг гір. Чому ти навіть уявити собі не можеш, що наступ буде вдалий? Ти до того звик оборонятися, що тобі навіть у голову таке не вкладається. Воно-то так. Але ж з Гольцом ти розмовляв до того, як уся та жива сила й техніка пройшла шляхом у той бік. До того, як з'явилися оті літаки. Не будь такий наївний. Але запам'ятай: поки ми стримуємо фашистів тут, у них зв'язані руки. Вони не можуть напасти на іншу країну, не покінчивши спочатку з нами, а з нами вони ніколи не покінчать. Якщо французи нам хоч трохи допоможуть, хоч залишать кордон відкритим і якщо Америка дасть нам літаки, вони з нами ніколи не покінчать. Ніколи, якщо нам хоч що-небудь дадуть. Цей народ боротиметься довіку, дайте йому лише добру зброю.

Ні, до перемоги тут ще далеко, мабуть, ще кілька років. Це тільки стратегічний наступ, відтяжний маневр. Не треба марних ілюзій. Ану ж сьогодні нам пощастить прорвати фронт? Адже це наш перший великий наступ. Не втрачай відчуття реальності. А все ж — що, як пощастить? Не захоплюйся, сказав він собі. Згадай, що пройшло по шосе в той бік. Ти зробив усе, що міг. Портативні короткохвильові рації — ось що нам потрібно. Ну що ж, колись ми їх матимемо. Але поки що їх нема. А ти будь уважний і роби те, що маєш робити.

Сьогоднішній день — тільки один з багатьох, багатьох прийдешніх днів. Але, може, все, що діятиметься у ті майбутні дні, залежить від того, що ти зробиш сьогодні. Так було впродовж цілого цього року. Так було вже багато разів. Уся ця війна така. Що це ти вдарився в таку філософію зрання? — сказав він собі. — Краще дивися, що робиться там, унизу.

Він побачив, як двоє людей у пончо й сталевих касках, з гвинтівками за плечима вийшли з-за вигину дороги й попрямували до мосту. Один зайшов у будку вартового на дальшому кінці мосту й щез з очей. Другий пішов мостом повільною, важкою ходою. Посередині мосту він зупинився й плюнув у річку, тоді несквапно пішов далі; другий вартовий вийшов йому назустріч, погомонів з ним хвильку і пішов мостом на другий бік. Він ішов швидше, ніж той, що його заступив (каву чує, подумав Роберт Джордан), але й він зупинився посеред мосту і плюнув у річку.

Прикмета в них така, чи що, подумав Роберт Джордан. Треба буде й мені плюнути, коли буду на мості. Якщо тільки зможу тоді плювати. Ні. Навряд чи цей засіб дійовий. Навряд чи він поможе. Мені треба буде довести, що він не помагає, перше ніж я втраплю на міст.

Новий вартовий зайшов у будку й сів там. Гвинтівку з настромленим багнетом він поставив під стінку. Роберт Джордан вийняв з нагрудної кишені бінокля й почав підкручувати окуляри, поки зробилися виразні металеві конструкції, помальовані на сіре, і дальший кінець мосту. Потім він навів бінокля на будку вартового.

Вартовий сидів, прихилившись до стінки. Каска його висіла поряд на гачку, і його обличчя було добре видно. Роберт Джордан упізнав у ньому того самого солдата, що вартував тут два дні тому в денну зміну. На ньому була та ж схожа на панчоху плетена шапочка. І він знову був него-

[1] Нічого не вдієш. Нічого. Не треба про це думати. Треба змиритися *(франц.)*.

[2] Добре. Ми зробимо, що зможемо *(франц.)*.

лений. Щоки в нього були запалі, а вилиці випнуті. Кущисті брови сходилися на переніссі. Він мав сонний вигляд, і Роберт Джордан раптом побачив, як він позіхнув. Потім солдат дістав кисета й пачку паперу та скрутив собі цигарку. Він довго морочився із запальничкою, зрештою вкинув її в кишеню, підійшов до жаровні, нахилився над нею, вихопив жаринку, підкинув її кілька разів на долоні, подув на неї, прикурив і кинув назад у жаровню.

Коли він знову звівся, прихилившись до стінки будки й мирно пахкаючи цигаркою, Роберт Джордан довго дивився на нього крізь восьмикратний цейсівський бінокль. Потім опустив бінокля, склав його і заховав у кишеню.

Більше не буду на нього дивитися, сказав він собі.

Він лежав і стежив за дорогою, і старався ні про що не думати. На сосні, що росла нижче на схилі, пирснула білка, і Роберт Джордан побачив, як вона побігла по стовбуру вниз, а тоді зупинилася, повернула голівку й глянула туди, де лежала людина, що спостерігала за нею. Він побачив оченята білки, маленькі й блискучі, й хвоста, що сіпався з хвилювання. Потім білка плигнула на землю і кількома довгими стрибками — передні лапи підкуливши, розпушивши хвоста — опинилася біля іншого дерева. Стрибнувши на нього, вона ще раз оглянулася на Роберта Джордана, тоді сховалась за стовбуром. Потім Роберт Джордан знову почув її пирскання й побачив, що вона розплаталася на одній з горішніх віт, а хвіст її злегка сіпається.

Він знову перевів погляд униз, на будку вартового, що виднілася між сосон. Йому захотілося, щоб білка була тут, у його кишені. Йому захотілося мати хоч що-небудь, аби його можна було попестити. Він потер ліктями об глицю, але це було зовсім не те. Ніхто не знає, яким ти почуваєшся самотнім, коли робиш те, що роблю тепер я Чому ніхто? Ось я знаю. Сподіваюся, хоч Зайчик вибереться звідсіля щасливо. Ну, кинь. Так, так, аякже. Але ж можна сподіватися, ось я й сподіваюся. Що я підірву міст як треба і що вона вибереться щасливо. Так буде. Певне ж. Саме так. Більше мені зараз нічого не треба.

Він лежав і дивився вже не на дорогу і не на будку вартового, а поверх усього, на далекі гори. Зовсім не треба думати, сказав він собі Роберт Джордан лежав нерухомо й дивився, як настає ранок. Він наставав дуже швидко — адже був кінець травня, і це був справді прекрасний літній ранок. Мотоцикліст у шкіряній куртці й шкіряному шоломі, із зачохленим біля лівого стегна автоматом переїхав через міст і почав підійматися угору дорогою. Потім через міст пройшла санітарна машина і, проїхавши якраз під тим місцем, де лежав Роберт Джордан, теж стала підійматися дорогою вгору, і більше нічого. Він дихав пахощами сосни і чув плюскіт річки, міст тепер вимальовувався зовсім чітко й дуже гарно в ясному ранковому світлі. Він лежав за сосною, поклавши свого автомата у згин лівого ліктя, й більше не дивився на будку вартового, і час минав, і коли вже здавалося, що нічого не буде, що нічого не може статися такого чудового травневого ранку, він раптом почув густий, глухий стогін бомб.

Тільки-но він їх почув, тільки-но перші бомби гухнули десь далеко, навіть раніше, ніж громова луна встигла розкотитися по горах, він глибоко зітхнув і підняв автомата з землі. Рука йому затерпла під вагою автомата, а пальці ворушилися нехотя, через силу.

Вартовий у будці підвівся, почувши гупання бомб. Роберт Джордан побачив, як він сягнув по гвинтівку й вийшов з будки, прислухаючись. Він стояв тепер посеред дороги, в променях сонця. Плетена шапочка з'їхала набакир, і сонце освітлювало його неголене обличчя, коли він задер голову, дивлячись у той бік, де скидали бомби літаки.

Туману на шосе вже не було, і Роберт Джордан добре бачив чоловіка, що стояв посеред дороги й дивився на небо. Сонячне проміння, пробиваючись крізь верховіття сосон, освітлювало його обличчя.

Робертові Джордану стало важко дихати, ніби груди йому стягли дротом, і, впершись міцніше ліктями в землю, відчуваючи пальцями покарбовану поверхню передньої колодочки, він навів мушку, що стояла точно посеред прицільного прорізу, на груди вартовому і повільно натиснув на гачок.

Черга швидким, різким, коротким поштовхом вдарила йому в плече, а чоловік на дорозі з гримасою подиву й болю осів на коліна, потім скарлючився й уткнувся головою в асфальт. Його гвинтівка впала поряд, один палець застряв у спусковій дужці, зап'ясток вивернуло. Гвинтівка лежала на дорозі багнетом наперед. Роберт Джордан відвів очі від скарлюченого трупа, що лежав біля в'їзду на міст, і від будки вартового з другого кінця. Другого вартового йому не було видно, і він перевів очі на схил праворуч, туди, де, як він знав, ховався Агустін. Потім він почув, як вистрелив Ансельмо, постріл луною відбився в урвищі. Потім він почув, як Ансельмо вистрелив ще раз.

Відразу ж після другого пострілу загриміли гранати за закрутом шосе нижче мосту. Потім почулися вибухи гранат десь ліворуч. Тоді далі на дорозі розляглися рушничні постріли, а внизу крізь вибухи гранат застрочив Паблів автомат — так-так-так-так-так. Він побачив Ансельмо, що ковзаючись злазив з гори по кручі до дальшого кінця мосту, закинув свого автомата за спину, підхопив обидва важкі рюкзаки, що стояли за стовбурами сосон, по одному в кожну руку, і, відчуваючи, що від їхньої ваги руки йому ось-ось відірвуться, похитуючись, побіг крутим схилом униз, до шосе.

Біжучи, він почув, що Агустін гукає йому: «Buena caza, Inglés! Buena caza!» — і подумав: «Щасливого полювання, так, аякже, щасливого полювання», — і ту ж мить почув коло дальшого кінця мосту ще один постріл Ансельмо, що звоном озвався в сталевих фермах мосту. Він обминув тіло вартового й вибіг на міст, з рюкзаками, що розгойдувалися в руках. Старий уже біг йому назустріч з карабіном у руці.

— Sin novedad! — гукав він. — Нічого не сталося. Tuve que rematarlo. Мені довелося добити його.

Стоячи навколішках посеред мосту, розв'язуючи рюкзаки, вихоплюючи динаміт, Роберт Джордан побачив, що по Ансельмових щоках, по сивій щетині течуть сльози.

— Ja mate uno tambien, — сказав він старому. — Я теж одного вбив, — і хитнув головою в бік шосе, де за мостом, скарлючившись, лежав вартовий.

— Так, друже, так, — сказав Ансельмо. — Треба вбивати, ось ми і вбиваємо.

Роберт Джордан уже ліз по фермах мосту. Сталь була холодна і мокра від роси, і він ліз обережно, шукаючи точки опори між перекосинами, відчуваючи тепле проміння сонця на спині, чуючи гук бурхливої річки внизу, чуючи стрілянину, занадто інтенсивну стрілянину з боку горішнього поста. Він тепер обливався потом, хоч під мостом було холодно. На одній його руці було настромлено моток дроту, з зап'ястка другої звисали на ремінчику плоскогубці.

— Давай мені динаміт, viejo, але по одній пачці! — крикнув він Ансельмо.

Старий геть перехилився через поручні, простягаючи йому довгасті бруски, і Роберт Джордан брав їх, закладав у намічені місця, всовував глибше, закріплював.

— Клинці, viejo! Клинці давай!

Вдихаючи свіжий деревний запах недавно вистругуваних клинців, він щільно забивав їх, щоб заряд динаміту сидів міцніше між фермами.

І ось роблячи свою справу, закладаючи динаміт, закріпляючи, забиваючи клинці, туго прикручуючи дротом, думаючи тільки про вибух, працюючи швидко й майстерно, як досвідчений хірург, він раптом почув стрілянину з боку долішнього поста. Потім гримнула граната. Потім ще одна, заглушивши гук вируючої води. Потім з того боку все стихло.

Чорт, подумав він. Що там скоїлося з ними?

На горішньому посту ще стріляли. Забагато бісової пальби, подумав він, прив'язуючи дві гранати, одну коло другої, на закріплених брусках динаміту, обмотуючи їх по ребрах дротом, щоб трималися міцно й надійно, й підтягуючи, скручуючи дріт плоскогубцями. Потім він перевірив, як воно вийшло, і задля більшої певності загнав над гранатами ще клинця, що туго присадив увесь заряд до сталевої ферми.

— Тепер з того боку, viejo! — гукнув він Ансельмо й поліз через плетиво ферм. Ніби Тарзан, що продирається крізь сталеві кущі, подумав він і, вибравшись знову з сутіні під мостом, де гуркіт був надто лункий, він підвів голову й побачив Ансельмове обличчя і його руку, що простягала йому динаміт. Чорт, гарне обличчя в старого, подумав він. І вже не плаче. Тим краще. Один бік уже готовий, тепер ось іще цей бік — і все. Зріже, як бритвою. Ну, далі. Не хвилюйся. Роби свою справу. Швидко й чисто, як і на тому боці. Не нервуйся. Спокійно. Не силкуйся працювати швидше, ніж можеш. Зараз уже маху не буде. Один бік тобі, в усякому разі, ніхто не завадить підірвати. І все йде саме так, як треба. А холодно тут, під мостом. Ху, чортяка, як у винному погребі, зате хоч лайна нема. Звичайно коли працюєш під кам'яним мостом, то буває повно лайна. Це казковий міст. Гарні казки! Старому там, нагорі, гірше, як мені. Не силкуйся робити все швидше, ніж можеш.

— Дай пару клинців, viejo!

Не подобається мені, що там іще стріляють. Щось там у Пілар не гаразд. Мабуть, хтось із вартових був надворі. На подвір'ї чи за тартаком. І досі стріляють. Отже, там ще залишився хтось. І потім ця проклята тирса. Ці кучугури тирси. Тирса, коли злежиться, дуже добре захищає від куль. Так, там, напевне, ще кілька чоловік залишилося. А внизу, де Пабло, тихо. Цікаво, що ж це все-таки було, коли там удруге знялася стрілянина? Мабуть, машина або мотоцикл. Аби лише не підійшли зараз панцерники чи танки. Давай, давай. Вкладай заряди якомога швидше, і забивай клинці, і стягуй дротом міцніше. Тремтиш, наче баба. Що це з тобою? Чого заквапився? Закладаюся, ота баба там, нагорі, зовсім не тремтить. Ота Пілар. А либонь, і вона теж. Схоже на те, що вона вскочила-таки в халепу. Ще затремтить, коли стане несила. Як і всі.

Він вихилився на сонце, і коли простяг руку за бруском, що йому віддавав Ансельмо, і гук вируючої води ніби стих, постріли на горішньому посту заляскали частіше і знов почулися вибухи гранат. Потім ще вибухи гранат.

Видно, вдарили по тартаку.

Добре, що мій динаміт брусками, подумав він. А не паличками. Якого біса. Просто зручніше. Хоча торба, повна отих драглів, була б іще зручніша. Дві торби. Ні, вистачило б однієї. І якби в мене були детонатори й моя добра підривна машинка. Ця сволота кинула мою машинку в річку. Мою коробку — де лишень вона зі мною не побувала! Ось у цю річку він і кинув усе. Тварюка Пабло. Та нічого, він їм там зараз дає чосу.

— Ще давай, viejo.

Старий добре дає собі ради. Йому теж там нелегко, на мості. Йому було дуже важко вбити людину. Мені теж, але я просто не думав про це, і зараз не думаю. Так треба. Тільки тут іще справа в тому, що в Ансельмо проста гвинтівка. Я знаю, як воно буває. Коли вбиваєш людину з автомата, все якось легше. Цебто для того, хто вбиває. Це зовсім інша річ. Ти лише натискуєш, а решту він уже робить сам. Автомат, а не ти. Гаразд, затямлю цю ідею, щоб розвинути її якось іншим разом. Ну й голова в тебе, Джордане. Розумна голова! Давай, Йордане, давай! Так кричали тобі, бувало, ще в школі, на футболі, коли м'яч був у тебе. А знаєш ти, що той паскудний Йордан не набагато ширший за оцю річечку, що клекоче внизу? Біля витоку, звичайно. Все на світі починається з малого. А тут навіть затишно, під мостом. Як дома, хоч від дому й далеко. Ну, Джордане, підтягнися. Тут справа серйозна, Джордане. Не розумієш? Серйозна. Але вже не така, як була. Бо один бік готовий — подивись. Рага qué? Тепер уже все гаразд, однаково, як воно піде далі. «Куди піде Мен, туди піде весь народ» [1]. Куди піде Йордан, туди підуть бісові ізраїльтяни. Цебто міст. Коли не буде Йордана, не буде й мосту. А радше — навпаки.

— Ще трошки, Ансельмо, друже, — сказав він.

Старий кивнув головою.

— Зараз закінчую, — сказав Роберт Джордан.

Старий знову притакнув.

Закріплюючи дротом гранати, він не чув уже стрілянини на шосе. Раптом він збагнув, що чує тільки гук річки. Він глянув униз і побачив, як вода закипає білою піною між камінням, а потім розливається прозорим озерцем на гальці. Посеред озерця, втрапивши у вир, кружляє на одному місці клинець, що його він упустив. Раптом поряд, полюючи на мошку, скинулася форель, і по воді пішли кола. Туго прикручуючи плоскогубцями дріт, що зв'язував обидві гранати, він бачив між металевими фермами мосту гірський схил, що зеленів під сонцем. Три дні тому все там було сіре, подумав він.

З прохолодної сутіні під мостом він вибрався на яскраве сонце й гукнув до Ансельмо, що схилився над ним згори:

— Дай мені великий моток дроту!

Старий подав йому моток.

Тільки б зараз нічого не порушити, а то вискочать завчасно. От якби можна було пропустити дріт наскрізь. Та дарма, з такою довгою дротиною все вийде гаразд, подумав Роберт Джордан, намацуючи загвіздки, що втримували на місці кільця, які мали звільнити запобіжні дужки гранат. Він перевірив, чи вистачить дужкам місця, щоб відскочити, коли загвіздки буде висмикнуто (дріт, що їх з'єднував, проходив під дужками), потім прив'язав уривок дроту до одного кільця, з'єднав із головним дротом, що йшов від кільця другої гранати, відмотав трохи дроту, пропустив його поза сталевий косяк ферми й передав моток Ансельмо.

— Тримай обережно, — сказав він.

Тоді виліз на міст, узяв у старого моток і, розмотуючи дріт, пішов назад, до того місця, де посеред дороги лежав убитий вартовий; він ішов, перехилившись через поручні, і вів дріт за мостом, намагаючись робити це якомога швидше.

— Неси рюкзаки! — гукнув він через плече

[1] Американське політичне гасло: в штаті Мен вибори до керівних органів штату провадяться за два місяці раніше, ніж в усіх інших штатах, і наслідки виборів використовуються для політичних прогнозів.

старому. Проходячи повз свій автомат, нахилився, підібрав його й закинув за спину.

І тоді, піднявши очі від дроту, він побачив людей, що поверталися з горішнього поста.

Їх було четверо — він відразу побачив це, але тут-таки опустив очі, бо мусив стежити, щоб дріт не заплутався й не зачепився за який-небудь зовнішній виступ мосту. Еладіо серед них не було.

Роберт Джордан довів дріт до кінця мосту, накинув петлею на останню підпору й побіг до першого кам'яного придорожного стовпця. Там він перерізав дріт і віддав кінець Ансельмо.

— Держи, viejo,— сказав він.— Ось так. Тепер ходімо зі мною назад до мосту. Змотуй дріт ідучи. Ні, давай я сам.

Коло мосту він розпустив затягнену раніше петлю так, що дріт проходив тепер вільно й прямо до самісінького кільця гранати, до якого його було прикручено, й передав кінець Ансельмо.

— Іди з цим назад, до кам'яного стовпця,— сказав він.— Держи міцно, але вільно. Не тягни сильно. Як потягнеш надто сильно, міст підірветься. Comprendes? Розумієш?

— Атож.

— Держи обережно, але зависати не давай, бо заплутається. Держи легко й міцно, але дуже не тягни, поки не настане час. Comprendes?

— Добре.

— Коли настане час тягти, то саме тягни, а не шарпай.

Кажучи це, Роберт Джордан весь час дивився на шосе, яким поверталися рештки загону Пілар. Вони були вже зовсім близько, і він побачив, що Прімітіво й Рафаель ведуть Фернандо. Його, видко, поранило в пахвину, бо він ішов, придержуючи обома руками те місце, а старий і юнак підтримували його з обох боків. Праву ногу він волік, дряпаючи асфальт рантом черевика. Пілар з трьома гвинтівками дерлася схилом нагору. Роберт Джордан не бачив її обличчя, але голову вона держала якомога вище.

— Як тут у вас?— гукнув Прімітіво.

— Добре. Ми майже закінчили,— обізвався Роберт Джордан.

Як у них — не варто питати. Коли він знову оглянувся, всі троє стояли край дороги і Фернандо хитав головою, відмовляючись іти вгору.

— Дайте мені гвинтівку,— почув Роберт Джордан його здушений голос.

— Ні, hombre. Ми тебе поведемо туди, де коні.

— Навіщо мені кінь?— сказав Фернандо.— Мені й тут добре.

Що було далі, Роберт Джордан не почув, бо заговорив з Ансельмо.

— Якщо підійдуть танки — підривай,— сказав він.— Але тільки тоді, коли вони вже в'їдуть на міст. Якщо панцерники — теж підривай. Коли з'їдуть на міст. А решту Пабло зуміє затримати.

— Я не буду підривати, поки ти там, під ним.

— Про мене не думай. Якщо треба буде підривати — підривай. Я прилаштую ще одну дротину і прийду сюди, тоді ми його разом підірвемо.

Він пустився бігцем до середини мосту.

Ансельмо бачив, як Роберт Джордан вибіг на міст — моток дроту на руці, автомат за спиною, плоскогубці на ремінчику біля зап'ястка. Ось він переліз через поручні й зник під мостом. Ансельмо, тримаючи кінець дротини в руці, в правій руці, скоцюрбився за каменем і дивився вниз, на шосе й на міст. На півдорозі між ним і мостом лежав вартовий, сонце тепер пекло йому в спину — і здавалося, він зовсім поник від напливу проміння й розплатався на гладенькому асфальті шосе. Його гвинтівка лежала поряд, багнет був спрямований на Ансельмо. Старий дивився повз нього, на площину мосту, посмуговану тінями поручнів, і далі, туди, де дорога понад урвищем завертала ліворуч і зникала з очей за стрімкою скелею. Він подивився на будку вартового на тому кінці мосту, тепер освітленому сонцем, потім, не забуваючи про кінець дротини, затиснутий у руці, повернувсь у той бік, де Фернандо ще сперечався з Прімітіво й циганом.

— Киньте мене тут,— сказав Фернандо.— Мені дуже боляче, і кровотеча все не припиняється всередині. Я її відчуваю всередині, коли похитуюся.

— Ми тебе дотягнемо до горішнього лісу,— сказав Прімітіво.— Обійми нас за шию, а ми візьмемо тебе за ноги.

— Не варто,— сказав Фернандо.— Покладіть мене за цим каменем. Тут з мене стільки ж користі, як і нагорі.

— А як же, коли треба буде відходити?— сказав Прімітіво.

— Залиште мене тут,— сказав Фернандо.— Про те, щоб мені їхати отакому, й думати нічого. От і кінь зайвий вам буде. А мені тут дуже добре. Вони тепер скоро прийдуть.

— Ми можемо донести тебе до лісу,— сказав циган.— Нам це неважко.

Він, звичайно, прагнув якнайшвидше втікати, й Прімітіво теж. Але все ж вони дотягли його сюди.

— Ні,— сказав Фернандо.— Мені тут дуже добре. Що з Еладіо?

Циган підніс палець до голови, показуючи, куди влучила куля.

— Сюди,— сказав він.— Після тебе. Коли ми атакували пост.

— Покиньте мене,— сказав Фернандо.

Ансельмо бачив, що він дуже мучиться. Фернандо обома руками затискував рану в пахвині, голову відкинув на схил, ноги простяг. Обличчя в нього було землисте й мокре.

— Киньте мене, зробіть ласку,— сказав він. Очі його були заплющені з болю, кутики губ посіпувалися.— Мені тут справді дуже добре.

— Ось тобі гвинтівка й набої,— сказав Прімітіво.

— Це моя?— спитав Фернандо, не розплющуючи очей.

— Ні, твоя в Пілар,— сказав Прімітіво.— Це гвинтівка Еладіо.

— Мені б ліпше мою,— сказав Фернандо. — Я до неї більше звик.

— Я тобі її принесу,— збрехав циган.— А поки візьми цю.

— Тут у мене дуже зручне місце,— сказав Фернандо — І дорогу видно, і міст.— Він розплющив очі, повернув голову й подивився на міст, потім знову заплющив очі, коли підступив біль.

Циган погладив його по голові й великим пальцем подав Прімітіво знак — мовляв, час іти.

— Ми потім вернемося по тебе,— сказав Прімітіво й рушив слідом за циганом, що вже спритно дерся нагору.

Фернандо відкинувся на схил. Перед ним був один з вибілених каменів, що позначали край дороги. Голова його була в затінку, але рану, нашвидкуруч затампоновану й перев'язану, і руки, складені над нею, пригрівало сонце. Ноги теж були на сонці. Гвинтівка лежала біля нього, поряд з гвинтівкою вилискували на сонці три обойми з набоями. По руках повзала муха, але відчуття лоскоту заглушав біль.

— Фернандо!— гукнув Ансельмо з того місця, де він сидів скоцюрбившись, стискуючи дротину в руці. Він зав'язав на кінці дротини петлю й міцно закрутив її, щоб зручніше було держати.— Фернандо!— гукнув він ще раз.

Фернандо розплющив очі й подивився на нього.

— Як тут у вас?— запитав Фернандо.

— Все гаразд,— сказав Ансельмо.— Зараз будемо підривати.

— Я дуже радий. Як я буду на щось потрібний, то скажи,— відповів Фернандо й заплющив очі, бо всередині йому озвався біль.

Ансельмо повернув голову й знову почав дивитися на міст.

Він чекав, коли висунеться з-під мосту моток дроту, а за ним з'явиться голова й засмагле обличчя, й Inglés, підтягуючись на руках, почне вилазити на міст. І водночас він придивлявся до дороги за мостом, чи не з'явиться що-небудь з-за дальнього повороту. Страху він не відчував ні тепер, ані раніше. Все йде так швидко, і це так просто, думав він. Мені важко було вбивати вартового, але тепер уже все минуло. Як міг Inglés сказати, що застрелити людину — це все одно, що застрелити звіра? Коли я полював, у мене завжди було легко на душі, і я не почував ніякої вини. Але як вистрелиш у людину, почуваєшся так, наче рідного брата вдарив, коли ти вже дорослий. А як ще не вб'єш з першого разу! Ні, не треба думати про це. Тобі це було дуже важко, і ти біг мостом і плакав, як баба.

Це вже минуло, сказав він собі, і ти потім можеш спробувати спокутувати це, як і все інше. Але ти маєш те, що просив учора ввечері, вертаючись через узгір'я додому. Ти ведеш бій, і ти не відчуваєш страху. Тепер навіть якщо доведеться вмерти сьогодні — це пусте.

Він подивився на Фернандо, що все лежав, прихилившись до схилу, приклавши долоні до пахвини, стиснувши посинілі губи, закотивши очі, й дихав важко та уривчасто. І, дивлячись на нього, він думав: якщо я маю померти, то нехай би наглою смертю. Ні, адже я пообіцяв, що більше нічого не проситиму, як збудеться те, чого я прагнув на сьогодні. Я нічого й не прошу. Зрозуміло? Я нічого не прошу. Нічого, нічогісінько. Пошли мені те, що я просив учора, а далі хай буде, що буде.

Він прислухався до далеких звуків бою в міжгір'ї і сказав собі: сьогодні справді великий день. Мені б треба усвідомити й зрозуміти, який це день.

Але він не відчував ні піднесення, ні хвилювання. Тільки спокій. Скоцюрбившись тут, на шорсткій ріні за придорожним каменем, з двічі обмотаною навколо долоні й зап'ястка дротиною в руці, він не почувався самотнім, відірваним від усього. Він був одне ціле з цим дротом, що тягся від його руки, й одне ціле з мостом, і одне ціле із зарядами динаміту, що їх заклав Inglés. Він був одне ціле з Inglés, що все порався під мостом, і він був одне ціле з усією битвою й з Республікою.

А хвилювання не було. Навколо тепер було спокійно. Сонце пекло йому в спину і в зігнуту шию, а коли він зводив очі, то бачив високе безхмарне небо й схил гори на тому березі, і він не відчував радості, але самотності не було, і страху теж не було.

Вгорі на схилі лежала за деревом Пілар, спостерігаючи дорогу, що вела від перевалу. Поряд з нею лежали три набиті гвинтівки, і одну з них вона подала Прімітіво, коли він опустився на землю поряд з нею.

— Іди лягай ось там,— сказала вона.— Он за тим деревом. А ти, цигане, отут.— Вона показала на інше дерево, трохи нижче.— Він помер?

— Ні. Живий ще,— сказав Прімітіво.

— Не поталанило,— сказала Пілар.— Якби в нас було ще хоч двоє, цього б не сталося. Треба було обминути оту кучугуру тирси поповзом. А йому зручно там, де ви його залишили?

Прімітіво кивнув головою.

— Коли Inglés підірве міст, уламки сюди не долетять?— запитав циган, висовуючись із-за свого дерева.

— Не знаю,— сказала Пілар.— Агустін з великою máquina ще ближче, ніж ти. Якщо б це було занадто близько, Inglés його там не посадив би.

— А я ось пам'ятаю, коли ми підривали потяг, ліхтар з паровоза пролетів у мене над самісінькою головою, а шматки заліза так і пурхали, ніби ластівки.

— Тобі б віршики складати,— сказала Пілар. — Ніби ластівки! Ніби балії до прання, скажи краще. Слухай, цигане, ти сьогодні весь час держався по-молодецьки. Хоч тепер уже не піддавайся страхові.

— Я ж тільки спитався, чи долетять сюди уламки, щоб на той випадок заховатися за стовбур,— сказав циган.

— Де сидиш, там і сиди,— сказала Пілар.— Скількох ми вбили?

— Pues, ми — п'ятьох. І тут двоє. Не бачиш? Он на тому кінці ще один лежить. Туди дивися, на міст, будку бачиш? Дивися! Ну, бачиш?— Він показав пальцем.— І там, на долішньому посту, ще було восьмеро для Пабло. Я туди ходив у розвідку, мене Inglés посилав.

Пілар щось пробурмотіла. Потім сказала сердито:

— Що таке з тим Inglés? Що він там, так його й перетак, дляється під цим мостом? Vaya mandanga! [1] Підриває він його чи наново будувати збирається?

Вона підвела голову й побачила Ансельмо, що скоцюрбився за придорожним каменем.

— Гей, viejo!— закричала вона.— Що таке з твоїм Inglés, так його й перетак?

— Заспокойся, жінко,— обізвався Ансельмо, легко, але міцно тримаючи кінець дротини.— Він закінчує свою роботу.

— Та чому ж так довго, скажи ти мені, заради послідущої шлюхи?

— Es muy concienzudo! [2]— прокричав Ансельмо.— Це робота наукова.

— Так і перетак усяку науку,— люто кинула Пілар циганові.— Хай ця така й перетака морда підриває швидше — й амба. Маріє!— загорлала вона своїм могутнім голосом, обернувшись до лісу.— Твій Inglés...— і тут полився цілий потік непристойної лайки на адресу Джордана та його гаданих дій під мостом.

— Вгамуйся, жінко!— крикнув Ансельмо з шосе.— Ти не знаєш, скільки в нього там мороки. Але він уже закінчує.

— Хай його чорти вхоплять,— палахкотіла Пілар.— Тут головне, щоб швидше.

І тут вони почули постріли за дальшим закрутом дороги, де Пабло втримував захоплений ним пост. Пілар перестала лаятися й прислухалась.

— Ай-яй,— сказала вона.— Ай-я-яй. Ось воно!

Роберт Джордан теж почув це саме в ту мить, коли викинув моток дроту на міст і, підтягуючись, почав вилазити сам. Коли він поставив коліно на залізний край, а руками вже схопився за горішню перекладину, до нього долинула черга з боку долішнього поста. Зважаючи на звук, це не був Паблів автомат. Роберт Джордан виліз, устав, перехилився через поручні і, швидко розмотуючи дріт, пішов мостом уздовж поручнів.

Він ішов і слухав постріли, і йому здавалося, що вони відлунюють йому в животі, ніби відбиваються від діафрагми. Тепер стрілянина мовби наблизилася, але Роберт Джордан усе йшов і тільки оглядався назад через плече. Але на дорозі за мостом було порожньо, не видно було ні танків, ні машин, ні людей. На ній ще було порожньо, коли він пройшов півшляху до будки вартового. На ній ще було порожньо, коли він пройшов три чверті шляху, обережно ведучи дріт за

[1] Іспанська лайка.
[2] Він дуже ретельний (*ісп.*).

поручнями, і на ній ще було порожньо, коли він обминав будку, далеко відставивши руку, щоб дріт не зачепився за залізні закрути поручнів. Потім він обернувся і почав швидко задкувати дорогою понад нешироким рівцем, як футболіст, що готується взяти довгу передачу, і весь час злегка натягуючи дріт, і коли він майже порівнявся з Ансельмо, на дорозі за мостом ще було порожньо.

Потім він почув позаду гудіння машини, що все ближчало, і, озирнувшись, побачив великого ваговоза, що виїжджав на дорогу згори; намотавши кінець дротини на руку, він крикнув Ансельмо: «Підривай!» — і міцно вперся п'ятами в землю, і всім тілом відкинувся назад, натягуючи щосили дротину, обмотану довкола зап'ястка, а гудіння ваговоза позаду все ближчало, а попереду була дорога, і на ній убитий вартовий, і довгий міст, а за мостом знову дорога, й досі порожня, і раптом розлігся оглушливий грім, і середина мосту знялась угору, як хвиля, що розпліскується, і гарячий повітряний шквал обпік його, коли він кинувся долілиць у рів, обхопивши міцно руками голову. Він уткнувся обличчям у кам'янисту землю і не бачив, як міст осів знову, тільки знайомий жовтий запах долетів до нього з їдким димом, і посипався дощ сталевих уламків.

Потім уламки перестали сипатися, і він був живий, і він підвів голову й глянув на міст. Середини мосту не було. Навколо лежали покручені шматки сталі, метал вилискував на свіжих зламах. Ваговоз зупинився за сотню ярдів од мосту. Шофер і двоє солдатів, що їхали з ним, бігли до отвору дренажної труби, що чорнів коло дороги.

Фернандо лежав на тому ж місці й ще дихав. Руки його були притиснуті до боків, пальці розчепірені.

Ансельмо лежав долілиць за білим придорожним каменем. Ліва рука підвихнулася під голову, права була витягнена вперед. Дротяний зашморг ще й досі був у нього на кулаці. Роберт Джордан схопився на ноги, перебіг через дорогу, став біля старого на коліна й переконався, що той мертвий. Він не перевернув його на спину, щоб подивитися, куди поцілив шматок сталі. Старий був мертвий, тож однаково.

Мертвий він здається дуже маленький, подумав Роберт Джордан. Він здавався маленький і зовсім сивий, і Роберт Джордан подумав: як же він міг носити такі величезні рюкзаки, якщо це його справжній зріст? Потім він подивився на його ноги, на литки, обтягнені вузькими чабанськими штаньми, на стоптані мотузяні підошви його сандалів і, піднявши з землі гвинтівку та обидва рюкзаки, тепер майже порожні, підійшов до Фернандо і взяв його гвинтівку. На дорозі він відкинув ногою шматок сталі з визубленими кінцями. Тоді поклав обидві гвинтівки на плече, держачи їх за дула, і поліз угору лісистим схилом. Він не озирався назад, не дивився й на шосе за мостом. З-за дальнього закруту й досі чулася стрілянина, але тепер йому було однаково. Він кашляв від тринітротолуолового чаду, і всередині йому ніби все заніміло.

Він поклав одну гвинтівку коло Пілар, під деревом, за яким вона лежала. Жінка оглянулася й побачила, що в неї тепер знову три гвинтівки.

— Ви надто високо забралися,— сказав він.— На дорозі стоїть ваговоз, а вам його й не видно. Вони там гадають, що це була бомба з літака. Ліпше спустіться нижче. Я візьму Агустіна й піду прикривати Пабло

— А старий?— запитала вона, дивлячись йому у вічі.

— Убило.

Він знову болісно закашляв і сплюнув на землю.

— Твій міст підірвано, Inglés.— Пілар дивилася йому просто в очі.— Не забувай цього.

— Я нічого не забуваю,— сказав він.— Ти горласта,— сказав він Пілар.— Я чув, як ти тут горлала. Гукни Марії, що я живий.

— Двох ми втратили на тартаку,— сказала Пілар, силкуючись утовкмачити це йому.

— Я бачив,— сказав Роберт Джордан.— Ви зробили якусь дурницю?

— Іди ти, Inglés, знаєш куди,— сказала Пілар.— Фернандо й Еладіо теж були люди.

— Чому ти не йдеш нагору, до коней?— сказав Роберт Джордан.— Я тут упораюся краще за тебе.

— Ти повинен іти прикривати Пабло.

— До біса Пабло! Нехай прикривається своїм лайном.

— Ні, Inglés, адже він повернувся. І він добре бився там, унизу. Ти хіба не чув? Він і тепер ще б'ється. Там, видно, круто йому. Послухай сам.

— Я піду до нього. Але так і перетак вас обох. І тебе, й твого Пабло.

— Inglés,— сказала Пілар.— Вгамуйся. Я допомогла тобі в усьому цьому, як ніхто б інший не допоміг. Пабло скривдив тебе, але ж він повернувся.

— Якби в мене була підривна машинка, то старий не загинув би. Я підірвав би міст звідсіля.

— Якби, якби...— сказала Пілар.

Гнів, ненависть, порожнеча всередині — все те, що прийшло разом з реакцією на вибух, коли він підвів голову й побачив Ансельмо мертвого біля дороги, ще не відпускало його. І, крім усього того, була розпачлива туга, яку солдати обертають у ненависть, аби могти залишатися солдатами. Тепер, коли все було закінчено, він відчував страшну самотність і тугу й ненавидів усіх, кого бачив.

— Якби не пішов сніг...— сказала Пілар.

І тоді, не відразу, не так, як могло б статися, коли б він відчув фізичну розрядку (скажімо, коли б Пілар обняла його), але поволі, думкою, він почав з цим погоджуватися, і ненависть його принишкла. Сніг, авжеж, сніг. Він винний у всьому. Сніг. Він винний у тому, що сталося з іншими. Коли побачиш усе очима інших, можна забути про власне «я», це завжди необхідно на війні, де не може бути власного «я». Де своє «я» можна тільки загубити. І тут, загубивши своє «я», він почув голос Пілар:

— Сордо...

— Що?— спитав він.

— Сордо...

— Так,— сказав Роберт Джордан. Він усміхнувся їй кривою, дерев'яною від тяжкої напруги лицевих м'язів усмішкою.— Забудь. Неправда моя. Вибач мені, Пілар. Кінчаймо своє діло як треба і всі разом. Ти сказала правду, міст усе-таки підірвано.

— Так. Думай про все так, як воно є.

— Добре, я йду до Агустіна. Нехай циган спуститься нижче, щоб йому було видно дорогу. Віддай усі гвинтівки Прімітіво, а сама візьми мою máquina. Дай я покажу тобі, як з неї стріляти.

— Залиш свою máquina собі,— сказала Пілар.— Ми тут довго не пробудемо. Пабло підійде, і ми відразу ж рушимо в дорогу.

— Рафаелю,— сказав Роберт Джордан,— ходи сюди, за мною. Сюди. Ось так. Бачиш, он там, з дренажної труби вилазять люди? Он, за ваговозом. Ідуть до ваговоза, бачиш? Підстрель мені одного з них. Сядь. Не квапся.

Циган старанно прицілився й вистрелив, і коли він смикнув затвор, викидаючи порожню гільзу, Роберт Джордан сказав:

— Схибив. Ти взяв зависоко і влучив у скелю над ним. Он, бачиш, куряву збив. Цілься на два фути нижче. Ну, увага. Вони знову побігли. Добре!

— Один є,— сказав циган.

Солдат упав напівдорозі від дренажної труби до ваговоза. Решта не зупинилися, щоб підібрати його. Вони кинулися назад, до труби, і заховалися в ній.

— В нього більше не стріляй,— сказав Роберт Джордан.— Цільсь тепер у шину переднього колеса машини. Якщо схибиш, влучиш у мотор. Добре.— Він стежив у бінокль.— Трохи нижче. Добре, чудово стріляєш! Mucho! Mucho![1] Тепер спробуй влучити у вершок радіатора. Навіть не у вершок, а в сам радіатор. Та ти справжній чемпіон! Тепер дивись. Хоч би що з'явилося на дорозі, не підпускай ближче он того місця. Бачиш?

— Дивись, зараз вітрове скло проб'ю,— сказав задоволений циган.

— Не треба, машині вже кінець,— сказав Роберт Джордан.— Побережи набої, поки ще щонебудь з'явиться на дорозі. Відкривай вогонь тоді, коли воно порівняється з трубою. Якщо це буде машина, намагайся влучити в шофера. Але стріляйте тоді відразу всі,— сказав він Пілар, яка підійшла до них разом з Прімітіво.— У вас тут пречудова позиція. Бачиш, як цей сторчак захищає ваш фланг?

— Йшов би ти робити своє діло з Агустіном,— сказала Пілар.— Закінчуй свою лекцію. Я тут місцину ліпше за тебе знаю.

— Нехай Прімітіво заляже он там, вище,— сказав Роберт Джордан.— Он там. Бачиш, друже? З того боку, де починається крутизна.

— Гаразд, — сказала Пілар. — Іди собі, Inglés. Разом із своїми мудрими порадами. Тут справа ясна.

І тоді вони почули гуркіт літаків.

Марія давно вже була з кіньми, але їй з ними не було спокійно. І їм з нею теж. Звідси, з лісу, не було видно шляху, і мосту теж не було видно, і коли знялася стрілянина, вона обняла за шию гнідого зіркатого жеребця, якого не раз пестила й частувала ласими шматками, поки коні стояли в лісовій загороді поблизу табору. Але її хвилювання передалося гнідому, і він неспокійно крутив головою, роздимаючи ніздрі на стрілянину й гранатні вибухи. Марія не могла встояти на місці і весь час ходила навколо коней, погладжуючи їх, попліскуючи, а вони полохалися ще більше.

Наслухаючи стрілянину, вона намагалася не думати про неї як про щось страшне, а просто пам'ятати, що там, унизу, діє Пабло з новими людьми, а вище — Пілар зі своїми і що вона не повинна боятися чи тривожитися, а повинна непохитно вірити Робертові. Але їй це не вдавалося, і звуки пострілів унизу й далі, за мостом, і глухий гуркіт бою, що долинав з міжгір'я, наче відгомін далекої бурі, то сухим розкотистим потріском, то гучним ухканням бомб,— все це було таке страшне, що аж перехоплювало віддих.

Потім нараз вона зачула могутній голос Пілар знизу, зі схилу, що кричав їй щось брутальне, чого вона не могла збагнути, і вона подумала: о господи, ні, ні. Не треба таке казати, коли він у небезпеці. Не треба нікого ображати й ризикувати даремно. Не треба дражнити долю.

Потім вона почала молитися за Роберто швидко й машинально, як, бувало, молилася в школі, бурмочучи молитви скоромовкою й відлічуючи їх по пальцях лівої руки, по десять разів кожну з двох молитов. Потім міст злетів у повітря й розлігся оглушливий вибух, і один з коней знявся дибки і так шарпонув головою, що оброть луснула, і кінь метнувся в гущавину. Але Марії таки вдалося спіймати його й привести назад, він тремтів, спотикався, груднина потемніла від поту, сідло з'їхало набік, і, ведучи його назад через ліс, вона знову почула стрілянину внизу й подумала: далі я не можу так. Я не можу жити, не знаючи, що там. Я не можу дихнути, і мені в роті пересохло. І я боюсь, і з мене нема ніякої користі, тільки полохаю коней, і цього коня мені пощастило впіймати лише випадком, бо він збив набік сідло, наскочивши на дерево, і заплутався в стремені, але сідло я зараз підправлю і — о господи, що ж мені робити! Я не можу далі.

Господи, зроби так, щоб з ним нічого не сталося, бо вся моя душа і вся я сама там, на мості. Я знаю, перше — це Республіка, а друге — те, що ми мусимо виграти війну. Але, пресвята, ясна діво, спаси мені його, і я завжди буду чинити, як ти звелиш. Адже я не живу. Мене більше нема. Я тільки в ньому і з ним. Збережи мені його, тоді і я житиму й робитиму все на догоду тобі, і він мені не заборонить. І це не буде проти Республіки. О, прости мені, бо я заплуталася. Я зовсім заплуталася. Але як ти мені його збережеш, я ніколи не грішитиму. Я робитиму й те, що звелить він, і те, що звелиш ти. Я подвоюсь і робитиму все. Але отак лишатися тут і не знати — я не можу далі.

А коли Марія вже знову прив'язала коня, припасувала сідло, розправила попону й нахилилася, щоб затягти тугіше попругу, вона раптом почула знизу, з-за дерев, могутній голос Пілар:

— Маріє! Маріє! Твій Inglés цілий. Чуєш? Цілий. Sin novedad.

Марія вхопилася за сідло обома руками, припала до нього стриженою головою й заплакала. Потім знову почула голос Пілар, і відкинулась од сідла, й закричала, задихаючись:

— Чую! Дякую!— Перевела дух і знову закричала:— Дякую! Дуже дякую!

Коли до них долинув гуркіт літаків, усі глянули вгору, і там вони летіли, високо в небі, з боку Сеговії, були срібні у вишині, і їхнє розмірене рокотіння забивало всі інші звуки.

— Вони,— сказала Пілар.— Тільки цього ще бракувало.

Роберт Джордан поклав руку їй на плече, все дивлячись угору.

— Ні, Пілар,— сказав він.— Вони не задля нас сюди летять. Для нас вони не мають часу. Заспокойся.

— Ненавиджу я їх!

— Я теж. Але мені вже пора до Агустіна.

Він рушив попід виступом схилу, держачись у затінку сосон, і весь час було чути розмірений, безугавний гуркіт моторів, а з-за далекого завороту дороги по той бік зруйнованого мосту долинало кулеметне цокотіння.

Роберт Джордан кинувся на землю поряд з Агустіном, що заліг зі своїм кулеметом в молодому сосняку, а літаків у небі все прибувало й прибувало.

— Що там коїться, на тому боці?— спитав Агустін.— Чому Пабло не йде? Хіба він не знає, що мосту вже нема?

— Мабуть, він не може відійти.

— Тоді відходитимемо самі. Біс із ним.

— Він прийде, щойно зможе,— сказав Роберт Джордан.— Ми його зараз побачимо.

— Я чомусь його не чую,— сказав Агустін.— Вже давно. Ні. Ось! Слухай! Ось він! Це він.

Зататакала — так-так-так-так-так — коротка черга кавалерійського автомата, тоді ще одна, тоді ще.

— Він, він, чорт його забирай,— сказав Роберт Джордан.

Він поглянув у високе безхмарне синє небо, де летіли все нові й нові літаки, і подивився на Агустіна, що теж підвів голову. Потім він перевів погляд униз, на зруйнований міст і на дорогу за ним, ще й досі порожню, закашлявся, сплюнув і прислухався до тріскотняви станкового ку-

[1] Дуже! Дуже! *(ісп.)*

лемета, що знову чулася з-за закруту. Звук линув з того ж місця, що й раніше...

— А що це?— спитав Агустін.— Що це за лайно?

— Це чути ще відтоді, як я підірвав міст,— сказав Роберт Джордан.

Він знову подивився вниз, на міст і річку, що видніла крізь пролам посередині, де шматок помосту висів, ніби обірваний сталевий фартух. Чути було, як перші літаки вже скидають бомби на міжгір'я, а з боку Сеговії летіли й летіли ще. Все небо тепер гуло їхніми моторами, а придивившись уважніше, він побачив і винищувачів, що супроводжували ескадрильї; маленькі, ніби іграшкові, вони кружляли над бомбардувальниками у височині.

— Мабуть, перед трьома днями вони на той бік не літали,— сказав Прімітіво.— Звернули, певно, на захід і назад. Якби наші побачили їх, то не розпочинали б наступу.

— Того разу їх не було стільки,— сказав Роберт Джордан.

У нього було таке відчуття, ніби на його очах щось почалося нормально й природно, а тоді пішло помножуватися у великі, величезні, гігантські відображення. Ніби кинув камінчик у воду, а кола від нього почали розширюватися, розростатися й перетворилися у ревучу лавину припливної хвилі. Чи ніби ти крикнув, а луна повернула твій голос приголомшливим гуркотом грому, і в громі тім була смерть. Чи ніби ти вдарив одну людину і та впала, а навколо, скільки сягав зір, почали підніматися інші люди, в повному бойовому спорядженні. Він був радий, що він зараз не з Гольцом, там, у міжгір'ї.

Лежачи поряд з Агустіном, дивлячись, як летять літаки, прислухаючись, чи не стріляють позаду, стежачи за шляхом, де, він знав, щось скоро з'явиться, тільки не знати, що саме, він і досі не міг отямитися з подиву, що не загинув під час вибуху. Він так був приготувався до загину, що тепер усе, що діялося, здавалось йому нереальне. Треба скинути з себе це, подумав він. Треба цього позбутися. Мені сьогодні ще багато, багато треба зробити. Але позбутися не щастило, і все довкола — він сам усвідомлював це — було як уві сні.

Ти надто наковтався диму, ось у чому річ, сказав він собі. Але він знав, що річ не в цьому. Він твердо відчував нереальність усього за, здавалось би, незаперечною реальністю; він обводив поглядом міст, убитого вартового на дорозі, камінь, за яким лежав Ансельмо, Фернандо, що простягся під схилом, і гладеньку, темну смугу шосе до нерухомого ваговоза, але все, як і раніше, здавалося нереальне.

Нісенітниця, сказав він собі, просто тобі трохи паморочиться в голові, й це звичайна реакція після великої напруги. Опануй себе.

Тут Агустін ухопив його за плече й показав пальцем на той бік долини, і він глянув і побачив Пабло.

Пабло вибіг із-за закруту дороги, коло крутої скелі, за якою дорога зникала з очей, зупинився, прихилився до стіни і, обернувшись у той бік, звідки вибіг, почав стріляти. Роберт Джордан бачив, як Пабло, невисокий, кремезний, без шапки, стоїть, прихилившись до скелі, з автоматом у руках, і бачив, як поблискують на сонці, вилітаючи, мідні гільзи. Вони бачили, як Пабло присів навколішки й пустив ще одну чергу. Потім він повернувся й, не оглядаючись, схиливши голову, присадкуватий, кривоногий, меткий, побіг прямо до мосту.

Роберт Джордан відштовхнув Агустіна вбік, притис ложе кулемета до плеча й почав наводити його на закрут дороги. Його автомат лежав поряд. На такій дистанції з нього важко було влучити.

Поки Пабло біг до мосту, Роберт Джордан навів кулемет на заворот дороги, але звідти ніщо не показувалось. Пабло добіг до мосту, озирнувся, тоді глянув на міст і, ліворуч від нього, поліз униз, в ущелину. Роберт Джордан не зводив очей з завороту, але нічого не було видно. Агустін підвівся на одне коліно. Він дивився, як Пабло, наче гірський цап, стрибає з каменя на камінь. Після появи Пабло за заворотом більше не стріляли.

— Ти що-небудь бачиш там, нагорі? На скелі?— спитав Роберт Джордан.

— Ні, нічого.

Роберт Джордан стежив за заворотом дороги. Він знав, що відразу ж за заворотом кам'яна стіна надто крута й вилізти на неї неможливо. Але далі були місця, трохи положистіші, й хтонебудь міг вилізти нагору звідти.

Якщо досі все здавалося йому нереальне, тепер все раптом стало аж надто реальне. Ніби раптом пощастило сфокусувати об'єктив фотоапарата. Тоді-то він і побачив, як із-за завороту висунулося на залиту сонцем дорогу обрубане, тупе рильце й приземкувата зелено-сіро-брунатна башта, з якої стирчав кулемет. Він вистрелив і почув, як кулі дзенькнули об сталеве обшиття. Маленький танк відкотивсь назад, за виступ скелі. Спостерігаючи далі, Роберт Джордан побачив, як із-за рогу знову з'явився його тупий ніс і край башти, потім башта повернулася, наставивши дуло кулемета на дорогу.

— Як миша з нори виповзає,— сказав Агустін.— Дивись, Inglés.

— Він не знає, що йому робити,— сказав Роберт Джордан.

— От від цієї кузьки й відстрелювався Пабло,— сказав Агустін.— Ану, Inglés, підсип їй іще.

— Ні, панцеру не пробити. І не треба, щоб вони засікли нас.

Танк почав обстрілювати дорогу. Кулі били об асфальт і відскакували свистячи, потім почали дзенькати об метал мосту. Це й був той кулемет, що його вони чули раніше.

— Cabrón!— сказав Агустін.— Так ось вони які, твої знамениті танки, Inglés?

— Це ще не танк, а танкетка.

— Cabrón! Якби мені пляшка бензину, я поліз би туди й підпалив його. Що він робитиме далі?

— Трохи почекає, тоді знову вигляне.

— І цього люди бояться?— сказав Агустін.— Дивись, Inglés. Він б'є по вбитих!

— В нього нема іншої мішені, от він і стріляє по вартових,— сказав Роберт Джордан.— Не лай його.

Але він подумав: так, звичайно, сміятися легко. Але уяви собі, що це ти просуваєшся по шосе на своїй території, і раптом тебе зупиняють кулеметним вогнем. Потім бачиш попереду підірваний міст. Хіба ти не подумав би, що дорога перед тобою замінована завчасно, або що це засідка? Авжеж, подумав би. Він робить те, що треба. Він вичікує, може, щось покажеться. Виманює ворога. А ворог — це всього-на-всього ми. Але він цього не може знати. Ах ти, сволоцюго малий.

Танкетка виповзла трохи вперед з-за рогу. І тут Агустін побачив Пабло, що виліз з ущелини, підтягуючись на руках; піт лився по його зарослому обличчю.

— Ось він, сучий син!— сказав він.

— Хто?

— Пабло.

Роберт Джордан оглянувся на Пабло, а тоді пустив чергу по тому місці розмальованої башти танкетки, де, як він знав, мав бути отвір.

Танкетка з гуркотом посунулася назад і сховалася за поворотом, і відразу ж Роберт Джордан підхопив кулемета й перекинув його разом зі складеною триногою на плече. Ствол був такий гарячий, що йому обпекло спину, і він посунув його назад, аби на плече лягло ложе.

— Хапай мішка з дисками й мою маленьку máquina!— крикнув він.— І біжи за мною.

Роберт Джордан біг схилом нагору, пробираючись між соснами. Агустін насідав йому на п'яти, а ззаду їх наздоганяв Пабло.

— Пілар!— закричав Роберт Джордан.— Сюди, Пілар!

Всі троє так швидко, як тільки могли, здіймалися крутим схилом, бігти вже не можна було, бо круча стала майже прямовисна, і Пабло, що йшов порожнем, коли не брати до уваги кавалерійського автомата, швидко наздогнав решту.

— А де твої люди?— спитав Агустін, насилу ворушачи пересохлим язиком.

— Всі побиті,— сказав Пабло. Він ніяк не міг звести віддиху.

Агустін повернув голову й подивився на нього.

— Тепер у нас коней багато, Inglés,— задихаючись проказав Пабло.

— Це добре,— сказав Роберт Джордан. Падлюка, вбивця, подумав він.— Що там у вас було?

— Що хоч,— сказав Пабло, хапаючи ротом повітря.— Як у Пілар?

— Вона втратила двох — Фернандо і цього, як його...

— Еладіо,— сказав Агустін.

— А в тебе?— спитав Пабло.

— У мене загинув Ансельмо.

— Коней, отже, скільки завгодно,— сказав Пабло.— Навіть для вантажу стане.

Агустін прикусив губу, глянув на Роберта Джордана й похитав головою. Вони почули, що танкетка, якої тепер не було видно за деревами, знову почала обстрілювати дорогу й міст.

Роберт Джордан кивнув головою в той бік.

— Що в тебе вийшло з цим танком?— Він не хотів ні дивитися на Пабло, ані відчувати його запаху, але йому хотілося почути, що той скаже.

— Я не міг відійти, поки він там стояв,— сказав Пабло.— Загородив нам вихід з поста. А потім він чомусь відійшов, і я побіг.

— В кого ти стріляв, коли зупинився на завороті?— навпрямки запитав Агустін.

Пабло подивився на нього, хотів був оскіритись, але передумав і нічого не відповів.

— Ти їх усіх постріляв?— запитав Агустін.

Роберт Джордан думав: ти помовч. Це вже не твоя справа. Для тебе вони зробили все, що треба було, навіть більше. А це вже їхні міжусобні рахунки. І не суди з погляду етики. Чого ти ще чекав від убивці? Адже ти працюєш з убивцею. А тепер помовч. Ти задосить чув про нього раніше. Нічого нового тут нема. Але й сволота все ж, подумав він. Ох, яка сволота!

Після стрімкої кручі йому так кололо в грудях, ніби ось-ось огруддя розірветься, але попереду, за деревами, вже було видно коней.

— Чого ж ти мовчиш?— сказав Агустін.— Чому не скажеш, що ти сам перестріляв їх?

— Відчепися,— сказав Пабло.— Я сьогодні багато і добре бився. Запитай Inglés.

— А тепер виведи нас звідси,— сказав Роберт Джордан.— В тебе ж є якийсь план?

— Я маю гарний план,— сказав Пабло.— Як пощастить, усі виберемося цілі.

Він уже трохи віддихався.

— А ти нікого з нас не замислив убити?— запитав Агустін.— Вже краще тоді я тебе вб'ю зараз.

— Відчепись,— сказав Пабло.— Я мушу дбати і про тебе, і про цілий загін. Це війна. На війні не завжди робиш, що хочеш.

— Cabrón,— сказав Агустін.— Про себе ти вже точно подбаєш.

— Розкажи, що було там, на посту,— сказав Роберт Джордан Пабло.

— Що хоч,— знову сказав Пабло. Він дихав так, неначе йому розпирало груди. Але голос уже звучав рівно; піт котився йому по обличчю й шиї, і груди, і плечі були мокрі від поту. Він обережно, скоса глянув на Роберта Джордана, не знаючи, чи можна довіряти його приязному тонові, а потім усміхнувся.— Все,— сказав він знову.— Спочатку ми захопили пост. Потім проїхав мотоцикл. Тоді ще один. Тоді санітарна машина. Тоді вагонов. Тоді танк. Якраз перед тим, як ти підірвав міст.

— Тоді...

— Танк нам нічого не міг зробити, але вийти ми не могли, бо він тримав дорогу під обстрілом. Потім він од'їхав, і я побіг.

— А твої люди?— запитав Агустін, все викликаючи його на сварку.

— Відчепись!— Пабло круто обернувся до Агустіна, і на обличчі його був вираз людини, яка добре билася, незалежно від того, що сталося потім.— Вони не з нашого загону.

Тепер уже зовсім близько були коні, прив'язані до дерев, сонце освітлювало їх крізь віття сосон, і вони крутили головами й хвицалися, відганяючи гедзів, і потім Роберт Джордан побачив Марію, і за мить він обіймав її міцно-міцно, зсунувши кулемета набік, так що розтруб врізався йому під ребро, а Марія все казала й казала:

— Ох, Роберто. Ох, ти.

— Так, зайчику. Мій милий, милий зайчику. Тепер ми підемо.

— Це правда, що ти тут?

— Так, так. Усе правда. Ох, ти!

Він ніколи раніше не думав, що під час бою можна пам'ятати про жінку; що хоч часткою своєї свідомості можна пам'ятати про неї і линути до неї; що можна відчувати, як її маленькі круглі груди притискаються до тебе крізь сорочку; що вони, ці груди, можуть пам'ятати про те, що ви обоє в бою. Але це було так. І це було, думав він, дуже добре. Дуже, дуже добре. Ніколи б я не повірив у це. І він пригорнув її до себе ще раз міцно-міцно, але не глянув на неї, а потім поплескав її там, де ніколи не плескав доти, й сказав.

— Сідай! Сідай! Стрибай у сідло, guapa.

Коней уже відв'язували, і Роберт Джордан віддав ручного кулемета Агустінові, перекинув за спину свого автомата, переклав гранати з кишень у сідельні торби, ввіпхнув один порожній рюкзак у другий і прив'язав ззаду до свого сідла. Потім підійшла Пілар, вона так засапалася, біжучи вгору, що не могла говорити, а лише показувала на мигах.

Пабло засунув у сідельні торби три шворки, якими раніше путав коней, випростався й сказав:

— Qué tal, жінко? — Але вона тільки кивнула головою, і потім усі почали сідати на коней.

Робертові Джордану припав той самий сірий, якого він уперше побачив на снігу вчора вранці, і, стискуючи йому боки шенкелями, він відчув, що це добрячий кінь. Джордан був у сандалях на мотузяній підошві, і стремена були йому трохи закороткі; автомат стирчав за спиною, кишені були повні набоїв, і він міцно сидів у сідлі, тримаючи напнуте повіддя під пахвою, набивав вистріляного магазина й дивився, як Пілар видиралася на імпровізоване сидіння поверх великої паки, прив'язаної до сідла буланої.

— Кинь ти це, ради бога,— сказав Прімітіво.— Впадеш звідтіля, та й кобилі не потягти стільки.

— Припни язика,— сказала Пілар.— Завдяки цьому ми живі будемо.

— Всидиш так, жінко?— запитав Пабло; він сидів у жандармському сідлі на гнідому жеребці.

— Що я, гірша за мандрівного крамаря, туди його перетак?— сказала Пілар.— Як поїдемо, старий?

— Прямо вниз, через дорогу. Потім угору отим схилом і далі лісом.

— Через дорогу?— запитав Агустін, який крутився біля нього, лупцюючи м'якими парусиновими капцями тверде й непіддатливе черево коня, одного з тих, що Пабло привів уночі.

— Так, друже. Іншого шляху тут нема,— сказав Пабло.

Він передав йому повіддя одного з трьох в'ючаків. Двох інших мали повести Прімітіво й циган.

— Ти можеш їхати останнім, якщо хочеш, Inglés,— сказав Пабло.— Ми перескочимо через дорогу трохи вище, туди їхня máquina не досягне. Але поїдемо поодинці й з'їдемося вже згодом нагорі, поблизу перевалу.

— Гаразд,— сказав Роберт Джордан.

Вони рушили між деревами схилом униз, до краю дороги. Роберт Джордан їхав упритул за Марією. Їхати поруч неї він не міг, заважали дерева. Він раз тільки ласкаво стиснув сірому боки шенкелями, а потім лише стримував його на крутому схилі між соснами, шенкелями кажучи йому те, що сказали б остроги, якби він їхав рівниною.

— Слухай, — сказав він до Марії. — Коли треба буде перетинати дорогу, ти їдь друга. Першому їхати цілком безпечно, хоч здається, що це найстрашніше. Другому ще ліпше. Вони завжди вичікують, що буде далі...

— А ти...

— Я проскочу потім, коли вони перестануть чекати. Це дуже просто. Найнебезпечніше їхати всім разом.

Попереду він бачив круглу зарослу Паблову голову, втягнену в плечі, і дуло його автомата над плечем. Він бачив Пілар, простоволосу, її широкі плечі, зігнуті коліна, високо підняті над клумаками, які вона стискала п'ятами. Одного разу вона озирнулася на нього й похитала головою.

— Перш як перескочити дорогу, випередь Пілар, — сказав Роберт Джордан Марії.

Потім дерева попереду порідшали, і він побачив унизу темний асфальт дороги, за ним зелень тогобічного схилу. Ми зараз вище дренажної труби, подумав він, і під тим місцем, звідки дорога положисто спускається до самого мосту. Це ярдів за вісімсот від мосту. Отже, ми залишаємося в радіусі дії кулемета, якщо танкетка підійшла до самого мосту.

— Маріє, — сказав він. — Ти випередь Пілар раніше, ніж ми під'їдемо до дороги, а потім їдь схилом просто вгору.

Вона оглянулася на нього й нічого не сказала. Він тільки зиркнув на неї, аби впевнитися, що вона зрозуміла.

— Comprendes? — запитав він.

Вона кивнула головою.

— То їдь уперед, — сказав він.

Вона похитала головою.

— Їдь уперед!

— Ні, — відповіла вона й, оглянувшись, похитала головою, — я поїду своєю чергою.

І якраз тоді Пабло підостроживши гнідого жеребця, і той чвалом проскочив останній, усипаний сосновою глицею, укіс і перелетів через дорогу, викрешуючи іскри кутими копитами. Решта помчала за ним, і Роберт Джордан бачив, як вони один за одним перетинали дорогу і в'їжджали на зелений схил, і чув, як біля мосту зататакав кулемет. Потім він почув новий звук — «сюуушш-грах-бом!» Це «бом» покотилося навколишніми горами, і він побачив, як на зеленому схилі знявся невеличкий фонтан землі, а над ним заклубочилася хмарка сірого диму. «Сюуушш-грах-бом!» — знову зашипіло, як ракета, і потім вибухнуло, і знову груддя і дим, цього разу ближче до верхів'я схилу.

Циган, що їхав попереду нього, зупинився у затінку останніх сосон край дороги. Він зиркнув на той бік, потім оглянувсь на Роберта Джордана.

— Скачи, Рафаелю, — сказав Роберт Джордан. — Уперед!

Циган держав у руках повід в'ючака, що йшов за ним, крутячи головою.

— Кинь в'ючака й скачи! — сказав Роберт Джордан.

Він побачив, як циганова рука відвелась назад, вище, вище, і повід напнувся, як струна, а потім опав, і циган, вдаривши п'ятами в боки свого коня, вже летів через дорогу, і коли Роберт Джордан коліном відіпхнув від себе в'ючака, що сполохано стрибнув до нього, циган уже був на тому боці й галопом мчав схилом угору, і було чути глухе стукотіння копит.

«Сюуушш-гр-р-бах!» Снаряд пролетів зовсім низько, і Роберт Джордан побачив, як циган метнувся вбік, як зацькований кабан, а поперед нього знову виріс маленький чорно-сірий гейзер. Потім він побачив, що циган знову мчить угору довгим зеленим схилом. Тепер уже повільніше й рівніше, а снаряди лягають то позад нього, то попереду; потім він зник за пагорбом, там, де мали чекати інші. Ні, цього бісового в'ючака я не можу взяти з собою, подумав Роберт Джордан. А було б непогано прикритися ним. Було б непогано, якби він біг між мною і тією сорокасемиміліметрівкою, з якої вони луплять від мосту. Чорт забирай, спробую його потягти.

Він під'їхав до в'ючака, підібрав звислий кінець повода й, ведучи коня за собою, проїхав ще ярдів п'ятдесят понад дорогою. Під'їхавши аж до узлісся, він оглянувся на дорогу, на ваговоза, що темнів на ній, на міст. На мості порпалися люди, а далі на дорозі був мовби затор. Роберт Джордан роздивився довкола і, побачивши зрештою те, що йому було треба, підвівся в стременах і вломив із сосни суху гілку. Тоді підвів в'ючака на край укосу над дорогою, кинув повід і замашисто вдарив коня гіллякою по крупу.

— Вперед, сучий сину! — сказав він, і коли кінь перебіг дорогу й почав підійматися схилом угору, кинув гілляку йому вслід. Вона поцілила, і кінь з клусу перейшов у чвал.

Роберт Джордан проїхав ще тридцять ярдів понад дорогою; далі укіс був надто крутий. Гармата стріляла тепер майже безперестану: ніби шипіння ракети і потім лункий удар, що підкидав землю. «Ну, фашистська тварюко, вперед»,— сказав Роберт Джордан сірому й пустив його щодуху вниз із гори; вилетівши на голе місце, перескочив через дорогу, відчуваючи, як цокання копит об асфальт віддається по всьому його тілу до плечей, потилиці й щелеп, а потім помчав угору, по схилу, і копита націлювалися, били, гупали в м'яку землю, відштовхувалися, здіймалися, неслися, і, оглянувшись назад, він побачив міст у такому ракурсі, в якому не бачив його раніше. Його було видно збоку, не зменшеного в перспективі, й посередині мосту зяяв пролам, і за ним на дорозі стояла танкетка, а за танкеткою великий танк з гарматою, жерло якої було спрямоване на Роберта Джордана, і воно раптом блиснуло сліпучо-жовто, як сонце, відбите в дзеркалі, і повітря лунко розірвалося мовби над самою шиєю в сірого, і не встиг він повернути голови, як попереду знявся фонтан каміння й землі. В'ючак біг перед ним, але він надто збо-

чив праворуч і вже почав приставати, а Роберт Джордан усе гнав і гнав коня і, зиркнувши в бік мосту, побачив довгу низку ваговозів, що спинилася за поворотом, — тепер зверху все було добре видно, — і тут знову блиснув жовтий спалах, віщуючи нове «сюушш» і «бом». Снаряд ліг, не долетівши, але він почув, як після вибуху посипались осколки.

Попереду він побачив інших, вони збилися на узліссі й чекали його, і він сказав: «Arre caballo! Вперед, коню!» Він відчув, як важко дихає кінь на щораз крутішому схилі, і бачив витягнену сіру шию й сірі вуха, і він нахилився і поплескав коня по сірій спітнілій шиї, і знову оглянувся на міст, і побачив яскравий спалах над важким, приземкуватим, брудного кольору танком там, на дорозі, але шипіння він не почув, тільки гахнуло оглушливо, дзвінко, з їдким смородом, наче розірвався паровий казан, і він опинився на землі, а сірий кінь на ньому, і кінь бив повітря копитами, а він намагався звільнитися з-під нього.

Рухатися він міг. Міг сунутися праворуч. Але коли він зробив це, його ліва нога залишалася витягнена під конем. У неї ніби з'явився новий суглоб, не кульшовий, а інший, на якому стегно згиналося в боки. Потім він збагнув, що сталося, і саме в цю мить сірий кінь знявся на коліна, і права нога Роберта Джордана, вивільнившись із стремена, ковзнулася по сідлі й лягла на землю, і він обома руками вхопився за стегно лівої ноги, що, як і перше, лежала нерухомо, і його долоні намацали гострий кінець кістки, що випинався під шкірою.

Сірий кінь стояв майже над ним, і він бачив, як у нього ходять ребра. Трава під ним була зелена, і в ній росли лугові квіти, і він подивився вниз, побачив дорогу, міжгір'я, міст, і знову дорогу, і побачив танк, і приготувався до нового спалаху. Він майже відразу ж блиснув, але шипіння знову не було чути, тільки відразу гухнуло й запахло вибухівкою, і, коли розсіялася хмара висадженої землі й перестали сипатися скалки, він побачив, як сірий кінь сумирно сів на задні ноги поряд з ним, ніби дресирований у цирку, і відразу ж, дивлячись на осілого коня, він почув дивне його хрипіння.

Потім Прімітіво й Агустін підхопили його під пахви й волокли нагору, і ліва нога, чіпляючись за землю, згиналася в новому суглобі. Одного разу прямісінько над ними просвистів снаряд, і вони кинулись на землю, випустивши Роберта Джордана, але їх лише обдало згори землею і, коли втих град скалок, вони знову підхопили його й понесли. Нарешті вони добралися з ним до яру в лісі, де були коні, й Марія, Пілар і Пабло оточили його.

Марія стояла коло нього на колінах і казала:

— Роберто, що з тобою?

Він сказав, обливаючись потом:

— Ліву ногу зламано, Маріє.

— Ми тобі її перев'яжемо, — сказала Пілар. — Поїдеш ось на цьому, — вона показала на одного з навантажених коней. — Скидайте в'юки.

Роберт Джордан побачив, що Пабло хитає головою, і кивнув йому.

— Збирайтеся, — сказав він. Потім він сказав: — Слухай, Пабло, йди сюди.

Спітніле, заросле обличчя нахилилося над ним, і в ніс Робертові Джордану вдарив Паблів запах.

— Дайте нам поговорити, — сказав він Пілар і Марії. — Мені треба поговорити з Пабло.

— Дуже болить? — запитав Пабло, схилившись зовсім близько до Роберта Джордана.

— Ні, мабуть, перервано нерв. Ви збирайтеся. Моє діло швах, розумієш? Я тільки скажу кілька слів дівчині. Коли я тобі гукну: забери її, — ти її забереш. Вона не захоче йти. Я тільки скажу їй кілька слів.

— Авжеж, часу в нас небагато, — сказав Пабло.

— Авжеж. По-моєму, вам ліпше йти на територію Республіки, — сказав Роберт Джордан.

— Ні, ми підемо в Гредос.

— Добре подумай.

— Клич Марію і говори з нею, — сказав Пабло. — Часу в нас зовсім мало. Мені дуже шкода, що це трапилося з тобою.

— Нічого не вдієш, — сказав Роберт Джордан. — Тож не балакаймо про це. Але ти поміркуй добре. У тебе голова є. Подумай.

— Я вже подумав, — сказав Пабло. — Ну, розмовляй, Inglés, тільки швидше. Часу в нас нема.

Пабло відійшов до найближчого дерева й став дивитися вниз, у міжгір'я, і на дорогу по той бік міжгір'я. Потім він перевів очі на сірого коня, що лежав на схилі, й на його обличчі з'явився вираз щирого жалю, а Пілар і Марія вернулися до Роберта Джордана, що сидів, прихилившись до стовбура сосни.

— Розріж холошу, будь ласка, — сказав він Пілар.

Марія мовчки опустилася коло нього навколішки. Сонце падало на її стрижене волосся, а обличчя кривилося, як у дитини, що от-от заплаче. Але вона не плакала.

Пілар дістала ножа й розрізала його ліву холошу від кишені до самого низу. Роберт Джордан руками розвів краї й нахилившись подивитися. Трохи нижче кульшового суглобу багряніла конусувата пухлина, подібна до маленького гостроверхого намета, і, доторкнувшись до неї пальцями, Роберт Джордан відчув кінець кістки, що надимала знизу шкіру. Нога лежала на землі, неприродно вигнута. Він звів очі й подивився на Пілар. В неї був такий же вираз обличчя, як у Марії.

— Anda, — сказав він їй. — Іди.

Вона пішла, похиливши голову, нічого не сказавши й не озираючись, і Роберт Джордан побачив, що її плечі тремтять.

— Guapa, — сказав він Марії і взяв обидві її руки в свої. — Вислухай мене. Ми в Мадрід не поїдемо...

Тоді вона заплакала.

— Не треба, guapa, — сказав він. — Вислухай мене. Ми тепер в Мадрід не поїдемо, але, куди б ти не поїхала, я скрізь буду з тобою. Зрозуміла?

Вона нічого не сказала, тільки притиснулася головою до його щоки й обняла міцніше.

— Слухай мене гарненько, зайчику, — сказав він. Він знав, що треба квапитися, і весь обливався потом, але він повинен був сказати це і змусити її зрозуміти. — Зараз ти звідси підеш, зайчику. Але і я піду з тобою. Поки одне з нас живе — ми живі обоє. Ти мене розумієш?

— Ні, я хочу з тобою.

— Ні, зайчику. Те, що мені зараз треба зробити, я зроблю сам. З тобою я не можу зробити це як слід. А якщо ти підеш, я піду з тобою. Хіба ти не відчуваєш, що це так? Де одне з нас, там обоє.

— Я хочу з тобою.

— Ні, зайчику. Слухай. У цьому люди не можуть бути разом. В цьому кожен мусить бути сам. Але якщо ти підеш, я піду теж. Тільки так я можу піти. Я знаю, ти підеш і не будеш перечити. Адже ти розумна, і ти добра. Ти підеш за нас обох, і за себе і за мене.

— Але мені б легше було залишитися з тобою, — сказала вона. — Мені так краще.

— Я знаю. Тому і прошу тебе, іди. Зроби це для мене, бо це єдине, що ти можеш для мене зробити.

— Ти не розумієш, Роберто. А я? Мені гірше, якщо я піду.

— Так, — сказав він. — Тобі важко. Але ж ти тепер — це і я теж.

Вона мовчала.

Він поглянув на неї, весь спітнілий, і знову заговорив, намагаючись поставити на своє так, як ще ніколи зроду не намагався.

— Ти зараз підеш за нас обох,— сказав він.— Забудь про себе, зайчику. Ти мусиш виконати свій обов'язок.

Вона похитала головою.

— Ти тепер — це я, — сказав він. — Хіба ти не відчуваєш, зайчику?

Вона мовчала.

— Послухай, зайчику, — сказав він. — Справді, отак тільки я теж піду з вами. Присягаюся.

Вона мовчала.

— Ну ось, тепер ти зрозуміла,— сказав він.— Тепер я бачу, що ти зрозуміла. Тепер ти підеш. От і добре. Зараз ти встанеш і підеш. Ось ти вже сама сказала, що підеш.

Вона нічого не сказала.

— Ну от і дякую. Тепер ти підеш швидко і спокійно і далеко-далеко, і ми обоє підемо в тобі. Тепер поклади руку сюди. А тепер нахили голову. Ні, нижче. От, добре. Тепер я покладу руку ось сюди. Добре. Ти ж розумна. І не треба більше ні про що думати. Ти робиш те, що повинна робити. Ти слухаєшся. Не мене, а нас обох. Того мене, що в тобі. Тепер ти підеш за нас обох. Правда? Ми обоє підемо в тобі. Адже я тобі так обіцяв. Ти розумна, і ти дуже добра, що йдеш тепер.

Він кивнув головою Пабло, який позирав на нього з-за дерева, і Пабло попрямував до нього. Потім він пальцем поманив Пілар.

— Ми ще поїдемо в Мадрід, зайчику, — сказав він. — Правда. Ну, а тепер устань і йди. Встань. Чуєш?

— Ні, — сказала вона і міцно обняла його за шию.

Тоді він знову заговорив, так само спокійно і розважливо, але дуже твердо.

— Встань, — сказав він. — Ти тепер — це і я. Ти — все, що залишиться від мене. Встань.

Вона встала, повільно, не підводячи голови, плачучи.

Потім кинулася знову на землю поряд нього, але відразу ж устала, повільно й покірно, коли він сказав їй: «Устань, зайчику!»

Пілар держала її за лікоть, і так вона стояла перед ним.

—Vámonos, — сказала Пілар. — Тобі що-небудь треба, Inglés?

— Ні, — сказав він і провадив далі до Марії: — Прощатися не треба, guapa, адже ж ми не розлучаємося. Нехай щастить у Гредосі. Ну, йди. Будь розумна, йди. Ні, — провадив він далі, все так само спокійно й розважливо, поки Пілар вела дівчину до коней. — Не озирайся. Стромляй ногу в стремено. Так, так. Стромляй ногу. Допоможи їй, — сказав він Пілар. — Підсади її в сідло. Ось так.

Він відвернувся, весь спітнілий, і глянув униз, на дорогу, потім знову на дівчину, що вже сиділа на коні, і Пілар була поряд з нею, Пабло позаду.

— Ну їдь, — сказав він. — Їдь.

Вона хотіла оглянутися.

— Не оглядайся, — сказав Роберт Джордан.— Їдь.

Пабло шмагонув коня по крупові паском, і на мить здалося, ніби Марія ось-ось вискочить із сідла, але Пілар і Пабло їхали дуже близько удвобіч, і Пілар держала її, і всі троє коней уже йшли вгору.

— Роберто!—закричала Марія й оглянулася: — Дозволь мені залишитись! Дозволь мені залишитись!

— Я з тобою, — закричав Роберт Джордан. — Я там, з тобою. Ми разом! Їдь.

Потім вони зникли з очей за сторчаком, і він лежав, увесь спітнілий, і ні на що не дивився.

Агустін стояв перед ним.

— Хочеш, я тебе застрелю, Inglés?— запитав він, схилившись зовсім низько. — Хочеш? Я можу.

— No hace falta, — сказав Роберт Джордан. — Їдь. Мені тут дуже добре.

— Me cago en la leche que me han dado![1] — сказав Агустін. Він плакав і тому бачив Роберта Джордана, як у тумані. — Salud, Inglés!

— Salud, друже, — сказав Роберт Джордан. Він тепер дивився вниз, на дорогу. — Не покидай стригунця, добре?

— Будь певен, — сказав Агустін. — У тебе все є, що тобі треба?

— Цю máquina я залишаю собі, патронів до неї вже мало, — сказав Роберт Джордан. — Ти таких не роздобудеш. Для великої й для тієї, що в Пабло, можна дістати.

— Я прочистив дуло,— сказав Агустін.— Коли ти впав, туди набилося землі.

— Де в'ючак?

— Циган упіймав його.

Агустін уже сидів верхи, але йому не хотілося від'їжджати. Він перехилився з сідла до дерева, під яким лежав Роберт Джордан.

— Їдь, viejo, — сказав Роберт Джордан. — На війні це звичайне діло.

— Qué puta es la guerra, — сказав Агустін. — Війна — це паскудство.

— Так, друже, так. Але тобі треба квапитися.

— Salud, Inglés, — сказав Агустін і підніс угору стиснутий кулак.

— Salud,— сказав Роберт Джордан.— Ну, їдь.

Агустін круто повернув коня, опустив кулак таким рухом, ніби вилаявся при цьому, й повільно поїхав уперед. Решти давно вже не було видно. Доїхавши до завороту, він оглянувся й помахав Робертові Джордану кулаком. Роберт Джордан теж помахав йому у відповідь, і Агустін зник слідом за іншими... Роберт Джордан подивився вниз, туди, де біля підніжжя зеленого схилу видніла дорога і міст. Так буде добре, подумав він. Лягати ницьма ризиковано, надто ця штука випинається, та й дивитися так зручніше.

Він відчував змору, і кволість, і спустошення після всього, що було, і після їхнього від'їзду, і в роті присмак жовчі. Ось тепер і справді нічого важкого нема. Хоч би як повернулося діло, для нього вже нічого важкого нема. Всі поїхали, він сам сидить тут, під сосною, прихилившись до стовбура. Він подивився вниз, на зелений схил, побачив сірого коня, якого добив Агустін, а ще нижче дорогу, а за нею другий схил, порослий густим лісом. Потім він перевів очі на міст і на дорогу за мостом і почав стежити за тим, що діється на мосту й на дорозі. Звідси він бачив ваговози, що збилися за заворотом. Їхні сірі борти видніли крізь дерева. Потім він подивився в другий бік, де дорога положисто здіймалась угору. Звідти вони й прибудуть, тепер уже скоро, подумав він.

Пілар опікуватиметься нею ліпше, ніж будь-хто. Ти сам знаєш. Пабло, мабуть, усе обміркував, інакше б він не ризикував. Щодо Пабло можеш не турбуватися. І не треба тобі думати про Марію. Намагайся повірити сам у те, що ти їй казав. Так буде краще. А хто каже, що це неправда? Не ти. Ти цього не скажеш, як не скажеш, що не було того, чого не було. Не втрачай своєї віри. Не робися циніком. Часу залишилось

[1] Іспанська лайка.

надто мало, і це ж ти щойно змусив її піти. Кожен робить, що може. Ти нічого вже не зможеш зробити для себе, але, можливо, ти зможеш що-небудь зробити для інших. Що ж. Ми все своє життя пережили за чотири дні. Ні, не за чотири. Я прийшов сюди надвечір, а сьогодні ще й до полудня не дійде. Отже, три ночі й три неповних дні. Будь уже точний, сказав він собі.

Мабуть, краще сповзти нижче, подумав він. Краще прилаштуватися де-небудь, де з тебе ще може бути користь, а сидіти під деревом, ніби волоцюга на спочинку,— це ні до чого. Врешті, тобі ще пощастило. Бувають речі ще гірші. А до цього кожен має прийти рано чи пізно. Адже ти не боїшся, коли вже знаєш, що мусиш зробити це. Ні, сказав він собі, і це була правда. Щастя все-таки, що нерв урвався. Він помацав ногу, і вона наче не була частиною його тіла.

Він знову подивився униз, на схил, і подумав: не хочеться покидати все це, тільки й того. Дуже не хочеться покидати, і хочеться думати, що якусь користь я тут все-таки дав. Намагався, у всякому разі, в міру тих здібностей, що мав. **Ти хочеш сказати — маєш. Гаразд, нехай так — маєш.**

Майже цілий рік я бився за те, у що вірив. Якщо ми переможемо тут, ми переможемо скрізь. Світ — гарне місце, і за нього варто боротися, і мені дуже не хочеться його покидати. І тобі пощастило, сказав він собі, в тебе було дуже гарне життя. Таке ж гарне, як і в дідуся, хоч і коротше. У тебе було життя краще, ніж у всіх, бо в ньому були ось оці останні дні. Не тобі нарікати. Шкода тільки, що вже не доведеться передати кому-небудь усе, чого я навчився. Далебі, моє навчання йшло швидко під кінець. Добре б ще побалакати з Карковим. Там, у Мадріді. Он за тими горами, й ще перетнути долину. Там, далеко від сірих скель і сосон, від вересу й дроку, по той бік жовтого плоскогір'я стоїть Мадрід, білий і красивий. І красота його така ж справжня, як оті бабусі Пілар, що ходять до різниці пити свіжу кров. Не буває якоїсь **однієї** справжньої речі. Всі речі — справжні. Адже літаки однаково красиві, наші вони чи ні. Під три чорти таку красу, подумав він.

Гаразд, нічого розклеюватися, сказав він собі. Перевернись краще, поки ще є час. Так, іще ось що. Пам'ятаєш ворожіння Пілар на руці? Що ж, ти віриш у цю бридню? Ні, сказав він. Незважаючи на все, що сталося? Так, усе одно не вірю. Але вона сьогодні була просто зворушлива — вранці, до того, як ми рушили. Вона боялася, мабуть, що я повірив. Але я не вірю. А вона вірить. Щось вони все ж знають. Чи духом чують щось. Як мисливські собаки. Надчуттєве сприймання — так це, здається, називається. Так і перетак це називається, сказав він. Вона зумисне не прощалася, бо знала: як почати прощатися, Марія не піде. Ох, ця Пілар. Гаразд, Джордане, перевертайся. Але йому не хотілося пробувати зробити це.

Тут він згадав, що в його задній кишені є баклажка, і подумав: ковтну переможця велетнів, потім спробую перебратися на інше місце. Та коли він помацав кишеню, баклажки там не було. Тоді він відчув себе зовсім самотнім, бо знав, що навіть цього не буде. Здається, я розраховував на це, подумав він.

Може, Пабло взяв її? Що за дурниця. Ти, мабуть, загубив її на мосту. Ну, Джордане, давай, сказав він собі. Раз, два, три.

Він відсунувся від дерева і ліг, потім узявся обіруч за свою ліву ногу й сильно відтяг її вниз. Потім, лежачи й відтягуючи далі ногу, щоб гострий кінець кістки не виліз і не продер шкіри зсередини, він почав повільно обертатися на сідницях, поки не повернувся обличчям до схилу. Відтак уперся підошвою правої ноги в ступню лівої і важко, обливаючись потом, перевалився на живіт, потім, піднявшись на ліктях, допомагаючи правою ногою, відтяг ліву якомога назад. Він намацав стегно: все було гаразд. Кістка не прорвала шкіри, і зламаний край увійшов у м'яз.

Напевно, нерв справді урвався, коли цей клятий кінь придушив ногу, подумав він. Болю справді нема ніякого. Тільки ось коли рухаєшся. Мабуть, тоді кістка зачіпає що-небудь іще. Ось бач, сказав він. Бач, як тобі щастить. Навіть і без переможця велетнів обійшлося.

Він потягся за своїм автоматом, вийняв магазин, намацав запасні в кишені, відтяг затвор і заглянув у дуло, потім уставив магазин і повернувся обличчям до шосе. Мабуть, ще півгодини, подумав він. Але не треба хвилюватися.

Він дивився на схил і дивився на сосни, і намагався не думати ні про що.

Він дивився на річку й згадував, яка прохолода була в затінку під мостом. Хоч би швидше прийшли, подумав він. Аби лише мені не стало паморочитися в голові раніше, ніж вони прийдуть.

Як ти гадаєш, кому легше? Тим, хто вірує, чи тим, хто сприймає все так, як воно є? Віра, звичайно, втішає, зате ми знаємо, що боятися нічого. Погано тільки, що все минає. Погано, якщо вмирати доводиться довго і якщо до того дуже боляче, бо це принижує тебе. Ось тут тобі таки поталанило. З тобою цього не станеться.

Добре, що вони пішли. Так набагато краще, без них. Мені таки щастить. Їй-бо. Було б набагато гірше, якби вони всі були тут, розкидані по цьому схилу, де лежить сірий кінь. Чи збилися б докупи навколо мене, вичікуючи. Ні. Вони пішли. Їх тут нема. Тепер якби ще наступ та був вдалий. Ти чого це хочеш? Усього. Я хочу всього, але я візьму, що можна. Хай навіть цей наступ зазнає невдачі, що ж, інші будуть вдалі. Я не помітив, пролетіли літаки назад чи ні. **Господи, яке щастя, що я зумів примусити її поїхати.**

Добре б розповісти про все це дідусеві. Все ж, напевно, йому ніколи не доводилося переходити лінії фронту, і розшукувати своїх, і виконувати завдання таке, як сьогодні виконав я. Звідки тобі знати? Може, він п'ятдесят таких завдань виконав. Ні, сказав він. Будь точний. Такого ніхто не зробить п'ятдесят разів. Навіть і п'ять разів. Може, навіть і один раз не так просто. Та ні, чому ж. Ти не єдиний.

Хоча б швидше вони прийшли, сказав він. Хоча б прийшли зараз, а то нога починає боліти. Очевидячки, розпухає. Все складалося так добре, поки не вдарив цей снаряд, подумав він. Але це ще щастя, що він не вдарив раніше, коли я був під мостом. Коли що-небудь робиться не так, рано чи пізно має статись біда. Твоє було відспівано, ще коли Гольц дістав цього наказа. І ти це знав, і це, напевне, передчувала Пілар. Згодом усе це в нас буде налагоджено краще. Похідні рації — ось що нам треба. **Так, нам багато чого треба.** Мені б, наприклад, мати запасну ногу.

Він через силу усміхнувся цій думці, бо нога тепер дуже боліла в тому місці, де було пошкоджено нерв. Ох, нехай уже йдуть, подумав він. Я не хочу робити те, що зробив мій батько. Я зроблю, якщо треба буде, але краще б не було треба. Я проти цього. Не думай про це. Не думай про це. Хоч би швидше вони йшли, наволоч, подумав він. Хоч би швидше, хоч би швидше.

Нога тепер дуже боліла. Біль почався раптово, як стало напухати після руху, й він сказав собі: а може, все ж зробити це зразу? Здається, я не надто терплячий на біль. Слухай, як я це зроблю, ти мене зрозумієш, еге? **До кого це ти говориш?** Ні до кого, відповів він сам собі. Мабуть, до дідуся. Ні. Ні до кого. Ох, хай йому чорт, хоч би вже вони йшли.

Послухай, а може, все ж зробити це, бо, коли знепритомнію, тоді я вже не зможу впоратися і мене візьмуть і будуть допитувати, будуть ставити всілякі запитання, і робити всілякі речі, і це буде дуже недобре. Краще не допустити до цього. Так, може, все ж зробити це зараз, і по всьому? Ах, ти послухай, га, послухай, **нехай уже йдуть швидше.**

Не дуже ти годишся для цього діла, Джордане, сказав він. Не дуже. А хто на це годиться? Не знаю, та й знати не хочу. Але ти — ні. Саме ти — зовсім ні. Зовсім не годишся, зовсім. По-моєму, час. А по-твоєму?

Ні, не час. Бо ти ще можеш дещо зробити. Поки ти ще знаєш, що саме, ти це повинен зробити. Поки ти ще пам'ятаєш це, ти повинен чекати. Ідіть же! Нехай ідуть! Нехай ідуть!

Думай про тих, що поїхали, сказав він. Думай, як вони пробираються лісом. Думай, як вони перетинають потік. Думай, як вони їдуть вересовищем. Думай, як вони підіймаються схилом. Думай, як сьогодні ввечері їм уже буде добре. Думай, як вони їдуть цілу ніч. Думай, як вони завтра приїдуть у Гредос. Думай про них. Під три чорти, до біса, думай про них. **Далі Гредосу я вже не можу про них думати,** сказав він.

Думай про Монтану. **Не можу.** Думай про Мадрід. **Не можу.** Думай про ковток холодної води. **Добре.** Ось так воно й буде. Як ковток холодної води. **Брешеш.** Ніяк воно не буде. Просто нічого не буде. Нічого, Тоді зроби це. **Зроби.** Ось зроби. Тепер уже можна. Давай, давай. **Ні, треба чекати.** На що? Ти знаєш сам. **От і чекай.**

Я не можу далі чекати, сказав він. Якщо я почекаю ще хвилинку, я зомлію. Я знаю, бо до цього вже тричі йшлося, але я стримувався. Я стримувався, і воно минало. Але тепер я не знаю. Напевно, там, у нозі, внутрішня кровотеча, адже ця кістка все навколо порвала. Надто коли перевертався. Від того й пухлина, і слабкість, і починаєш непритомніти. Тепер уже можна це зробити. Я тобі серйозно кажу, вже можна.

Але якщо ти дочекаєшся і затримаєш їх хоча б ненадовго чи якщо тобі пощастить убити хоча б офіцера, це може багато вирішити. Одна річ, зроблена вчасно...

Гаразд, сказав він. І він лежав спокійно і намагався втримувати себе в собі, відчуваючи, що починає вислизати із себе; так іноді відчуваєш, як сніг починає зсуватися з гірського схилу, і він сказав: тепер треба спокійно, аби лиш мені протриматися, поки вони прийдуть.

Щастя Роберта Джордана не зрадило його, бо в цю саме хвилину кавалерійський загін виїхав з лісу й перетяв дорогу. Він стежив, як вершники підіймаються схилом. Він бачив, як дозорець загону зупинився коло сірого коня й гукнув щось офіцерові і як офіцер під'їхав до нього. Він бачив, як обидва схилилися над сірим конем. Упізнали його. Цього коня і його господаря бракувало в загоні з учорашнього ранку. Роберт Джордан бачив їх на середині схилу, недалеко від себе, а внизу він бачив дорогу і міст, і довгу низку машин за мостом. Він тепер цілком володів собою і довгим, уважним поглядом обводив усе навколо. Потім він подивився на небо. В небі пливли великі білі хмари. Він торкнувся долонею глиці на землі й помацав кору дерева, за яким лежав.

Потім улаштувався якомога зручніше, вперся ліктями в глицю, а дуло автомата притис до сосни.

Підіймаючись по слідах утікачів, офіцер мав проїхати ярдів на двадцять нижче того місця, де лежав Роберт Джордан. На такій відстані тут не було нічого важкого. Офіцер був лейтенант Беррендо. Він щойно повернувся з Ла-Гранхи, коли надійшла звістка про напад на долішній шляховий пост, і йому було наказано виступити зі своїм загоном туди. Вони мчали щодуху, але потім мусили повернути назад, бо міст був уже підірваний, і вони переправилися через ущелину вище за течією і поїхали лісом. Коні їхні були в милі й навіть клусом ішли важко.

Лейтенант Беррендо їхав схилом, придивляючись до слідів; його худорляве обличчя було зосереджене й похмуре; автомат лежав поперек сідла. Роберт Джордан лежав за деревом, стримуючи себе, дуже обережно, дуже уважно, щоб не здригнулася рука. Він чекав, коли офіцер виїде на осоння, де перші сосни лісу виходили на зелений схил. Він відчував, як серце його б'ється об усіяну глицею землю.

З англійської переклали Мар ПІНЧЕВСЬКИЙ та Яків БОРИСЕНКО

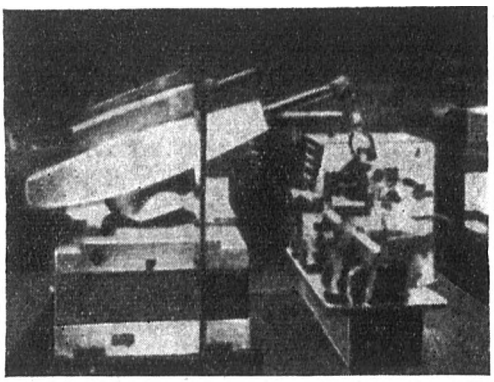

Власники заводу в Сполучених Штатах вважають цього робота, що вміє обслуговувати токарний верстат, більш надійним, ніж живого робітника: адже робот не вимагатиме підвищення заробітної плати й не загрожуватиме страйком.

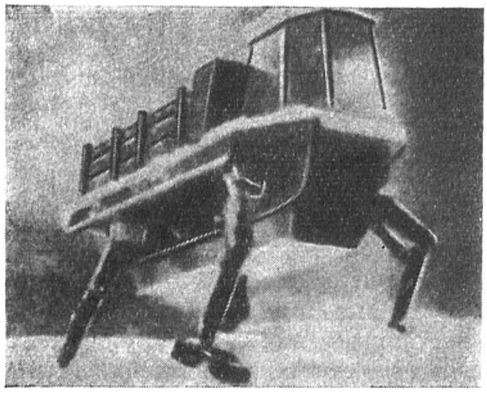

Це теж робот, всюдихід, що має ноги, які нагадують людські.

АСТРОЛОГИ Й РОБОТИ

В одній із своїх п'єс відомий чеський письменник Карел Чапек, який вигадав слово «робот», змалював армію механічних монстрів, що підкоряють собі весь світ. «Сьогодні більш слухняні, зате цілком реальні зразки подібних творінь,— пише американський журнал «Тайм», — починають завойовувати собі місце на заводах і фабриках і прибирають до своїх «рук» цілий ряд найбільш трудомістких процесів у промисловості».

Типовий робот-людинозамінник, продовжує «Тайм», має механічну руку, яка здатна витягуватися, брати необхідні деталі й матеріали та переміщати їх з місця на місце. Робот американської компанії «Юнімейшн інкорпорейтед» названий «Юнімейт», запрограмований на 180 різних рухів. На заводах «Дженерал моторс» «Юнімейти», вартістю від 25 тисяч до 33 тисяч доларів кожний, подають на гаряче штампування розжарені заготовки тяг рульового приводу; на заводах Форда їх пристосували для фарбування машин, а на склозаводах «Корнінг гласс уоркс» ці «Юнімейти» укладають розписані сервізи на конвейєр.

У майбутньому «Тайм» бачить завод, заповнений роботами, які виконують всі процеси. Чудова перспектива, чи не так? Але куди ж подінуться тисячі, мільйони робітників? За ворота фабрик і заводів? «Адже «Юнімейта» можна запрограмувати, — зауважив щодо цього представник Об'єднаної профспілки робітників авіаційної та автомобільної промисловості США, — так, щоб він міг потиснути вам руку. Чи не потисне він «на прощання» руку тим, кого він замінить?» «Тайм» на ці запитання не відповідає. Він констатує в майбутньому лише технічний прогрес.

Зрозуміло, є всі підстави гадати, що науково-технічний прогрес може піти — і, очевидно, піде — ще швидшими темпами. Але яким буде це майбутнє? Що чекає нас попереду? Наприклад, у 2001 році. Що настане за водневою бомбою, лазером і роботом? Освоєння нових світів чи тотальна загибель? Такі питання дедалі частіше постають у буржуазних колах на Заході. Ставлять їх і шукають відповіді не лише політики, соціологи, філософи, журналісти, а й фінансові ділки, люди технічних професій, — ті, хто раніше рідко втручався в дискусії на такі теми. І це природно, адже не слід забувати, що дві третини людей, які живуть нині, зустрінуть і 2001-й рік!

Над цим замислилися навіть ті, хто раніше не думав ні про що, крім своїх особистих справ. Для багатьох з них у Лондоні видається збірка гороскопів — передбачення майбутнього за положенням зірок. Збірка має назву: «Альманах старого мавра». На її сторінках найвизначніша «спеціалістка» в галузі політичного гороскопу Катаріна Спенсер пророкує «нові лиха й революційні потрясіння». Підстава: «Наявність Юпітера та Урана в сузір'ї Терезів». Для тих, хто цікавиться майбутнім, американська телевізійна компанія «Коламбія бродкастінг сістем» уже показує 16-серійний фільм під назвою «XXI століття», а кінокомпанія «Метро Голдвін Майєр» за допомогою експертів з 40 фірм, які випускають космічні апарати, і 35 консультантів з 12 країн, зняли фільм про майбутнє — «Космічна Одіссея в 2001 році». Та Захід вже не задовольняють «Гороскопи старого мавра», кінематографічні й навіть журналістські прогнози. Там кинулися шукати більш кваліфікованих обгрунтувань свого майбутнього. Виникла й відповідна наука — футурологія. Наука, яка займається прогнозуванням майбутнього.

Отже, що чекає нас у майбутньому? На це запитання намагаються відповісти не лише понад 600 американських відповідних наукових закладів, а й спеціальна Комісія по 2000-річчю, створена у Вашінгтоні. До складу цієї комісії увійшли фізики й біологи, архітектори й лікарі. У Франції прогноза-

ми займається товариство Futuribles. Товариство засновано Бертраном де Жувенелем і фінансується з фонду Форда. У ФРН, у Тюбінгені, в інституті громадської думки «Вікерт», функціонує робоча група, що теж цікавиться майбутнім.

Варто зауважити, що з деяких питань (наприклад, обличчя міста майбутнього, проблема перевантаженості його транспортом, захист природи) вже зроблено певні корисні узагальнення. Особливо уважно вивчається досвід Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, що базується на науковому передбаченні. Відомий біолог Джуліан Хакслі на лондонському симпозіумі «Людина та її майбутнє» сформулював свій прогноз досить чітко. Він сказав:

— Коли ми не зуміємо взяти під контроль господарчу систему, ми передчасно вичерпаємо наші сировинні ресурси. А коли ми не зуміємо уникнути атомної війни, ми зруйнуємо цивілізацію...

Каліфорнійська корпорація футурологів «РЕНД корпорейшн» якось провела опит серед 82 учених, які обговорювали проблему: «Коли стане можливо читати чужі думки?» Близько половини відповіли: через 40 років. Один з учених зауважив, що деякі думки не заслуговують на те, аби їх читали...

Каліфорнійці теж вважають, що настане час, коли ракети за 40 хвилин облітатимуть земну кулю, що домашнє господарство обслуговуватимуть роботи (перший прототип його «Роберт» демонструвався в нью-йоркському універмазі «Мейсі»); хірурги замінюватимуть хворі органи людини штучними; мавп і дельфінів використовуватимуть як помічників людини; багаті люди зможуть заморозити себе в 2000-му році при температурі —196° за Цельсієм, аби дочекатися кращих часів.

У 1964 році в США було засновано «Товариство продовження життя», гасло якого заримоване: «заморозити, почекати, оживити», і кілька мільйонерів вже встигли за величезні гроші «придбати собі майбутнє». Після смерті багаті небіжчики були заморожені у спеціальних холодильних установках і, як повідомлялося в американській пресі, залишаться там, доки наука не буде спроможна їх воскресити. Отже, наші нащадки, можливо, ще зможуть побачити замерзлого, але живого капіталіста...

У 2000-му році, пророкують футурологи, люди зможуть обирати стать своїх дітей; расова проблема залишиться кошмарним спогадом, оскільки неодмінно буде винайдено засіб, що зробить колір шкіри негрів білим; у містах будуть споруджені підземні рухомі тротуари, наука, модифікуючи будову живої матерії, можливо, оволодіє методом «виготовлення» людини за заданим зразком, з певними фізичними та інтелектуальними здібностями. Одне слово, нас чекають незбагненні чудеса!

Дивна річ, однак, у жодній з «праць» західних пророків не вдається знайти ясної й точної відповіді на запитання, який вплив справить прогрес науки й техніки при капіталізмі на умови життя людини.

Звернімося, наприклад, до документу, пишномовно названого «Погляд у двадцять перше століття»... Цей 52-сторінковий американський заповіт майбутньому проводжали в останню путь з великою урочистістю. Під гарячим сонцем Каліфорнії виблискувала сталева касета, забезпечена хитромудрим замком. Служителі у білих шоломах, білих халатах і білих рукавичках чаклували над пергаментним сувоєм, як над святими мощами. Нарешті касету заховали у свинцевий панцир і опустили в глибоку яму, щоб вдячні нащадки відкопали її рівно через століття і переконалися, якими дивовижними провидцями були їхні предки. Місце для поховання листа у XXI-е століття було обрано не без гумору (якщо він тільки взагалі притаманний тим, хто його закопував): заводське подвір'я однієї з каліфорнійських ракетних фірм у Сан-Дієго...

Містер Крафт Еріке, один з директорів «Дженерал дайнемікс астронаутікс компані» й один з авторів того послання в майбутнє, повідомляє нащадків, що в XXI столітті його фірма матиме зовсім нові джерела сировини. Це, за його словами, «відкриє шлях до престижу й до невичерпного матеріального багатства, яке було неможливе у дотехнологічну епоху». Директор вважає за краще не уточнювати питання про майбутній соціальний лад в Америці й за її межами. Але дає зрозуміти: він все ж сподівається, що лад цей виявиться цілком придатним для панів акціонерів. Як бачимо, у Еріке один прицип — збагачуйся за рахунок інших. І він серйозно вірить, що з таким принципом можна вирушати в майбутнє.

А що пророкує містер Артур Шлезінгер, колишній професор історії Гарвардського університету, колишній відомий діяч американської розвідки й колишній спеціальний помічник президента США? Він також запевняє, що нічого кращого, ніж сучасний американський капіталізм, на майбутнє не вигадаєш. Більшого, мовляв, від бога і вимагати не можна.

Отже, політичні симпатії буржуазних футурологів не викликають ніяких сумнівів: за зовні науковоподібними назвами виданих за останні роки книг — «Мозок і машина», «Рік 2000-й. Основи для роздумів про наступні 33 роки», «Образ майбутнього» тощо — криється більш або менш відверта апологія капіталізму. Автори цих книг, подібно до Шлезінгера, виступають за будь-які зміни, крім

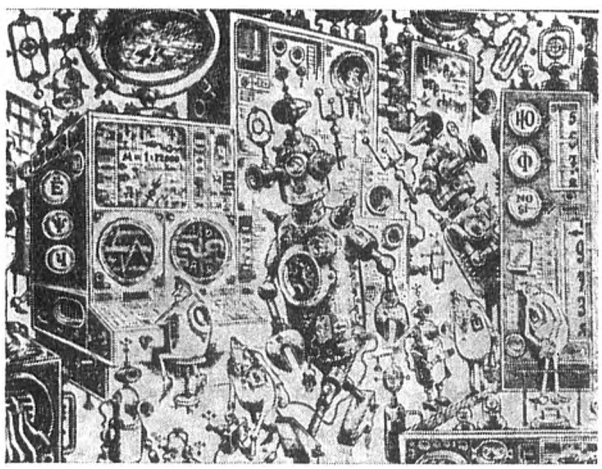

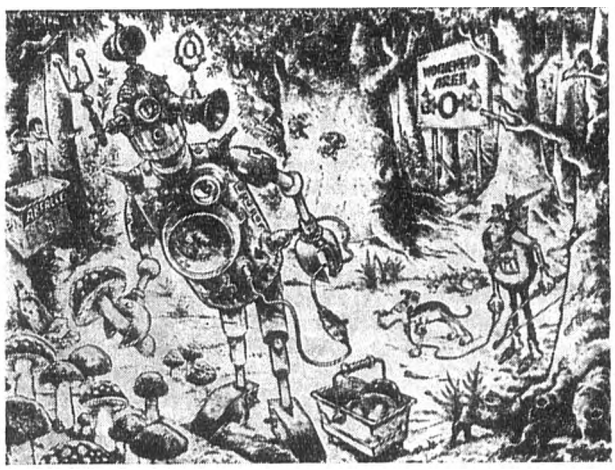

Роботи, скрізь роботи! Не тільки на підприємствах, а й на дозвіллі. На другому малюнку, взятому з журналу «Епока», робот навіть збирає гриби.

Карикатуристи також звернулися до цієї модної теми. Ліворуч — малюнок з італійської газети «Паезе сера», праворуч — з лондонської «Дейлі мірор».

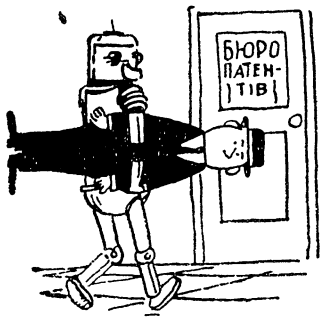

Без слів.

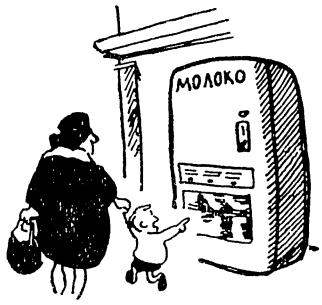

— Мамо, це корова?..

змін у самому соціальному ладі. А як же соціальні революції, що постійно супроводять історію людства? Їх, твердить американський економіст П. Ф. Друкер на сторінках журналу «Америка», нібито більше не буде.

Кожному, хто читає газети, відомо, що в Сполучених Штатах існує хронічне, невиліковне безробіття, яке повністю або частково охопило мільйони людей. А що буде, коли у 2000 році людей замінять роботи, яких пророкує журнал «Тайм», і що, наприклад, станеться, коли біологія XXI століття навчиться змінювати фізичне і морально-психічне обличчя людини? Шлезінгер і автори пергаментного сувою із Сан-Дієго вважають, що в такому суспільстві всі «корінні питання будуть розв'язані».

Вільному, кажуть, — воля. Залишімо все це на совісті отих шлезінгерів. Нас цікавить інше. Як же, на їх думку, повинно розвиватися таке «суспільство»? На що можна сподіватися?

Шлезінгер та інші футурологи не відповідають. Однак логіка їхніх міркувань веде приблизно до таких висновків, яких дійшов західнонімецький письменник-фантаст Курт Воннер-молодший у книзі «Утопія-14». Ось як він змальовує Америку 2000-го року. Все суспільне виробництво механізовано, всім господарством керує гігантська електронна машина, що розмістилася у багатокілометрових підземних галереях. Її обслуговує купка технократів. Разом з дружинами, дітьми, слугами, поліцією— всі зайняті « у виробництві» становитимуть не більше 5—10 процентів. А решта 90 процентів? Монополіям вони не будуть потрібні. Отже, виходить, при капіталістичному способі виробництва людство стає зайвим на цій планеті?

То в одному, то в іншому районі планети спалахують війни, збройні агресії охопили цілий ряд країн, колоніалізм і расова дискримінація залишаються досить поширеними явищами... Хто несе відповідальність за масове винищення людей і які є можливості встановлення міцного миру напередодні XXI століття?

Машиністи, що ведуть поїзд капіталізму, вже втратили впевненість у собі. І тільки-но від прогнозу науково-технічного вони переходять до соціально-економічного, як їхня «машина часу» починає буксувати. Недарма відомий кібернетик Карл Штайнбух з Карлсруе (ФРН) з прикрістю говорить у своїй книзі «Помилка програмування»: «Мабуть, немає іншого суспільства, де роздуми про майбутнє, були б такими жалюгідними, як у нас на Заході!»

Г. КОРОТАЄВСЬКИЙ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПОСУД ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ. Оголошення в одному з лондонських універмагів: «По сміховинно низькій ціні пропонуємо вам фарфоровий посуд з деякими вадами. Він придасться під час подружніх сцен, вибухів люті та інших нервових ексцесів!» Посуд швидко розкупили.

КНИЖКИ ПРИКРАШАЮТЬ ЖИТТЯ. Гасло «Коли у вас вдома немає книжок, вас не вважатимуть інтелектуальною людиною», яке вивісив у вітрині власник однієї книгарні в Лондоні, не врятувало його, однак, від банкрутства. Тепер збанкрутілий книготорговець зайнявся виробництвом шаф і буфетів, дверцята яких художньо оформлені на взірець полиць з корінцями книжок.

ЗНАВЦІ СІМЕЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ. В одному з брюссельських універмагів висить таке оголошення: «До уваги наших покупниць! Всі речі, які ваші чоловіки купили у нас самостійно, ми приймаємо назад щочетверга від 10 до 12 години. Утримується дуже незначний процент вартості!».

ЧЕМПІОНАТ СТІЙКОСТІ. У Сіднеї (Австралія) перед представниками преси виступив Джон Мелісніс, якого відрекомендували як найвитривалішу і найтерплячішу людину світу. Старому Джону зараз сто років, його тричі жалили отруйні змії, чотири рази він потрапляв під автомобілі й двічі падав з високого даху. «І,— скромно додав чемпіон світу,— я був тричі одружений».

ЗАХІДНОНІМЕЦЬКИЙ КОНДУЇТ. Відомий західнонімецький письменник Гюнтер Грасс склав такий «шкільний кондуїт» боннської держави: поведінка — незадовільна. Відомості з географії — скандальні. Загальна характеристика — швидко засвоює різні уроки, але ще швидше їх забуває. Схильний до самозадоволення. Завжди намагається перекласти провину на когось іншого».

А. КИСІЛЬ

СІМЕНОН І ЙОГО РОМАНИ

У «Всесвіті» вперше на Україні і в цілому Радянському Союзі побачили світ у перекладі на українську мову романи Жоржа Сіменона «Брати Ріко» (1961 рік), «Мегре у міністра» (1967 рік), «Справа Сен-Ф'якрів» (1968 рік). Український читач належно оцінив творчість письменника. Що і як він пише?

«Завод Сіменона». Так називають сусіди будинок белетриста, одного з найпопулярніших письменників сучасності.

В кожному жарті, кажуть, є частка правди; є вона, безперечно, і в цьому доброзичливому жарті сусідів Сіменона.

Письменник цей давно вже не потребує рекомендацій — надто добре його знають не тільки у франкомовних країнах, адже його романи перекладаються на десятки мов на всій земній кулі.

«Завод» прокидається о восьмій. І одразу ж починає працювати великий, добре налагоджений конвейєр, що діє безперебійно за жорстким, ретельно продуманим графіком, аби забезпечити випуск літературної продукції, та ще й у заздалегідь обчисленій кількості і якості, гідній престижу всесвітньовідомої марки «Жорж Сіменон».

Будинок вигідний, просторий. Власне, це замок, хоч і в цілком модерному стилі. 40 кімнат (більшість із них робочі приміщення). Комутатор на 27 телефонів. Електронні прилади, апарати для розмножування копій. Їх багато, і всі вони найновіші. Близько 20 телевізорів. Безліч коридорів. Вони зовсім однакові, і людині, яка вперше потрапила сюди, нелегко зорієнтуватися, бо стіни всіх коридорів прикрашені однаковими репродукціями з портрета господаря — копіями твору Бернара Бюффе. Господар-жартівник навмисне розвішав їх, щоб розважити своїх гостей і посміятися самому.

Двадцять службовців. Майже всі вони в більшій або меншій мірі причетні до найголовнішого — до випуску продукції.

Сіменон має також дружину і четверо дітей (не враховуючи онуків, звичайно). Вони не грають помітної ролі в його творчому процесі, хоч і сприяють — посередньо — нормальному його розвиткові.

У шефа два кабінети — в одному він приймає видавців і кінопродюсерів, підписує контракти, веде всілякі ділові розмови; другий — святилище, де діється сокровенне таїнство творчого процесу. Там на просторому столі акуратно розкладають щоранку п'ятдесят — не більше й не менше — олівців, заточених до гостроти бджолиного жала. Це — найпростіше знаряддя, з допомогою якого, однак, робиться найскладніша робота. А «для душі» — імпозантна колекція з 300 люльок; Сіменонова люлька, на відміну від люльки Мегре, не вигадана, а цілком реальна.

Мало хто з випадкових туристів, які тисячами мандрують по Швейцарії, може здогадатися, що у великому білому будинку, який скидається на звичайний для цієї країни чистенький молокозавод або скромний, але дуже-дуже пристойний пансіон благородних дівиць, на мальовничому березі Женевського озера (озера Леман), міститься одна з найбільших і найвпорядкованіших творчих лабораторій, що їх здатний був винайти веселий, жвавий і водночас схильний до бездоганно точного, декартівського аналізу галльський розум.

Уславлений письменник Жорж Сіменон живе тут з 1955 року.

ДВІСТІ РОМАНІВ

В березні 1969 року побачив світ двохсотий роман Жоржа Сіменона. Наприкінці 1968-го вийшов 199-й роман — «Мегре ставлять на місце», за місяць перед тим — «Рука» (порядковий номер 198). Двохсотий, так би мовити, ювілейний, має назву «Є ще горіхові дерева».

Проте, чи вірогідна ця майже фантастична цифра — 200? Двісті романів!

Єдине, що з цілковитою певністю можна про неї сказати, — вона принаймні сильно занижена. Занижена з волі самого автора. Починаючи замолоду літературну діяльність, він — тоді ще без живих та електронних помічників — писав дуже багато, прагнучи, як пізніше визнавав сам, заробити якнайбільше грошей, щоб забезпечити собі можливість подорожувати, бачити світ, вивчати людей, накопичувати враження, спостереження й досвід для творення в майбутньому нових книг.

Тоді, в двадцяті роки, на полицях французьких книжкових крамниць з'явилися через ней-

мовірно короткі інтервали десятки романів і повістей нікому до того часу не відомих авторів. Це були Араміс, Крістіан Брюлль, Жермен д'Антіб, Жорж д'Іслі, Пум і Зетт, Плік і Плок, Кім, Жан Сандор, Гастон Віоліс, Жак Дерсон, Люк Дорсан, Жорж Караман, Жорж Мартен Жорж, Жан дю Перрі, Моріс Пертюї, Гом Гут... Тоді ж уперше з'явилися книги якогось Жоржа Сіма.

Саме йому, Жоржу Сімові, за паспортом Сіменонові, належали і всі вищенаведені псевдоніми, і ще інші. Сіменон має феноменальну пам'ять, але йому нелегко пригадати всі свої колишні псевдоніми (їх було щонайменше сімнадцять).

У цифру 200 Сіменон не побажав включити всі ці «учнівські спроби», як наприклад «На жаль, я тебе кохаю», «Смертоносна холодна пустеля», «Пристрасні обійми», «Занадто прекрасний для неї» та інші, інші й іще інші.

— Жорж Сіменон, — розповідає його видавець, — написав свій перший роман шістнадцятирічним хлопцем. Тепер йому 66. Таким чином, його пересічна продуктивність на рік становить чотири романи.

Проте ці підрахунки не охоплюють написаного під псевдонімами. Якщо ж узяти до уваги й цю продукцію, то все виглядатиме трохи інакше. Адже не слід забувати того періоду, коли Сіменон встановлював справжні рекорди швидкості — наприклад, у 1928 році він написав і опублікував сорок романів під десятьма псевдонімами. Саме тоді він був здатний писати просто в універсальному магазині, сидячи в скляній кабіні, під цікавими поглядами зівак, і писати, до того ж, із такою запаморочливою швидкістю, що вже за кілька годин з-під його пера виходив черговий роман!

До початку 1969 року твори Сіменона були видані — лише за приблизними даними — не менш як 28-ма мовами, загальним тиражем щонайменше 300 мільйонів примірників. За його романами — а вони легко піддаються екранізації, бо в них завжди є чітка інтрига, стрімка дія, колоритні, самобутні персонажі — поставлено шість десятків художніх кінофільмів. 76 романів Сіменона послужили літературною основою для близько вісімдесяти телевізійних фільмів, що демонструвалися на голубих екранах усіх континентів. Роль комісара відтворили сімнадцять різних артистів.

Знаменно, що донедавна — до кінця минулого року — телевізійні екранізації за творами Жоржа Сіменона йшли в десятках країн — де завгодно, крім Франції. Сіменон був обурений тим, що французька Національна радіо-телевізійна компанія (ОРТФ) зняла й показала серію телефільмів про інспектора Бурреля — ерзац-Мегре, появу якого Сіменон не без підстав вважав викликом для себе. Сіменон присягався, що нізащо не дозволить ОРТФ показати на одному й тому самому телеекрані «справжнього» Мегре й незграбну, халтурну імітацію його.

Дирекції ОРТФ довелося витратити п'ять років, щоб, нарешті, умовити батечка Мегре змінити гнів на ласку. Так народився сімнадцятий теле-Мегре (артист Жан Рішар), появі якого на малому екрані передувало вступне слово того самого ненависного Сіменонові інспектора Бурреля, який сповістив телеглядачів про нову серію пригодницьких телефільмів і відрекомендував їм... Мегре-Рішара.

Зазначимо в дужках, що після цієї прем'єри темпераментний батько комісара Мегре викликав по телефону Париж і протягом години лаяв постановника фільму Бармá...

Але досить уже цифр, хоч без них не обійтися, коли йдеться про Сіменона.

СЕКРЕТ ПОПУЛЯРНОСТІ

У чому ж полягає секрет такої величезної, справді світового масштабу, популярності?

Навряд чи можна заперечувати, що своєю популярністю Жорж Сіменон завдячує передусім самому собі, своєму літературному талантові. Його талант визначив добротну якість його романів, повістей, оповідань, а його працьовитість — кількість цих творів. І за те, і за друге йому вдячний найсуворіший критик і найбезсторонніший суддя — читач.

Читач належно оцінив те основне, що властиве Сіменоновій творчості. Це — органічний, непідробний гуманізм, щира людяність, співчуття знедоленим, гаряча любов до життя, без якої немає справжньої літератури, невтомні пошуки правди, мистецьке володіння пером, уміння будувати напружену, гостру, динамічну інтригу. І все це щасливо й невимушено поєднується з майже професійним знанням найпотаємніших закутків людської психології, всебічним розумінням різних аспектів суспільного життя і суспільних відносин.

Кілька років тому відомий французький письменник і прогресивний діяч Емманюель д'Астьє де ля Віжері писав:

«Жорж Сіменон вивчає своїх героїв, наче біолог, закоханий у життя й сповнений поваги до всього живого. Він хоче зрозуміти, що в них «розладналося», ретельно аналізує і ставить діагноз з усією належною обережністю, але не дозволяє собі узагальнювати й не бере на себе ролі ні політика, ані соціолога. Проте його твори, завдяки своїй об'єктивності, є багатющим матеріалом для філософів і моралістів...

Звичайно, Жорж Сіменон не дає повної картини сучасного суспільства з його промисловістю й науковими відкриттями, він не малює широких полотен, що відображали б життя народних мас, робітничого класу, соціальні зрушення. Найчастіше він пише про «одинаків», про тих, хто живе поза колективом і перебуває немовби на узбіччі життя. Але кожна людина має і своє внутрішнє життя, свої уподобання й погляди, які слід поважати, аби досягти взаєморозуміння й одностайності. В цьому нам допомагає своєю допитливою, аналітичною творчістю Жорж Сіменон, надто тому, що твори цього визначного письменника сповнені любові до життя і глибокого співчуття до людей».

Сам Сіменон завжди й незмінно підкреслює, що в центрі його уваги — в усій його творчості — неодмінно стоїть людина — її характер, її оточення, її доля. «Люди — це моя пристрасть. Дехто колекціонує поштові марки, я колекціоную і люблю людей!» Ці слова належать Сіменонові.

Нарешті, згадаймо, що сказав про нього Андре Моруа: «Певна річ, він пише для маси. Але в його творах інтелігентний читач теж знайде собі чималу поживу — досить лише поставитися до них серйозно».

Як бачимо, і сам Сіменон, і авторитетні знавці його творчості — кожен по-своєму — одностайні в оцінці такого важливого й невід'ємного елементу творчості цього письменника, як його демократизм. Демократизм не показний, не про людське око, не для популярності чи самореклами, а справжній, природний демократизм людини із сталими переконаннями, із сталим світоглядом.

Ключем до розуміння коренів Сіменонового демократизму може бути його життєвий і творчий шлях.

ШЛЯХ ДО СЛАВИ

Щоб не повторювати того, що вже писали радянські автори з цього приводу, досить буде обмежитися лише певними віхами цієї багатої подіями біографії.

Жорж Сіменон народився 13 лютого 1903 року в Бельгії, в місті Льєжі. Батько займав скромну посаду бухгалтера якоїсь страхової компанії, мати дівчиною працювала продавщицею в універсальному магазині. Жорж рано осиротів — на шістнадцятому році життя він втратив батька й змушений був шукати заробітку. Невдала спроба розпочати трудовий шлях продавцем у книгарні не збентежила хлопця, і незабаром він влаштовується судовим репортером у льєжській газеті. Відбувши військову службу в кавалерії, Сіменон «подався завойовувати Париж». Рано, але, як бачимо, вдало, він визначив своє покликання — почав писати нариси, оповідання, а згодом і романи на найрізноманітніші теми. Варто підкреслити, що вже на перших його белетристичних творах позначилася репортерська школа. Економність засобів зображення; лаконізм стилю; чіткість і вірогідність в описах подій, обставин, характерів; категорична відмова від подання деталей, що не є конче необхідними для розкриття задуму автора, — все це з'явилось уже на початку і лишилося й надалі в творчому арсеналі письменника.

Що ж до своєї творчої манери взагалі, Сіменон неодноразово підкреслював значення благотворного впливу, що на нього справили ще замолоду Гоголь і Чехов, перший — своїм умінням відтворювати світ, другий — глибоким співчуттям до людей і прагненням змінити на краще їхню долю.

Сіменон був уже досить відомий письменник, хоч і вважався ще початківцем, коли в 1929 або 1930 році (він сам вважає правильною другу, тоді як його біографи — першу з цих дат), подорожуючи яхтою по ріках Європи, вигадав комісара Мегре. Відтоді постать спостережливого, дотепного, розумного й винахідливого, хоча водночас і трохи вайлуватого комісара з незмінною люлькою в зубах, мов тінь, супроводить Сіменона на всіх етапах його дальшого творчого життя. «Всупереч моїм початковим намірам облишити згодом Мегре, я й досі зберігаю йому вірність, — писав Жорж Сіменон. — Бо майже всім, чого я домігся в цім світі, я завдячую йому. І писати про нього для мене найбільша втіха».

Додамо принагідно, що й читати про нього — чимала втіха для мільйонів шанувальників самого Сіменона.

Адже зовсім не випадково, можна сказати закономірно, з'явився пам'ятник літературному героєві Сіменона — вигаданому ним поліцейському комісарові Мегре. Свого часу вдячні читачі спорудили пам'ятники таким літературним персонажам, як наприклад Дон-Кіхот або — візьмімо ближче до наших днів — уславлений детектив-аматор Шерлок Холмс, а в 1966 році вони поставили й пам'ятник комісарові Мегре, і саме там, де його винайшов автор — у голландському місті Делфзейлі.

Коли почалося гітлерівське нашестя на Європу, Сіменон разом з родиною емігрував до Канади, звідки згодом перебрався до США. Вже чотирнадцять років він живе у Швейцарії.

ЛЮБОВ ДО ЖИТТЯ

Яскраве, повне зустрічей, пригод і спостережень життя Сіменона було й лишається для нього невичерпним резервуаром плідних ідей і задумів, несподіваних висновків і творчих знахідок.

Візьмімо для прикладу американський період життя письменника. Тривале перебування за океаном дало йому матеріал для цілого циклу романів, в основу яких лягли спостереження й переживання автора в Новому світі. Там народився один з шедеврів Сіменона — роман «Брати Ріко». Гранична достовірність загального фону, побутових деталей, психологічних характеристик, а головне — опису гангстерської супер-організації та окремих її членів — надає романові справді реалістичного звучання, підсиленого громадським пафосом, що його автор приховує під зовнішньою стриманістю й безсторонністю.

Сіменон розповідає про трагічну долю вихідців з Італії — родини Ріко. В той чи інший спосіб усі члени цієї родини виявилися зв'язаними з потворною гангстерською «організацією», злагоджений механізм якої діє з бездоганною точністю будь-якої іншої монополістичної машини, породженої американським способом життя, капіталістичним ладом. Як і всяка інша монополія, гангстерська «організація» має свою усталену ієрархію, свою жорстоку, невблаганну субординацію й залізну дисципліну, найменше порушення якої карається з блискавичною швидкістю, без жодних вагань або докорів сумління. Сумління? Це поняття не передбачене неписаним статутом монополії. І закономірно виглядає найдраматичніша сцена роману, коли брат бере участь у вбивстві брата. Бо такий наказ... Зате слухняний дістає винагороду — він і надалі лишається повноважним представником гангстерської монополії у Флоріді. Він і надалі — «хазяїн», місцевий шеф, бос, поважний член американського суспільства...

«Яких зусиль треба було докласти, щоб пройти шлях від бруклінської крамнички — аж сюди!» — такими словами закінчує Сіменон свій роман. В них сконденсована навмисне стримувана протягом усієї розповіді пристрасна ненависть письменника до сліпого й слухняного антигуманістичного, нелюдського механізму «організації» — цього страхітливого витвору американського способу життя.

Америці присвячений і невідомий у нас роман «Три кімнати в Манхеттені», написаний ще в 1946 році. «Це мій перший любовний роман», — сказав про нього автор. Кілька років тому цей твір було екранізовано, і з успіхом. Проте успіх екранізації пояснювався не тим, що було відтворено його основну ідею; з нього зробили просто «приємне, з перчиком» видовище. Тимчасом Сіменон дбав, очевидно, зовсім про інше. На фоні останнього, «осіннього» кохання знедоленого французького емігранта-артиста Франсуа Комба, він показав холодний, черствий, байдужий світ ділків від мистецтва, що стало бізнесом, світ облудних залізобетонних хмарочосів, підозрілих нічних барів, бруду й розпусти за кулісами Бродвею, світ карколомної гонитви за доларами, а подекуди за прозаїчним шматком хліба, світ, якщо запозичити вираз Максима Горького, Жовтого Диявола, котрому раболіпно служать усі — від мільйонера до прибиральника вулиць.

В Америці ж Сіменон написав кілька романів про Мегре. Тут Мегре показаний на фоні американської дійсності, в зіткненні з американською системою правосуддя, багато в чому незбагненною для обізнаного з європейською юстицією, але трохи наївного перед лицем американської Феміди поліцейського комісара. І в цій частині своєї серії про Мегре Сіменон зумів піднятися до суворої критики американської дійсності.

Комісар Мегре — людина зовсім не така екстравагантна й виняткова, як, скажімо, один з його найславетніших літературних попередників — Шерлок Холмс. Мегре звичайний, простий, без претензій, без ексцентрики. Демократичний, людяний, одвертий (наскільки це дозволяють службові інтереси), він уміє знайти спільну мову з робітником, прислугою, кельнером, рибалкою, навіть бродягою, коротше, з будь-яким представником «низів». Натомість йому важко вдаються — точніше, майже ніколи не вдаються — контакти з аристократією, з найвищими урядовцями, великими ділками, банкірами, промисловцями.

І невипадково в романі «Порт у тумані» Мегре почувається зовсім стороннім, чужим і небажаним, коли випадково потрапляє в товариство претензійних і зарозумілих місцевих буржуа.

Жорж Сіменон розповідав, що демократичний, людяний Мегре багато рис запозичив у батька письменника — скромного службовця, життєлюба, чоловіка невибагливого, простого й товариського.

Звідси й ставлення Мегре до різних дійових осіб — неприховане співчуття до простої людини, що потрапила в біду, зазнала лихої долі, і відверта неприязнь до «сильних світу цього», з їхньою самовпевненістю, пихою, презирством до тих, що стоять щаблем нижче на сходах суспільно-майнової ієрархії.

Але така вже в Мегре професія — він не вибирає собі співрозмовників. Він, за словами Сіменона, «давно вже звик до того, що люди, як вітер, вриваються в його життя, змушують займатися ними цілі дні, тижні або й місяці, щоб потім знову потонути в безликому натовпі».

Мегре зустрічається з мером (роман «Порт у тумані») — багатим судновласником, який одразу ж упізнає в комісарові представника «іншого кола». Мегре не подобається ставлення мера до нього. «А ставлення було якнайтрадиційніше: ставлення великого цабе, який у своєму ведмежому закутку вважає свою персону пупом землі, вдягається як сільський феодал і поблажливо віддає данину демократизмові, коли неуважно тисне руки або нерозбірливо бурмоче привітання місцевим жителям, запитуючи в них при нагоді, що нового в їхніх дітей».

А от коли Мегре зустрічається з компанією завсідників «Флотської закусочної» — моряками, рибалками, робітниками шлюзу, — він далекий від іронічного ставлення до своїх співрозмовників, яке так виразно відчувалося під час зустрічей з мером.

В романі «Справа Сен-Ф'якрів» («Всесвіт», № 10, 1968 рік) Мегре одразу ж знаходить спільну мову з простодушною корчмаркою Марі Татен, хоч та і вважає його «великим паном з Парижа». Ще одна деталь — у тому ж таки романі комісар досить легко знаходить ключ до серця звичайного сільського хлопчика, церковного служки Ернеста. «Очі Мегре зустрілися з очима хлопчика. Це тривало всього кілька секунд. Проте вони встигли порозумітися й упізнати друга один в одному».

І цьому легко повірити: адже Мегре в дитинстві був церковний служка, співав у хорі й на все життя запам'ятав усе, що його оточувало. (До речі, Сіменон і сам хлопчиськом прислужував у церкві, і деталі в романі виписані ним із справді автобіографічною переконливістю й достовірністю, так само як і в невеликій повісті «Свідчення хлопчика з церковного хору»).

Досить кількох штрихів, із скупістю досвідченого майстра кинутих на папір Сіменоном, і ми певні: так, служка повірив і довірився саме Мегре — людині, що більше за інших здатна його зрозуміти!

Між іншим, якщо взяти в цілому роман «Справа Сен-Ф'якрів» — усю його дещо смутну тональність у сполученні з пристрасним, нещадним викриттям «нових буржуа», що скуповують за безцінь або правдами й неправдами привласнюють маєтки ще вчора респектабельної аристократії, — то, безперечно, напрошується тематична аналогія з «Вишневим садом» А. П. Чехова. Мабуть, це не випадково, якщо взяти до уваги слова самого Ж. Сіменона про вплив Чехова на його творчість.

«НЕТИПОВИЙ» КОМІСАР

Вигаданий Сіменоном майже жартома, щоб виграти парі з якимось приятелем, комісар Мегре перетворився в персонаж, від якого автор вже не може відмовитися. Пояснюється це не тільки тим, що письменник зжився, зріднився з ним; найголовніше, мабуть, полягає в тому, що Мегре йому просто необхідний, аби проникнути в будь-яке середовище, спуститися на «дно» суспільства, розкрити глибоко приховані причини будь-якої життєвої драми. Хоче Сіменон чи ні, а в своєму копіткому аналізі причин (а не зовнішніх проявів) якогось злочину, в майже анатомічному розтині заплутаного клубка тієї чи іншої кримінальної загадки він часто-густо виступає не тільки як психолог, а й як соціолог, досвідчений знавець не тільки хвороб душі людської, а й хвороб сучасного йому буржуазного суспільства.

Мегре — це не класичний поліцейський комісар з типового для нинішньої західної літератури поверхового й легковажного детективного роману. Він не конформіст, не пристосуванець. Він не вміє й не хоче робити кар'єру, не хоче догоджати начальству, вислужуватися, йти на компроміс із власним сумлінням. Чи бувають такі поліцейські комісари в капіталістичному світі? Ні, вони, звичайно, неможливі. Існує лише один — Жюль Мегре. Проте існує він не в реальному житті, а в уяві Жоржа Сіменона. І сам автор інколи замислюється над тим, який далекий його улюблений герой від жорстокої буденної реальності. І в деяких романах про Мегре комісар «помиляється», «боїться», «зазнає невдачі», його «мучить сумління», він «гнівається», «захищається», його, нарешті, «ставлять на місце»... Саме так — з долученням на початку прізвища комісара — назвав Сіменон згадані романи. Свого часу з'явився й роман «Мегре потрапляє в немилість».

Послідовний у своєму реалізмові, автор, хоч і не відразу, змушений був визнати, що його Мегре чужий не лише в салонах банкірів і аристократів, а й у нескінченних коридорах похмурого сірого будинку на набережній Орфевр — у штаб-квартирі кримінальної поліції, де панують ті самі закони джунглів, що і в усьому буржуазному суспільстві, де чесність, порядність зовсім не вважаються цінними людськими якостями. Ось чому чесний і прямолінійний Мегре час від часу потрапляє в немилість.

Від стандартних детективних романів серію про комісара Мегре відрізняє й інше: автор дбає передусім не про те, щоб показати **як саме** було вчинено злочин, а про те, щоб розкрити **причини** цього злочину, показати соціальний фон, середовище злочинця, розкрити характери й долі людей. Сіменон робить це майстерно й правдиво, і тому більшість його романів підноситься до висот справжнього реалізму. Тому, власне, читач вірить Сіменонові.

Разом з тим, слід тверезо оцінювати творчий доробок письменника. Адже поряд з такими соціально значущими і водночас захоплюючими романами, як скажімо «Брати Ріко» або низка романів про Мегре, з-під пера Сіменона виходять і менш вдалі твори. Деякі сюжети повторюються в них з різними варіаціями, інколи письменникові не вдається глибоко зазирнути за лаштунки життя, і тому не всі його романи в однаковій мірі підносяться до свідомої, цілеспрямованої критики буржуазної дійсності. Проте не ці — а їх можна перелічити по пальцях — невдачі визначають генеральний напрям Сіменонової творчості, яка в цілому здобула йому заслужене визнання й любов читача. І треба віддати належне Сіменонові — він сам іноді одверто заявляє: «Цей роман, безперечно, не вдався».

●

Майже всі романи, повісті, оповідання Сіменона дають щось нашому розумові й серцю. Саме за це вдячні письменникові його читачі на всіх континентах.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЗАБУТИЙ ОСТРІВ. Острів Святої Єлени, де помер Наполеон, нині зовсім забуто. Про нього згадують лише в зв'язку з останніми роками життя імператора. Газети повідомляють, що дістатися до острова можна лише на пароплаві, який ходить туди раз на місяць. Натовп місцевих мешканців радо вітає приїжджих, вісників із далекого незнаного світу. Про Наполеона на острові нагадує тільки надгробок без напису, вулиця Наполеона в головному місті острова Джеймстауні й 200-літня черепаха, яка, мовляв, «пам'ятає Наполеона».

ЕКСПАНСІЯ БЕЗ ЗАВОЮВАНЬ. Японські картографи мають новий клопіт: контури узбережжя змінюються щороку, безперервно збільшується поверхня японських островів. Наприклад, у порту Кобе виникла обмілина площею в 300 гектарів. За передбаченнями геологів, до 1972 року площа Японії збільшиться на 2,2 тисячі гектарів.

ВОДИ, ВОДИ!.. Такий крик чути з вуст жителів Рима і багатьох інших італійських міст. Справа в тому, що водогони по всій країні були збудовані дуже давно, в Римі, наприклад, у період з 1453 по 1870 рік. Отже, найновіший римський водогін скоро відзначатиме своє сторіччя. Зрозуміло, що існуюча мережа не в змозі задовольнити потреби зрослого за цей час міського населення й промисловості.

Не кращі справи в Неаполі, де нещодавно домогосподарки влаштували масову демонстрацію проти «сухих кранів», і в Сіцілії, де в ряді місцевостей жителі відмовилися брати участь у виборах до самоврядування, поки не буде розв'язано проблему водопостачання.

СВЯЩЕННІ КОРОВИ... На аеродромі в Бомбеї стався випадок, який надовго порушив повітряний рух: на злітне поле вийшла череда корів. А оскільки ці тварини в Індії вважаються священними, то жоден правовірний індієць не наважився вигнати їх звідти за допомогою хворостини. Становище ускладнювалося й тим, що у кількох літаків, які кружляли над аеродромом, уже кінчалося пальне. Тоді один із службовців кинувся до найближчого зоопарку й роздобув там магнітофонну плівку з записом реву тигрів. Налякані корови поспішили забратися геть, і повітряне сполучення Бомбея із світом було відновлено.

КЛУБ БРЕХУНІВ. У Сполучених Штатах Америки існує клуб, який об'єднує брехунів-аматорів. У статуті цієї організації сказано, що членами клубу не можуть бути професійні брехуни, отже, мовляв, політичним діячам вступ до клубу заборонений...

ОБЕРЕЖНО: ПОЛІЦІЯ!

Професор Гарвардського університету Дейв Райд — учасник демонстрації проти війни у В'єтнамі — під ногами поліцаїв.

«Підтримуйте свою поліцію» — це гасло дедалі частіше можна зустріти в Сполучених Штатах.

«Підтримуйте свою поліцію», — кричать великі білі літери на блакитному тлі — зі стін будинків, з автомобільних буферів, з транспарантів ультраправих.

Найпалкіше з усіх ультраправих поліцію люблять берчисти. Ця любов — не тільки унікальне політичне гасло; це — перш за все прелюдія до того, що Уелч з властивою йому делікатністю визначив як «хапання червоних за горлянку», а Уоллес — як «режим права та порядку». Уелч, до речі, вважає поліцію разом з її атрибутами — палицями, пістолетами та мотопомпами — «останнім порятунком для Америки».

Щоразу, хоч би які події відбувалися, хоч би який характер вони мали, ультраправі починають вихваляти дії «патріотичної поліції» й на всі заставки лаяти «полчища комуністичних агітаторів».

Пояснюється все це передусім тим, що місцева поліція й поліція кожного з штатів в усій країні — надійна опора ультраправих. На Півдні мало не всі шерифи належать до керівництва місцевих правих груп. Навіть у «космополітичному» Нью-Йорку три чверті «охоронців порядку» — на боці Уоллеса, а тридцять відсотків належать до «Джей-Бі-Ес» — «Товариства Джона Берча».

Місцева поліція виступає в ролі самостійного чинника внутрішньої політики. Це вельми зловісне явище, бо американська конституція категорично забороняє утворення будь-якої централізованої поліцейської влади саме для того, щоб запобігти її втручанню в політику.

Цілком зрозуміло, якого значення набуває за таких обставин поняття «права і порядку». Може, саме тому ультраправі люто ненавидять Верховний суд, який часто ставав на перешкоді діяльності поліції.

Гасло «Звинуватити Ерла Уоррена в державному злочині!»—вимога усунути Уоррена з посади голови Верховного суду за «перевищення влади» — понад три роки були одним з провідних у пропагандистсько-політичній кампанії «Джей-Бі-Ес».

Лише у вересні 1963 року воно поступилося місцем заклику «Усунути зрадників з Білого дому». Йшлося про президента Кеннеді та його радників, які саме підписали Московську Угоду про часткову заборону ядерних випробувань.

Неофашизм, так само як його класичний попередник, робить ставку на «насильство зсередини», вважаючи його могутнім засобом реалізації своєї мети.

Ось чому існують добре організовані терористичні групи на зразок мінітменів, оснащені навіть протитанковою зброєю; ось звідки походить істерична вимога розширити Національну гвардію й підвищити її бойову готовність, очевидно, для отих-таки внутрішніх потреб...

Кожне, бодай найменше заперечення (а такі трапляються, приміром, з боку публіцистів або ж поміркованих елементів обох партій) одразу ж наражається на рішучу відсіч: а кому, власне, потрібне ослаблення «внутрішньої обороноздатності» Америки? Звісно, червоним.

Для ультраправих поліція хороша (приміром, дорожня), краща (приміром, кримінальна) і найкраща (мобільні резерви проти демонстрантів). Але це ще не все. Ще існує найвищий заклад, для визначення досконалості якого бракує досить гідного ступеня в граматиці: це — Федеральне бюро розслідувань — ФБР.

Організоване 45 років тому (щоправда, з явним порушенням конституції), воно мало опікуватись лише гангстерами й торгівлею наркотиками.

Тепер, незважаючи на всілякі спроби зламати владу Федерального бюро розслідувань, незважаючи на тисячі тривожних засте-

Вулична сцена в Чікаго.

Поліція діє в Бірмінгамі (США).

режень та десятки документальних творів, воно привласнило всі права таємної політичної поліції.

Для тих, хто не згоден з американським способом життя, нью-йоркський поліцейський має переконливі «аргументи».

Головною сферою діяльності ФБР стала контррозвідка, і його шеф Едгар Гувер — одна з наймерзенніших постатей у суспільному житті Америки XX століття — спрямував діяльність цієї організації на такі галузі суспільного життя, на такі справи, які взагалі не повинні цікавити поліцію.

Ось лише три з численних функцій ФБР.

Федеральне бюро розслідувань — єдиний у Сполучених Штатах орган, який видає громадянам так зване «security clearance», тобто щось на зразок свідоцтва про лояльність, без якого жодний американець не зможе працювати в системі освіти, в поліції та федеральних установах (це стосується навіть посади листоноші, бо пошта — це федеральна установа); так само він не знайде роботи і на приватному підприємстві, якщо воно пов'язане з воєнними замовленнями. В чому, власне, полягає оця лояльність, ніхто як слід не знає, і ФБР визначає її на власний розсуд. Якщо ФБР відмовляє комусь у свідоцтві, то це рішення оскарженню не підлягає.

У повоєнний час ФБР завербувало власних постійних агентів. Автор безглуздого панегірику Гуверові, якийсь Дон Уайтхед, пише про «десятки тисяч» агентів і про «кількасот на день» добровільних доносів.

Того, хто хоч раз відмовився написати донос у будь-якій справі, ФБР негайно переводить у своїй таємній картотеці до нижчої категорії лояльності, бо «лояльний американець-патріот повинен сприяти роботі таємної поліції».

Завдяки широкій мережі агентів в органах федеральної адміністрації, ФБР набуває впливу в таких галузях, що ніколи не належали до компетенції поліції. Кілька років тому широкого розголосу набула справа директора паспортного бюро Державного департаменту місіс Мері Френсіс Найт, яка спочатку лише узгоджувала видачу паспортів з думкою ФБР, інформуючи про все Гувера, а потім почала вимагати від американців, які виїздили за кордон, щоб вони доносили не лише на «рядових» співвітчизників, а й на представників посольств США, не роблячи винятку і для послів. А тим часом за конституцією ФБР не має права діяти поза межами Сполучених Штатів (крім єдиного бюро у Мексиці).

ФБР не лише володіє детальною картотекою «червоних», «рожевих», «попутників» і «лібералів», воно в потенції є також надійним знаряддям насильства і навіть має вже, «про всяк випадок», готові

концентраційні табори на кільканадцять тисяч чоловік.

Отже, цілком природно, що ультраправі вважають Гувера «грозою червоної зарази», «мечем республіки» і, власне, єдиним незламним і вірним американським патріотом.

В конгресі США ніхто вже не наважується брати під сумнів потребу регулярно збільшувати бюджетні витрати на ФБР або пильніше контролювати статті витрат цього закладу. Патент «американізму», виданий ультраправими, надійно захищає від нетактовних запитань про гроші. Хто вже сорок років так самовіддано бореться з «загрозою внутрішнього комунізму», той, звичайно, як дружина Цезаря, — вищий від будь-якої підозри. Врешті, люди Гувера завше мають надійний аргумент: а кому, скажіть, будь ласка, потрібне ослаблення ФБР, кому? Звичайно, лише червоним. Цей прийом діє постійно і безвідмовно.

Двічі на рік, у доповідях конгресові та у відозвах до народу, Гувер запевняє, що «загроза внутрішнього комунізму невпинно зростає». Ультраправі волають про це на всіх перехрестях. Таким чином, отой жупел «внутрішньої небезпеки» починає живити сам себе: бо якщо небезпека зростає, треба її перемогти, а якщо треба її перемогти, треба посилити діяльність ФБР.

Як відомо, в класичній логіці досить однієї помилкової засади на початку логічного ланцюга, щоб усі подальші силогізми були помилкові, незалежно від їхньої внутрішньої правильності. Але хто сьогодні дбає про класичну логіку?

В усякому разі, прийом діє бездоганно: якщо ти не любиш поліцію, то, напевне, маєш що приховувати. Отже, ти неповноцінний американець. Отже, ти на боці ворогів Америки. Отже, тебе треба запроторити за грати...

Брутальна розправа з студентом-демонстрантом в університетському містечку Берклі.

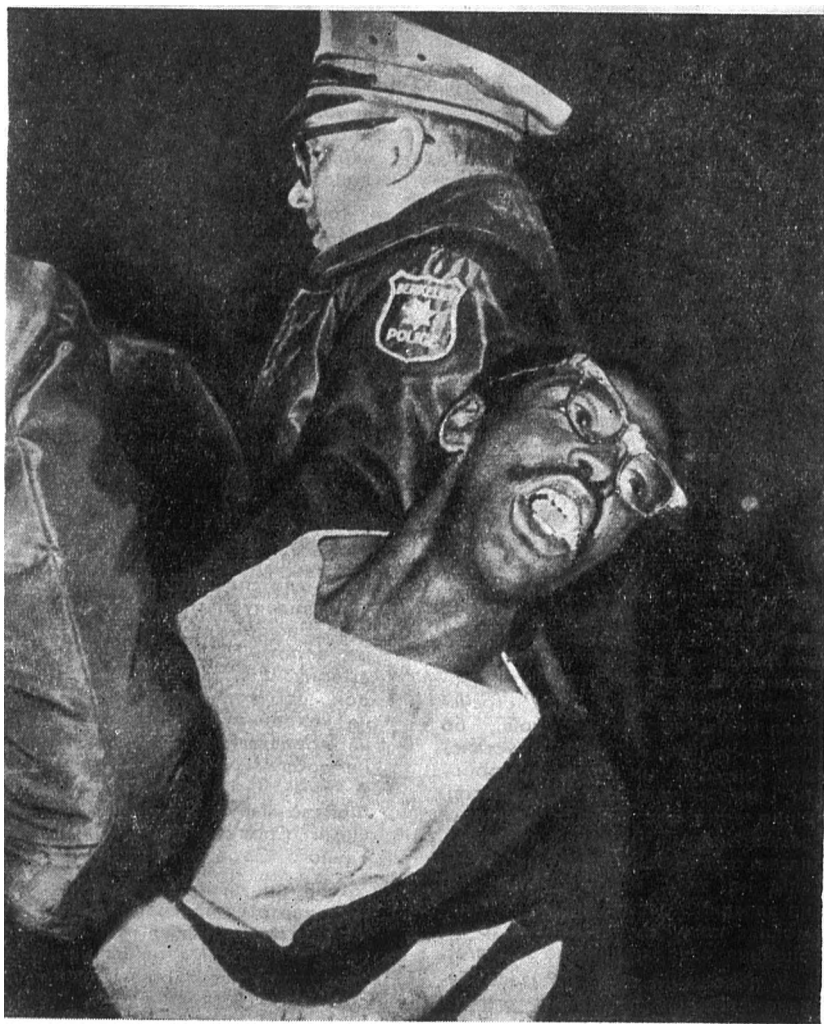

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ХЛІБ НАШ НАСУЩНИЙ... Двадцять пекарів з голландського міста Вагенінген об'єдналися, щоб встановити своєрідний світовий рекорд: вони спільно випекли хлібину завдовжки в 24 метри. Досі подібний рекорд належав пекарям з Чікаго, але їхня хлібина мала «лише» 15 метрів.

ПЛОДИ ОСВІТИ. Неписьменна 76-річна італійка Марія Грімальді навчилася тепер читати й писати завдяки урокам, які передає римське телебачення. Перший текст, що вийшов з-під пера старої жінки, був лист до дирекції телебачення із скаргою на погані й нецікаві програми передач. «Я вже багато років хотіла вам про це написати, але, на жаль, досі була неписьменна», — такими словами закінчує Марія Грімальді свого листа.

ГРОШІ З ПОВІТРЯ. Цей вислів у даному разі слід розуміти цілком буквально. А робить ці гроші мексіканський бізнесмен Хуан Перес. Щоправда, повітря, на якому він заробляє, не просте, а... олімпійське! Цей Перес експортує в різні країни світу бляшанки, що містять, згідно з рекламою, концентроване повітря місцевості, де відбувалися останні Олімпійські ігри. Покупців на новий товар вистачає.

НЕ ТОЙ ПАПІР. Власті Ріо-де-Жанейро закрили крамницю одного великого торговця рибою. Виявилося, що він виготовляє паперові пакети із старих, заборонених у Бразілії газет. У відповідному рішенні властей записано, що цей торговець «розповсюджував нелегальну літературу».

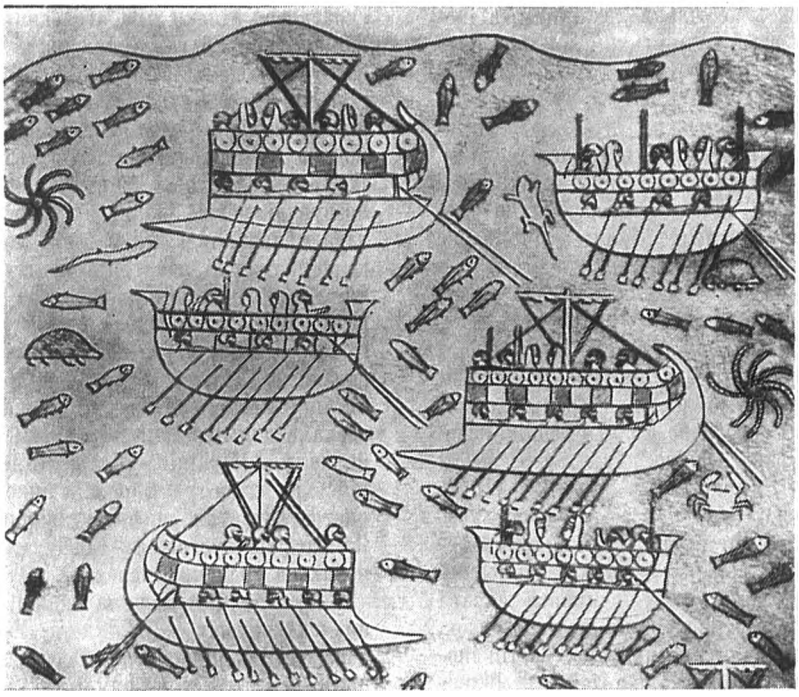

Фінікійські кораблі. Рельєф з палацу Сінахкеріба в Ніневії (VIII—VII ст. до н. е.).

ПАОЛА УТЕВСЬКА

АЛЬФА, БЕТА...

Хвилі ледь чутно шепочуть свою одвічну пісню. Вони омивають вузьке узбережжя, яке пролягло між морем і Ліванськими горами, — землю, що у III тис. до н. е. стала батьківщиною відважних мореплавців і хитромудрих купців — фінікійців.

У них не було родючих земель, і вони не стали землеробами. Поруч було море. Фінікійці змалку призвичаювались до хвиль і штормів, здавна навчилися відпливати далеко від рідної землі. Спочатку торгували рибою. А потім стали посередниками у торгівлі всього Стародавнього світу. Вимінювали тканини й бронзу Вавілону на єгипетську пшеницю. Везли до Єгипту ліванський кедр. Постачали фіміам для храмів, не замислюючись, яким богам у тих храмах поклоняються. Продавали вино, прянощі, тканини й посуд. А розповідь одного з персонажів «Одіссеї» — Евмея, доводить, що фінікійці не гребували й работоргівлею.

Їхні легкі суденця причалювали до берегів Галлії та Іберії — сучасних Франції та Іспанії. Піренейський півострів вони називали Запаном. У слові «Іспанія» вчуваємо ми звучання древньої назви, якою охрестили колись цю землю заморські зайди.

Стародавній грецький напис з м. Танаїс.

Вітрила фінікійських кораблів майоріли і в Атлантичному океані, запливали вони навіть до Бурштинових берегів Північного моря — у Балтику.

Центральною постаттю у Фінікії був не жрець, як у Єгипті, не воїн, як в Ассірії та Вавілонії, а купець. Фінікійці не створили самобутнього мистецтва, оригінальної літератури. Вони знали одне — торгівлю. Архітектура, одяг, релігія, навіть забобони — все запозичене. Завезене з Єгипту, з Месопотамії.

Довгий час вчені були щиро переконані (це переконання дехто поділяє й досі), що свою писемність фінікійці також запозичили — в Єгипті [1]. Не безпосередньо, а через проміжні етапи розвитку письма.

Першими висловили сумнів щодо оригінальності фінікійського винаходу грецький історик Діодор

[1] Про виникнення письма можна прочитати.
В. А. Истрин, Возникновение и развитие письма, М., Изд. «Наука», 1965.
Д. Дирингер, Алфавит, М., Изд. «Иностранная литература», 1963.
Е. Добльхофер, Знаки и чудеса, М., Изд. «Восточная литература», 1963.

Сіцілійський та римський історик Публій Корнелій Тацит. Та нині все частіше чути голоси, які віддають пріоритет фінікійцям.

Мандруючи, фінікійці, зрозуміло, бачили чужі письмена. Зокрема ієрогліфи Єгипта та клинописні системи. Вміти читати й писати, щоб вести записи-рахунки, треба кожному купцеві. Та вивчення і ієрогліфів, і клинопису, з їхньою величезною кількістю знаків, забирало б дуже багато часу. А спритні гендлярі завжди поспішали...

І перші літери—знаки, які відповідали певним звукам, винайшли, мабуть, усе-таки фінікійці. Щоправда, спираючись на досвід інших народів. І не в ім'я розвитку культури, а щоб зручніше було торгувати. Тому, можливо, їхня абетка така проста — 22 приголосні літери.

Якщо вірити міфам, то Кадм, син фінікійського царя Агенора, блукаючи по світу в пошуках своєї сестри Європи, викраденої Зевсом, приплив до берегів Беотії. І так йому сподобався цей край, що він вирішив назавжди оселитися в Греції. Він заснував місто Фіви. Він навчив греків різних ремесел. І він же привіз з собою фінікійську абетку. На його честь (навіть Геродот інколи щиро вірив міфам) найстаріше грецьке письмо звуть не тільки архаїчним, а іноді ще й кадмійським.

Якби навіть не було цього міфа, досить порівняти форму фінікійських і грецьких літер, щоб пересвідчитись у їхній спорідненості. Греки успадкували у фінікійців і назви окремих літер. Тільки трохи їх переробили: фінікійське «алеф» стало «альфою», «бет» — «бетою», «гімель» дістало назву «гамма» тощо.

Є ще один доказ спорідненості грецького й фінікійського письма: перші, найдревніші грецькі написи зроблено, як і фінікійські, справа наліво. Так було ще у VIII ст. до н. е. Але вже у VII ст. перехідною формою грецького письма стає так званий бустрофедон. Перший рядок, написаний бустрофедоном, починався справа наліво. Наступний, другий рядок, писався зліва направо. Третій знову справа наліво і т. д. Відповідно «поверталися» і літери. Бустрофедоном записані закони відомого політичного діяча, з 594 р. до н. е. архонта Афін, законодавця і поета Солона.

В VI ст. до н. е. греки остаточно перейшли на сучасну манеру письма — зліва направо.

Як не можна уявити українську мову, записану тільки приголосними, так само не могли й греки задовольнитися абеткою, яка складалася тільки з приголосних, напівголосних і гортанних звуків, властивих фінікійській мові.

Тому сини Еллади, запозичивши в сусідів їхню писемність, почали пристосовувати її до своїх потреб, до своєї співучої, милозвучної мови. Знаки, які передавали чужі, відсутні в їхній мові напівголосні або гортанні звуки, вони починають використовувати як знаки для передачі голосних. Фінікійська абетка складалася з 22 літер. Грецька з 26. Останні чотири літери винайдені греками для передачі звуків, яких немає у фінікійців. Кілька фінікійських літер греки почали використовувати як цифрові знаки. Найчастіше зустрічаємо їх у написах на грецьких монетах.

Еллада — батьківщина геніальних скульпторів — Поліклета, Мірона, Фідія, Праксітеля. Створені ними пам'ятники героям прикрашали площі грецьких міст, стояли поряд з храмами. Та не тільки у мармурових та бронзових скульптурах увічнювали греки своїх богів і героїв. На постаментах статуй, на стелах і плитах залишили вони й писемні пам'ятки: урочисті присвяти, присяги, державні декрети й епітафії.

Жителі островів Фера і Мелос, мабуть, перші запозичили в своїх сусідів, фінікійських колоністів, їхню писемність. Звідси вона переходить в Аттіку й Пелопонес, у Фессалію, Беотію й Фокіду, стає письмом усієї Греції та її колоній. Під впливом місцевих діалектів у кожній провінції утворився місцевий різновид писемності. Тим-то не скрізь були однакові алфавіти, з однаковою кількістю літер. Відмінними одна від одної були й форми деяких писемних знаків.

403 року до н. е. в Афінах вводиться алфавіт, відомий під назвою «класичного». В його основу ліг іонійський різновид письма. Доти його вживали тільки в малоазіатських колоніях, зокрема в Мілеті. У порівнянні з іншими це письмо виявилось найбільш досконалим. Незабаром класичний алфавіт був прийнятий майже в усій країні.

Чому саме в Афінах створюється загальногрецька писемність? Щоб це зрозуміти, пригадаймо по-

Рельєф Трифона.

літичне та економічне значення Афін у V ст. до н. е. Під час греко-перської війни маленькі Афіни не тільки взяли участь у боротьбі за незалежність рідної землі. Вони очолили інші поліси. Перси стерли з лиця землі столицю Аттіки. Та незабаром афіняни помстилися за своє місто. Саме вони були перші серед тих, хто розбив персів при Марафоні, хто знищив їхній флот біля острова Саламін.

У небаченій красі та величі відродились Афіни після перемоги над ворогом. Піднялись під синім небом величні Пропілеї, виструнчилась колонада Парфенона, засяяла над Акрополем позолочена статуя Афіни Промахос...

Греки відчули й усвідомили себе єдиним народом. Тоді-то вони визнали за потрібне зробити спільним для всієї країни те письмо, яке офіційно було прийняте в Афінах. Культурна перевага Афін над іншими полісами не викликала ні сумніву, ні заперечень. 370 року до н. е. перейняли афінський алфавіт жителі Беотії, а далі й інших провінцій. В середині IV ст. колишній іонійський алфавіт стає пануючим, класичним, загальногрецьким.

Протягом століть грецькі літери змінювались, потроху втрачаючи зовнішню незграбність, характерну для фінікійського алфавіту. Відповідно до традицій грецької архітектури й орнаментики, вони стають чіткими, набувають завершеної, геометричної форми. Люди, які створили класичне мистецтво античності, розгадали таємницю архітектурних пропорцій,— надали і літерам свого алфавіту чітку, просту й зручну форму. Таку, що її визнали за найкращу форму писемності наступні покоління більшості народів світу.

Латиняни — італійські племена, які в VIII—VII століттях до н. е. жили на заході Центральної Італії, в Лаціумі. Приблизно 754 року до н. е. вони заснували на березі Тібру невеличке селище і назвали його Римом. Спливали роки. Селище зростало. Та не одразу стало воно грізною столицею світу. Якийсь час у Римі навіть правили царі, що за походженням були не латиняни, а етруски. Вони принесли в Рим звичаї своїх

Напис Деметрія, сина Аполлонія.

предків, свою культуру, зокрема писемність.

Водночас на утворення римського письма впливали ще одні сусіди латинян — жителі міста Куми, тогочасної великої грецької колонії. Але точно визначити, які саме писемні знаки римляни запозичили в етрусків, а які — в греків, не так-то й легко. Адже більшість літер етруського алфавіту — це точна копія західногрецького письма. Утруднює справу й те, що походження етрусків, їхні історія й культура, навіть мова — досі залишаються нерозгаданою таємницею. Уперто мовчать етруски, мовчать уже протягом двох з половиною тисячоліть.

Римляни називали етрусків тусками. Від цієї назви походить і назва найбільшої частини колишньої Етрурії — Тоскана. Саме в Тоскані 1830 року були вперше знайдені великі поховання етрусків. Знайдені пам'ятки мистецтва — кам'яні й бронзові скульптури та барвисті фрески, які красномовно розповідали про забуте життя забутого народу.

В багатьох музеях світу тепер можна побачити етруські скульптури. Є вони в Державному Ермітажі в Ленінграді і в київському музеї Західного і Східного мистецтва.

Етруски були землеробами, будівничими й вправними меліораторами; вони виготовляли металеву зброю, знаряддя праці та ювелірні вироби, сміливо виходили в море...

На рубежі VIII—VII ст. до н. е. етруски перейняли в греків-колоністів їхній алфавіт. Кожний, хто знає абетку еллінів, може легко прочитати етруські написи. Але їхній зміст залишається незрозумілий. Мова етрусків давно мертва. Втрачена, забута на роздоріжжях історії. Таємниця поруч, та поки що ми не можемо її розгадати.

Етруски залишили чимало писемних пам'яток. Здебільшого це епітафії, вирізані на кам'яних саркофагах та надмогильних плитах. Написи короткі, лаконічні. Ще коротші написи на посуді та

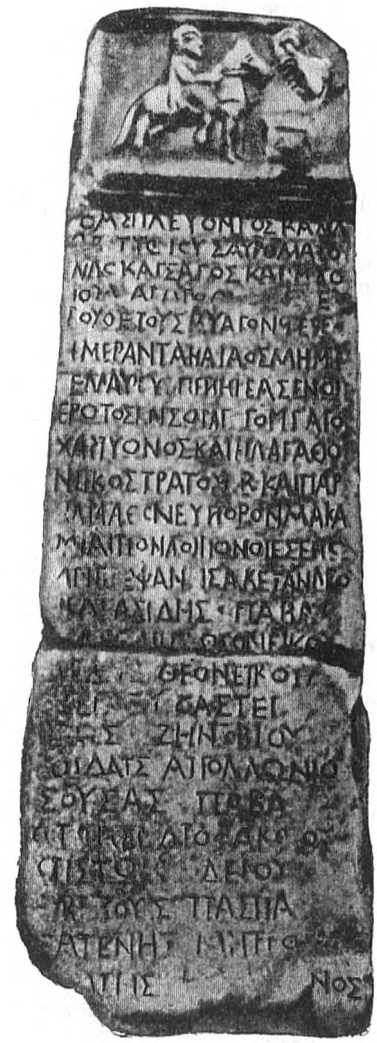

Грецький напис на стелі (Боспорська держава, перші століття н. е.).

на бронзових дзеркалах. А на багатьох вазах ми знаходимо своєрідну прикрасу: чітко виведені літери етруського алфавіту. На цей алфавіт дуже схожі літери римського письма — латиниці, від якої походять алфавіти більшості сучасних писемних систем.

В «столиці світу», як називали Рим в період його найбільшого розквіту, було чимало книжкових майстерень. В них виготовляли копії не тільки модних на той час літературних творів, але й політичних сатир та промов найвідоміших ораторів. Література, а з нею й писемність пишно розквітли. У «Посланнях» Горація читаємо: «легке божевілля» охопило римлян, люди «палають одною пристрастю — поезією; і діти і їхні поважні батьки... бенкетують і диктують вірші». Поезія полонила вищі верстви суспільства, нею захоплювався навіть сам Август. У більшості римських вельмож, що не могли не наслідувати моду, яку схвалював сам Цезар, були свої, приватні бібліотеки. Та не тільки приватні. Уперше в історії культури ми зустрічаємо в Римі книгосховища, якими мали право користуватися всі вільні громадяни міста.

Сини Лаціума, як і греки, залишили чимало написів на камені, на постаментах пам'ятників, стелах тощо. Вони писали й на дерев'яних дощечках, вкритих воском, так званих церах. І тут римляни використали досвід греків. Були в римлян і так звані «м'які матеріали» для письма. Вони купували в Єгипті папірус і робили з нього книги-сувої. У II ст. до н. е. в невеличкому Пергамському царстві винайшли новий матеріал, із спеціально обробленої баранячої або свинячої шкіри. Це пергамент,— тонкий, білий, гнучкий. На відміну від папіруса, його можна було згинати, він не ламався. Використання пергаменту породило нову форму книги, що складалася з багатьох сторінок,— так званий «кодекс» — прообраз сучасної книги. Римляни усвідомлювали, яке велике виховне значення для суспільного життя країни має книга — літературний твір, промова вірного Цезарю оратора, опис блискучих воєнних походів. Адже в ті часи все далі й далі крокували непереможні римські легіони. Уперто йшли в глиб невідомої, ще не пізнаної Європи. Йшли, залишаючи згарища й осиротілі родини, залишаючи в диких степах бруковані шляхи, зводячи стрімкі арки мостів над чужими далекими річками.

Після кожної нової перемоги в Римі здіймалися нові тріумфальні арки й колони, на Форумі встановлювались нові мармурові статуї полководців. Про перемоги треба було сповіщати народ. Вільні, але здебільшого голодні громадяни столиці світу вимагали не тільки хліба й видовищ. Вони хотіли знати, куди й навіщо пішли їхні сини. І одного дня,— було це на початку останнього п'ятдесятиріччя до нашої ери, на Форумі, за наказом Юлія Цезаря, з'явилась новина: звичайна дошка, вкрита гіпсом, на якому можна було швидко писати, видряпуючи літери.

Ця вкрита гіпсом дошка була, власне, першою в історії людства газетою. Вона мала назву «Acta diurna populi romani» — «Щоденні вісті римського народу».

Щодня переписувачі робили пергаментні копії опублікованих на Форумі вістей, і гінці розносили їх, разом з іншими писемними документами, листами та наказами по всіх містах римської держави.

І залишилися після римських завоювань у спадщину народам Європи не тільки бруковані шляхи, руїни театру в Оранжі та акведуки Німа. Залишилась і абетка, правнука фінікійської, онука західногрецької, бабка сучасного латинського алфавіту — римська латиниця.

В творах Таціта згадується, що варварські племена германців мали якісь писемні знаки. Ми не знаємо, який був їх первісний вигляд. Ми знаємо інше: руни — так вони звуться — зазнали істотних змін, бо серед рунічних знаків, якими зроблено приблизно 4000 нині відомих написів, є чимало схожих на латинські літери, навіть на грецькі й етруські. Народилися руни, напевне, ще до знайомства народів Центральної та Північної Європи з римлянами. Германці, які після появи в Галлії римлян не раз бачили різні, писані латиницею документи, переробили древні рунічні знаки, наблизивши їх до чіткої й стрункої форми латинського письма, а згодом використали їх як писемні. Ними користувались, доки прийняття християнства принесло на Північ латинську абетку.

Коли будуть прочитані усі рунічні написи, ми, мабуть, дізнаємося про подвиги давно забутих героїв, про подвиги тих, з ким знайомлять нас співучі рядки так званої Старшої Едди.

Найбільшу кількість пам'яток рунічного письма знайдено в Скандінавії. Зустрічаються руни в Данії, в Англії, в Ютландії, на Готланді та на інших північних островах. Окремі пам'ятки рунічного письма знайдені навіть на нашій землі: вкритий рунами наконечник списа,— на Волині, недалеко від міста Ковеля та рунічний камінь з острова Березані.

Як потрапили вони туди? На це питання відповісти не важко. Вікінги багато подорожували або як найманці-воїни або як купці-грабіжники. Таким мандрівником був норвезький король Гаральд Гаардраде, зять Київського князя Ярослава Мудрого. Гаральд побував у Візантії, в Сіцілії і, нарешті, в Києві. Сватаючись до Єлізавети, дочки Ярослава, Гаральд склав пісню про дівчину з золотими косами, в якій розповідав про свої мандри та подвиги, про свою славу воїна. Але, говорить Гаральд, «дівчина з золотими косами» його зневажає. Сагу Гаральда використав російський поет О. К. Толстой у «Пісні про Гаральда й Ярославну».

В цьому творі Толстой вкладає до уст Гаральда такі слова:

«Я мечем своїм вирізьбив
власне ім'я
На лапі в Пірейського лева».

Дійсно, недалеко від Афін, у Піреї, знайдено мармурового лева, на лапі якого висічено руни. Щоправда, не Гаральд Гаардраде зробив їх. Він жив майже на століття раніше, ніж було зроблено цей напис. Загинув Гаральд у 1066 році, під час чергового походу на Англію. Руни на лапі мармурового лева, певне, висік своїм мечем такий самий шукач пригод та слави.

Проксенія на честь громадянина міста Сінопи Люція Корнелія Понтіана.

Кожний рунічний знак означав певний (голосний або приголосний) звук і мав свою назву. Знаки в рунічному алфавіті були розташовані не так, як у грецькому чи в латиниці.

Найбільший серед усіх відомих нам рунічних написів — на камені з Рьока (X ст., Швеція). 762 руни сповіщають про те, чию пам'ять увічнює камінь. Наведено на ньому й не до кінця розшифровану розповідь про якісь битви. А далі — кілька віршованих рядків. Вони оспівують короля вікінгів Дітріха, який раніше царював на узбережжі, а тепер, озброєний, сидить на бойовому коні...

Заслуговують на увагу рунічні календарі. Вони з'явилися в Скандінавії в часи пізнього середньовіччя й користувалися ними люди майже до кінця XIX ст. Рунічними літерами позначені на них дні року, свята та зміни фаз місяця. Робили їх на дерев'яних брусках, на «мечах» з дерева, на металі.

Чи зустрічаються рунічні написи на пергаменті? Дуже мало. Кілька юридичних документів та один молитовник. Коли в країнах Європи почали використовувати пергамент, руни вже відійшли в минуле, поступилися перед переможною ходою католицької латиниці.

Щоправда, її перші кроки були досить повільні...

Період раннього середньовіччя — V—XI століття — час, позначений загальним занепадом культури. Завмирає життя в містах, занепала торгівля, ремесла. Лише в монастирях ледь жевріють залишки писемності. Монахи читають і пишуть тільки богословські книжки. Читають і пишуть, зрозуміло, латинню.

Пергамент коштував дуже дорого. Тому звичайним явищем стає використання старовинних книжок, з яких змивали та стирали написане. Часто-густо з пергаменту зіскрібали неповторно-прекрасний твір античного автора, а натомість записували на ньому «житіє» святого покровителя цього монастиря або навіть рахунок — скільки сіна продав брат-скарбничий або яку суму заборгував обителі сусіда барон. Наприклад, поверх Ціцеронового трактату «Про державу» були написані коментарі до псалмів блаженного Августіна. В одному з музеїв зберігається пергаментна книга, на якій писали тричі: у сьомому столітті, в дев'ятому та одинадцятому.

Написані на стертому або змитому стародавньому тексті книжки — палімпсести — довго зберігали свої таємниці. Але тепер хіміки винайшли засоби відновлювати змиті літери. Врятовано деякі твори Вергілія, Евкліда, Ціцерона. Проте скільки літературних шедеврів загинуло!

У XII ст. починають зростати міста, водночас народжується державний апарат, збільшується кількість державних документів та юридичних актів. Оживає торгівля, міцніють цехові об'єднання ремісників. У Франції, Італії та Іспанії з'являються своєрідні цехові об'єднання — вчителів і учнів.

— Alfa, beta, — повторюють учні, вивчаючи абетку. — Alfa, beta...

1112 року на півночі Італії, в колишній столиці Етрурії — Болоньї, з цехового об'єднання вчителів та учнів народжується перший в Європі університет. А

Римська могильна стела.

1253 року в Парижі духівник Людовика IX, Сорбон, засновує притулок для незаможних викладачів і студентів богослов'я, майбутній славетний паризький університет — Сорбонну.

— Alfa, beta, — повторювали і під її склепінням.

У XII—XV ст.ст. поряд з богословськими та учбовими книжками, потрібними для навчання майбутніх священиків, юристів, лікарів, з'являється і мирська література. Першими її творцями були мандрівні співці. Ліричні пісні трубадурів Провансу, труверів Пікардії, німецьких мінезингерів, які оспівували подвиги відважних лицарів, учасників хрестових походів та героїв пишних турнірів, їхнє служіння прекрасним дамам — стали основою лицарського роману та любовних віршів.

Якщо богословські й учбові книжки та юридичні акти писалися переважно латиною, то мирська література творилася живою мовою. Вже в XI ст. старофранцузькою народною мовою було вперше записано найвидатніший твір феодальної літератури—«Пісню про Роланда», у XIII ст. староісландською — пісні Старшої Едди, а старогерманською — «Пісню про Гільдебранда».

Подальший розвиток писемності пов'язаний зі зростанням грамотності серед городян. Вони читали й писали своєю рідною мовою, користуючись однаковими писемними знаками: латиницею.

Графічно латинські літери не завжди були такі, як сучасна абетка французів і італійців, англійців, іспанців, німців. Латинські писемні знаки пройшли довгий шлях змін і розвитку.

Традиція чітких ліній, народжена в ті часи, коли писемні знаки переважно викарбовувалися на камені, потроху починає поступатися місцем м'яким, округлим лініям письма на пергаменті. І пергамент перемагає: написи на камені й на металі, зроблені різцем і молотком, починають повторювати форму знаків, зроблених пером і пензлем.

Внаслідок розпаду Римської імперії з'являються нові місцеві та національні різновиди латинського письма.

Наприклад, у V—VIII ст. в державі Франків, об'єднаних династією Меровінгів, народжується франко-галльське письмо.

У XII—XIII ст. з'являється ще один варіант, нова графічна видозміна латинського письма — готичне. Відповідно до нових архітектурних стилів і смаків, форма літер набуває ламаної та видовженої форми. Але з XIV ст. ним користуються тільки в Німеччині.

Пантеон.

Камінь з рунічним написом.

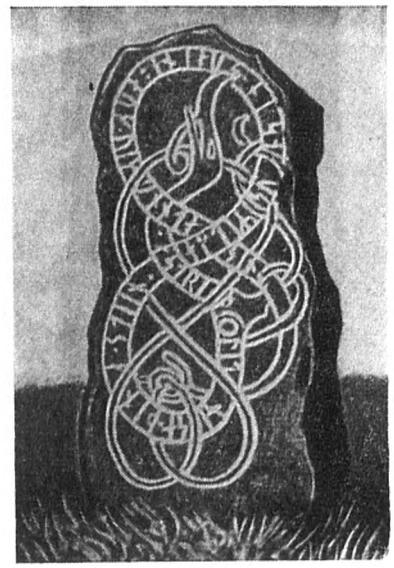

Яскраві фарби Відродження позначилися і на формі тогочасних писемних знаків. Діячі гуманізму протиставляли середньовічній зіпсованій латинській мові класичну латинь часів розквіту античності З'являється і новий шрифт — зветься він «гуманістичним» і сполучає римський уніціал із кращими зразками каролінгського мінускула. Форма його літер вже схожа на сучасну латинську абетку.

В епоху Відродження літери остаточно розподіляються на рядкові-мінускульні та великі-маюскульні. Зразком для великих літер стає римське капітальне та уніціальне письмо, для рядкових — форма літер каролінгського мінускула. Тому так відрізняються в латинські абетці рядкові й великі літери.

В наш час понад сімдесят алфавітів побудовано на латинській основі.

І скрізь та всюди, де застосовують латинський алфавіт, не тільки в різних країнах, але й на різних континентах, а в нас— в Естонії, Латвії, Литві — перше знайомство з абеткою починається з традиційного «Alfa, beta...».

Сирена над Віслою.

СВІДКИ МИНУЛОГО

Майже біля самого берега Вісли, немов вслухаючись у музику її хвиль, красується чарівний пам'ятник. На постаменті — смілива жінка з піднесеним вгору важким мечем, ліве плече вона закрила щитом. Класичні, благородні, може, навіть трохи суворі риси обличчя. І вся постать сповнена величчю, самовідданістю та героїзмом — жінка немов стоїть на сторожі рідного міста. Це славнозвісна Сирена.

Легенда розповідає, що кілька століть тому на цьому місці один рибалка спіймав прекрасну сирену. Широсердий предок нинішніх варшав'ян випустив її на волю, за що вона пообіцяла залишитися в гербі міста і завжди захищати його щитом і мечем

Варшавські гіди переказують трагедію матері, пов'язану з цим пам'ятником. Вони розповідають, як стара немічна жінка майже кожного ранку, ще до схід сонця, коли варшав'яни відпочивають, приходить до підніжжя Сирени, подовгу вдивляється в її обличчя, простягаючи до неї свої сухі кістляві руки. Потім, змахнувши з обличчя непрошені сльози, повільно крокує назад. Старенька жінка — це мати відомої польської поетеси й співачки Данути Крагельської. Данута ще до війни, будучи студенткою, позувала скульпторові під час роботи над пам'ятником, що був відкритий в 1939 році. В перший же день Варшавського повстання 1944 року Данута загинула.

Жорстока війна забрала у матері не лише найдорожче в її житті, вона забрала і все, зв'язане з пам'яттю доньки: фотографії, документи, дорогоцінні родинні реліквії. Вцілів лише цей пам'ятник, і тому так часто стара жінка навідується сюди, на набережну Вісли, щоб надивитися на риси рідного обличчя, втамувати біль втрати й вічної розлуки.

Сирена, здається, єдиний варшавський пам'ятник, який залишився майже зовсім неушкодженим після страшної трагедії, що спіткала польську столицю в роки другої світової війни.

Нині Сирена стала символом міста, символом непохитності, героїзму і мужності варшав'ян, гербом польської столиці.

Хвилюючою й символічною є також історія найстарішого пам'ятника Варшави — Колони короля Зигмунта. Це був перший і впродовж значного часу єдиний пам'ятник столиці. Три століття озброєна людина з хрестом у руці споглядала калейдоскоп подій, що вирували біля її підніжжя. Вона перенесла всі бурі й негоди, лихоліття різних часів, щоб врешті-решт у ювілейний рік свого трьохсотліття опинитися на брукові Замкової Площі. Це вчинили варвари XX століття — фашистські нелюди...

Колона Зигмунта або інакше — пам'ятник королю Зигмунту III Вазі був відкритий у 1644 році його сином Владиславом IV. Королівські архітектори Константіно Тенкалла та Клементе Меллі були творцями цього монумента. З стрункої високої колони король спостерігав пожежу Королівського замка 1939 року і його остаточну агонію 1944 року. Він був свідком героїчної боротьби Старого Мяста в серпневі дні 1944 року. Потім він розділив долю мешканців столиці.

Колона Зигмунта.

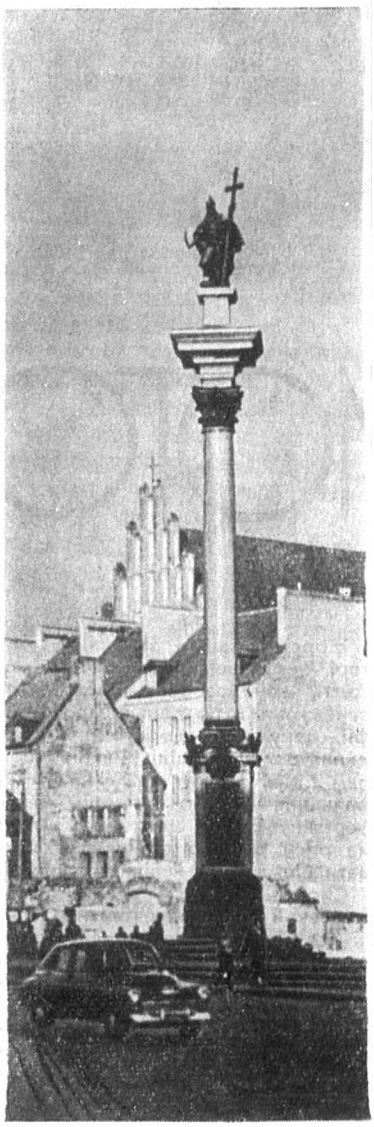

У Варшаві існує цікавий переказ. За легендою місто існуватиме доти, поки стоятиме Колона Зигмунта. І от, коли Варшава залікувала рани війни, 22 липня 1949 року Замкова Площа знову прикрасилася чудовою колоною, яка вступила в четверте століття свого існування.

В контури варшавських скверів та майданів чудово вписуються пам'ятники видатним діячам польської науки, літератури, мистецтва, відомим революціонерам. Хоча дехто з них ні разу за свого життя, як наприклад Адам Міцкевич, не побував у рідній столиці. Датський скульптор Бертель Торвальдсен, один з найбільш відомих в Європі у тридцяті роки XIX століття, був автором пам'ятника великому польському астроному Міколаю Копернику. Своє творіння він подарував варшав'янам 1830 року; того ж року пам'ятник був урочисто відкритий на межі районів Краківського Передмістя і Нового Світу.

В роки окупації фашисти повісили на постаменті пам'ятника табличку, в якій стверджувалося німецьке походження польського вченого. Члени підпільної організації зуміли потайки знищити цей ганебний напис, та окупанти в кару за це зняли з цоколя пам'ятник відомому повстанцеві Килінському. У відповідь на цоколі знятого пам'ятника з'явився цікавий напис: «В помсту за Килінського продовжую зиму на два місяці — Міколай Коперник». Зима того року була справді сувора і довга. А пам'ятник Міколаю Копернику було відновлено у 1949 році. Принагідно треба відзначити, що Бертель Торвальдсен був також творцем пам'ятника князеві Юзефу Понятовському.

У 1898 році у сквері Краківського передмістя до 100-річчя від дня народження Адама Міцкевича було відкрито пам'ятник великому поетові. Автором пам'ятника був Кипріян Годебський, внук відомого польського поета Кипріяна Годебського. Гітлерівські окупанти знищили його майже вщент. Від пам'ятника залишилася тільки голова, передана згодом до Національного музею. Новий пам'ятник Міцкевичу було урочисто відкрито в 1950 році.

Іноземні туристи, численні гості, які сьогодні відвідують Варшаву, з особливим подивом дізнаються про те, що під час фашистської чуми в Польщі було суворо заборонено виконувати твори безсмертного Фредеріка Шопена. А сьогодні в сонячні недільні дні біля неповторного за красою пам'ятника геніальному композиторові ставлять піаніно, навколо збираються юрби варшав'ян, і майже цілий день тут звучать незабутні й хвилюючі мелодії великого Шопена.

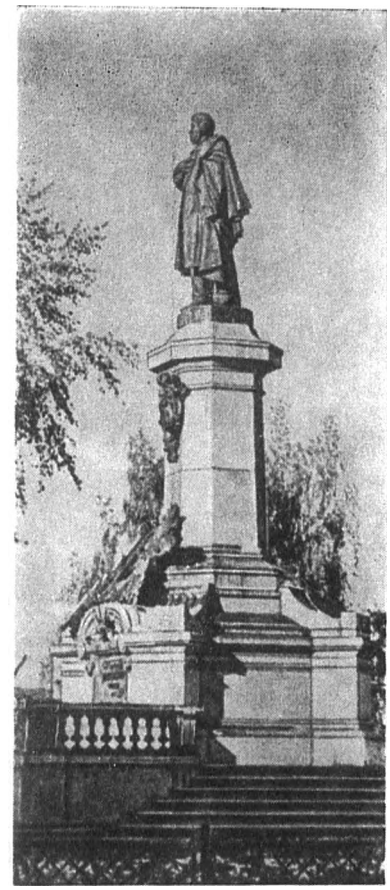

Пам'ятник Адаму Міцкевичу.

Це дуже оригінальний пам'ятник: поетично замислений композитор, що на якусь мить присів на лаві під розлогою вербою, немов вслухається в гомін вітру і пошепки відтворює його невловимі мелодії. Здається, торкнеться своїми довгими тонкими пальцями клавішів — і поллються нові чарівні звуки.

Надзвичайно сумною і трагічною була історія Могили невідомого воїна.

Під час варшавського повстання 1944 року район Могили невідомого воїна став районом запеклих боїв. У кривавій битві було знищено Саксонський палац. Фашистські недолюдки навмисне підірвали Могилу невідомого воїна.

Незабаром після визволення

Пам'ятник Килінському.

Варшави за ініціативою тодішнього директора військового музею майора Шахерського розпочалися роботи по впорядкуванню, а згодом почалася відбудова Могили невідомого воїна. Урочисте відкриття пам'ятника — реставрованої Могили невідомого воїна відбулося 9 січня 1946 року.

А 20 липня 1964 року Варшава прикрасилася ще одним символом мужності, наполегливості, віри у краще майбутнє — пам'ятником богині Ніке. Ніке встановлена на чудовій Театральній площі по сусідству з найбільшим у Європі театром опери й балету. Пам'ятник Героям Варшави — свідчення поваги до тих, хто у чорні роки окупації не скорився, хто в страшних муках виборював світле і прекрасне майбутнє народної Польщі.

В історіографії та в історії польської літератури існує поняття «польський вересень», з ним пов'язується початок другої світової війни, самовіддана боротьба польського народу проти фашизму. Про ці трагічні дні можна прочитати у Ярослава Івашкевича, Яна Парандовського, Адольфа Рудницького, Єжи Путрамента, Леона Кручковського та в багатьох інших польських письменників. Чимало з них, зокрема Ян Парандовський та Ярослав Івашкевич, описували в своїх творах події, що відбувалися безпосередньо в столиці польської держави. Тож з повним правом можемо вжити термін «варшавський вересень», що символізує героїчну оборону Варшави у дні фашистського нашестя. Серед мужніх захисників столиці були воїни 21-го піхотного полку «Діти Варшави», що вкрили себе невмирущою славою і в числі останніх припинили опір ворогові. 3 вересня 1939 року полк отримав наказ контратакувати німецькі підрозділи, які почали оточувати 20-ту польську дивізію в районі Млави. В несприятливих умовах, пізно ввечері й серед темної ночі, полк «Діти Варшави» вів успішні бої, вибиваючи німецькі війська із зайнятих позицій. Далі полк «Діти Варшави» було перекинуто в район Грохова, що являв собою один із секторів оборони Праги — правобережної частини Варшави. 15 вересня полкові підрозділи приступили до організації оборони. Через те, що німці вже підходили до Грохова, полковник Станіслав Сосабовський вислав їм назустріч 1-й батальйон під командуванням майора Владислава Добровольського з бойовим завданням затримати просування ворога. Довго і мужньо, незважаючи на велику перевагу ворога, боролись польські патріоти. Особливо запеклі бої тривали на перехресті алеї Вашінгтона та вулиці Гренадерів.

26 вересня німці розпочали генеральний штурм Варшави на всіх напрямках. Полк «Діти Варшави» відбив успішно всі ворожі атаки. І другого дня наступ німців на позиції 21-го полку також провалився. Потім прийшов наказ контратакувати гітлерівців, і «Діти Варшави» далеко відкинули ворожі підрозділи. Це була остання вереснева атака 21-го полку. А наступного дня, 27 вересня, о 12.00 Варшава капітулювала. Відзначаючи героїзм і мужність за-

Пам'ятник Міколаю Коперникy.

Пам'ятник Шопенові.

«Діти Варшави».

хисників столиці, вдячні земляки 30 вересня 1967 року відкрили один з наймолодших варшавських пам'ятників на алеї Вашінгтона. Велика кам'яна брила і простий зворушливий напис: «Воїнам 21-го варшавського піхотного полку «Діти Варшави» — героїчним захисникам столиці у вересні 1939 року».

Багато цікавого можна розповісти й про історію інших варшавських пам'ятників. Захоплення викликають пам'ятники «Братерство польсько-радянської зброї», відкритий у листопаді 1945 року і «Партизани». Як гімн мужності й самовідданості учасникам героїчного варшавського повстання у квітні 1943 року сприймається пам'ятник «Герої гетто» — сумна і вражаюча розповідь про одну з найстрашніших трагедій другої світової війни, жертвами якої стали 300 тисяч чоловік. Гетто було спалене і повністю стерте з лиця землі.

Багатьма пам'ятниками пишається Варшава. Вони образно розповідають про героїчну боротьбу народу за свою свободу і незалежність, увічнюють незабутні сторінки польської історії, славних синів Польщі.

Іван ПАСЕНКО

АВСТРІЯ

Дослідники розшукали в архівах міста Граца невідомий твір Франца Шуберта — велику симфонічну композицію під назвою «Грацька фантазія». Написано її в середині 20-х років XIX століття, коли творчість композитора досягла найбільшого розквіту.

«Грацька фантазія» вперше прозвучить восени цього року. Її виконає симфонічний оркестр Вищої музичної школи Граца під керівництвом відомого австрійського диригента Ганса Петермандля.

●

«Заборонено й спалено» — так називається виданий у Відні альманах, в якому зібрано твори австрійських письменників, що їх гітлерівці заборонили, вилучили з бібліотек і спалювали на вогнищах. Після війни ці твори майже не перевидавалися й здебільшого невідомі австрійському читачеві. Серед авторів — Франц Верфель, Бертольд Фіртель, Ернст Вальдінгер, Альма Йоганна Кенінг, яка загинула в гітлерівській катівні, та інші.

ГОЛЛАНДІЯ

В Роттердамі відбудовано зруйнований під час другої світової війни собор св. Лаврентія — чудову пам'ятку стародавньої архітектури. Прикрасою собору стала його головна брама — виконана відомим італійським скульптором Джакомо Манцу, — композиція на тему «Війна і мир».

ДРВ

Спілка діячів сцени і Театр класичної музичної драми в Ханої урочисто відзначили 70-річчя одного з найвизначніших діячів національного театрального мистецтва артиста Нгуєн Ньо Туя.

ВИСТАВА ПРО ЛЮДЕЙ ПРАЦІ

Письменник з Німецької Демократичної Республіки Горст Заломон написав нову телевізійну п'єсу — «Час безсонних ночей».

Твір цей можна було б віднести до жанру так званої «виробничої п'єси»: в ньому йдеться про події, пов'язані з реконструкцією великого підприємства, порушуються важливі проблеми економічної реформи в НДР тощо. Але це була б лише вельми загальна характеристика твору Горста Заломона. Насправді це твір про людські характери, про суспільні конфлікти. Що ж до виробничих проблем — то це лише тло, на якому розгортаються процеси людського буття. Старий робітник, нині керівник одного з заводських цехів Зепп Беме, його син Клаус, директор заводу Менерт, секретар заводської партійної організації СЄПН Шупек, інші дійові особи, змальовані автором, — це індивідуалізовані, багатогранні постаті.

Режисер Вернер Ревекамп, виконавці головних ролей актори Ганс-Гардт Гардтлоф, Гаррі Пітц, Гаральд Вармбрун, Сільва Шюлер та інші створили цікаву виставу.

УСПІХ «САГИ»

Щонеділі о сьомій вечора в Англії буквально завмирало життя. Всі сідали перед телевізорами, аби стежити далі за розвитком подій у родині Форсайтів, що розгорталися на голубому екрані. Опит телеглядачів показав, що понад 13 мільйонів англійців дивилися екранізацію видатного твору Голсуорсі по першій програмі Бі-Бі-Сі. Навіть репортажі з Олімпіади в Мехіко не мали такої аудиторії. З тріумфом пройшла «Сага про Форсайтів» і на телеекранах Австралії, Нової Зеландії, Західної Німеччини, Голландії, Норвегії, Швеції та інших країн.

Продюсер Дональд Вільсон десять років готувався до зйомок 26 серій «Саги про Форсайтів».

В телефільмі беруть участь 150 акторів, окремі серії знімали режисери Девід Джілс і Джеймс Келлан Джонс.

Кадри з телефільму «Сага про Форсайтів».

Ева Руткаї.

БАГАТОГРАННИЙ

В одній старій угорській кінокомедії «Жовта акація» була сцена, де маленька дівчинка розмовляє з дорослими. Вона грала дуже природно, життєво, і критики відзначили гру восьмирічної дівчинки так: «На неї чекає чудове майбутнє».

Критики мали рацію: Евіке, тобто Ева Руткаї, стала одною з найпопулярніших актрис Угорщини, яка майже з самого початку роботи в театрі та на екрані користується великим успіхом у глядачів.

Ева Руткаї грала найрізноманітніші ролі: Наташу Ростову у «Війні та мирі», і чеховську Ніну Зарічну, безсмертну шекспірівську Джульєтту і Лебідь в однойменній п'єсі Ференца Мольнара, виступала в п'єсах Ібсена, Ростана, Софокла. Багатогранність її таланту надзвичайна. Особливо виразно вміє вона передавати трагічні емоції героїнь: втрату ілюзій, умирання почуттів, гірке розчарування. Актриса завжди намагається розкрити образ у розвитку, підкреслюючи безнастанну боротьбу жінки (недосвідченої дівчини, легковажної кокетки чи відданої дружини) за себе і за своє людське щастя.

Ева Руткаї знімалася більш, ніж в 40 фільмах. Відзначимо найвідоміші кінострічки за її участю. Це — «Щастя Каталіни Кіш» (1950 р., режисер Фелікс Маріаші), де вона виконувала роль веселої, енергійної служниці; «Див-

Кадр з фільму «Мумія втручається в розмову».

ний шлюб» (1951 р., режисер Мартон Келеті) — тут вона грала роль дружини Ежі Відонкі; «Будапештська весна» (1955 р., режисер Фелікс Маріаші) — в цьому фільмі Ева Руткаї була продавцем газет; «Кухоль пива» (1955 р., режисер Фелікс Маріаші). В останньому фільмі, який з великим успіхом демонструвався у Радянському Союзі і багатьох інших країнах, Ева Руткаї чудово зіграла роль «кирпатого ангела» Юліки, трохи легковажної дівчини, яка спочатку навіть не хоче відповідати за свої вчинки, а потім, багато переживши, виростає в розумну жінку з твердим характером.

Великою подією у творчому житті актриси була картина «Опівночі» (1957 р., режисер Дьєрдь Ревес). В цьому фільмі показано важкі дні контрреволюційного заколоту в Угорщині 1956 року. Ева Руткаї грає тут роль танцівниці Вікі, яка хоче назавжди залишити свою батьківщину, бо «тут», мовляв, її не цінять, а «там» на неї чекає великий успіх. Актрисі найлегше, звичайно, було б просто показати всю безглуздість марень своєї героїні. Але Руткаї не обмежується цим, вона переконливо доводить, що її героїня, як і всі ті, хто відірвався від рідної землі, від свого народу, прирікає себе на самотність і страждання.

Комічне обдарування актриси виявилось в картинах «Казка про дванадцять окулярів» (1956 р., режисер Карой Мак) та «Яка дивна ніч!» (1958 р., режисер Дьєрдь Ревес). Її фільмографія збагачувалась такими картинами, як «Неділя у будень» (1962 р., режисер Фелікс Маріаші), «Остання вечеря» (1962 р., режисер Золтан Варконьї), «Угорський набоб» (1966 р., режисер Золтан Варконьї), «Хрестини» (1968 р., режисер Іштван Гал).

Останнім часом Ева Руткаї переважно грає на сцені театру «Вігсінхаз» («Театр комедії»). Там вона зіграла роль Кассандри в п'єсі «Жінки з Трої».

Ева Руткаї — лауреат кількох премій, в тому числі премії Кошута.

Йожеф ВЕРЕШ

м. Дебрецен

Руткаї у фільмі «Фальшива Ізабелла».

Актриса з успіхом виступає в ролі королеви Єлізавети в театрі «Вігсінхаз».

ТАЛАНТ

В новій комедії «Етюд про жінок» Ева грає головну роль.

НДР

Понад сто драматургів і композиторів подали свої нові драматичні й музичні твори на конкурс, оголошений з нагоди 20-ліття Німецької Демократичної Республіки. Після першого туру конкурсу преміями відзначено оперу Роберта Ганелля «Грецьке весілля», балет Горста Зеегера і Фріца Гейслера «Двійник», музичну комедію Зігфріда Шефера і Клауса Візнера «Не закохуйся в святу». Серед премійованих драматичних творів — п'єси Ганса Люкке, Ульріха Фелькеля, Арне Леонгардта, Клауса Вольфа.

Як відзначило жюрі, головна цінність цих творів полягає в тому, що вони відображають сучасність, присвячені важливим проблемам життя в НДР, питанням боротьби проти відродження фашизму і реваншизму.

ПОЛЬЩА

Як ми вже повідомляли, редколегія журналу «Екран», вшановуючи пам'ять чудового польського актора Збігнєва Цибульського, встановила щорічну премію для кращого молодого актора театру і кіно.

Першим лауреатом премії ім. Збігнєва Цибульського став Даніель Ольбрихський.

Д. Ольбрихський сказав у розмові з кореспондентом журналу «Екран»:

«Я дуже радий, що маю честь бути першим лауреатом цієї премії. Але до моєї радості домішується й смуток. Я грав разом з Цибульським, він був моїм другом. Ми домовлялися вдвох написати сценарій, за яким Збишек грав би батька, а я — сина. А за тиждень після нашої розмови прийшла звістка про його трагічну смерть».

Збігнєв Цибульський та перший лауреат премії його імені — Даніель Ольбрихський у фільмі «Йовіта».

США

Видатний американський актор Ентоні Квін — виконавець головної ролі в чудовому фільмі «Грек Зорба» — знімається в стрічці «Королівський сон» голлівудсько-

ПРИТЧА І СУЧАСНІСТЬ

П'єса Бертольта Брехта «Турандот, або Конгрес оббілювачів» — хронологічно остання в творчому доробку великого драматурга; він писав її в 1953—1954 рр. В цій п'єсі Брехт використав стару притчу, що її драматизували свого часу Гоцці і Шіллер. Брехт звертається до своєї улюбленої теми — розкриття трагедії тих, чий розум «сильні світу цього» експлуатують у ворожих народові цілях.

Дія п'єси розгортається в умовній стародавній китайській імперії, її сюжетною основою є ще одна вигадка примхливої Турандот. В імперії раптом зникає вся бавовна — її сховав брат імператора, аби підвищити на неї ціни. Народ залишається без одягу, люди протестують, от-от може вибухнути повстання. І тоді Турандот наказує наймудрішим ученим вигадати переконливу версію, що пояснила б причину зникнення бавовни й заспокоїла бідноту.

І тут починається глибока трагедія вчених і мудреців, які слухняно погоджуються виконати цей наказ. Жорстока Турандот карає на горло одного по одному учених, чиї пояснення видаються їй мало переконливими. Ті ж, що залишилися живі, стають пізніше жертвами розбійника Гогера Гога — новоявленого захисника імперії. Рятує вчених народ, прості люди, що ховають їх та їхні твори від гангстерів.

Брехт написав цю п'єсу під час розгулу макартізму в США. В той час певна частина західноєвропейської інтелігенції дозволила втягти себе в антикомуністичний похід, взяла участь у так званому «Конгресі на захист культури», інспірованому запеклими ворогами миру і прогресу. Своїм твором Бертольт Брехт застерігав тих інтелігентів, діячів науки й культури, які, подібно до персонажів «Турандот», погодилися стати «людьми, що оббілюють бруд», за влучним визначенням драматурга.

Нещодавно в драматичному театрі міста Цюріха, в Швейцарії, відбулася прем'єра цієї п'єси. Поставив її відомий німецький режисер, художній керівник одного з провідних театрів НДР — берлінської «Фольксбюне» — Бенно Бессон.

У цюріхському спектаклі і декорації, і костюми дійових осіб нагадують сучасну Швейцарію, хоча дія твору відбувається у стародавньому Китаї. Але, звичайно, актуальність Брехтового твору не тільки в цьому. Драматург надав старовинній притчі глибоко сучасного звучання.

Сцена з п'єси Брехта «Турандот, або Конгрес оббілювачів» у постановці Бенно Бессона.

МАРЛОН БРАНДО НЕ СКЛАДАЄ ЗБРОЇ

Протягом останніх двох років Марлон Брандо не з'являвся у голлівудських студіях. Він знімався у Франції, Італії та Англії, де його партнерками були такі відомі кіноактриси, як Софі Лорен та Клаудіа Кардінале.

Нещодавно американський журнал «Р» вмістив інтерв'ю з талановитим актором.

«Про Брандо, — пише журналіст Роберт Хілл, який вів з ним розмову, — часто кажуть, що в нього дуже важка, просто нестерпна вдача. Та ці твердження цілком безпідставні й образливі. Безперечно, слава далася йому нелегко. Він не раз зазнавав поразки й пережив багато гірких хвилин. Не слід забувати, що Брандо не тільки один з найобдарованіших митців Голлівуду, а й один з найосвіченіших, здібний учень видатного режисера Елії Казана. Крім того, грати в кіно йому допомагає великий сценічний досвід».

— В Європі мені довелося вельми серйозно попрацювати, — сказав журналістові Брандо, — і тепер я хотів би трохи відпочити перед новими зйомками.

— Чи задоволені ви вашою роллю у фільмі Чапліна «Графиня з Гонконга»?

— Ні, це була роль не для мене. Мені близькі герої, що діють у реальних, конкретних соціальних умо-

вах. Лише такі роли приносили мені успіх і вдоволення.

— Що ви думаєте про загибель Мартіна Лютера Кінга? Чи будете ви й далі брати участь у негритянських демонстраціях?

— Вбивство Кінга — це найогиднiший і найстрашніший злочин нашого часу. Щодо участі у демонстраціях, то я можу сказати одне. У мене багато друзів-негрів, і я ладен іти з ними пліч-о-пліч стільки, скільки буде потрібно.

— Яке ваше ставлення до боротьби негрів за громадянські права?

— Наш уряд досі не спромігся зрозуміти всієї серйозності цієї проблеми і нічого не робить для надання неграм рівних прав. Ситуація дуже напружена. Якщо не станеться радикальних змін, буде погано.

Хілл наводить слова Брандо з його заяви на прес-конференції в Лондоні:

«Так само, як багато інших американських митців, я урочисто оголошую, що не візьму участі у будь-якому культурному заході, де матиме місце расова дискримінація».

На закінчення інтерв'ю було поставлене запитання:

— Якої ви думки про сучасний Голлівуд?

— Голлівуду нема, про це переконливо свідчить масова втеча американських акторів і продюсерів до європейських країн. Міф про Голлівуд розвіявся.

«ЗІРКИ ЕГЕРА»

З містом Егер пов'язані найгероїчніші сторінки угорської історії. У XVI столітті тут точилися жорстокі бої проти турецьких завойовників. Егер перепинив турецьким завойовникам шлях на захід, до Відня та інших європейських міст.

Двом тисячам угорських воїнів, що стримували наступ сорокатисячного турецького війська, допомагали всі жителі міста. І туркам довелося відступити!

Ці героїчні сторінки угорської історії увічнив на початку нашого століття у своєму романі «Зірки Егера» відомий письменник Геза Гардоні. Його твір увійшов до угорської класики.

І от тепер події далекого минулого перенесені зі сторінок роману Гардоні на кіноекран. Режисер Золтан Варконі зняв великий двосерійний кольоровий фільм «Зірки Егера». Масштаби робіт, пов'язаних із зйомками, — найбільші в історії угорської кінематографії. Поблизу Будапешта було збудовано копію колишньої фортеці Егер. Десятки вчених — істориків, археологів, архітекторів і військових фахівців — брали участь у підготовці до зйомок. За допомогою сучасної ракетної техніки було, зокрема, відтворено старовинний вогнемет, винайдений в XVI віці одним із захисників Егера Борнеміссою. У масових батальних сценах фільму брали участь десятки тисяч статистів — солдатів і офіцерів Народної армії.

Кадр з фільму «Зірки Егера».

го режисера Даніеля Манна. Сценарій фільму написаний за однойменним романом Петракіса. Це історія грецького емігранта в Америці, який всіма засобами намагається заробити гроші, щоб вивезти з Греції свого тяжкохворого сина.

Роль цього грецького емігранта виконуватиме Ентоні Квін, його партнеркою буде Інгер Стівенс.

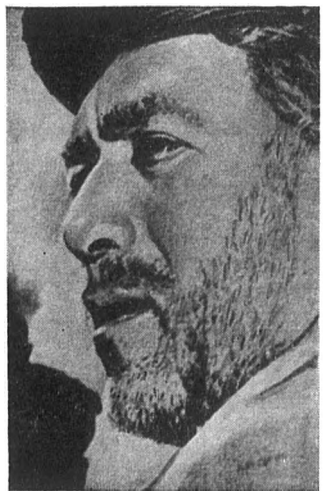

Ентоні Квін — грек Зорба.

УГОРЩИНА

Газета «Елет еш іродалом» повідомляє, що п'ятдесятиріччя Угорської Радянської Республіки (1919 р.) було відзначене, зокрема, виданням багатьох цікавих книжок. У гарному поліграфічному оформленні вийшов том «Ленін про Угорську Радянську Республіку». Окремою книжкою видано вибрані статті видатного діяча соціалістичної Угорщини, борця-інтернаціоналіста Ференца Мюнніха.

«Інтернаціоналісти в боротьбі за Радянську Республіку» — так називається ілюстроване численними фотодокументами й художніми репродукціями дослідження Ласло Кеваго. Автобіографічні спогади «Нотатки стенографіста» написав Михай Біхарі, який був учасником конгресів соціал-демократичної партії. «Хронікою угорської революції 1918—1919 років» Тібора Хетеша розпочинається нова книжкова серія у видавництві «Кошут».

●

У Татабаньї влаштовано виставку творів Кароя Керштока, художника, який брав участь у створенні Угорської Радянської Республіки 1919 року і в своїх творах оспівував події тих часів. Газета «Непсабадшаг» зазначає, що виставка має стимулювати глибоке вивчення творчості митця-революціонера.

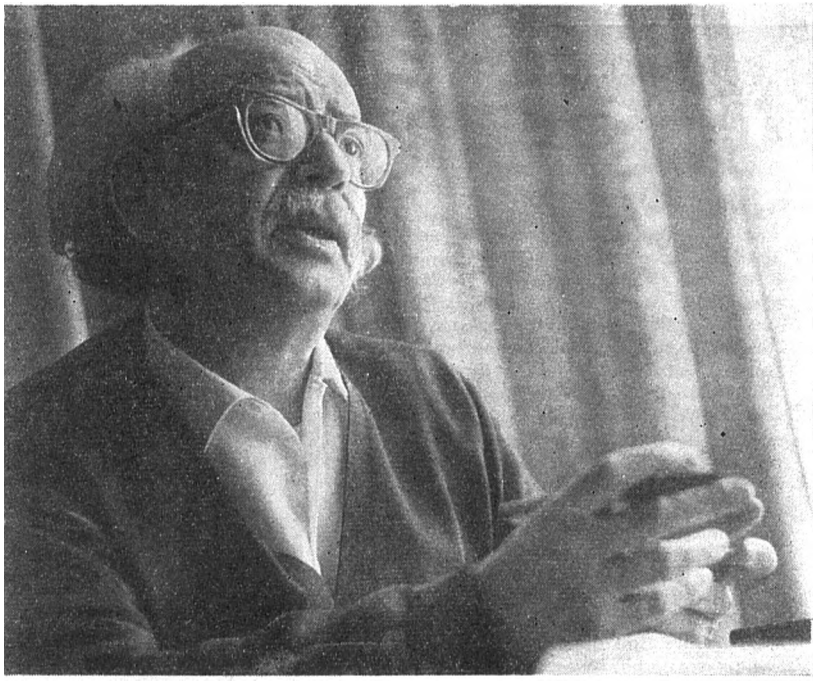

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

БЕРНАРДО ВЕРБИЦЬКИЙ
аргентінський письменник

ДО ЗУСТРІЧІ В КИЄВІ

— Як виглядає Київ зараз? — таким було перше запитання мого співбесідника, коли ми зустрілися в одному з московських готелів. І щоб пояснити свій інтерес до Києва, одразу ж додав: — Адже я народився в цьому місті. Це було давно, шістдесят один рік тому... Але, на жаль, я Київ знаю лише з розповідей батьків: наша сім'я виїхала в Аргентіну, коли мені не було ще й двох років...

Бернардо Вербицький не без труднощів розмовляє по-російськи, частенько зазираючи в іспано-російський словник

— Сім'я ваша, мабуть, емігрувала з України через матеріальні нестатки? — поцікавилися ми.

— І так, і не так. Батько, що служив у одного купця, дійсно був бідний. Жилося нам важко, нужда не виходила за поріг дому. І все-таки не в цьому полягала головна причина від'їзду: справа в тому, що наша сім'я мала славу революційної. Мій дядько, Борис Метс, за активну участь в революційному русі був засуджений царським судом і страчений. Пряма загроза нависла над моїми батьками. Ось за таких умов і було прийнято рішення емігрувати з Росії.

...Сталося так, що киянин за народженням, чиє життя з дитячих років до сьогоднішнього дня протікає в далекій заокеанській країні, став відомим аргентінським письменником. Він увійшов у літературу в 40-х роках книгою, сама назва якої — «Важко починати жити», одразу привернула до себе увагу читачів. Правдиві розповіді про аргентінську молодь, про труднощі її життя не могли залишитися непоміченими. Книга була нагороджена однією з літературних премій країни.

Так починався літературний шлях Бернардо Вербицького.

Сьогодні його перу належить 12 романів, характерних гуманістичною позицією їх автора і його критичним ставленням до навколишньої дійсності, чимало оповідань. збірка віршів, статті на літературні теми. Найбільшу популярність письменникові приніс його роман-репортаж «Вілья-Місерія» теж Америка», за котрий він одержав Національну премію Аргентіни в галузі літератури. Кілька років тому ця книга вийшла російською мовою у Москві.

«Вілья-Місерія» — у перекладі з іспанської — «селище злиднів». Так називається одне з передмість Буенос-Айреса. По суті, це трущоби, в котрих мешкають тисячі людей, переважно робітники, ремісники, дрібні службовці — прості трудівники, для яких не знайшлося місця в упорядкованій частині столиці Аргентіни, де живуть заможні люди, а точніше — для них взагалі нема місця під сонцем. Але ніщо не може позбавити їх почуття людської гідності.

— Роман цей, — каже Бернардо Вербицький, — частина мого життя. Коли я й пишаюсь чимось, то

тим, що мені першому в аргентінській літературі пощастило виявити такий лиховісний наріст на тілі нашої країни, як «Вілья-Місерія». Подібні виразки сучасного суспільства характерні не лише для моєї країни, — підкреслює письменник, — трущоби є і в Римі, і в Парижі, і в Лондоні — майже в усіх великих центрах капіталістичних країн. Адже, по суті, це проблема людських злигоднів.

— Ваша книга була вперше видана в п'ятдесят сьомому році. Відтоді минуло дванадцять років. Чи змінилося щось за цей час у селищах злиднів під Буенос-Айресом? — запитуємо ми.

— Коли зміни й сталися, то лише на гірше. За цей час посилилося безробіття, подорожчало життя. Неважко зрозуміти, що побут мешканців у селищах злиднів став ще гірший. Трущоби залишилися трущобами.

— У Радянському Союзі, — продовжує письменник, — я бачив зовсім інше — чудові багатоповерхові будинки, де мешкають прості люди. І ось що найхарактерніше — я це бачив і на околицях Москви, і Ленінграда, і в Орлі. Мені здається, що в радянських містах зникає різниця між поняттями центра і околиць. Розмах житлового будівництва в СРСР приголомшує.

Мова заходить про знайомство аргентінських читачів з класичною літературою — російською та українською. Наш співбесідник розповідає, що в його країні добре знають Льва Толстого, Достоєвського, Пушкіна, Гоголя, Шевченка, Чехова та багатьох інших.

— До речі, з Чехова, — згадує Вербицький, — власне, й почалася моя літературна діяльність: замолоду я переклав на іспанську мову останню дію «Дяді Вані». Відтоді Чехов — мій постійний супутник. Я присвятив йому чимало статей і, звичайно, не вичерпав теми.

З радянських літераторів аргентінцям добре відомі імена Шолохова, Федіна, Серафимовича, Еренбурга, Ванди Василевської та ін.

Нас цікавлять особисті плани гостя з Аргентіни. Над чим він працює зараз?

— Я люблю, — відповідає він, — говорити не про плани, до яких життя може внести великі корективи, а про те, що вже зроблено. Торкнуся цього побіжно. Майже десять років тому я випустив книгу «Мегатон», що включає шість поем. Вони присвячені боротьбі з атомним безумством. Я гадаю, осторонь цієї теми не може стояти жоден чесний митець. Одна з поем називається «Місяць». Ця завершальна поема книги навіяна чудовими науково-технічними досягненнями радянських людей, що вперше доставили на Місяць вимпел СРСР.

Якоюсь мірою цій темі присвячена і моя збірка оповідань «Земля блакитна». Такою побачив Землю радянський першовідкривач космосу Юрій Гагарін. Він казав про це, і мені захотілося назвати одне з оповідань і всю збірку саме так.

— Нарешті, я привіз в Радянський Союз, — продовжує письменник, — свій останній роман, над яким працював вісім років — «Паперова людина». Центральна постать роману — журналіст. Його, як і всіх мислячих людей, турбує загроза атомної війни. Навколо цього тематичного осереддя розгортається багато подій, що торкаються проблем молоді, сучасної науки, мистецтва тощо. Роман багатоплановий.

ГЕНРІК БАРДІЄВСЬКИЙ

ТРЕТІЙ ТОМ ЧЕХОВА

Зелена приємна обкладинка, а під нею— стільки тепла й мудрого усміху: А. П. Чехов. Я взяв його в бібліотеці, тримав, щоправда, довго, довше ніж було можна, але все ж мало як для такого письменника. А потім позичив книжку приятелеві.

Через місяць прийшло нагадування. «Просимо повернути, — писали, — третій том А. П. Чехова». Я негайно пішов до приятеля, показав нагадування, мовляв, оддавай книжку, бо край. Звичайно, Чехова вдома не було. Приятель швидко одягнувся, і ми пішли до його приятельки, котра взяла книжку тиждень тому на півдня.

На щастя, застали її вдома. Вона нас зустріла дуже гостинно, напоїла чаєм. Виїхали всі троє на таксі. А потім — уже вчотирьох, прихопивши з собою кузена приятельки — до його хворого товариша, прямо в лікарню. Приїхали. Приміщення велике, світле, сестри бігають із шприцами, а кузенового приятеля вже виписали. В палаті інші хворі, інші книжки. Чехова нема.

Учотирьох поїхали далі: мій приятель, його приятелька, її кузен і я. Приятель кузена лежав удома, почувався вже добре, дав нам адресу своєї колишньої симпатії.

Колишня симпатія мала досить гарне помешкання, жила з батьками, але без Чехова. Дуже вибачалась, засоромилась. Далі вирушили всі п'ятеро. Їй, очевидно, сподобався кузен, винуватець сьогоднішньої Одіссеї. Я, як завжди, лише заважав. Тільки нагадування бібліотеки не дозволяло мені піти геть. Отож я час од часу витягав його з кишені й показував, аби не думали...

На жаль, слід Чехова пропав. Пані, до котрої привезла нас колишня симпатія, ніяк не могла згадати (може, це й на краще, бо їхати з нею було б нестерпно). Трохи постояли на вулиці, потім у парку, а потім пішли вечеряти.

Вже північ. Грає оркестр, танцюють пари, офіціанти, дуже задоволені нашою компанією, підступаються до мене з рахунком. Зараз витягну портфель, розрахуюсь. Хіба можна жаліти грошей задля улюбленого письменника?

МАРІУШ КВЯТКОВСЬКИЙ

ПОПРАВКА

Начальник відділу Банашек повернувся з наради у нового директора приголомшений. Зайшов до свого кабінету, впав у крісло, закрив очі й занімів.

У дверях товклися заінтриговані співробітники. Врешті пан Куска одважився порушити мовчання. Кахикнувши, він запитав:

— То як, пане начальнику?

Начальник здригнувся. Невидющими ще очима обвів усіх, по тому підвівся і вигукнув:

— Чудова людина! Який розмах думок, яка глибина! Що за мова, які формулювання! Блискуче говорив, блискуче!

— А про що він говорив, можна спитати пана начальника?

— Говорив, говорив, аякже. Чудово говорив, дуже мудро говорив...

— Але хоч приміром, про що він там говорив? — наполягав пан Куска.

— Ну, для прикладу... — почав начальник. — Хо-хо, про що він не говорив! Про все говорив. Широкий діапазон, можна сказати. Мудра людина, визначна особистість!.. Панове, слухаймо і вчімося в нього, ось що!

Думка про нового директора склалася. Лиш після другої наради було внесено маленьку поправку.

Начальник Банашек і цього разу повернувся приголомшений, але якось по-іншому. Замість поринути в споглядання, випив три склянки води й витягнув цигарку.

— То як, пане начальнику? — запитав Куска, підносячи сірника.

— Нічого. Нудота. Двох слів зв'язати не може. То була якась трагічна помилка.

— Але, перепрошую, конкретно про що він говорив? — наполягав Куска.

— Белькотав, а не говорив! — розлютився начальник. — І мав нахабство сказати, що ніколи ще не бачив такого балагану, як у нашому відділі. Дилетант, та й годі. Не везе нам на шефів, от що!..

З польської переклав
Анатолій ЗАБЛОЦЬКИЙ

У Канаді щороку присуджується премія імені Стівена Лікока за кращу гумористичну книжку. В 1967 році премію цю одержав фейлетоніст торонтської газети «Глоб енд мейл» Річард Нідхем за збірку гумористичних оповідань і фейлетонів під назвою «Нідхемове пекло».

Більшість мініатюр, що увійшли до збірки, друкувалися на сторінках газети «Глоб енд мейл». В них Нідхем гострим пером сатирика змальовує життя канадських бізнесменів і журналістів, студентів і політиканів, хатніх господарок і представників торонтського «вищого світу».

Фейлетони Річарда Нідхема мають велику популярність в Канаді, та їх автор відомий в країні не тільки як гуморист і сатирик. Нідхем часто виступає по канадському національному радіо з серйозними радіопередачами, спрямованими проти недоліків у вихованні молоді, проти недосконалості системи канадської початкової та вищої школи тощо.

Друкуємо кілька мініатюр, які увійшли до збірки «Нідхемове пекло». Вони написані у формі листів до письменника і його відповідей.

«ПОРАДИ МІСТЕРА НІДХЕМА»

Шановний містер Нідхем! У мене, вісімнадцятирічного юнака, з'явилося бажання протестувати проти будь-якого соціального, політичного та економічного ладу. Мені хотілося б також збунтуватися і проти моїх батьків, але я їх дуже люблю. Порадьте, з чого починати.

Джек Хорнер.

Відповідь: Перш за все, вам слід відростити довгі кучері. Пийте джин з льодом і цитриновим соком, подбайте про те, щоб завжди мати хоч одну сигарету першокласної іноземної марки. Купіть собі також дешевий транзистор і, включивши його на повну силу, завжди тягайте приймач на шиї. Черевики маєте носити з грубими підошвами а ля Біттлз, а під час ходіння обов'язково човгайте ногами по тротуару, аби підошви рипіли якомога пронизливіше. Слід також роздобути автомобіль, обклеєний портретами голлівудівських кінозірок. Коли ж не зможете дістати автомашини, роздобудьте моторолер «Хонда», «Сузукі» чи «Ямаха», але з такою величезною фарою, щоб нею можна було освітити усю Гудзонову затоку.

Повертайтеся додому не пізніше пів на одинадцяту вечора, щоб мати могла нагодувати вас вашими улюбленими млинцями й, підіткнувши з усіх боків ковдру на ліжку, побажати синові доброї ночі.

* * *

Шановний містер Нідхем! Ось вже майже рік, як я залицяюся до однієї жінки. Досі все йшло добре. Але вчора вона раптом сказала мені: «Слухай, нам слід вже серйозно поговорити про наші стосунки». Що мені робити?

Дедді Шортлегз.

Відповідь: Не гайте часу. Мерщій пакуйте валізи, змініть прізвище і, почепивши фальшиву бороду та темні окуляри, женіть прямо у торонтський міжнародний аеропорт. Придбайте квиток до міста Окленда в Новій Зеландії. Клімат цієї країни вам дуже сподобається, а до ходіння догори ногами ви скоро призвичаїтеся.

* * *

Шановний містер Нідхем! Моя наречена хоче схуднути і тому вирішила протягом трьох тижнів дотримуватися суворої дієти. Чим я можу їй допомогти?

Вел Поліселла.

Відповідь: Протягом першого тижня ви повинні без упину повторювати: «Серденько, ти худнеш на очах». Наступного тижня ви мусите її вмовляти: «Слухай, тобі доведеться купувати нові сукні». А впродовж усього третього тижня благайте: «Ілоно, не захоплюйся надто, я зовсім не хочу, аби ти стала худа як тріска».

Звичайно, вона анітрохи не схудне, ба навіть набере кілька фунтів. Проте вас покохає ще дужче, а це ж врешті-решт найважливіше.

З англійської переклала
Ірина ГАЛИНСЬКА

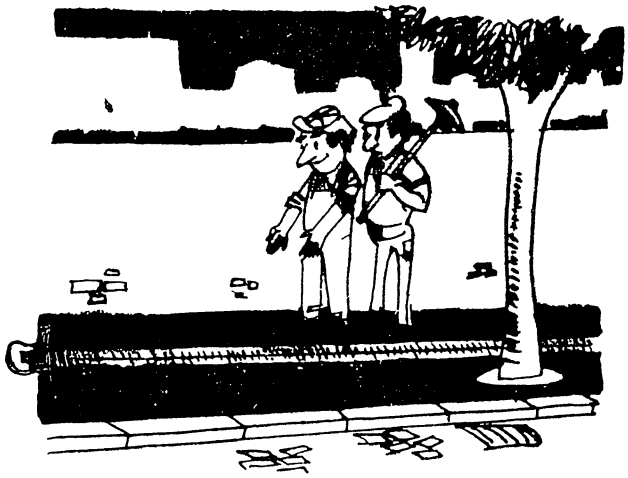

Нове застосування замків-блискавок.

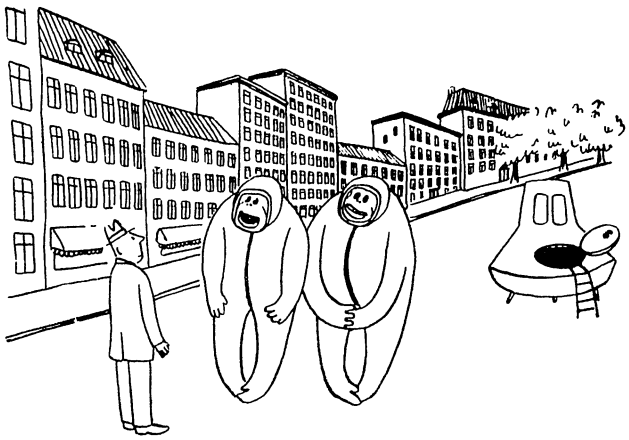

— Не знаєте, де поділися мавпи, яких ми тут залишили 30 тисяч років тому?

Твердий регламент.

Без слів.

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

НЕБЕЗПЕЧНА ДІРКА

Коли видатний філософ Іммануїл Кант був професором Кенігсберзького університету, з ним працював один посередній доцент, котрий заздрив Канту і часто дошкуляв своїми іронічними зауваженнями. Одного разу він побачив на професорській мантії філософа досить-таки велику дірку й голосно вигукнув:

— Пане професоре, крізь таку дірку може втекти вся ваша мудрість!

— Ні,— відказав Кант,— цього не може бути, а от чужа дурість й справді може проникнути крізь неї...

РІЗНІ МОВИ

Славетний фламандський художник Петер Рубенс так пояснював, чого йому потрібно знання кількох мов:

— Італійською я пишу листи, латинською — читаю мудрі книги. Французька мені потрібна для дипломатичних справ, а іспанською я користуюся в тих випадках, коли треба когось добре вилаяти. Що ж до моєї рідної фламандської мови, то вона буває незамінною, коли треба говорити якісь ніжності...

ПРАВДОЛЮБ

Одного разу відомого американського архітектора Франка Ллойда Райта викликали до суду як свідка. Все відбувалося належним чином — Райт заприсягся «говорити правду», потім суддя запитав його про ім'я та прізвище.

— Франк Ллойд Райт,—відповів архітектор.

— Професія?

— Найвизначніший архітектор світу.

Після суду приятель запитав Райта, чому він так зухвало відповідав судді.

— Тобто?!— обурився Ллойд.— Адже я давав свідчення під присягою.

ПЕРЕКОНАВ

Один француз приїхав на зимовий курорт у Швейцарію й хотів влаштуватися в готелі. Він звертається до портьє:

— Прошу номер на дві особи.

— А ви замовили його заздалегідь?— запитує портьє.

— Що я мав би замовляти?— обурився приїжджий.— Я вже десять років відпочиваю тут о цій порі року, і ніхто не питав мене ніколи про попереднє замовлення.

— Шкода, пане, але сезон у розпалі й вільних місць немає.

— Скажіть, а коли б сам де Голль приїхав до вас, чи знайшовся б для нього покій?

— О, звичайно.

— То можу запевнити вас, що він не приїде.

ПЕРЕДОСТАННЯ ШАНА

На святкування 70-річчя популярного німецького драматурга Пауля Ліндау зібралося численне товариство — письменники, актори, музиканти. Всі присутні поздоровляли ювіляра, висловлювали йому добрі побажання тощо.

Ліндау, людина, відома своєю дотепністю, відповідаючи на всі привітання, сказав:

— Друзі, я дуже вдячний вам за те, що ви зібралися тут, аби віддати мені цю передостанню шану!..

ДЕШЕВА ШАФА

Пабло Пікассо якось вирішив замовити спеціальну шафу для свого кабінету. Він звернувся до знайомого столяра, і, пояснюючи йому про що саме йдеться, накреслив на папері ескіз. Коли всі деталі замовлення були з'ясовані, Пікассо запитав столяра, скільки повинен заплатити за виготовлення такої шафи.

— Платити не треба,— відказав кмітливий червонодеревник. — Ви тільки підпишіть цей ескіз.

НА СВОЄМУ МІСЦІ...

Один з недругів Авраама Лінкольна — Дуглас, намагаючись принизити президента, розповів якось у товаристві, що багато років тому Лінкольн тримав дешеву пивничку.

— То правда,— погодився президент,— я продавав віскі. Пам'ятаю часи, коли Дуглас був моїм найкращим клієнтом. Багато разів стояли ми за стойкою один проти одного. Я наливав віскі, а Дуглас попивав його. Однак різниця між нами в тому, що я давно залишив своє місце за стойкою, а він і досі завжди біля стойки.

З хроніки користування килимами-літаками.

— Зараз же лягай спати! Нашого татуся я вже сама дочекаюся!

ІСТОРІЯ З КУРКОЮ

Видатний педагог Йоганн Генріх Песталоцці мав виняткове почуття гумору, любив дотепні жарти й намагався прищепити цю рису своїм вихованцям. І от коли один з його учнів похвалився своїми глибокими знаннями природознавства, Песталоцці запитав його:

— Як знавець природознавства, скажіть мені, чому курки кладуть яйця?

Учень почав щось докладно розповідати про анатомію птахів, про різні породи курей тощо.

— Дурниці!— обірвав його Песталоцці.— Вони кладуть їх, бо яйця мають таку форму, що не можуть стояти!

ВИПАДОК З ПИСЬМЕННИКОМ

Прилюдні виступи відомого австрійського письменика-сатирика і гумориста Рода-Рода завжди збирали великі аудиторії. Одного разу, десь у Зальцбурзі, біля приміщення, де мав виступати письменник, зібрався такий натовп бажаючих, що поліція змушена була оточити будинок. Сталося так, що сам Рода-Рода не міг пробратися туди. Тоді він підійшов до поліцейського офіцера й сказав:

— Пане офіцер, допоможіть мені потрапити всередину, я ж — Рода-Рода!

Офіцер зневажливо поглянув на письменника:

— А ну, забирайтеся мерщій звідси! Ви вже п'ятий, хто пробує мене отак обдурити!

ВИСНОВОК

Якось в одному товаристві в присутності відомого французького драматурга Трістана Бернара зайшла розмова про відомого банкіра Н. Хтось з присутніх сказав:

— Цей банкір страшенно багатий. Я б хотів мати лише те, що він украв у людей.

На те Бернар відказав:

— Але ж тоді б йому нічого не лишилося!

ПОГАНИЙ СМАК

Одна дама якось запитала композитора Йоганнеса Брамса, чому він залишився холостяком.

— Жодна жінка не виявила бажання піти за мене,— пояснив композитор.— А коли б і знайшлася охоча, то я не одружився б з нею через її поганий смак!

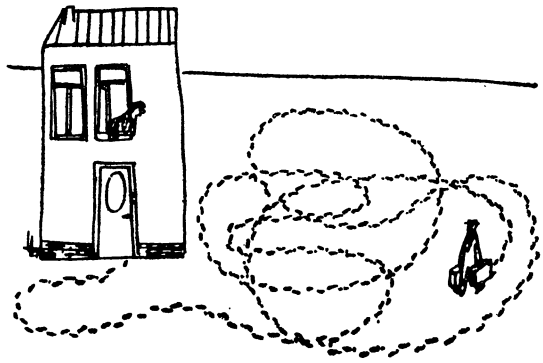

— Повернися, Роберте, я беру назад усі свої слова!..

Випадок у лікарні.

— Я завжди кажу те, що думаю!

— Слідкуйте уважно за виразом обличчя моєї дружини, коли вона дізнається, що я запросив усіх вас на обід!

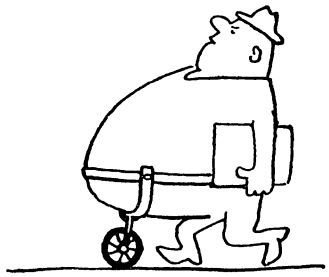

Без слів.

Сила звички...

Це було у Мексіці.

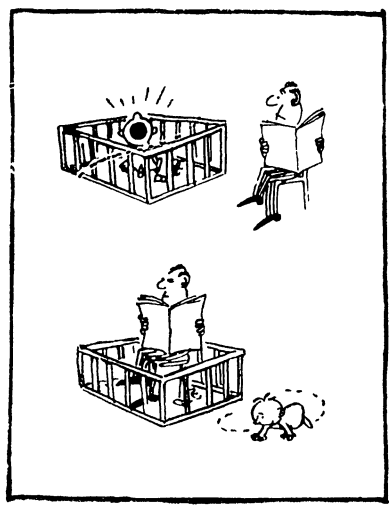

Без слів.

ФРАШКИ

ВІТОЛЬД ДЕГЛЕР

У КОЖНОГО СВІЙ СМАК

Не розсипай перед свинею перла:
Вона ж смачніші страви жерла.

НІС

Не заблудить у лісі Лис:
Замість компаса в нього ніс.

ПІД ЧАС БУРІ

Де падає дуб, зостається тростина,
Щастить їй у бурю, бо низько гне спину.

ПОДІЛ ФУНКЦІЙ

Є у фурмана звичка —
Не ходить він пішки:
Хай кінь тягне бричку,
А він тягне віжки.

ЯКА ПРАЦЯ, ТАКА Й ПЛАТА

Сатирик у розпачі: — Що ж робити мені?
Смішні мої фрашки, але й гонорари смішні.

ЦІНИТЕЛЬ МИСТЕЦТВА

Цінує він штуку:
— А скільки за штуку?

ЯН ЧАРНИЙ

ПРО ОСЛА

І він працює в галузі культури:
На барабани йдуть ослячі шкури.

ІНТЕРВ'Ю

— Яка тварина найзначніша?
— Звичайно, кіт, — сказала миша.

АВТОРОВІ ЕПІГРАМ

Він справжній майстер на всі руки:
У двох рядках — дві тонни скуки.

ЖАЛЬ

Жаль, нема на Марсі
Жодної газети.
Я б у них про Землю
Друкував памфлети.

З польської переклав
Володимир ЛЕВИЦЬКИЙ

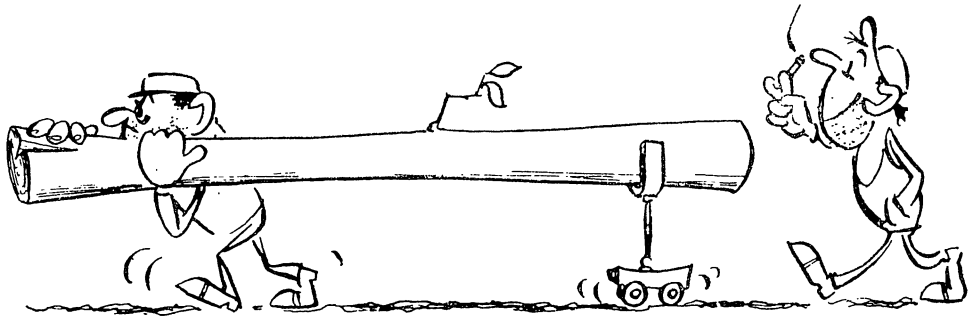

Горжество розуму.

Щирі слова.

Останнє попередження.

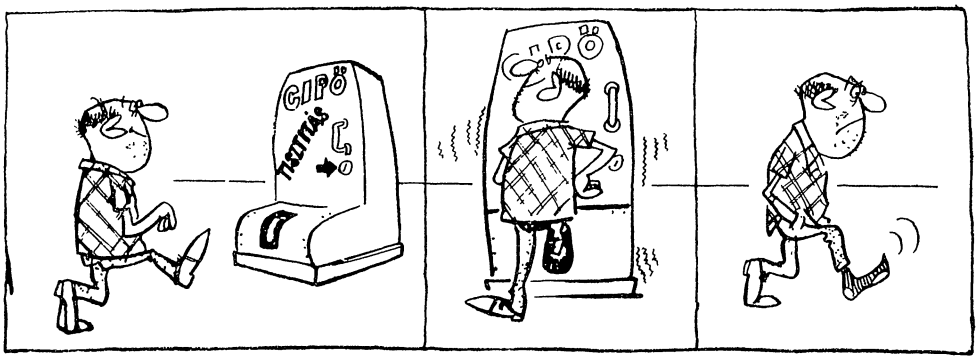

Автомат для чищення взуття.

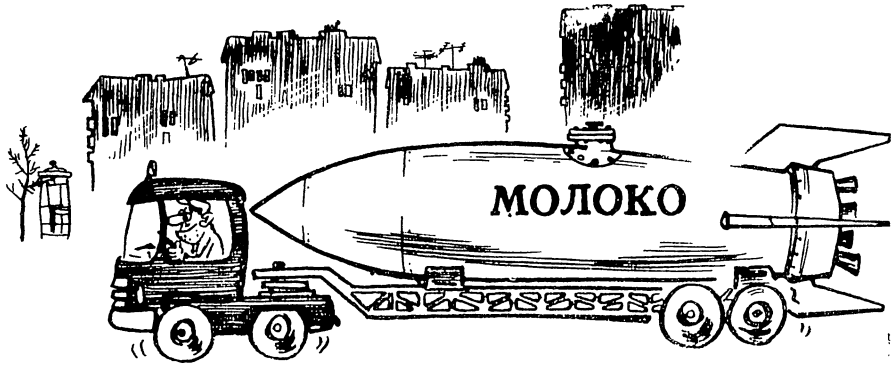

Після повного роззброєння.

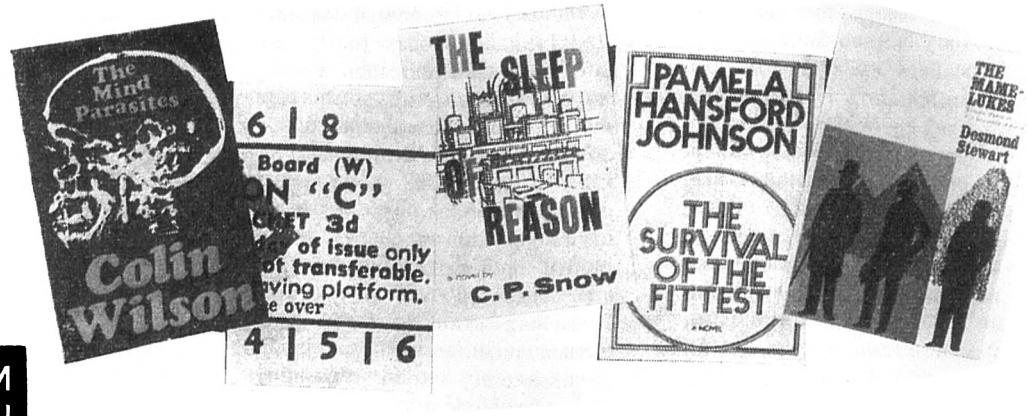

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ

Г. АНДЖАПАРІДЗЕ

ПОШУКИ І ВТРАТИ

АНГЛІЙСЬКИЙ РОМАН 1968 РОКУ

Перш ніж почати розмову про англійський роман 1968 року, слід нагадати, що в 1967 році багато які англійські письменники обрали своїми героями людей психічно ущербних, досліджуючи їхню хворобу в точному соціальному і психологічному контексті. З розвитком цієї теми читач зустрінеться знов у романі Джона Уейна «Менше небо», що вийшов на рубежі 1967 — 1968 рр., і в новому романі Чарлза Сноу «Розум, що спить». Психічно хвора людина і суспільство — під таким кутом зору ставлять проблему обидва письменники, незважаючи на очевидну розбіжність і в самому задумі, і в його втіленні. Проте це не означає, що англійські літератори цікавляться тільки питаннями, пов'язаними з психіатрією. Навіть серед книжок, відібраних для огляду, вражає різноманітність жанрів.

Жанр нового роману К. Уїлсона «Паразити мозку» найточніше можна визначити як філософсько-фантастичний. Є в ньому й смілива думка фантаста, і, щоправда умовна, спроба пояснити світ, пояснити важливі політичні й естетичні проблеми, з якими стикається людство сьогодні. Роман Уїлсона багато в чому наївний, його інтерпретація суспільних конфліктів далека від марксизму, проте позиція автора не може не приваблювати своїм войовничим гуманізмом — непохитною вірою в могутність людського розуму...

Професор археології Гілберт Остін, розбираючи папери свого приятеля-психолога, натрапляє на неймовірне й жахливе відкриття, яке стало причиною загибелі друга. Цей психолог, аналізуючи зростання нервових захворювань і самогубств у XIX і XX століттях (дія роману розгортається наприкінці нашого століття), збільшення числа вчинків, що завдають шкоди людству, інколи знаходить у мозку людини непомітні для ока істоти, які згодом виявляються прибульцями з інших планет. Істоти ці страшні тим, що вони **зсередини** навіюють людям думки про безцільність і марність земного буття, страх, тривогу, спонукають їх до насильства, жорстокості. Руйнуючи людську особистість, нацьковуючи людей одне на одного й державу на державу, «паразити» сподіваються посіяти на землі хаос і розбрат, аби зрештою цілком підкорити собі землян. «Паразити» атакують Остіна — він хоч і не бачить їх, але відчуває депресію, якусь невиразну небезпеку. Він оголошує війну «паразитам», полем битви якої буде мозок, свідомість самого Остіна та його соратників — вчених, котрим він відкрив цю страшну таємницю. Зброя, обрана Остіном та його друзями, — «розвиток прихованих резервів людських здібностей». Легко помітити, що Уїлсон знову звертається до проблем, порушених у «Скляній клітці»; вони зв'язані з вивченням здібностей і властивостей людського мозку. Фантастичний

сюжет дає змогу письменникові повною мірою використати художню вигадку: Остін та його друзі вивільняють і опановують новий вид енергії, джерело якої — їх власний мозок. Енергія ця справді безмежна і всемогутня. Остін та його учні перемагають «паразитів» і спиняють нову війну, що почалася вже на Землі. А потім вони, лишивши своє відкриття людям, відлітають з допомогою своїх нових сил в інші світи...

Що ж, у фантастичному припущенні Коліна Уїлсона немає, по суті, ніякої містики, і в цілому воно не суперечить матеріалістичному сприйняттю світу. Викликає заперечення інше. Поступово відмовляючись від послідовної екзистенціалістської концепції людини, він у своєму новому романі все-таки не сприймає людину як сукупність суспільних зв'язків та відносин. Розв'язання багатьох питань, що хвилюють людство, в тому числі й суспільних, він шукає лише **всередині** людської особистості, у сферах психологічній та моральній. Самовдосконалення окремої особи, в якому досягають таких успіхів його герої, здається йому панацеєю від усякого лиха. З таким висновком ми, безперечно, погодитись не можемо. Але гуманізм та оптимізм письменника, який проповідує безмежний розвиток людської особистості, що здобуває нові й нові перемоги над природою, вигідно відрізняють останні книжки К. Уїлсона від творів, пройнятих скепсисом і невірою в людину.

Безмежне небо, всіяне зорями, яке гостинно розкинулося перед героями Уїлсона, виявляється недосяжним для Артура Джірі, героя останнього роману Джона Уейна «Менше небо». Все своє життя Джірі провів у земних турботах і, як і всяка звичайна людина, не думав про небо. Аж раптом... Уейн залишає поза межами книги цей момент, щось поламалося в цьому налагодженому і безвідмовному механізмі — добромисному підданому королеви, уважному чоловікові й батькові. Джірі кидає роботу (він — вчений, зайнятий якимись таємними дослідженнями), домівку, родину і перебирається на одну з лондонських залізничних станцій — Педдінгтон, наймає кімнату у привокзальному готелі й цілісінькі дні проводить на пероні в юрбі людей, що поспішають кудись і штовхають його. В межах станції Джірі поводиться як цілком нормальна людина, але щойно він залишить її — в голові йому починають гриміти барабани. Письменник не турбується про медичне обгрунтування поведінки героя. Барабанний дріб у вухах Джірі символізує нелюдський машинний ритм минулого життя героя, про яке Уейн пише дуже стримано, але повна картина поступово складається з окремих дрібних деталей. Перед читачем постає побут англійського середнього класу, з його порожнім і самовдоволеним базіканням, з торжеством бездуховності, з дрібними інтересами, що зводяться лише до грошей та комфорту, побут, який засмоктує, мов та трясовина. Характерна річ — дружина Джірі з легкістю признається в тому, що в останні п'ять років, ба навіть більше, вони все далі відходили одне від одного. Їй це відчуження аж ніяк не дошкуляло, а для Джірі, людини з напруженим духовним життям, чемна байдужість, яка оточувала його скрізь, стала нестерпна і призвела до вибуху. Джірі менш за все схожий на бунтівника. Він шукає і, як йому здається, знаходить спокій у вокзальній метушні, де нікому немає до нього діла. Самотнє існування у метушливій юрбі — перший крок із затхлого обмеженого світу стандартного добробуту, де кожен новий день аж до дрібниць схожий на попередній. Проте світ, що його так несподівано покинув Джірі, не може дати йому спокій. Абстрактний, але від цього не менш ворожий, відкинутий світ набирає конкретного і зловісного втілення в образі телевізійного журналіста Суортмора. Він бачить у вчинку Джірі хворобливе і незбагненне дивацтво, з якого легко можна зробити розкішну сенсацію. Жорстока цілеспрямованість Суортмора, що з групою кінооператорів полює на Джірі, немов на дивовижного звіра, кладе останній штрих на трагічну історію героя. Поділяючи розпач оточеного і загнаного в глухий кут Джірі, ми з болючою гостротою відчуваємо, що для нього жити за законами суспільства, до якого належить Суортмор, просто неможливо. Божевілля Джірі полюдськи здоровіше за «нормальний» практицизм Суортмора, який використовує чуже лихо як трамплін для власної кар'єри. Останні сторінки твору повні виняткового драматизму: рятуючись від невблаганно націленого на нього холодного ока кінокамери, Джірі вилізає на скляний дах вокзалу і, впавши звідти, розбивається на смерть. Але за мить до загибелі він бачить безмежний простір справдешнього великого неба і починає розуміти, що скляний купол вокзалу, який робив його станційний світ таким затишним, уже для нього замалий, це «менше небо», може, трохи просторіше, аніж чотири стіни його дому й лабораторії, але все ж обмежене. Перед героєм виникає картина — він з сином іде по залитим сонячним світлом безкраїм лукам. Та прозріння Джірі — лиш нездійсненна мрія, і це чудово розуміє автор: герой-відступник може сподіватися тільки на смерть. Роман Уейна про самотність Артура Джірі в житті та в смерті написаний дуже просто й ощадливо. Прозорість графічно точної прози Уейна свідчить, що письменник вступив у пору творчої зрілості.

Новий, мало не п'ятисотсторінковий роман Чарлза Сноу «Розум, що спить», ніби розпадається на дві самостійні книжки. Важко сказати, чи входила така композиційна рихлість у задум автора, але перша частина, дуже схожа на попередні твори Сноу, зв'язана з другою, написаною на відверто докумен-

тальному матеріалі, лише образом традиційного героя його романів Льюїса Елліота і його родини. Перша частина складається з низки малозначних як для читача, так і для життя самого Елліота подій. Який не схожий цей зрілий чоловік, котрому добре ведеться, на того честолюбного молодого помічника провінційного стряпчого, яким він був змальований в одному з ранніх романів Сноу «Пора надій»! Елліот домігся всього, чого прагнув: він багатий і шанований, з висоти свого становища він оцінює успіхи та невдачі інших. Він зовсім не соромиться притаманного йому з юнацьких літ кар'єризму й прагнення до влади і, як і в попередніх романах, вміло й тонко використовує свій вплив, щоб оборонити справедливість. Та раптом починаєш відчувати легке роздратування від тієї самовпевненості, щоб не сказати самовдоволення, з якою вирікає свої думки і діє Елліот.

Зате друга частина книги відкриває нам зовсім нового Сноу. Він посилає свого героя на процес двох молодих жінок Кори Росс і Кітрі Пейтмен, які позвірячому закатували восьмирічного хлопчика. Документальною основою судового розгляду, описаного в романі, стали матеріали так званого «болотяного процесу», що відбувався навесні 1966 року в Честері і вкрай схвилював усю Англію. Молодик на ім'я Айан Бреді та його коханка Міра Хіндлі обвинувачувались у садистському вбивстві кількох дітей і були засуджені до довічного ув'язнення. Дружина Сноу Памела Джонсон написала публіцистичну книжку «Про беззаконня», де намагалася проаналізувати причини, що породили таку неначебто незбагненну жорстокість. Художньому осмисленню схожого злочину і присвячена більша частина роману «Розум, що спить». Та коли П. Х. Джонсон приходить до висновку, що левову частку провини за злочин Бреді і Хіндлі має нести суспільство «тотальної вседозволеності» і насамперед «розважальна» порнографічна і садистська література, яка вільно продається і відкрито пропагує культ жорстокості й насильства, — то Сноу не висловлюється так чітко. Певна річ, Л. Елліот вкрай схвильований і обурений. Але... Багато сторінок автор присвятив детальному викладу виступів експертів-психіатрів як з боку захисту, так і з боку обвинувачення. Спір про те, нормальні чи ненормальні обвинувачені, має, на перший погляд, суто процесуальне значення, але він дає авторові привід поставити взагалі під сумнів існування психічної норми. «Я не певен, що ми знаємо, що означає божевілля», каже Елліот — alter ego автора, і цей несподіваний для Сноу релятивізм зближує його точку зору з тезою про те, що межі норми й хвороби є відносні, — тезою, висунутою психіатрами-екзистенціалістами, зокрема Ленгом.

Необхідний соціальний аналіз причин злочину підміняється туманними й абстрактними міркуваннями про свободу й вільний вибір, про нездоланну владу інстинктів, яка не залежить від волі людей. Істина, що до неї зрештою приходить Сноу після багатослівних і предовгих міркувань, виявляється загальником, добре відомим уважному читачеві сучасної західної літератури: «Розум був надто слабкий у порівнянні з інстинктом... Та коли б ми не користувалися ним, аби зрозуміти інстинкт, ніхто з нас не був би здоровий». Отже проблема із сфери соціально-психологічної, хотів цього письменник чи ні, переноситься у сферу психічну, де шукати її розв'язання надто важко, особливо коли невідомо, «що означає божевілля». І письменникові знову доводиться вдовольнитися загальником: найголовніше — це «пам'ять». «Нічого не можна забувати, не плекати ніяких облудних надій». Кінцевий висновок, здається нам, малопродуктивний. Художнього відкриття у новій книжці Ч. П. Сноу не сталося.

Роман Памели Хенсфорд Джонсон «Виживає сильніший» за формою — традиційний роман звичаїв. У центрі уваги письменниці група друзів, близьких з юнацьких літ (які припали на тридцяті роки нашої доби). Люди ці пройшли поруч усе життя, але доля їхня складається по-різному. Одні легко знаходять своє покликання, і до них приходить успіх, іншим добре ведеться, та зовсім не в тому, в чому б їм хотілося. На наших очах вони закохуються і розстаються, одружуються і вмирають.

Майже всі герої роману так чи інакше зв'язані з літературою. Всі троє замолоду додержувалися лівих поглядів, підтримували республіканську Іспанію, брали участь у демонстраціях. Кіт і Джо навіть билися з англійськими фашистами. Але тільки Елісон лишилася і в зрілі роки на тих самих позиціях. Проте для всіх трьох їхня юнацька лівизна — скоріше захоплення, аніж переконання. Елісон лишилася «лівою» у спогадах; тепер вона більш за все заклопотана родинними справами.

П. Х. Джонсон вміло розмотує перед нами складний клубок людських відносин. Але прочитавши половину роману, з подивом помічаєш, що жоден з героїв не змінюється. Репрезентувавши їх читачеві, письменниця ніби не знає, що з ними робити далі. Всі вони по суті дуже статичні — дорослі Кіт і Джо розмовляють і поводяться так, як розмовляли і поводилися замолоду, а Елісон, близька до свого п'ятдесятиріччя, але все ще моложава, знов і знов повертається до спогадів про минуле, журиться, що багаторічні, неначе такі міцні зв'язки рвуться, що люди відходять...

У цих ремінісценціях Елісон — ключ до статичності образів. Авторові дорога в героях їхня юність, невлаштованість, всесильна магія надій, атмосфера вірної дружби і водночас природного суперництва, зміна захоплень і прихильностей —

все те, що раз і назавжди кінчається перед незримою межею, за якою починається зрілість. І дивовижна «моложавість» її героїв — лише спроба зупинити «прекрасну мить», до якої немає вороття.

Одна з найталановитіших англійських романісток Айріс Мердок надрукувала в 1968 р. два романи одразу. В них Мердок, у недавньому минулому «найправовірніша» англійська екзистенціалістка, учениця й послідовниця Ж. П. Сартра, постає перед нами у новій якості. Так само як у К. Уїлсона, відхід Мердок від екзистенціалістських принципів відчувається насамперед у галузі етики. Теза, сформульована в її другому романі «Втеча від чарівника», — «дійсність — задача з безліччю розв'язань, кожне з яких правильне», досить точно характеризувала атмосферу більшості її романів. Але в останніх двох книжках тезу цю піддано перегляду. Нові герої письменниці, на відміну від героїв попередніх творів, загублених у неймовірному, фантастичному світі, сповненому патології та всіляких збочень, світі, єдиний можливий вихід з якого — смерть, — шукають істину, шукають тверді моральні принципи свого буття. Роман «Милі й добрі» гостросюжетний. Мердок полюбляє багату на несподівані повороти інтригу, бо вона дає змогу повніше розкрити механізм, який штовхає людей на ті чи інші вчинки. Урядовець Радічі вкоротив собі віку. Глава установи, де він працював, Октавіан Грей, доручає своєму підлеглому й другові Джону Дюкейну з'ясувати причини самогубства. Це, так би мовити, зовнішній бік твору, його подія. А в основі лежить моральна еволюція Дюкейна, сенс якої міститься у назві роману: з «милого» Дюкейн перетворюється на «доброго». Справді «добрим» він стає, лише зазирнувши в обличчя смерті. Боязнь смерті відкриває Дюкейну цінність людського життя. Мов спалах світла, приходить до нього думка, що не можна судити людей за їхні вади. Людей треба любити, тобто розуміти їх, прощати і допомагати їм. Саме це, на думку Мердок, і є «доброта».

Мотив любові й смерті ще сильніше звучить в останньому романі — «Сни Бруно». Для екзистенціалістів жах перед неминучою смертю перекреслює сенс і доцільність буття, перетворюючи його на абсурд. Для нових героїв Мердок неминучість смерті — трагічний факт, але саме тому, що життя людини таке коротке, треба прожити його, сіючи навколо себе любов. Всі дійові особи «Снів Бруно» жадають любові, причому це почуття письменниця розуміє дуже широко: до нього входить людяність, духовна спільність, здатність до співчуття, готовність до самопожертви. Найбільшу потребу в любові відчуває центральний персонаж Бруно, чоловік похилого віку, що стоїть на порозі смерті. Перед смертю Бруно безпорадний і беззахисний, але він пристрасно хоче жити, а життя його — лише в любові, тобто у співчутті й прихильності людей до нього. Йому треба ділитися з ними спогадами про минуле, хоча він добре знає, що їм це не цікаво, але він мусить розповідати, ба навіть сповідатись у тому, що життя минуло без мети. Нікчемність існування Бруно підкреслюють дві точно знайдені письменницею деталі — найцінніша колекція марок, одержана ним у спадок, яку він усе життя споглядав, але так і не примножив, і величезне зібрання книг про павуків. Обидва ці захоплення так і не стали справою його життя, вони тільки допомагали йому згаяти час. Той самий час, який тепер став для нього такий дорогий. Нікчемно прожите в дрібній метушні життя здається Бруно жахливим сном. О, якби ж то можна було почати все спочатку! Бруно, як і Дюкейн, тільки перед лицем смерті зрозумів, що найважливіше в житті — доброта і любов.

Життя — безглуздий тяжкий сон для багатьох персонажів роману, бо немає в них справжньої любові. Двоє з них мають схожу долю: і синові Бруно — Майлсу, і зятеві Бруно — Денбі випало пережити смерть коханих дружин. Життя без любові неможливе, твердить Мердок, паралельно розгортаючи історії Майлса і Денбі. Обидва ці образи цікаві й важливі не лише тим, що несуть велике ідейне навантаження в моральному пафосі роману, а й тим, що насамперед у них проявляється еволюція Мердок — митця і моралістки. Майлс, учений хробак і книжник, після смерті дружини зовсім відгородився від світу. Він міг би стати героєм одного з ранніх романів Мердок. Але сьогодні автор уже не співчуває такому характерові. Адже це живий мрець, він нічого не може дати Бруно, який так потребує синівської прихильності. Мердок явно симпатизує Денбі — чоловікові, позбавленому інтелектуальних інтересів, але активно доброму, який вміє любити самовіддано й некорисливо. Денбі живе в царстві сну, де володарює тінь його дружини і вмираючий Бруно. Визволяє його з того царства Ліза, єдина людина в книжці, про яку сама Мердок каже, що «вона живе у справжньому світі». І Майлс, і Денбі кохають Лізу, трохи таємничу, проте дуже земну й вільну. І Ліза обирає Денбі, бо він, незграбний і грубуватий, уособлює те добре, земне, хоч і часто полюдськи слабке начало, яке стало таке дороге для Мердок.

Роман закінчується смертю Бруно і щастям Лізи та Денбі, бо, незважаючи на неминучість смерті, «любов існувала далі й була єдина, що існує».

В останніх книжках Мердок є звичайні для неї мотиви людських дивацтв, збочень; вони мають нагадувати читачеві про одвічну недосконалість світу. Проте їх куди менше, ніж було раніш, і вони не можуть приховати від нас напружений моральний пошук обдарованої письменниці. Із світу фантастичного, світу інтелектуальної гри й чистих ідей у світ земний, світ любові й смерті — ось

шлях, на якому Айріс Мердок зробила вже два великих кроки.

Роман Десмонда Стюарта «Мамелюки» завершує трилогію «Зміна ролей», присвячену розпадові британської колоніальної імперії. Доля головних героїв кожної книги тісно пов'язана з арабським Сходом. Герой «Круглої мозаїки», офіцер англійського флоту Ендрю Ломакс, на власні очі побачивши жорстокість і нелюдське ставлення своїх співвітчизників до арабів, виходить у відставку і стає вчителем та помічником тих, кого «щирі британці» не вважають за людей. Його син Джей, археолог, герой другого тома, вивчає історію і мистецтво арабів. І нарешті Уїльям, онук Ендрю і племінник Джея, героя «Мамелюків», стає свідком перемоги арабського народу, який виборов собі волю.

Дія останнього тома охоплює період з 1932 до 1961 року — час, повний тривог, збурень і надій. Події історії ніколи не бувають для Стюарта лише тлом, на якому розгортається основна розповідь. Вони владно вторгаються в життя його героїв. Криза ліберальної думки, метушня розгубленої перед небезпекою фашизму європейської інтелігенції, намагання багатьох не досить сильних людей «не помічати» суперечностей світу — всі ці явища відбиті в творі Стюарта з великою реалістичною силою.

Стюарт добре знає англійський вищий і «середній» світ. Він з гіркотою констатує правду — як мало людей, що належать до цих світів, здатні вийти за рамки свого класу, подолати потяг до розкошу та спокою, зберегти вірність бунтівничим ідеалам юнацьких літ. У романі це — старий лорд Локмойдарт, Джей та Уїльям. Помітивши у племінника схильність до мистецтва, до поезії, прагнення діяти всупереч пануючому в родині та в суспільстві стандарту, Джей починає серйозно ставитися до задумливого і неговіркого хлопчика, поводиться з ним як з дорослим. Коли одинадцятирічний Уїльям розповідає дядькові, як вони марширують у школі, Джей каже йому, що «війна — безумство, найабсурдніший спосіб розв'язати суперечки». Наслідуючи діда й дядька, Уїльям ще в школі стає пацифістом, але, мимохідь зауважує автор, він пацифіст «на боці республіканської Іспанії». В атмосфері школи, пройнятій духом казарми, Уїльям почуває себе чужим. Його анітрохи не захоплюють нескінченні спортивні вправи та гри, конче потрібні, на думку директора, для виховання мужності. У невдоволеності й меланхолії Уїльяма немає нічого романтичного, ніякої «світової скорботи». Стюарт, як завжди, соціологічний у кращому розумінні цього слова. В цитаделі імперії з'явилася перша розколина, коли люди, що були її «гвинтиками», вперше відчули її неспроможність. Але це був лиш початок... Нелегко повелося Ендрю Ломаксу, якого мали за дивака, що втратив розум. Не так просто й онукові його обстоювати свої переконання — адже грань між новим, що народжується, і старим, що чіпляється за життя, часто лежить всередині однієї родини. Уїльямові батьки, його сестри теж духовно далекі від нього.

Еволюція героя — далеко не прямолінійна. Книжність, вторинність багатьох його уявлень породжує беззастережний пацифізм, готовність прийняти мученицький вінець, аби лиш не брати участі у війні. Під час другої світової війни, довідавшись, що його дядько Джей пішов в армію, Уїльям обвинувачує його в зраді колишніх переконань. Джей, пояснюючи свій вчинок, повчає Уїльяма, як повчав його колись у дитинстві: «Коли навіжені опиняються на волі, не можна стояти осторонь, треба їх зупинити». Ще один урок, який розкриває значення слова «імперіаліст», дає Уїльямові урядовець англійського посольства в Багдаді, переконаний, що імперію можна зберегти, лише приборкуючи особисті почуття. Вчать Уїльяма жити і його учні-араби. Та чи не найбільше дає йому його друг, молодий офіцер-араб Шераф. Він наділений тим, чого позбавлені майже всі персонажі трилогії, — здатністю до дії, до боротьби. В Англії Уїльям розумів, що саме він заперечує і не приймає в оточуючій дійсності, але віри в нього не було ніякої. В Іраку він «почав вірити в арабів». Йому потрібен був символ — втілення його сподівань: так наприкінці роману пояснює Уїльям Джею свою прихильність до Шерафа. Уїльяма приваблює в ньому рішучість і сила — саме ті якості, що їх так бракує особисто йому; Шераф не тільки не зраджує свої переконання, а й бореться за те, щоб втілити їх у життя.

Змальовуючи ставлення Уїльяма до Шерафа, Стюарт демонструє неабияке обдарування психолога. Уїльям у своєму почутті дуже егоїстичний. Готовий задля Шерафа на будь-які жертви, він весь час хоче забути про те, що їх роз'єднує вік, професія, становище, відмінність життєвих цілей. Він намагається створити Шерафа «за образом своїм і подобою» і зазнає невдачі, бо Шераф не може поділяти абстрактно-гуманістичні теорії Уїльяма. Шераф насамперед — боєць, і мета його життя — боронити свою вітчизну від ворога. Чи зможе Уїльям не тільки полюбити, а й по-справжньому зрозуміти Шерафа та подібних до нього? Це питання Стюарт залишає відкритим.

Важливу змістову роль в композиції роману відіграє символічний образ «мамелюків» — жорстокої султанської гвардії, що від XIII до XIX століття фактично правила Єгиптом. Вперше про повернення ери мамелюків ми чуємо від старого друга родини Ломаксів, американського архітектора Хіретіта, людини розумної і цинічної. Він згадує про мамелюків у 1934 році, коли багато хто почав розуміти, чим загрожує Європі фашизм. Старий лорд Локмойдарт підносить цю алегорію на рівень філософського узагальнення. Він каже Джею:

«Мамелюки можуть існувати за будь-якої доби. І ми з вами можемо перетворитися на мамелюків, якщо будемо наділені абсолютною владою». І додає: «Я був мамелюком. Ми, едвардіанці, були в Африці холоднокровними деспотами».

Мамелюки XX століття живі, й влада їх дуже велика — такий є висновок письменника. Він міг би видатися песимістичним, якби Стюарт не був переконаний, що проти «мамелюків» можна й слід боротися.

Один рік в історії літератури — це дуже мало і водночас дуже багато. Мало — бо хоч яка б цікава була проза року, вона не дає нам підстав для узагальнень. Багато — бо з виходом кожної нової книжки талановитого письменника ми відкриваємо для себе щось нове, духовно збагачуємося. Карта сьогоднішнього літературного життя Англії строката і багатоманітна. Якщо наприкінці 50-х — на початку 60-х років критики, бодай вельми умовно, групували літераторів за якимись спільними рисами, — писали, наприклад, про «розгніваних молодих людей», про «робітничих романістів», — то нині зробити це неможливо. В Англії є тепер багато талановитих, цікавих і несхожих між собою письменників. Безперечними подіями літературного року стали завершення епопеї Стюарта і два романи Мердок. Прикрими невдачами позначився минулий рік для двох інших відомих письменників — П. Х. Джонсон і Ч. П. Сноу. На нашу думку, плідно працюють К. Уїлсон і Д. Уейн. Всі письменники, про яких ішлося в нашій статті, перебувають у розквіті творчих сил, і слід сподіватися, що свої кращі книги вони ще напишуть. Не будемо підбивати підсумки...

«Весь мир» (на украинском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85, відділи: 93-20-82
Видавництво «Радянський письменник».
Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06041. Здано до набору 12. IV. 1969 р. Підписано до друку 21. V. 1969 р.
Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,3. Тираж 54050. Ціна 60 коп. Зам. 01946.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

O MUNDO

دنیا

UNIVERSUL

ᎣᏂᏍᏕᏩᏂᏍᏗᏳᏅᏒ

ᏥᏍᏆ

VÄRLDEN

TOÀN THẾ GIỚI

ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ

MAAILMA

СВЯТ

DÜNIA

ᏌᏊᏩᏍᏕᏍᏗ

VERDEN

DÜNYA

DE WEREID

BOTA

SWIAT

ІНДЕКС 74088

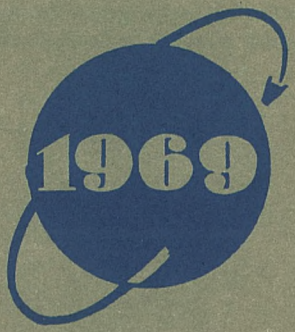

Ціна 60 коп.